

М.Ф.КОТЛЯР
В.А.СМОЛІЙ

Історія в життє- писах

М. Ф. КОТЛЯР
В. А. СМОЛІЙ

Історія в життє- писах

ББК 63.3(4УКР)4
К73

Серія «Україна. Голоси історії». Заснована 1993 р.

Переклад з російської *Н. Г. Сидяченко*.

Котляр М. Ф., Смолій В. А.

К73 Історія в життєписах: Пер. з рос.— К.: Час, 1994.— 328 с.—
(Сер. «Україна. Голоси історії»).— Бібліогр.: 18 с.

ISBN 5-88520-145-5

У книзі викладено біографії видатних діячів Давньої Русі та України епохи феодалізму. Крізь призму життєписів історичних осіб автори висвітлюють героїчне минуле українського народу. Призначена для істориків, широкого кола читачів, педагогів, студентів, учнів.

К 0503020902—1619
212—94 БЗ № 44-3

ББК 63.3(4УКР)4

ISBN 5-88520-145-5

© М. Ф. Котляр, В. А. Смолій, 1994.

ПЕРЕДМОВА

Хто не зачитувався у дитинстві та юності романами про Річарда Лев'яче Серце і Генріха Наваррського, Святослава Ігоровича і Северина Наливайка! Хто у більш зрілому віці не звертався до біографій історичних діячів, читаючи і перечитуючи книжки із серії “Життя славетних” чи детальні оповіді істориків про війни і мирне життя, про відкриття далеких земель і торгівлю із заморськими країнами! Та й що може бути цікавіше в історії за людину і її діла?

Вченим XIX ст. дорікали — і часто справедливо, — що вони надміру персоніфікували історичний процес. Наприклад, видатний історик початку XIX ст. М. М. Карамзін поділив історію Давньої Русі на періоди за правлінням великих князів: спочатку київських, потім суздальських, далі московських. Для цього були певні підстави: пам'ятки середньовічної писемності згадують в основному князів і бояр, а простий люд у них майже не фігурує, хіба що керівники народних повстань, яких літописці й автори середньовічних хронік презирливо називали бунтівниками, а то й “зłodіями”. Не дивно, що починаючи з 30-х років радянські історики впали в іншу крайність. Вони охоче писали про народні антифеодальні і національно-визвольні повстання, про класові виступи незаможних і гноблених селян і міщан проти експлуататорів, про антиклерикальні рухи минулого, монотонно викладали відомості про розвиток — лише про розвиток! — землеробства і скотарства, ремесел, промислів і торгівлі, науки і культури. Ось так історична сцена поступово опустіла, на ній не стало дійових осіб.

Але як можна правдиво висвітлювати історію, не враховуючи у ній місце, наприклад, Богдана Хмельницького, що доклав немало зусиль для творення власної Української держави? А давньоруський князь Данило Галицький, який поклав життя на вівтар звільнення східних слов'ян з-під влади ординських поневолювачів, хіба ж не виражав народних прагнень і сподівань?

Зрештою, і у 20-ті та на початку 30-х років були люди, що розуміли значення особи в історії. До них належав і Максим Горький, за ініціативою якого була започаткована серія “Життя славетних”. Занадто белетризована в останні роки, вона, однак, відіграє важливу роль у справі пропаганди історичних знань.

Автори цієї книги прагнуть відродити забуту останнім часом на Україні традицію створення жанру історичної біографії. Цей жанр належить до найбільш давніх і популярних у світовій історіографії. Варто згадати хоча б “Життя дванадцяти цезарів” римського історика II ст. н. е. Светонія або “Життєписи найславетніших живописців, скульпторів та архітекторів” італійського історика мистецтв XVI ст. Вазарі. Традиція написання подібних творів існує й у вітчизняній

історіографії — це життя святих, у яких під релігійно-умовною оболонкою часто описувалися реальні факти із життя історичних діячів. Яскравим прикладом таких творів є “Житіє Олександра Невського”, що містить детальні біографічні дані про цього видатного давньоруського державного діяча і полководця.

Чималий внесок у розвиток біографічного жанру зробили українські історики у дореволюційний час. Назвемо перш за все праці М. І. Костомарова “Російська історія в життєписах її найголовніших діячів”, “Богдан Хмельницький”, В. Б. Антоновича “Історичні діячі Південно-Західної Русі”, Д. І. Яворницького “Іван Сірко”. Твори про історичних діячів минулого писалися і в наступний час. Виходили брошури і статті про Володимира Святославича і Ярослава Мудрого, Володимира Мономаха і Данила Галицького, Петра Сагайдачного і Богдана Хмельницького, Северина Наливайка і Максима Кривоноса — усіх не перерахувати!

Крізь призму біографій політичних, військових і культурних діячів України, проводирів великих народних повстань автори прослідковують найголовніші віхи історії українського народу, його досягнення й успіхи, боротьбу за соціальне і національне визволення. Сподіваємося, що ця книга приверне увагу читачів і спонукає їх до конкретнішого і глибшого знайомства з історією нашої Батьківщини.

ЛЕГЕНДАРНІ ОСОБИ ДАВНЬОРУСЬКОЇ ІСТОРІЇ (Київ та Аскольд)

“Перші віки історії Київської Русі вкриті туманом невідомості” — щось подібне можна прочитати і у шкільних підручниках, і у солідних монографіях учених, присвячених витокам та початковому періоду буття Давньоруської держави. І цей, на перший погляд, банальний вислів загалом відповідає науковій істині. Про життя східних слов'ян із VI ст., коли вони почали утворювати етнокультурну спільноту — давньоруську народність, аж до X ст., коли їхня держава — Київська Русь — була вже реальністю, вчені знають дуже і дуже мало: у десятки разів менше, ніж, наприклад, про греків і римлян перших сторіч до нашої ери, віддалених у часі від нас ще на ціле тисячоліття.

Причина становища, що склалося, криється не у недбайливості чи недостатності зусиль істориків, археологів, філологів, етнографів та інших спеціалістів, які вже більше двохсот років вивчають історію, культуру та побут східних слов'ян. Ця причина має об'єктивно-науковий характер. Якщо історія давніх греків і римлян представлена великою кількістю письмових джерел (історичні, географічні, природничо-наукові, літературні твори, епістолярія, епіграфіка і под.), то пам'яток писемності східних слов'ян VI—X ст. практично немає.

Як відомо, східнослов'янське суспільство познайомилося з кириличною писемністю на межі IX і X ст., а широко вона розповсюдилася на кінець X — початок XI ст., коли у Києві, а потім і в Новгороді та інших великих містах Давньоруської держави запровадили щорічні записи подій, які перетворилися, на думку академіка О. О. Шахматова, у перший (Найдавніший) київський літописний звід 1037—1039 рр. і згодом у Новгородський звід 1050 р.¹. Отже, ці перші давньоруські літописи відображають події VI — більшої частини X ст. ретроспективно, на основі лише їм відомих джерел. Судячи із уривчастості і легендарності відомостей, ті джерела були малоконкретними. Тож зрозуміло, що їх виявилось недостатньо для послідовного відтворення східнослов'янської історії.

А що ж іноземні джерела? Певний час уважалося, що доліто-

писний період історії східних слов'ян відображений у “Повісті минулих літ” початку XII ст. і зводах XI ст., що передували їй, за даними іноземних, в основному візантійських, джерел. Деякі з них називає Нестор — найвірогідніший автор “Повісті”. Наприклад, оповідаючи про вдачу і звичаї давніх слов'ян, він пише: “Говорить Георгій у своєму літописанні...”². Йдеться про знамениту візантійську “Хроніку” Георгія Амартола і невідомого нам його продовжувача. Посилається Нестор і на інший візантійський твір, так званий “Хронограф”. Вчені виявили у текстах найдавніших руських літописів окремі запозичення (або ремінісценції) із візантійської “Хроніки” Іоанна Малали, “Літописця незабаром” константинопольського патріарха Никифора, західнослов'янського “Казання про початки слов'янської грамоти” і деяких інших іноземних джерел.

Та все ж таки не на іноземних пам'ятках писемності ґрунтуються знання з історії східнослов'янського суспільства VI—IX ст. автора “Повісті минулих літ”. Зокрема академіки О. О. Шахматов і Д. С. Лихачов виявили, що відомості ці уривчасті, часто зовсім лапідарні, а то й неточні. Іноземні джерела багато чого замовчують. Наприклад, оповідь “Повісті минулих літ” про похід князів Аскольда і Діра на Константинополь частково побудована на “Хроніці” продовжувача Георгія Амартола. Однак у тій “Хроніці” не згадуються Аскольд і Дір, інші руські князі. Очевидно, імена Аскольда й Діра “узяті давньоруським перекладачем або переписувачем (візантійської хроніки. — *Авт.*) із якогось іншого джерела (очевидно, народного переказу). Незрозуміло, звідки почерпнув літописець хронологічне визначення походу. Його немає у продовжувача Амартола”³. Але ж йдеться про відносно добре відображений у писемних пам'ятках (як вітчизняних, так і іноземних) період східнослов'янської історії. У другій половині IX ст. набирали сили процеси феодалізації і творення державності, Русь виходила на світову історичну арену, і це не могло не викликати до неї інтересу середньовічного світу. Що ж казати про раніші часи?!

Нефахівці у галузі східнослов'янської історії усіляко підносять знайомі їм з чуток відомості візантійських авторів Агафія, Менандра, Петра Патрикія та інших (що писали в основному у другій половині VI ст.) про слов'ян, зокрема тих, що жили на території пізнішої Київської Русі. Найдетальніші відомості про слов'ян Причорномор'я, що долали візантійські рубежі, переходили Дунай, повідомляє Прокопій Кесарійський. У деяких солідних наукових працях можна прочитати, нібито завдяки творам Прокопія наукові уявлення про східнослов'янське суспільство серйозно поглибилися. Але це не так. Варто погортати сторінки твору

Прокопія Кесарійського “Війна з готами”, аби переконатися, що відомості про слов’ян носять найзагальніший, багато в чому легендарний характер. У третій частині “Війни з готами” візантійський історик описує слов’янські племена як такі, “що часто змінюють місце проживання”; їх складають люди “дуже високого зросту і величезної сили”; їхній спосіб життя “грубий, без усяких вигод, вічно вони вкриті брудом”⁴ і т. п. Перед нами узагальнений, так би мовити, типовий образ “варвара”, що ґрунтується на чутках і пересудах, які існували у ранньосередньовічному візантійському суспільстві.

Наведені відомості Прокопія не лише неконкретні, а й вельми тенденційні і невірні. Автор вступної статті до видання “Війни з готами” З. В. Удальцова пише про необ’єктивність Прокопія стосовно слов’ян, необґрунтоване наголошення на їх жорстокості, грубості, відсталості. При цьому, зазначає вона, історик не гребував прямими вимислами. Ученими доведено, що слов’яни у VI ст., на противагу твердженню Прокопія, вели осілий спосіб життя⁵.

У подібний спосіб зображують слов’ян і інші візантійські, східні, а також західноєвропейські автори VI—IX ст. Як слушно відзначив видатний чеський славіст Л. Нідерле, “у давніх джерелах слов’яни зображуються як народ здоровий, міцної статури, сильний і загартований проти нестатків, холоду і спеки. Однак такий оцінці не варто надавати великого значення, оскільки вона походила від зманижених верств римського і грецького (візантійського. — *Авт.*) суспільства чи східних мандрівників”⁶.

Як бачимо, іноземні джерела нездатні конкретизувати наші уявлення про східних слов’ян VI—IX ст. Відомості Нестора та інших давньоруських літописців про цей час побудовані на інших свідченнях.

Наука новітнього часу зуміла їх відкрити. Це — старовинні фольклорні перекази, легенди, притчі, воїнські пісні, прислів’я, приказки. Не лише у давньоруського, а й у багатьох інших народів історії письмовій (у нашому випадку — літописанню) передувала історія усна — прозаїчні і поетичні, неписані твори. Усвідомлені й опрацьовані літописцями фольклорні джерела лягли в основу відтворення східнослов’янської історії півтисячолітнього періоду у “Повісті минулих літ” та інших давніх літописних зводах.

Ця своєрідна народна історія протягом століть складалася відповідно до законів фольклору. Їй притаманна передача подій і явищ історичного минулого у художньо узагальненій формі, часто у вигляді символічних образів. Для усної історії важливі були не конкретні факти або імена тих чи інших діячів, а загальна, сумарна оцінка того, що відбувалося. Тому у народних переказах і легендах, які відобразили східнослов’янську історію VI—IX ст., міститься

мало імен і зовсім немає дат. Але завдяки їм стало відомо про заснування Києва трьома полянськими князями — братами Києм, Щеком і Хоривом; про історію розселення східних слов'ян і їхню героїчну боротьбу з аварами, хозарами та іншими завойовниками, про відважні походи руських дружин на Царгород; про державну і полководницьку діяльність Олега, Ігоря, Ольги, Святослава і його сина Володимира.

Ось чому ми дали цьому нарисові назву “Легендарні особи давньоруської історії”. Недостатньо чіткі образи історичних діячів, про яких піде тут мова, зіткані переважно з народних переказів, легенд і воїнських (дружинних) пісень, а не з точних і конкретних свідчень письмових історичних творів, хронік і літописів. Однак це не означає, що особи, які нас цікавлять, не існували у дійсності. Йдеться про інше: наскільки достовірно відображені вони у літописних оповідях, побудованих на фольклорних творах?!

Кий

Серед трійці легендарних державних діячів Русі — Кия, Аскольда і Діра — найзагадковішою особою є Кий. І справа не лише у майже непроглядній товщі п'ятнадцяти століть, що відділяють його від нас, а й у непевності літописних відомостей про нього. У

Заснування Києва. Мініатюра з Радзивілівського літопису

гранично скупих свідченнях джерел Кий виглядає особою, що майже повністю належить легенді.

Уперше він згадується у долітописній, фольклорній оповіді “Повісті минулих літ” і Новгородського зводу про заснування найдавнішого східнослов’янського міста Києва — у землі наймогутнішого племені полян “було три брати: один на ім’я Кий, другий — Щек і третій — Хорив, а сестра їхня була Либідь. Сидів Кий на горі, де нині узвіз Боричів, а Щек сидів на горі, яка нині називається Щекавицею, а Хорив на третій горі, що прозвалась по ньому Хоривицею. І побудували городок на честь старшого свого брата, і назвали його Київ. Був навколо міста ліс і бір великий, і ловили там звірів. І були ті мужі мудрі і кмітливі, і називалися вони полянами, від них поляни і до сього дня у Києві”⁸. Ця оповідь міститься у недатованій частині “Повісті минулих літ”, серед відомостей, що стосуються кінця V—VI ст.

Не може не впасти в очі фольклорний характер наведеного оповідання. Його головні мотиви з давніх-давен розповсюджені у світі: Кий заклав Київ так само, як Ромул — Рим (Roma — латинською), Корінф — Корінф, Кракус — Краків і т. п. Один із давньоруських літописів виводить найменування міста Турова від легендарного засновника місцевої князівської династії Тура, хоча сучасні лінгвісти висловлюють сумніви стосовно подібної етимології.

Скептичне ставлення вчених до вірогідності літописної оповіді про Кия, Щека і Хорива зросло ще більше, коли вони звернулися до мотиву трьох героїв-братів — засновників міста, також дуже поширеного в усній народній творчості різних народів світу. Зокрема, давня фольклорна традиція виводить усі слов’янські народи від трьох братів-родоначальників — Руса, Чеха і Ляха. Відомі також давньоруські легенди про засновників східнослов’янських племен Радима, В’ятка, Дуліба.

Проте Нестор не обмежився наведеною вище історією про заснування Києва. На подальших сторінках “Повісті минулих літ” він знову звертається до життєпису Кия, повідомляючи вже конкретніші дані про нього. Уважне вивчення усього оповідання про Кия привело академіка Б. О. Рибаківа до висновку, що ця версія у своїй основі спирається на історичні факти⁹.

Продовжуючи свою оповідь, Нестор з обуренням відхилив вимисли новгородського літописця, нібито Кий був не то простим човнярем — перевізником через Дніпро, не то мисливцем-звіроловом (“зван бысть град великим князем во имя Кия, его же нарицают тако перевозника бывша; инеи же: ловы деяше около города”¹⁰): “Деякі ж, не знаючи, говорять, що Кий був перевізником; був же тоді біля Києва перевіз, з того боку Дніпра,

тому й говорили: "На перевіз на Київ". Цій версії київський книжник протиставляє іншу, логічну й осмислену, пов'язану з політичною діяльністю Кия. Вона починається словами: "Одначе якби Кий був перевізником, то не ходив би до Царгорода..."¹¹.

Перервемо виклад контраргументів Нестора, відзначивши, що проти подібних вимислів про будімо простонародне заняття київського князя виступали й літописці наступних століть. Так, в одному із пізніх літописних зводів (кінця XVI ст.) читаємо: "У Киева был перевоз с страны Днепрской, того ради и глаголют, яко бы град Киев зделан на перевозе. Но несть се истина"¹². Подібне пояснення версії про Кия-перевізника видається правдоподібним. Оскільки на місці майбутнього стольного града Русі з давніх часів існувала переправа через Дніпро, це могло стати мотивом легенди, буцімто сам Кий і був таким перевізником.

Чому ж новгородський літописець XI ст. прагнув звести до становища простого човняра славного засновника Києва, якого деякі давньоруські книжники пізнішого часу порівнювали з Ромулом і навіть із Олександром Македонським? Тенденція до демократизації походження і роду занять перших руських князів взагалі характерна для багатьох найдавніших пам'яток усної народної творчості. (На Псковщині ще недавно жила легенда про княгиню Ольгу, яка в юності була нібито простою селянською дівчиною). Але новгородський літописець відображав політичні ідеї та устремління місцевого боярства, яке силкувалося позбавитися влади київського князя, і прагнув створити бажану для боярства схему східнослов'янської історії, ставлячи під сумнів провідну роль Києва на Русі, надміру звеличуючи своє місто.

Згадавши, що Кий ходив до Царгорода (Константинополя) і вже тому не міг бути простим перевізником, Нестор таким чином розвиває тему, яка нас цікавить: "Кий той княжив у роді своєму і ходив він до царя, — не знаємо тільки, до якого царя, але тільки знаємо, що великі почесті склав йому, як мовлять, той цар, за якого він приходив. Коли ж він повертався, прийшов він на Дунай, і уподобав місце, і збудував невелике місто й хотів оселитися в ньому зі своїм родом, але не дали йому ті, що жили поряд. Так і донині називають придунайські жителі городище те — Києвець. Кий же, повернувшись до свого міста Києва, тут і помер"¹³.

Висловлюючись сучасною мовою, Нестор розповів складну і багату на події політичну біографію наймогутнішого вождя полянського союзу племен, що наважився вступити у переговори із самим візантійським імператором, а згодом зробив сміливу спробу закріпитися на Дунаї — на той час північній межі Візантії. Але намірам Кия перешкодили, вірогідно, не без підступів правителів

у Константинополі, якісь придунайські племена. У подібної історії мусило бути міцне фактичне підґрунтя.

Але й тут не обійшлося без впливу усної народної творчості. Навряд чи у Нестора були які-небудь документи чи інші письмові джерела — інакше йому було б відоме ім'я візантійського імператора, котрий приймав Кия. Київський літописець, певне, знайшов оповідь про полянського князя у народних історичних переказах. Не варто дивуватися з того, що “Повість минулих літ” не зберегла навіть приблизних відомостей про час, у який жив Кий.

Одначе існує більш давнє письмове джерело, яке дозволяє пролити світло на цю епоху. Йдеться про ранньосередньовічну вірменську “Історію Тарона”, що містить сказання про трьох братів — Куара, Мелтея і Хореана, які заснували місто в далекій країні Палуні¹⁴. Як тут не згадати землю полян і двох братів — засновників Києва — Кия і Хорива із “Повісті минулих літ”? (У ранньосередньовічних східних джерелах Київ називають Куявою чи Куябою). І найвражаючим є те, що імена середніх братів однакові за смислом: давньоруське “щек” і вірменське “мелтей” означають те саме — “змій”.

Як і в оповіді про заснування Києва, Куар, Мелтей і Хореан спочатку жили окремо, а згодом побудували місто на горі. У сказанні є й інші близькі місця, і це навряд чи можна пояснити випадковим збігом. Вчені прийшли до висновку, що “Історія Тарона” наводить давньоруський переказ про заснування Києва, щоправда, у зміненому вигляді.

Найвірогіднішим автором першої частини “Історії Тарона”, у якій міститься оповідь про Куара і його братів, вважається єпископ Зеноб Глак, що жив в області Тарон у VI чи VII ст. Можливо, тоді й потрапив до Вірменії давньоруський фольклорний переказ про заснування Києва. Є свідчення джерел про зв'язки слов'ян із Закавказзям починаючи з кінця VI ст. н. е. Отже, діяльність Кия можна віднести до періоду, що передував створенню “Історії Тарона”, тобто не пізніше VII ст. Та чи не можна уточнити таке приблизне датування? Виявилось, що можна.

Дослідження літописного переказу про Кия у контексті слов'янсько-візантійських стосунків кінця V—VI ст. дозволило Б. О. Рибаківу припустити, що викладений у “Повісті минулих літ” епізод відвідин Києм невідомого Нестору візантійського імператора належить до початку правління знаменитого реформатора Юстиніана I (527—565 рр.)¹⁵. Згадаймо відомості літописця про прийом Кия грецьким імператором з “великими почестями”. Дуже подібну історію, навіть таку, що збігається у багатьох деталях з літописною, повідав уже згадуваний Прокопій Кесарійський, який

написав “Війну з готами” у середині VI ст. Він засвідчує, що Юстиніан приязно обійшовся з антським* воєначальником Хильбудієм і доручив йому захищати імперські рубежі на Дунаї: “На четвертому році своєї єдинодержавної влади імператор, призначивши цього Хильбудія начальником Фракії, поставив його для охорони ріки Істру (Дунаю.— *Авт.*), наказавши йому слідкувати за тим, щоб місцеві варвари не переходили річку”¹⁶.

Отже, слов'янський воєначальник Хильбудій близько 530 р. вступив на службу до візантійського імператора. Юстиніан гадав, що Хильбудій, який добре знав звичаї і військову тактику слов'янських племен, зможе стримувати їхні вторгнення до північних земель імперії. Спочатку так воно й було. Але невдовзі дунайські слов'яни (за висловом Нестора, ті, “що жили поряд”) напали на Хильбудія, не дозволивши йому утвердитися на Дунаї.

Таким чином, у політичній діяльності Кия і Хильбудія є подібні риси, якщо лишень перед нами... не та ж сама людина! Із творів візантійських авторів (Прокопія Кесарійського, Менандра та ін.) ми знаємо, що за правління Юстиніана I почали часто запрошувати слов'янських вождів з дружинами на службу, використовуючи їх головним чином для охорони кордонів імперії по Дунаю. Тому є підстави думати, що Кий був одним із слов'янських воєначальників, який встановив дружні стосунки з Юстиніаном і деякий час (очевидно, недовгий) служив йому, захищаючи небезпечні дунайські рубежі. Можливо, він виступає у творі Прокопія під іменем Хильбудія. Не виключається, що слово “кий”, яке означає усіма слов'янськими мовами “палиця”, “дубина”, “бойовий молот”, було не ім'ям, а прізвиськом удачливого слов'янського полководця. Носив же прізвисько “Мартелл” (молот) король франків Карл!

Переповідаючи переказ “Повісті минулих літ” про відвідини полянським князем Царгорода, пізній (XVI ст.) Никонівський літопис доповнює, що Кий ходив на візантійську столицю “із силою ратною”¹⁷. Джерело цих свідчень невідоме, але багато дослідників ставляться до них з довірою. Ще російський історик XVIII ст. В. М. Татищев тлумачив їх як вказівку на те, що Кий зробив військовий похід на візантійську столицю. Не будучи впевненим у автентичності цього повідомлення Никонівського літопису, відзначу його смислово відповідність оповіданню Нестора

* Візантійські історики VI—VII ст. називали східних слов'ян, як і південних, антами.

** Усіх, хто не розмовляв їхньою мовою, в тому числі і слов'ян, візантійці йменували варварами.

про Кия: сутичка полянського князя з дунайськими племенами могла відбутися під час походу Кия на Константинополь, навіть після закінчення його служби в Юстиніана.

Можливо, певні деталі політичної біографії Кия зображені у візантійській пам'ятці “Чудеса Дмитрія Солунського”, що висвітлює, як вважають вчені, події першої половини VII ст. У ній повістуеться, як вождь прикарпатсько-дунайських слов'ян Кувер (згадаймо Куара з “Історії Тарона”!) повстав проти тюрків-аварів, які поневолили його країну, і, зазнавши поразки, разом із рештками війська укритися у Візантії. Так само, як і Кий, він відвідав імператора у Константинополі, вдався до спроби закріпитися на нижньому Дунаї і навіть захопити деякі візантійські володіння, поміж них — велике і багате місто Фессалоніку (по-слов'янськи Солунь). Одначе Куверові не пощастило, він, найвірогідніше, тоді ж і загинув.

Навряд чи Кувер був Києм, як вважали деякі історики у минулому. Мабуть, Кий був попередником Кувера, можливо, його предком, а народні перекази просто поєднали епізоди їхньої діяльності. Як би там не було, синтез відомостей вітчизняних і візантійських джерел дозволив припустити, що полянський князь на ім'я чи прізвисько Кий справді перебував на службі в одного із візантійських імператорів і, вдавшись до спроби на власний ризик утвердитися на північному рубежі цієї держави, зазнав невдачі.

Реальним підсумком князювання Кия було заснування майбутнього стольного міста Давньої Русі. Результати археологічних досліджень підтверджують загальне датування діяльності Кия останніми роками V — першою третиною VI ст. Археологами виявлені рештки укріплень, знайдені візантійські монети та інші пам'ятки матеріальної культури другої половини V—VI ст. у найдавнішому історичному ядрі Києва, тому створення літописного “міста Кия” можна віднести до кінця V — першої половини VI ст.¹⁸

Що стосується датування виникнення найдавнішого міста Русі 80-ми роками, чи, скажімо, останньою чвертю V ст., то найбільш вірогідна наступна послідовність подій. Заснувавши свій “городок” у юності, Кий через кілька десятиліть, будучи вже людиною похилого віку, відвідав Царгород, вступив на службу до Юстиніана I, а потім спробував, хоча й невдало, захопити північні володіння Візантії. За свідченням Нестора, Кий повернувся у своє місто на Дніпрі, де й помер.

На повідомленні про смерть Кия уриваються відомості вітчизняних джерел про перший міський осередок Русі. “Повість минулих літ” — основне письмове джерело — згадує про Київ лише з 852 р., коли детально за роками починають подаватися

події східнослов'янської історії. Тим часом понад три століття, що минули після смерті Кия, не могли пройти безслідно для цього міста і східнослов'янського суспільства. Відокремлені, хоч і могутні, союзи племен поступово об'єдналися навколо Києва у перше державне утворення східних слов'ян, а саме місто перетворилося на центр ремесел і торгівлі, політичного, культурного і духовного життя давньоруської народності, яка інтенсивно складалася в той час. Однак письмові й археологічні джерела, що збереглися, не відображають у повній мірі процеси і явища, які відбувалися у суспільстві до середини IX ст. Першу східнослов'янську державу у Подніпров'ї ми умовно (для середини IX ст.) називаємо Київським князівством.

Аскольд

У 860 р. сталася подія, що здобула надзвичайно високу оцінку давньоруських літописців: “Коли почав царювати Михаїл (імператор Візантії з 842 р. — *Авт.*), стала прозиватися Руська земля. Дізналися ми про це тому, що при цьому царі приходила Русь на Царгород, як пишеться про це в літописанні грецькому. Ось чому з цієї пори починаємо і число (відлік роками. — *Авт.*) положимо”¹⁹. На думку Нестора, похід на Царгород знаменував початок давньоруської історії, був ключовою подією у житті Київського князівства. Сучасна історична наука загалом поділяє цю думку.

Хронологія “Повісті минулих літ”, Новгородського першого літопису молодшого ізводу та пізніших літописних зводів, що від них походять, аж до перших десятиліть XI ст., коли на Русі почалося літописання, потребує коригування: як уже згадувалося, Нестор та інші літописці XI—XII ст. відновлювали події X, IX ст. та ще віддаленіших часів, користуючись в основному усними, фольклорними джерелами, в яких дат немає взагалі. Ось чому виявилися неправильними у літописі і рік першого відомого нам за вітчизняними джерелами походу Русі на Царгород, і час князювання у Києві Аскольда. Справді, Нестор датує його утвердження в цьому місті 862 р., тоді як з іноземних джерел точно відомо, що за два роки перед цим руське військо під проводом Аскольда здійснило свій знаменитий похід на Константинополь.

Хто ж такий Аскольд? Свідчення давньоруських літописів про нього суперечливі. Як відомо, легенда про закликання варягів на Русь була внесена до літопису Нестором (або його попередником, укладачем київського Початкового зводу 1095 р.). У дусі цієї легенди були перероблені і сторінки Найдавнішого київського зводу

1039 р., що повістували про Аскольда. У “Повісті минулих літ” читаємо, що коли Рюрик почав княжити у Новгороді, “було в нього два мужі, не родичі йому, але бояри, і відпросилися вони до Царгорода зі своїм родом”. І відправилися Дніпром, і коли пропливали поблизу, то побачили на горі невелике місто. І спитали: “Чий це городок? Місцеві жителі відповіли: ”Були три брати Кий, Щек і Хорив, які побудували городок цей і згинули, а ми тут сидимо, їхні потомки, платимо данину хозарам”. Аскольд же і Дір залишилися у цьому місті, зібрали до себе багато варягів і стали володіти землею полян. Рюрик же у цей час княжив у Новгороді”²⁰. Саме згадка про Кия і його братів викриває штучність наведеної оповіді.

Як було доведено ще на початку ХХ ст., Аскольда і Діра назвали варягами і “боярами Рюрика” літописці-норманісти. В очах укладача Найдавнішого київського зводу 1039 р. Аскольд і Дір були прямими нащадками Кия, Щека і Хорива. Слідом за повісткуванням про заснування Києва, яке завершувалося словами “від них поляни і до сього дня в Києві”, у літописі було: “І після цих братів княжили у Києві Аскольд і Дір і володіли полянами”²¹.

Варто відзначити, що Никонівський літопис ХVІ ст., що ґрунтується на якомусь іншому (на жаль, невідомому науці) давньому зводі, не згадує про жодні зв'язки Аскольда і Діра з Рюриком і варягами. Пізніші літописи та історичні хронографи ХVІІ ст. також розглядають Аскольда і Діра як вихідців із подніпровської князівської династії, родоначальником якої був Кий. Повістуючи про переривання цієї династії, один із таких літописів резюмує: “И в то время скончася наследие свойственных князей российских киевских в Осколде и Дире”, а інший навіть іменує їх “Киевыми” племінниками. Ще в одному літопису ХVІІ ст. читаємо: “Осколд и Дир — потомки Киевы”²².

Таким чином, Аскольд і Дір були представниками заснованої Кием князівської династії, яка правила у Києві майже чотириста літ, про що було відомо у середньовічному світі. Наприклад, видатний польський історик Ян Длугош, що творив у ХV ст., використовуючи найдавніші руські літописи, твердив: “Після смерті Кия, Щека і Хорива їхні діти і нащадки по прямій лінії панували над Руссю протягом багатьох літ. Нарешті, спадок перейшов до двох рідних братів”²³, тобто до Аскольда і Діра.

Прибічники варязького походження Аскольда посилялися на скандинавську форму імені. Але Никонівський літопис на відміну

* В епоху переходу від первіснообщинного ладу до феодального під словом “рід” розумілася і община людей, пов'язаних кровними узами, і плем'я, і військова дружина, що складалася тоді в основному із родичів. У даному випадку найвірогідніше останнє значення.

*Похід руського флоту на чолі з Аскольдом на Константинополь.
Мініатюра з Радзивілівського літопису*

від інших зводів називає його “Осколд” (у джерелі йому присвячений розділ під назвою “О князи Рустем Осколде”). У цьому зв’язку наведемо думку сучасного дослідника: “Як таке, що не доводиться, можна висловити припущення про те, що ім’я цього туземного князя, який князував у Середньому Подніпров’ї, могло зберегти давню праслов’янську форму, що веде до геродотівських скототів (яких учений вважає праслов’янами — Авт.)... У топоніміці ім’я скототів збереглося до наших днів”...²⁴

У давньоруських літописах Аскольд і Дір завжди виступають разом, але багато істориків сумнівається, чи були вони насправді співправителями, і навіть — чи існував... Дір! Праці з фольклористики свідчать, що двоє або троє братів (засновників чи співправителів) — улюблений мотив народних легенд і переказів. Тому деякі літописознавці (серед них і О. О. Шахматов) вважають, що спершу у фольклорній оповіді мова йшла лише про одного князя.

Фігура Діра уявляється вже зовсім нечіткою. Швидше за все його ім’я було підставлене у літопис набагато пізніше, оскільки при описі нібито спільних походів у “Повісті минулих літ” використана одиниця, а не двоїна²⁵ (“иде Аскольд и Дир... и приде”). Особливо виділяє Аскольда і Никонівський літопис. Так, під 864 р. читаємо: “Убиен бысть от болгар сын Осколдов”²⁶.

Тому є підстави вважати, що похід проти Візантії 860 р., який сповістив про вихід Русі на світову арену, був здійснений лише

одним Аскольдом. Про це опосередковано свідчить і “Повість минулих літ”, де дієслово “йти” вжите в однині: “Вирушив Аскольд і Дір (?) на греків і прийшов туди у 14-й рік царювання Михаїла. Цар же, (імператор Візантії. — *Авт.*) був у цей час у поході на агарян і дійшов уже до Чорної річки, коли епарх (начальник міста. — *Авт.*) надіслав йому вість, що Русь іде походом на Царгород. І повернувся цар. Ці ж увійшли до середини Суду (бухти Золотий Ріг, що омивала стіни Константинополя. — *Авт.*) і взяли в облогу Царгород двомастами кораблів”²¹.

Відчайдушно сміливий похід доти мало кому відомих русів на столицю “світової імперії” середньовіччя справив велике враження на сучасників. Ця подія приголомшила гордих візантійців, що зверхньо споглядали на інші народи. Про раптове вторгнення руського флоту у, здавалося, неприступну константинопольську гавань (вхід до неї замикався гігантським залізним ланцюгом) оповідає у двох проповідях та “Окружному посланні” східним митрополитам 867 р. глава візантійської церкви патріарх Фотій. Це свідчення донесло до нас живий відгомін подій, так само, як і повідомлення Микити Пафлагонського (877 р.), біографа патріарха Ігнатія, зміщеного Михаїлом III.

Короткі, але цілком достовірні відомості про похід русів на Константинополь у 860 р. збереглися у працях візантійських авторів X—XIII ст. Симона Логофета, Іоанна Скилиці, Іоанна Зонари, Лева Грамматика; у творах західних істориків, зокрема у венеціанській хроніці Іоанна Диякона початку XI ст.

Підсумовуючи дані відомих сучасній науці письмових джерел, можна описати похід київської раті на Царгород наступним чином. Навесні 860 р. імператор Михаїл III на чолі 40-тисячного війська вирушив углиб Малоазійського півострова, щоб дати відсіч арабам. Тоді ж він послав грецький флот до острова Крит, аби приборкати піратів, які грабували візантійські кораблі у Середземному морі. Для захисту Константинополя було залишено нечисленний гарнізон, яким командував старий адмірал Микита Орифа. Купки воїнів було явно недостатньо для захисту багатокілометрових міських стін. Покладали надії на міцність гігантських укріплень, що створювалися й удосконалювалися протягом кількох століть.

* Тут у перекладі помилково ужито двоїну: “вирушили”, тоді як в оригіналі — однина: “иде Асколд и Дир” (*Повесть временных лет.* — Ч. 1. — С. 19). Тому переклад виправлений мною відповідно до оригіналу. — *Авт.*

** Арабів. Східні народи у середньовічному християнському світі розглядалися як нащадки легендарних біблійних персонажів Ізмаїла, сина Авраама, і його рабині Агарі. У відповідності з вченою традицією свого часу, давньоруські книжники називають їх ізмаїльтянами, або агарянами. Пізніше вони іменуватимуть так половців, а згодом і татар.

У цей украй несприятливий для Константинополя час Аскольд і наніс свій блискавичний удар. Чи випадково був вибраний момент для нападу? Цілком імовірно, що ні. Літопис Нестора згадує, що київський князь здійснив похід, коли імператор пішов війною на “агарян”. А якесь стародавнє джерело Никонівського зводу впевнено повідомляє, що Аскольд і Дір “чули” про війну Візантії з арабами і лише тому пішли на Царгород²⁸. У зв’язку з цим більшість істориків нового часу солідарні у припущенні, що Аскольд знав зовнішньополітичні труднощі і слабості війська імперії. Авторитетний дослідник літописання М. Д. Приселков висловив сміливу гіпотезу (яка, однак, не знайшла підтвердження у джерелах), нібито руси вступили у військовий союз із арабами, погодивши з ними свої стратегічні плани. І. Свенцицький вважав, що похід русів на Царгород перебував у певному взаємозв’язку з антивізантійськими планами Болгарського царства. Наше припущення набагато скромніше: вдалий вибір часу для облоги Константинополя можна пояснити наявністю у місті руських інформаторів.

Візантійські джерела навіть повідомляють точну дату нападу давньоруського війська на Царгород — 18 червня 860 р. Рано-вранці руські човни вдерлися до бухти Золотий Ріг, — ланцюг, що перекривав вхід до неї, чомусь не був натягнутий, — і висадили десант, який зразу ж розпочав облогу циклопічних мурів столиці. Невдовзі по тому надійшло й піше військо з Києва. Патріарх Фотій в “Окружному посланні” емоційно передав відчуття обложених, коли вони побачили грізних ворогів: “Народ вийшов від країни північної... і племена піднялися з країв землі, тримаючи лук і спис, вони жорстокі й немилосердні; голос їхній шумить, мов море”²⁹. Не варто особливо довіряти висловам патріарха про “жорстокість” та “немилосердність” русів — такими стереотипними виразами у візантійській ораторській прозі звичайно характеризували будь-якого ворога. У наведеному уривку важливе враження безпосереднього очевидця.

Імператор Михаїл III, про що знає автор “Повісті минулих літ”, залишив військо, яке йшло проти арабів, з великими труднощами пробрався в обложений русами Константинополь і спробував організувати оборону. Становище обложених було важким. У своїй другій проповіді Фотій згадав, що “місто мало... не було підняте на списа”, як у старовину називали взяття фортеці штурмом.

Раптом, без видимих причин, після тижневої облоги руські воїни почали відходити від укріплень Константинополя. “Повість минулих літ” наводить з цього приводу яскраву легенду: “Цар (Михаїл III. — *Авт.*) же із труднощами ввійшов до міста і з патріархом Фотієм усю ніч молився у церкві святої Богородиці у Влахернах (один із кварталів Константинополя. — *Авт.*). І винесли

вони з піснями урочисту ризу святої Богородиці, й омочили у морі її полу. Була у цей час тиша, і море було спокійне, але раптом піднялася буря з вітром, і великі хвилі розметали кораблі язичників руських, і прибило їх до берега, і переламало так, що небагатьом із них вдалося уникнути цієї біди і повернутися додому”³⁰.

Цю легенду Нестор почерпнув із хроніки Георгія Амартола, не обробивши її: безпристрасно, навіть схвалюючи, повідомляє про стихійне лихо, що спіткало русів, — а цього не могло б бути, якби текст написав або хоча б творчо переосмислив давньоруський книжник. Тим часом оповідь про загибель руського флоту і війська під час походу 860 р. зовсім не відповідає дійсності, на що не раз звертали увагу вчені.

Перш за все нічого не відомо про бурю і загибель руських кораблів очевидцям — Фотію, що уже згадувався, а також Георгію, автору “Слова на покладання ризи Богородиці у Влахернах”. Навпаки, вони, а також інші візантійські історики пишуть, що відхід русів від стін Константинополя був для всіх несподіваним. Більше того, римський папа Микола I поклав на Михаїла III провину за те, що той не зумів помститися північному ворогові. Патріарх Фотій у другій своїй проповіді визнав, що візантійці у 860 р. не помстилися над “варварами”. А венеціанський хроніст Іоанн Диякон твердив, що ті, які взяли в облогу візантійську столицю, повернулися на батьківщину “з тріумфом”³¹.

Звідкіля ж узялася грецька церковна легенда про дивовижний порятунок Константинополя влахернською Богородицею? Відповідь на це запитання, на нашу думку, дає Никонівський літопис, який повідомляє не про один, як “Повість минулих літ”, а про три походи Аскольда на Візантію. Невдачею закінчився не перший, 860 р., а другий, 866 р. похід. Розповівши про невдачу русів, це джерело продовжує: “Повернулися Аскольд і Дір від Царгорода з малою дружиною (тобто рештками війська. — *Авт.*), і був у Києві плач великий”³². Можна припустити, що у 866 р. шторм захопив руську ескадру у відкритому морі і розкидав її кораблі (звичайно ж, буря не могла завдати шкоди руським воїнам, що обложили Константинополь на суші у 860 р.). Ці два походи грецька церковна легенда об’єднала в один, оскільки вона, очевидно, створювалася набагато пізніше названих подій.

Цілком імовірно, що відхід раті Аскольда від стін Царгорода був наслідком таємних переговорів між київським князем і візантійським імператором — настільки таємних, що Фотій, котрий, поза сумнівами, знав про них (і скоріше за все брав у них участь), не визнав за можливе згадати про це у своєму посланні і проповідях.

Скрупульозно проаналізувавши свідчення сучасників, істориків і хроністів, а також письменників наступних поколінь, вчені-візантиністи прийшли до висновку, що Аскольд і його воєначальники зрозуміли: їм не подолати гігантських укріплень міста. Михайл III, що залишив своє військо у глибинах Малої Азії, у свою чергу, був неспроможний оружно відбити ворога. У виголошеній уже після зняття облоги Константинополя другій проповіді Фотій побіжно згадує про захоплені русами “незліченні багатства”. Можна припустити, що перемир'я було досягнуто завдяки виплаті візантійською стороною величезної контрибуції.

Близько 867 р. відбулася подія, що до цього часу непокоїть уми істориків і дилетантів. В “Окружному посланні” Фотій засвідчує, що руси “проміняли еллінську (язичницьку. — *Авт.*) і безбожну віру, якої раніше дотримувалися, на чисте християнське вчення”, додавши до цього, що “вони прийняли пастиря” і “з великою ретельністю виконують християнські обряди”³³. Мовлене підтверджує “Життєпис Василя I”, укладений його внуком Константином Багрянородним³⁴. Найдавніші літописи — “Повість минулих літ” і Новгородський — не знають про хрещення Аскольда, але пізніший Никонівський звід відзначає, що візантійський імператор Василій I (наступник Михаїла з 867 р.) “сотворил мирное устроение с преждереченными русами и склонил их к христианству”³⁵. На наш погляд, це повідомлення запозичене з грецьких джерел, перш за все із “Життєпису Василя I”.

Вчені, критично вивчивши грецькі пам'ятки писемності про хрещення Аскольда, визнали їх за такі, що заслуговують на довіру³⁶. Разом з тим факт прийняття нової віри у 60-х роках IX ст. невеликою групою русів — князем і його найближчим оточенням — не дає жодних підстав для поширюваних останнім часом тверджень, буцімто християнство на Русі було запроваджене не за Володимиром, а на сто з лишнім років раніше — за Аскольдом³⁷. Прагнення що б там не було відсунути якомога далі у часі ті чи інші події і процеси здавна властиве дилетантам. Сквипні на нього й окремі, напевне, занадто емоційні історики, які свято вірять, нібито цим вони підносять значення й авторитет наших далеких предків. Але професіонали-дослідники зобов'язані знати, що кожний народ розвивається внаслідок еволюції внутрішніх соціально-економічних, політичних, культурних та інших процесів і проходить певні стадії розвитку у відміряний поступом історії час. Немає і не може бути наукових підстав для запального і претензійно-сенсаційного твердження про “хрещення Русі” за Аскольдом.

Східнослов'янське суспільство 60-х років IX ст. переживало стадію розкладу родоплемінного ладу. Феодалізм робив тоді лише перші кроки. Влада київського князя поширювалася тільки на

невелику частину території розселення слов'ян — на Середнє Подніпров'я. Пануюча верхівка ще не відчувала потреби у зміні ідеологічної системи. Погоджуючись з тим, що Аскольд і хтось із його соратників прийняли християнство, водночас твердимо, що східнослов'янське суспільство в цілому залишалося язичницьким, оскільки у IX ст. не склалися соціальні передумови для рішучих зрушень в ідеологічній сфері. Хрещення Аскольда, вважаємо, тому й не відобразилося у найдавніших літописах, що не вплинуло на подальшу долю Русі. І тому не потрапило воно до усної фольклорної історії, яка створювалася народом.

Звертаємо увагу читачів на інше. Никонівський літопис повідомляє, що імператор Василій I “сотворил мирное устроение” з Аскольдом. Ряд візантійських авторів, наприклад Константин Багрянородний, згадує про укладення мирного договору між Візантією і Руссю. Майже всі візантійські письменники вважають хрещення Аскольда однією з умов цієї угоди. Напевно, договір був підписаний у Константинополі, куди близько 867 р. прибуло руське посольство.

Русько-візантійський союзний договір частково реконструюється за подальшим розвитком подій, а також за угодою Олега з греками 911 р. Можна припустити, що Візантія зобов'язалася виплачувати Русі щорічну данину, а Русь — надавати військову допомогу імперії. Мабуть, угода забезпечувала привілейоване становище руських купців у Візантії, а грецьких — на Русі³⁸. Невдовзі після підписання цього договору руське військо, виконуючи союзницькі зобов'язання, завдало удару арабам у південному Прикаспії, в районі міста Абесгуна³⁹, — напевне, щоб ослабити тиск Халіфату на Візантію у Малій Азії.

Отже, наддніпрянське Київське князівство за Аскольда досягло найвищого рівня своєї могутності, свідченням чого став успішний похід на Константинополь 860 р. і укладення вигідного і почесного договору з Візантією близько 867 р. Тут би київському князеві і розвинути зовнішньополітичні успіхи. Але подальша доля Аскольда незрозуміла — джерела втрачають його і очолюване ним князівство із поля зору майже на два десятиліття. Вони знову згадують про цього київського володаря лише у зв'язку з появою у Подніпров'ї його непроханого наступника — Олега, якого прозвали Віщим.

КОЛИ ЛЕГЕНДА ПЕРЕХОДИТЬ В ІСТОРІЮ (Олег Віщій)

Знову доводиться згадувати, що хронологія “Повісті минулих літ” та інших давніх літописів потребує дуже серйозних, але не завжди можливих уточнень. І не лише для IX, а й для більшої частини наступного, X століття. Як відзначав ще О. О. Шахматов, “у Найдавнішому зводі оповідь про початки Руської землі, про Ігоря й Олега, про смерть Ігоря і князювання Святослава не була розбита за роками”¹. Отже, Несторові, який доповнював Найдавніший звід 1039 р. (або його попередникам, укладачам зводів 1073 і 1095 рр.), використовуючи мотиви народних переказів і легенд, довелося створити хронологічну сітку своїх праць заново. Тому не дивно, що багато дат не просто неправильні, але й нереальні.

Час правління у Києві князя Олега з 882 до 912 р. (як вважає автор “Повісті минулих літ”) або до 922 р. (згідно з Новгородським першим літописом молодшого ізводу) був періодом інтенсивного об’єднання східнослов’янських земель довкола найдавнішого руського града. На кінець IX — початок X ст. припадає один з важливих етапів творення Давньоруської держави. Не можна тому ігнорувати роль цього державного діяча.

Винятково яскравим і цікавим є образ Олега, створений пам’ятками усної народної творчості: історичними переказами і легендами, дружинними піснями і билинами. Літописні відомості про Олега, що майже повністю побудовані на фольклорних творах про нього, змальовують фігуру скоріше казкову, аніж справжню, — і це при тому, що в реальності існування князя сумніватися не доводиться. Досить сказати, що з його іменем пов’язаний перший із державних документів Київської Русі, який зберігся, — договір з Візантією 911 р.

Мав рацію видатний дореволюційний історик і фольклорист, коли писав: “Особа Олега є у нашому первинному літопису цілком особою переказу, а не історії”². З ним солідарний сучасний вчений: “У руському літопису Олег присутній не стільки як історичний діяч, скільки у вигляді літературного героя, образ якого штучно зліплений зі спогадів і варязьких саг про нього”³. Але варто підкреслити: Олег повністю належить уже не переказові, а історії.

У найдавніших літописців, які щедро черпали із скарбниці усної народної творчості, була своя логіка. Вміщені у “Повісті минулих літ” перекази і легенди про Аскольда і Діра важливі для них не лише самі по собі. Вони вводять читачів у коло сказань про Олега Віщого. Очевидно, не випадковою є хронологічна лакуна у літописі Нестора між 866 р. (оповідь про похід Аскольда і Діра на Царгород) і 882 р. (оповідь про здобуття Олегом Києва): читач мав зрозуміти, що у ці роки не відбулося нічого суттєвого.

Такий безпосередній зв'язок між Аскольдом і Олегом навіть у найдавніших літописах призвів до того, що у пізніших зводах, головним чином XVII ст., взяття Києва Олегом ставиться у пряму залежність від невдалого походу його попередника на Візантію. Ось що читаємо в одному з них: “І почув Олег, що Аскольд і Дір ходили війною на Царгород і повернулися до Києва осоромленими і з малою дружиною, взяв із собою Ігоря Рюриковича і пішов до Києва і вбив Аскольда і Діра і погріб їх на горі”. Звичайно ж, немає ніякого зв'язку, і не лише хронологічного, між походом Аскольда на Царгород і нападом Олега на Київ.

Такого зв'язку не бачить і Нестор, детально оповідаючи про взяття Києва Олегом: “Виступив у похід Олег (із Новгорода. — *Авт.*), взявши з собою багато воїнів: варягів, чудь, слов'ян, мерю, весь, кривичів. І прийшов до Смоленська з кривичами, і прийняв владу в місті, і посадив у ньому своїх мужів. Звідтіля вирушив униз (по Дніпру. — *Авт.*), і взяв Любеч, і також посадив своїх мужів. І прийшли до гір Київських, і дізнався Олег, що князюють тут Аскольд і Дір. Сховав він одних воїнів у човнах, інших залишив позаду, а сам підійшов до гір, несучи дитину Ігоря. І підплив до Угорської гори, сховавши своїх воїнів, і послав до Аскольда і Діра, кажучи їм, мовляв: “Ми купці, ідемо до греків від Олега і княжича Ігоря. Прийдіть до нас, до родичів своїх”. Коли ж Аскольд і Дір прийшли, усі воїни, що ховалися, вискочили із човнів... І вбили Аскольда і Діра... І сів Олег, князюючи, в Києві, і сказав Олег: “Хай буде матір'ю городам руським”⁴.

Учені-фольклористи легко впізнали у процитованому уривку народний переказ, основний мотив якого (захоплення міста переодягненими воїнами, що переховувалися в укритті) досить поширений не лише у вітчизняній, а й у світовій усній народній творчості⁵. Окрім того, в оповіді літопису про захоплення Києва Олегом немало розбіжностей. Наприклад, незрозуміло, чому раптом Аскольд і Дір довірливо відповідають на заклик невідомої їм

* Тим самим спростовується версія “норманської легенди” літопису, буцімто Аскольд і Дір були боярами Рюрика, відсланими на південь для захоплення Києва: близький до Рюрика Олег не міг би не знати про це.

людини і вирушають, та ще й без охорони, на безлюдний берег Дніпра. Не дивно, що дореволюційна наука скептично ставилася до цього свідчення Нестора.

Але попри всю легендарність і нібито алогічність повість про утвердження Олега у Києві відобразила одну з найважливіших віх процесу утворення державності. Близько 882 р. Північна Русь була приєднана до Південної, влада київського князя поширилася на головні землі східних слов'ян. Академік Б. Д. Греков відзначив з цього приводу: “Гранню, і дуже суттєвою, в історії Русі є об'єднання Новгород і Києва, тобто Славії і Куявії”, в одну велику державу”⁶.

Звичайно, не Олег об'єднав Північну Русь з Південною. Так думати — означало б абсолютизувати роль особи в історії. Ця подія була наслідком тривалого визрівання соціально-економічних і політичних процесів у східнослов'янському суспільстві, відомих нам із творів візантійських, арабських і західноєвропейських авторів і відображених в археологічному матеріалі. Політичне об'єднання Півночі і Півдня було підготовлене також наявністю економічних, торгових зв'язків (нехай спочатку нерегулярних і скромних за обсягом) між різними давньоруськими землями; згадаймо славнозвісний торговий шлях “із варягів у греки”, що з'єднував Новгород із Києвом.

Вигукнувши: “Хай буде [Київ] матір'ю городам руським”, — Олег (а точніше, літописець, що вклав у його уста ці слова) офіційно визнав його столицею східнослов'янської держави, що швидко формувалася (згадаймо аналогічний грецький термін: метрополіс — мати міст, столиця). Справді, видається, що сама історична доля приречла Києву бути стольним градом Давньої Русі.

Останнім часом усе частіше лунають голоси учених-археологів, які досліджують давній Новгород і пропонують оголосити це, без сумніву, одне із найбільших міст Київської Русі мало не головним осередком формування державності у східних слов'ян. Цей прояв своєрідного “новгородського патріотизму” при трохи об'єктивнішому погляді виявляється науково некоректним.

Як економічний, соціальний, політичний і культурний центр Київ кінця IX—X ст. (коли в основному і склалася Давньоруська держава) помітно виділявся серед інших східнослов'янських міст. Є усі підстави віднести його до ряду найбільших міст середньовічної Європи, що значною мірою витворювали її соціально-економічний і культурний лик. Розташований на злитті земель кількох могутніх племінних союзів Середнього Подніпров'я, яке вело перед у

* Під цими назвами Північна і Південна Русь виступають у творах арабських географів IX—X ст.

соціально-економічному розвитку порівняно з іншими східно-слов'янськими областями, Київ очолив процес державного творення. Як уже відзначалося, “протягом довгих століть південні передові області (розселення східного слов'янства. — *Авт.*) різко відрізнялися від північних, значно відсталіших. Усі прогресивні зміни, починаючи із кіммерійсько-скіфського часу, відбувалися на півдні, у Середньому Подніпров'ї, і зовсім не завжди сягали північних областей великої лісової зони. Історія починалася на півдні” (тут і далі підкреслено нами. — *Авт.*)⁷.

Не варто зводити усі переваги Києва над Новгородом та іншими північними давньоруськими містами лише до вигідних географічних і природно-кліматичних умов. Київ стояв на перехресті світових торгових шляхів, був тісно пов'язаний із Візантією та іншими країнами, розташованими на берегах Середземного, Чорного й Азовського морів. А вигідне географічне положення міста надавало кращих можливостей руським князям у здійсненні влади над усією величезною територією розселення східних слов'ян, ніж за умови їхнього розташування на далекій північно-західній окраїні Русі біля багнистих берегів озера Ільмень, тобто у Новгороді.

За красномовним висловом одного із визначних дослідників давньоруської історії, “центром Руської держави став Київ. Саме Київ “мати градом Руським”, а не Новгород, оскільки він був найдавнішим центром етногенезу слов'ян і центром східнослов'янської культури, з давніми історичними традиціями, що сягали углиб часів. Розташований на межі лісових масивів Східної Європи і степів, що непомітно переходили в неозорі азіатські степи, з м'яким, рівним кліматом, щедро обдарований усіма благами природи, з чорноземними ґрунтами, невичерпна родючість яких породила давнє землеробство, запасами руди, чудовими пасовиськами, дрімучими лісами, повноводними ріками, прекрасним засобом сполучення того часу, Київ був однаково близький і до Візантії, і до Сходу...”⁸.

Нарешті, в середині IX ст., коли Київське князівство вже існувало, Новгорода ще не було. Згідно з останніми дослідженнями новгородських археологів, це місто виникло у 20—30-х роках X ст. Отже, Новгород просто не міг брати участі у початковому етапі творення давньоруської державності.

Князь Олег — цей, за образом висловом відомого дореволюційного фольклориста М. Г. Халанського, “велетен руського історичного присмерку”, — є одним із найтаємничіших персонажів раннього періоду історії Київської Русі. Наука не має вірогідних відомостей ні про його соціальний стан, ні про походження, ні про будь-які родинні стосунки з Рюриком і його сином Ігорем. А якщо врахувати, що й самого Рюрика сучасна наука вважає за

легендарну особу, наше завдання стає ще складнішим. Справді, ким же був Олег — членом варязького князівського роду, воєводою Рюрика чи просто близьким до нього дружинником?

Найдавніший літописний звіт 1039 р. (найповніше відображений у Новгородському першому літопису молодшого ізводу) вважав, що Олег не належав до князівського роду Рюрика, а був воєводою, приставленим цим варязьким конунгом до його сина Ігоря. Щоб пояснити неправомірне з позицій ранньофеодального права самозване зайняття престолу простим воєводою Олегом у Києві, Нестор (або невідоме науці джерело) оголосив Ігоря дитиною, при якій Олег відігравав роль регента. Але потім Ігор надовго зникає з поля зору “Повісті минулих літ”, і “регент” Олег перетворюється у могутнього київського князя, що благополучно просидів на престолі 30, а за свідченням Новгородського першого літопису молодшого ізводу, — навіть 40 років.

Пізніші літописці по-своєму намагалися осмислити факт захоплення особою не князівського походження “золотого” київського столу (як називають давньоруські книжники князівський престол). Іоакимівський літопис дуже пізнього походження оголошує Олега варягом, “князем Урманським” (тобто норманським) і шурином Рюрика, про що сповіщається в “Історії Російській” В. М. Татищева. В іншому використаному цим істориком пізньому літописі — Розкольникі (що так само, як і Іоакимівський, не дійшов до сучасних істориків) Олег названий “вуєм”, тобто дядьком Ігоря по матері. До цього Татищев додає, що у деяких відомих йому джерелах Олег іменується братом Рюрика. Такою ж незграбною спробою пояснити нелогічне з погляду феодального суспільства зайняття престолу нашим героєм у стольному граді Русі є оповідь одного літописця XVII ст., що пов’язував прихід Олега у Новгород з Несторовою легендою про прикликання варягів і оголошував його племінником Рюрика.

Вважаємо, що Олег не був членом сімейства Рюрика, а захопив владу у Києві, спираючись на віддану йому дружину і прикриваючись ім’ям “законного” претендента Ігоря. Певно, він зумів, використовуючи силу, перетворити Ігоря у слухняну маріонетку. Тривале і вдале правління Олега в Києві — незаперечний факт, що підтверджується не лише літописом, а й іноземними джерелами. Так у легендарному за формою повістунанні про захоплення Олегом Києва відобразився реальний історичний зміст.

Та легкість, з якою Олег захопив Київ і усунув Аскольда, здавна викликає подив істориків. Однак не варто забувати, що замість реальної картини його утвердження у центрі держави Нестор умістив у літопису фольклорну легенду. Насправді усе, мабуть, було інакше. Можливо, має рацію П. П. Толочко, котрий вважає,

що Аскольд “став жертвою не стільки Олега і його воїнства, скільки власних бояр, яких не влаштувала його політика”¹⁰.

Чи важко, чи легко, але у 80-х роках IX ст. Олег таки став князем у Києві. Детально і яскраво оповівши, як кмітливо він заволодів містом, Нестор майже з протокольною сухістю і лаконічністю повідомляє про перші кроки нового князя, по суті, першого загальноруського володаря: “Той Олег почав ставити міста і встановив данини слов’янам, і кривичам, і мері, поклав і для варягів давати данину від Новгорода по 300 гривен щорічно заради збереження миру, що й давалося варягам до самої смерті Ярослава”¹¹. Як бачимо, Олег відразу ж підкорив Новгород Києву.

У наведеному уривку “Повісті минулих літ” мова йде перш за все про так зване окняження території Східної Європи, на якій мешкали слов’янські і неслов’янські народи: про поширення системи збору данини і побудови опорних пунктів князівської влади — міст. Це були важливі кроки на шляху до створення загальноруської державності.

В істориків і літературознавців здавна викликає сумніви повідомлення літописця про сплату данини варягам. В Уварівському і Кирило-Білозерському літописах, що походять від Початкового зводу 1095 р., замість цих слів читається: “И дань устави по всей земли: с Новгорода по 300 гривен, иже и доньне дают”. Але під впливом внесеної ним же (чи його попередником) у літопис “норманської легенди” Нестор виправив наведене нами місце в тому сенсі, що новгородці дають данину не центральному урядові, як це було насправді, а якимсь варягам¹². “Данина варягам”, навіть якщо вважати ці слова достовірними, могла означати не що інше, як плату варязьким найманцям.

Записи наступних трьох років у зводі Нестора відображають напружену й інтенсивну діяльність київського уряду на чолі з новим князем, спрямовану на подальше підкорення до того часу автономних союзів племен. Під наступним за 882 р. (вокняжіння Олега у Києві) 883 р. Нестор пише: “Почав Олег воювати проти древлян і, підкоривши їх, брав із них по чорній куниці”. Ще через рік “вирушив Олег на сіверян, і переміг їх, і поклав на них легку данину, і не дозволив їм платити данину хозарам, кажучи так: “Я ворог їхній і вам платити нічого”. Оповідь про підкорення об’єднань племен Києву завершується під 885 р.: “Послав Олег до радимичів, запитуючи: “Кому даєте данину?” Вони ж відповідали: “Хозарам”. І сказав їм Олег: “Не давайте хозарам, але платіть мені”... І володарював Олег над полянами, і древлянами, і сіверянами, і радимичами, а з уличами і тиверцями воював”¹³. Навряд чи многотрудна кампанія, що вимагала ретельної підготовки і спрямовувалася на послідовне введення до складу народжуваної на

теренах Східної Європи держави союзів племен, що чинили впертий опір, була проведена Олегом так блискавично, як це впливає з “Повісті минулих літ”: протягом трьох років, та ще й відразу після утвердження на київському престолі. Ми знаємо, що його наступник Ігор чинив це протягом усього свого не менш ніж 20-літнього (а за “Повістю минулих літ” навіть 30-літнього) князювання і загинув у боротьбі з підкореними нібито ще Олегом древлянами...

Немає сумнівів, що насправді підкорення могутніх і численних східнослов'янських племінних об'єднань Києву розтягнулося на довгі роки князювання Олега. Але Нестор (або хтось із його попередників останньої чверті XI ст.), що мав справу із не розбитим за роками Найдавнішим зводом, розподілив події умовно, вкрай нерівномірно заповнивши період тривалого правління Олега.

Ця умовність хронологічного поділу найдавнішого літопису при його доповненні у кінці XI — на початку XII ст. була, як нам видається, головною причиною того, що “Повість” ніби забуває про життя і діяння Олега на цілих двадцять років (886—906) і згадує про нього лише у зв'язку з грандіозним походом Русі на Візантію у 907 р., коли про князя неможливо було не згадати. Нами вже висловлювалося припущення, що це двадцятиліття було заповнене боротьбою загальноруського уряду за підкорення все нових і нових племінних об'єднань. Доповнимо його наступними міркуваннями.

Оповідуючи під 907 р. про широкомасштабну кампанію Русі проти Візантії, літопис називас у війську Олега представників союзів племен, які 885 р. ще не підкорялися Києву: в'ятичів, хорватів, дулібів і тиверців (з двома останніми він воював у названому році). Отже, за минуле двадцятиліття було введено до складу Давньоруської держави ще чотири великих племінних об'єднання східних слов'ян. Не треба думати, що приєднання до держави, яка лишень формувалася, перерахованих (і, можливо, інших, не названих літописцями) союзів племен за Олега було міцним і остаточним. “Повість минулих літ” та інші літописи містять відомості про боротьбу наступників Олега — Ігоря, Ольги, Святослава і Володимира — за підкорення тих самих племінних об'єднань. Ці формування зберегли аж до X ст. значну автономію, а їхня верхівка — владу, привілеї і багатства.

У вітчизняній науковій літературі не було викорінене прагнення зробити давнішими процеси державного творення. Деякі вчені твердили, що Давньоруська держава була реальністю ще у IX і навіть VIII ст. Насправді для такого раннього часу мова може йти хіба що про зародки цього процесу, так само, як і про перші, поки що несміливі паростки нового, феодального ладу. Східнослов'янське суспільство і у VIII, і у IX ст. залишалося в цілому ще

родоплемінним, а осередкам державності, які зароджувалися, — союзам племен полян у Подніпров'ї чи дулібів на Волині — ще не скоро судилося перерости у справжню ранньофеодальну державу з центром у Києві.

Одним із вирішальних кроків на шляху до створення східнослов'янської державності і стало об'єднання Північної Русі з Південною на початку правління Олега, а також розпочата тоді інтенсивна діяльність київського уряду, спрямована на послідовне введення племінних об'єднань до складу Давньоруської держави. Консолідація племінних союзів, поширення на їхні землі державних, нехай поки що примітивних систем управління, суду і збирання данини робили Київську Русь з кожним роком усе сильнішою. Виразом її могутності, яка безперервно зростала, і був воістину гігантський за масштабами похід руських ратей на Константинополь у 907 р.

“Повість минулих літ” відобразила небувалий розмах цієї воєнної кампанії Русі: “Пішов Олег на греків, залишив Ігоря в Києві, взяв же із собою силу варягів, і словен, і чуді, і кривичів, і мерю, і древлян, і радимичів, і полян, і сіверян, і в'ятичів, і хорватів, і дулібів, і тиверців... І з ними усіма пішов Олег на конях і в кораблях; і було кораблів числом 2000”¹⁴.

Причини походу 907 р. залишаються не зовсім зрозумілими. Спрощеними виглядають спроби ряду істориків минулого пояснити дії Русі лише самими захватницькими прагненнями. Корифей історіографії початку ХІХ ст. М. М. Карамзін, наприклад, писав: “Олег, знудившись тишею, небезпечною для войовничої держави, або заздрячи багатству Царгорода і бажаючи довести, що казна боязких належить сміливому, зважився воювати з імперією”¹⁵. Вчені найновішого часу вбачають одну з основних причин русько-візантійської війни, яка вибухнула у 907 р., у недотриманні греками умов договору, укладеного ними з Аскольдом після вдалої атаки Константинополя руським флотом у 860 р.

Очевидно, в угоді 60-х років ІХ ст. були дві головні умови: виплата імперією данини Русі і надання торгових привілеїв її купцям у візантійських містах. Є певні підстави вважати, що руську сторону особливо обурило відмова Візантії платити щорічну данину¹⁶. Царгородські політики, очевидно, вважали, що обрали для цього вдалий час, оскільки бачили Русь ослабленою внаслідок довголітньої виснажливої боротьби з непокірними союзами племен. До того ще у кінці ІХ ст. Давньоруська держава змушена була платити данину (найімовірніше, одноразову) уграм, чий численні племена проходили тоді поблизу Києва по дорозі до Дунаю, про що свідчить угорська хроніка ХІІІ ст., укладена так званим Анонімом, тобто невідомим автором.

Як і у 860 р., руські вивідачі у 907 р., певне, добре розвідали обстановку. Візантія тоді переживала великі внутрішні й зовнішньополітичні труднощі. Посилилася боротьба могутніх земельних магнатів проти імператора, виразом чого став заколот у війську під проводом досвідченого полководця Андроніка Дуки. Як і раніше, імперський уряд змушений був застосувати свої кращі легіони для відбиття натиску арабів. Підступи до Константинополя з півночі були погано захищені.

Завдяки цьому сухопутне військо Олега майже безперешкодно наблизилося до могутніх мурів візантійської столиці, а флот розташувався у полі зору сторожових постів, що стояли на березі Золотого Рогу. Коли київський князь з величезними силами “прийшов до Царгорода, греки ж замкнули Суд, а місто зачинили”¹⁷. Історики без особливих труднощів реконструювали картину цієї війни.

Як відомо, давньоруські літописці називали “Судом” бухту Золотий Ріг, що відділяла Константинополь від його передмістя Галати. На берегах бухти стояли міцні кам'яні вежі, між якими на випадок небезпеки натягувався величезний залізний ланцюг, що наглухо закривав вхід у гавань. Ще на початку XX ст. частина цього ланцюга зберігалася у музеї зброї Константинополя. Вціліли і рештки веж, досліджені археологами. Очевидно, ця захисна споруда, що вражала своєю грандіозністю, була створена у кінці VII— на початку VIII ст. В одному з візантійських джерел згадується

*Руські кораблі Олега на колесах наближаються до Царгорода.
Мініатюра з Радзивілівського літопису*

про неї під 717 р. Давньоісландська сага, що оспівує подвиги Гаральда, зятя Ярослава Мудрого, також згадує про ланцюг, який захищав Константинополь від ворожого флоту.

Чудова інженерна споруда — гігантський ланцюг надійно захищав Золотий Ріг від вторгнення кораблів. Його не змогли зруйнувати навіть турки, що взяли в облогу і завоювали Константинополь у 1453 р. Логічніше було спробувати його обійти. Так і вчинив князь Олег, застосувавши небувалу хитрість: “І звелів Олег своїм воїнам зробити колеса і поставити на них кораблі. І з попутним вітром підняли вони паруси і пішли з боку поля до міста. Греки ж, побачивши це, злякалися і сказали через послів Олегові: “Не губи міста, дамо тобі данину, яку схочеш”¹⁸.

Чи могли кораблі під парусами рухатися сушею? Будь-хто, хоч трохи обізнаний з інженерною справою, дасть негативну відповідь на це запитання. Але в наведеному легендарному епізоді є свій смисл. На Русі здавна перевозили на котках легкі човни через вододіли між ріками і через пороги на самих ріках. Навіть на головному водному шляху “із варягів у греки” було немало “волоків”, тобто ділянок, на яких човни доводилося тягнути на котках чи просто на руках. Новгородський перший літопис молодшого ізводу, який зберіг більш давній літописний текст, ніж “Повість минулих літ”, буденно повідомляє, що спочатку Олег наказав витягнути човни на берег — не інакше, як для того, щоб волоком перетягти їх в обхід ланцюга. Але далі новгородський книжник, як і Нестор, переказує поетичну фольклорну легенду про кораблі під парусами, які самі собою рухалися по суші. Мабуть, із руського літопису запозичив образ кораблів на колесах під парусами датський хроніст початку XIII ст. Саксон Грамматик стосовно напівлегендарного, як і Олег, героя Рагнара Лодброка.

Хитромудрий обхідний маневр примусив візантійського імператора піти на мирні переговори. Налякані візантійці прийняли запропоновані київським володарем умови миру: “І наказав Олег, — епічно повістує Нестор, — дати данини на 2000 кораблів... І погодилися на це греки, і стали греки просити миру, щоб не воював Грецької землі. Олег же, трохи відійшовши від столиці, почав переговори про мир з грецькими царями Леоном і Олександром ... І наказав Олег дати воїнам своїм на 2000 кораблів по 12 гривен на ключ^{*}, а потім дати данину для руських городів: перш за все для Києва, затим для Чернігова,

* Імператором Левом VI і його братом-співправителем Олександром.

** Відповідно до авторитетного словника давньоруської мови І. В. Срезневського, “ключ” — кермо, кормило; отже, мова йшла про виплату греками 12 гривен на кожний човен.

для Переяслава, для Полоцька, для Ростова, для Любеча і для інших городів"¹⁹.

Того ж 907 р. біля стін Константинополя (можливо, у таборі Олега) була підписана русько-візантійська угода, яка завдяки щасливому випадкові збереглася літописом. Візантія зобов'язувалася виплачувати Русі щорічну данину. Як впливає із подальшого розвитку подій, за це руська сторона зобов'язалася надавати імперії військову допомогу. Руси дістали право безмитної торгівлі у Царгороді. Під час перебування у столиці імперії руські послі одержували особливе утримання, а купці — місячину (продовольче утримання) протягом шести місяців. Тих і інших візантійські власті мали забезпечувати на дорогу додому парусами, канатами, якорями, а також продуктами харчування.

Ця угода була підтверджена і розвинута у русько-візантійському договорі, вписаному до "Повісті минулих літ" під 912 р. (учені вважають, що насправді договір було укладено 911 р.). Угода була доповнена рядом нових статей. Так у ній встановлювався порядок улагодження різних конфліктів, обміну полоненими і їх викупу, охорони майна русів у Візантії і спадкування їхнього добра та ін. За свідченням Константина Багрянородного, у дні підписання договору 911 р. загін із 70 русів брав участь у поході візантійського війська проти арабів на Криті²⁰ — ця подія свідчить про те, що в угоді 907 р. була стаття про руську допомогу грекам.

Розповідь про переможний похід на Візантію у 907 р. Нестор завершує словами: "І повернувся Олег до Києва, несучи золото, і паволоки (дорогоцінні тканини. — *Авт.*), і плоди, і вино, й усіляке узороччя (дорогоцінні речі, прикраси. — *Авт.*). І прозвали Олега Віщим, оскільки були люди язичниками і непросвіщенними"²¹. Літописцю-християнину довелося, нехай з певною часткою зневаги до язичників, визнати, що у народному уявленні Олег був чаклуном, чародієм: адже епітет "віщий" був синонімом слів "волхв" і "чаклун".

Візантійські джерела мовчать про похід Русі на Константинополь у 907 р. Тому й до недавнього часу деякі історики сумнівалися у достовірності оповіді "Повісті минулих літ" про цю грандіозну військову експедицію Олега²². Вирішальний доказ на користь реальності походу 907 р. навів нещодавно відомий історик-візантиніст Г. Г. Литаврін: русько-візантійський договір 911 р. "надав Давній Русі надзвичайних, невідомих дипломатичній практиці X ст. стосунків імперії з іншими країнами привілеїв". Ці привілеї могли бути надані лише під сильним тиском Русі, яка перемогла"²³.

Здавалося, тріумф Олега, що "повісив щит свій на брамі (Царгорода) на знак перемоги", як пише Нестор, мав би повернути до нього особливу увагу літописців. Цілком природно

було б знайти у “Повісті минулих літ” детальний життєпис Олега протягом наступних років. Однак цього не сталося. Навпаки, після переказу тексту русько-візантійського договору 911 р. Нестор та інші давньоруські книжники раптом втрачають інтерес до особи князя. “Вражаючою є необізнаність руських людей із долею Олега відразу після походу, що збагатив його, — пише сучасний знавець східнослов’янської історії. — “Великий князь Руський”, як було написано у договорі 911 р., зникає не лише із столиці Русі, а й взагалі з руського горизонту”²⁴.

До цього часу важко дати однозначну відповідь на питання, що трапилося з Олегом після його переможного повернення із царгородського походу. Новгородський літопис коротко повідомляє, що він знайшов смерть, коли “ходив за море”²⁵, не згадавши, втім, за яке саме. Враховуючи основний напрямок політичних прагнень Русі того часу, можна гадати, що за Чорне, тобто мова йде про новий похід на Візантію.

На користь цього припущення, що залишається гіпотетичним, свідчить цікавий хозарський документ кінця X ст. про ще один напад Олега на візантійську столицю. Нібито київського князя Хельгу-Олега примусили до цього походу хозари, що взяли над ним гору. Але похід закінчився невдачею: у морському бою візантійці спалили його кораблі “грецьким вогнем”, а князь подався до Персії, де й загинув²⁶.

Зовсім неймовірно, скаже читач? А проте у Новгородському першому літопису молодшого ізводу — джерелі надзвичайно авторитетному — під 920 р. йдеться про напад русів на Візантію під проводом Ігоря. За наказом імператора Романа полководець Феофан “вогненним пристроєм спалив руські кораблі”²⁷. Слід відзначити, що на відміну від Нестора новгородський літописець взагалі вважав київським князем не Олега, а Ігоря. У 920 р., якщо вірити цьому літописові, Олег був ще живий.

Гадаємо, що Олег таки ходив на узбережжя Каспійського моря — відповідно до свідчень хозарського документа. Арабський географ першої половини X ст. ал-Масуді повідомляє, що якісь руси на 500 човнах, піднявшись Доном, волоком перебралися на Волгу, спустилися нею і попливли на південь уздовж західного узбережжя Чорного моря²⁸. У цих русах найприродніше вбачати вихідців із Тмутаракані, розташованої у пониззі Дону. Адже хозарський документ повідомляє, що Хельгу-Олег перед походом на Каспій заволодів Тмутараканню. Арабські джерела твердять, що у каспійському поході руси були майже усі перебиті ворогами

* Запалювальна суміш, що під тиском викидалася з особливих мідних труб, можливо, нафта, запалювана в момент викиду.

(персами?). Мабуть, наклав головою за Каспійським морем і князь Олег.

Та про все це не знають давньоруські літописи. Новгородський літопис, який у даному випадку відобразив запис Найдавнішого зводу 1039 р., лапідарно повістує, що, перемігши греків (похід 911 р. відноситься цим літописом до 922 р.), “пішов Олег до Новгорода, а звідти в Ладогу. Інші ж розповідають, що пішов він за море і клюнула його змія в ногу, і через те він помер: є його могила у Ладозі”²⁹. Звідси можна зробити важливий висновок, що навіть літописець часів Ярослава Мудрого не знав ані подробиць смерті Олега, ані місця його загибелі. Не знав цього і Нестор, який, одначе, у своїй праці після переказу статей договору Русі з Візантією 911 р. умістив поетичну легенду про кончину князя. “І жив Олег, князюючи в Києві, маючи мир зі всіма країнами, — читаємо у “Повісті минулих літ”. — І настала осінь, і згадав Олег коня свого, якого колись наказав доглядати, вирішивши ніколи на нього не сідати. Бо коли якось запитав він волхвів і чаклунів: “Від чого я помру?” — І сказав йому один чарівник: “Князю! Від коня твого улюбленого, на якому ти їздиш, — від нього тобі померти!” Запали слова ці в душу Олега, і мовив він: “Ніколи не сяду на нього і не побачу його більше”. І наказав годувати його і не приводити його до нього, і прожив кілька років, не бачивши його, доки не пішов на греків. А коли повернувся у Київ і минуло чотири роки, — на п'ятий рік згадав він свого коня, від якого колись волхви віщували йому смерть. І покликав він старшого конюха і запитав: “Де мій кінь, якого наказав я

Олег на київському престолі. Мініатюра з Радзивіллівського літопису

доглядати і берегти?” А той відповів: “Помер”. То Олег, засміявшись і докоряючи тому чаклунові, сказав: “Не гоже кажуть волхви, бо все те — неправда: кінь помер, а я живий”. І наказав осідлати для нього коня: “Хай побачу кістки його”. І приїхав на те місце, де лежали його голі кості і череп голий, зліз з коня, засміявся і мовив: “Чи від цього черепа смерть прийняти мені?” І став він ногою на череп, і виповзла із черепа змія і вжалила його в ногу. І від того захворів та й помер він. Оплакували його всі люди плачем великим, і понесли його, і поховали на горі, що називається Щекавиця. Є ж могила його і донині, вважається могилою Олеговою. І було всіх літ князювання його тридцять і три”³⁰.

Не варто вираховувати роки правління Олега у Києві: адже 33 належить до улюблених, “магічних” чисел фольклору. Сам Нестор вказує на іншу тривалість його князювання в стольному граді Русі: з 882 по 912 р., тобто 30 років. Згідно із щойно наведеною легендою, князь помер на п'ятий рік після походу проти греків, тобто у 916 році. Тим часом 916 рік у “Повісті минулих літ” відкриває довгий, майже на чверть століття, ряд “порожніх” років (на полях літопису проставлені лише дати, а тексту немає). Але як тоді бути з датою смерті Олега в Новгородському першому літописі молодшого ізводу — 922 р.?

Гадаємо, не варто надавати перебільшеного значення тим рокам, які з'явилися у літописі під пером Нестора чи його попередника — упорядника Початкового зводу 1095 р. (що відбився і в Новгородському першому літописі молодшого ізводу) чи навіть зводу 1073 р. Обмежимося висновком, що Олег князував у Києві досить тривалий час — 30—40 років і що в роки його правління Давньоруська держава і суспільство зробили значний крок на шляху до феодалізації соціально-економічного і політичного розвитку.

Народна легенда про смерть Олега від власного коня, яка потрапила до літопису, є не такою вже простою, як здається на перший погляд. У фольклорі різних країн і народів мотив фатального пророкування і смерті людини від її коня, незважаючи на всі остороги, досить розповсюджений. Дуже нагадує легенду про загибель Олега сербський переказ про смерть султана, виною якої був його кінь. Схожі легенди записані і збирачами англійської та німецької усної народної творчості. Гадаємо, можна погодитися з думкою, що сюжетна канва легенди про смерть Олега від коня веде від стародавньої ісландської саги про Орвара-Одда. Як і Олегові, герою цієї саги норвезькому витязю Орвару-Одду чаклунка напроорокувала загибель від укусу змії, яка знаходитиметься в черепі його улюбленого коня Факсі. Герой своїми руками умертвляє бойового друга, повстаючи тим самим проти долі, фатуму... Минуло багато часу (легендарна сага відпустила Одду аж триста років

Смерть Олега від змії. Мініатюра з Радзивілівського літопису

життя), і герой на схилі літ вирішив відвідати батьківщину. Звичайно, гадав він, зловісне пророкування не збудеться — кінь давно мертвий, кості його зотліли. Раптом Орвар-Одд спіткнувся, наступивши на якийсь старезний череп, і спересердя ударив по ньому списом. Це виявився череп Факсі. Гадюка, що виповзла з нього, смертельно вжалила Одда³¹.

У сазі про Орвара-Одда герой власноручно вбиває свого коня, отже, той помщається господареві. У Несторовій легенді про смерть Олега мотиву помсти немає. Але в одній із пізніших версій легенди (рукописний літопис XVII ст.) Олег, як і Орвар-Одд, розправляється зі своїм конем: "І повелів [Олег] отрокам своїм, нехай відведуть його далеко в поле і відінуть голову його, а самого кинуть звірям земним і птицям небесним". Чи ж треба ще якихось доказів залежності літописної легенди про смерть Олега від давньоісландської саги?

Навряд щоб північна сага була механічно запозичена Нестором і просто застосована до Олега. Напевне, князь справді помер від укусу гадюки — так, як розповідається в Давньоруському зводі 1039 р. Ця версія перейшла у більш близький до нього Новгородський перший літопис молодшого ізводу. А вже пізніше була складена красива легенда, яка ґрунтується на тій самій сюжетній канві, що й сага про Одда, але забарвлена реаліями давньоруського життя.

Як же могла народна уява допустити, аби віщий, хитромудрий, майже чаклун, Олег загинув від укусу гадюки? Тут немає суперечності. Адже в легенді про його кончину волхв, чаклун

уособлює вищу незбориму силу, спроможну зломити навіть надприродну силу богатиря. Недаремно про віщого полоцького князя Всеслава, якого, за словами літописця, “мати породила з допомогою чаклування”, автор “Слова про Ігорів похід” зазначив, пославшись при цьому на “слов’я старого часу”, пісньора Бояна:

“Ні мудрому, ні меткому,
Ні за пташку прудкішому,
Суда божого не минути!”³²

Легенда про смерть Олега була широко відома на Русі, відобразилася навіть у билинах — чудових пам’ятках східнослов’янського епосу. Це дивувало багатьох, оскільки в билинах практично нема персонажів і сюжетів, відомих нам з літописів. Даремно шукати в цих творах згадки про Аскольда і Діра, чи Ігоря та Ольгу, чи навіть про звиятного Святослава, образ якого вельми відповідає поглядам творців героїчного епосу. Але Олег, віщий Олег, у билинах фігурує, щоправда, перетворений майже до невпізнанності. Інакше й не могло бути. Відображення історичної дійсності в цих фольклорних пам’ятках відзначається фантастичністю, гіперболізацією, їм притаманна ірреальність персонажів. Але билини донесли до нас народну оцінку тих чи інших історичних осіб і подій.

Близька до народної легенди про смерть Олега від укусу змії, на наш погляд, новгородська билина “Смерть Василя Буслаєва”. Її герой не зважив на зловісне пророкування, спробував вступити в бій із долею, перестрибнув через велетенську кам’яну брилу, — і наклав головою. В іншій билині — про Садка, Вольгу (тобто Олега) і Микулу схожа смерть в боротьбі з фатумом стинає Олега. Цікаво, що тут він згадується і “по батькові” — Всеславич: чаклун Олег, за народним уявленням, є сином іншого “віщого” князя — Всеслава Полоцького, який жив на півтора століття пізніше.

Кончина Олега відкрила шлях до київського княжого столу Ігорю, котрий, якщо вірити Нестору, чекав своєї пори цілих тридцять років. Йому довелося зіткнутися з опором верхівки союзів племен, що посилювався після смерті його жорстокого попередника, тій політиці централізації, яку так успішно здійснював Олег. Ігор та Ольга, яка змінила його на престолі, жили вже в інші часи — часи посиленої феодалізації східнослов’янського суспільства. Боротьба нового зі старим ставала ще запеклішою.

ДАВНЬОРУСЬКА ДЕРЖАВНІСТЬ НАБИРАЄ СИЛИ (Ігор, Ольга)

Ігор, що змінив Олега на київському княжому престолі, як і його попередник, зображений у давньоруських літописах переважно як легендарна особа. Але, на відміну від Олега, давньоруські книжники розглядають Ігоря як цілком реальну фігуру. Якщо образ Олега, не кажучи вже про Аскольда і Діра, зітканий із фольклорних даних, то Ігор як історична особа чітко відображений і в літописах, і у візантійських історичних творах.

Найзнаменитіші, мабуть, давньоруські книжники XI ст. Іларіон та Іаков Мніх взагалі не бажали визнати факт (підкреслимо: безперечний! — *Авт.*) існування Олега і починали історію своєї держави з князювання Ігоря Старого. У “Слові про закон і благодать”, створеному Іларіоном у 30—40-ві роки XI ст., читаємо: “Похвалимо ж і ми, за спроможністю нашою, великого кагана (царя. — *Авт.*) нашої землі Володимира, внука старого Ігоря, сина ж славного Святослава”¹. Отже, згідно з авторитетною думкою видатного філософа і оратора Давньої Русі не Рюрик і не Олег були родоначальниками княжої династії, що правила у Києві. Іларіон бачить його в Ігорі.

Так само не знає Рюрика й Олега інше київське джерело, створене, як і “Слово” Іларіона, раніше “Повісті минулих літ”, — у другій половині XI ст. — “Пам’ять і похвала князю Володимирі”, що, як вважає більшість учених, належить ченцеві Києво-Печерського монастиря Іакову. згадуваному у літопису Нестора під 1074 р. Він також вважає Ігоря засновником київського великокнязівського роду. Все це викликає серйозні сумніви щодо існування родинних зв’язків між Ігорем і Рюриком.

Ігор

Як уже згадувалося, Новгородський перший літопис молодшого ізводу взагалі не вважає Олега київським князем: він тільки воєвода Ігоря, “муж мудрий і хоробрий”. Ініціатива у справі усунення Аскольда і Діра, за Новгородським літописом, належить Ігорю, а

після їх убивства Ігор і посів київський престол². І у подальшій розповіді про правління Ігоря в Києві новгородський літописець відводить Олегові роль простого воєначальника при князі. Причину цього О. О. Шахматов бачив у переплетенні в літописах, передовсім у “Повісті минулих літ”, двох фольклорних переказів про Олега й Ігоря: північний (ладозький) розповідає про князя Олега, тоді як південний (київський) — про Олега як воеводу Ігоря.

Можна погодитися з думкою О. О. Шахматова, що у Початковому зводі “проглядає певна тенденція. Руська княжа династія повинна здобути ясну генеалогію: історичний Ігор мав бути пов’язаний з Рюриком, якого Новгородський переказ назвав першим князем”³. Назвавши Ігоря “історичним”, учений підкреслив, що особа князя належить уже історії. На відміну від Олега, який згадується, крім літопису, лише в хозарському джерелі, про Ігоря цілком конкретно розповідає видатний візантійський учений другої половини X ст. Лев Диякон у праці “Історія”. Про похід Ігоря на Константинополь повідомляють також інші візантійські (Симон Логофет, “Житіє Василя Нового”), а також західноєвропейські (Ліупранд) і східні (Масуді) пам’ятки X—XI ст.

Думка, що Ігор, можливо, не належав до норманської династії Рюрика, певною мірою стверджується слов’янськими іменами членів його сім’ї. Є навіть підстави твердити, що мати Ігоря була слов’янкою, оскільки його син мав слов’янське ім’я Святослав і портрет останнього, який належить перу Лева Диякона, “не має жодної норманської риси” (В. В. Мавродін). На слов’янці, очевидно, оженився і старший небіж Ігоря, також Ігор, оскільки діти його названі слов’янськими іменами — Володислав і Предслава. Інший племінник Ігоря мав слов’янське ім’я Улеб (Гліб)⁴.

І все ж таки від спокусливої для декого думки, ніби Ігор був слов’янином, доведеться відмовитися: його ім’я є стовідсотково скандинавським, так само, як і ім’я його дружини Ольги. Отож, Ігор був-таки варягом.

Якщо вірити Нестору, більша частина 33-річного князювання Ігоря науці не відома. Новгородський перший літопис молодшого ізводу, що повніше, ніж “Повість минулих літ”, відображає його князювання, розпочинається таким чином: “Ігор же сидів у Києві, князюючи і воюючи проти древлян та уличів. І був у нього воевода на імення Свенельд, і підкорив [Ігор] уличів, наклав на них данину і дав Свенельду. І не скорилося одне місто, іменем Пересічен, і сидів [Ігор] біля нього три роки, і ледве взяв. І сиділи

* Можутні південні об’єднання племен, які не бажали підкорятися центральній владі.

було уличі по Дніпру внизу, а потім пішли між Буг і Дністер і осіли там”⁵. У літопису Нестора місцезнаходження уличів визначено трохи інакше: “Уличі й тиверці сиділи по Дністру і сусідили з Дунаєм”⁶. Певно, новгородський і київський літописці відзначили міграцію уличів із Подніпров’я у межиріччя Південного Бугу і Дністра, а потім і на Дунай. Ця міграція, мабуть, була викликана прагненням київських князів включити племінне об’єднання уличів до складу Давньоруської держави.

Така діяльність київського центру стосовно уличів розпочата не Ігорем. Новгородський перший літопис молодшого ізводу повідомляє, що Аскольд і Дір воювали з уличами (дата цієї війни — 854 р. — очевидно, умовна). Маємо вагомі підстави вважати, що племінне об’єднання уличів було особливо численним і сильним. “Повість минулих літ” повідомляє, що “було їх багато”, а володіння їх сягали Чорного моря, де “збереглися міста їх і досі”, тобто до часів Нестора. Ця ж думка підтверджується записками так званого Баварського географа (працював у другій половині IX ст.), які засвідчують, що уличі мали 318 міст — більше, ніж будь-яке інше південнослов’янське об’єднання племен. Звісно, в повідомленні німецького вченого йшлося не про справжні міста — вони вирости пізніше, у X—XI ст., в епоху уже феодалізму, — а про фортеці, укріплені “гради”, центри племен і навіть великих родів уличів.

Рать Ігоря зломил опір уличів. Важче було приєднати до Києва древлянські племена. Смерть Олега спонукала їх до повстання. Нестор таким чином описує вступ Ігоря на київський княжий престол: “Після смерті Олега став князювати Ігор... І зачинились від Ігоря древляни по смерті Олега”⁷. Це означало, що древляни зачинили брами своїх міст (укріплених поселень) перед княжими збирачами данини та іншими представниками київської адміністрації. Мабуть, цей виступ древлянського об’єднання племен проти центральної влади мав стихійний характер, бо інакше навряд чи вдалося б князеві так легко його придушити. За свідченням Нестора, наступного року “пішов Ігор на древлян і, перемігши їх, наклав на них данину більшу, ніж перед тим”⁸. Запам’ятаймо ці слова — “данину більшу, ніж перед тим” — у них ключ до розгадки того, що сталося з Ігорем наприкінці його життя. Племінна верхівка древлян винесла повчальний урок з того, що трапилося.

Новгородський перший літопис молодшого ізводу конкретизує загальну згадку “Повісті минулих літ” про накладення нової данини на древлян: “І дав же [Ігор] данину деревську (древлянську. — Авт.) Свенельду, і брали по чорній куні від диму. І сказала дружина

* Близьке до уличів східнослов’янське об’єднання племен.

Ігорю: "Ти дав одному мужу надто багато"⁹. Перед нами щонайдавніша, найелементарніша форма феодального землекористування — так зване годування ("кормление"), коли сюзерен віддавав васалу в нагороду за службу прибутки з тієї чи іншої землі (або міста) без права власності на саму цю землю. Напевне, частину данини "годувальник" повертав князеві. Мабуть, цим і було викликане загалом збільшення данини, яка стягувалася з древлян.

Але перед тим як зіткнутись у смертельній сутичці з вождями племінного об'єднання древлян, князь Ігор розпочав широкомасштабний похід на Константинополь, описаний у руських та іноземних джерелах. "Повість минулих літ" під 941 р. (ця дата вірна, підтверджується візантійськими джерелами) розповідає про кампанію Русі проти Візантії: "Пішов Ігор походом на греків. І послали болгари вість царю (візантійському імператору Роману I. — *Авт.*), що ідуть русичі на Царгород: 10 тисяч кораблів. І прийшли, і підпливли, і розпочали завойовувати країну Віфінську, і полонили землю по Понтійському (Чорному. — *Авт.*) морю до Іраклії і до Пафлагонської землі, і всю країну Никомидійську (окремі частини Малої Азії. — *Авт.*) полонили і Суд увесь спалили"¹⁰.

Вражає ця величезна — 10 000 суден! — кількість кораблів, з яких складався руський флот. Тим часом цієї ж цифри дотримуються і візантійські джерела: Лев Диякон, Скилиця, Зонара. Тільки кремонський єпископ Ліупранд, відвідавши Константинополь після Ігоревої навали, повідомляє, що під рукою в Ігоря була лише тисяча суден. Ця цифра, особливо у зв'язку з висвітленням наступних подій, видається правдоподібною. Ліупранд пише: у Константинополі йому сказали, що так само, як Аскольд, Ігор обрав для вторгнення в Золотий Ріг вдалу пору. Грецький флот вирушив у похід на арабів. Напад русів був настільки несподіваний, що візантійці не встигли навіть натягнути ланцюг, який перегороджував вхід до бухти.

Можна лише здогадуватися про причини русько-візантійської війни 941 р. В жодному з джерел вона не названа. Певно, Візантія припинила виплату постійної данини Київській Русі, скориставшись з того, що східнослов'янській державі у той час стали загрожувати печенізькі хани, незліченні орди яких кочували в степах Північного Причорномор'я. Деякі історики думають, що візантійська сторона порушила умови підписаного ще 911 р. договору з Олегом, згідно з яким руські купці та дипломати користувалися на землях імперії значними привілеями.

Візантійські історичні хроніки розповідають, що одночасно з флотом князь Ігор кинув на імперію ще й численне сухопутне

* Кремона — місто у Північній Італії.

військо. Очевидно, воно спізнилося, й облогу Константинополя розпочав десант, що висадився з давньоруських кораблів. Облога розгорталася мляво, і це дало можливість візантійському урядові підтягнути до столиці значні сили. Разом з тим полководець Феофан, який керував обороною міста, зумів налагодити кілька суден і обладнати їх пристроями для викидання "грецького вогню". А тепер надамо слово Нестору: "Тим часом русичі, порадившись, вийшли проти греків зі зброєю, і в жорстокім бою ледве здолали греків. Надвечір русичі повернулися до своєї дружини і вночі, сівши в човни, відпливли. А Феофан зустрів їх у човнах з вогнем і почав трубами пускати вогонь на судна русичів... Русичі, уздрівши полум'я, кидалися у воду морську, прагнучи врятуватися. І так рештки їх повернулися додому"¹¹.

Згідно з візантійськими джерелами, невдала для Русі морська битва відбулася 8 липня 941 року. Але давньоруські воїни висадилися з човнів на берег, з'єдналися з сухопутним військом і продовжували війну до вересня, але безуспішно. Ігор зразу ж після поразки на морі повернувся у Київ. Він не змирився з невдачею і 944 р. організував новий похід на Візантію.

Розповідь "Повісті минулих літ" під 944 р. дозволяє уявити справді велетенський розмах цієї воєнної кампанії: "Тим часом Ігор зібрав багатьох воїнів: варягів, русь, і полян, і словен, і кривичів, і тиверців — і найняв печенігів і заложників у них узяв, — і пішов на греків у човнах і на конях, прагнучи помститися за себе. Почувши про це, корсуняни послали до Романа зі словами: "Ось ідуть руські, без ліку кораблів у них, вкрили море кораблі"¹².

Як повідомляють візантійські автори, імператорське посольство зустріло рать Ігоря на Дунаї. Внаслідок довгих переговорів руський князь підписав мирний договір. Фундована на фольклорних джерелах, розповідь Нестора зображає ситуацію у надзвичайно вигідному для Русі світлі: "Почувши про це (похід київського війська. — *Авт.*), цар прислав до Ігоря знатних бояр з благанням: "Не йди, а візьми данину, яку брав Олег, додам іще до тієї данини..." Мовила ж дружина Ігорева: "Якщо так каже цар, то чого нам іще треба, — не бившись, здобути золото, і срібло, і паволоки?.." І послухав їх Ігор. Забравши у греків золото й тканини на всіх воїнів, повернув назад і прийшов у Київ"¹³. У цьому, поза всяким сумнівом запозиченому із дружинного епосу повістуванні, особливо випукло постає давньоруське суспільство перехідної доби (від родоплемінного ладу, його заключного етапу — "військової демократії", до ладу феодального). Стосовно найважливіших справ

* Жителі візантійського міста Херсон (на мові давньоруській — Корсунь), що в Криму.

князь ще враховує мудрі поради дружини. Він ревно піклується про дружинників, “взявши у греків золото і тканини на всіх воїнів”.

Насправді становище було трохи іншим. Незважаючи на величезне військо, що зібралося під його хоругвами, Ігор з невідомих для нас причин не наважився форсувати Дунай і рушити до Константинополя. Певно, греки встигли зібрати свої сили, а їхній флот був готовий зустріти кораблі русичів біля входу в Золотий Ріг. У всякому разі підписаний Ігорем 944 р. мирний договір з Візантією для Русі був менш вигідний, ніж подібна угода Олега 911 року.

У тексті договору 944 р. уже не йшлося про безмитну торгівлю руських купців у Константинополі, їхні торговельні операції у візантійських містах обмежувались, а київські князі взяли на себе зобов'язання захищати від ворогів (напевне, кочівників-печенігів) грецькі володіння в Криму. Цей договір вичерпно викладено у “Повісті минулих літ”.

Здавна особливу увагу істориків привертає одна із заключних статей угоди Ігоря з греками, де сказано, що в складі руської знаті були християни: “в соборній церкві присягали церквою святого Іллі (у Києві. — *Авт.*), на лежачому перед ними чесному хресті і хартії цій (русько-візантійському договору. — *Авт.*) дотримуватися всього, що в ній написано”¹⁴. Згідно з відомостями (щоправда, недосить конкретними) ряду арабських джерел, невдовзі після підписання договору Олега з греками 911 р. якась частина руської правлячої верхівки прийняла християнство. Вірогідно, тоді у Києві утворилася невеличка християнська община, до якої з часом увійшла і частина старшої дружини Ігоря, що рушила з ним на Візантію в 944 р.

Повернувшись із походу на греків, Ігор зайнявся внутрішньополітичними справами. Літопис Нестора під 945 р. повідомляє: “І настала осінь, і почав він [Ігор] задумувати похід на древлян, бажаючи взяти із них ще більше данини. Того року сказала дружина Ігорю: “Отроки Свенельда спорядилися зброєю та одягом”, а ми — голі. Ходи, князю, з нами за даниною, так і ти здобудеш, і ми”. І послухав їх Ігор — пішов до древлян за даниною, і додав до попередньої данини нову, і творили насильство над ними мужі його. Взявши данину, пішов він до свого міста. Коли ж ішов він назад, [то], поміркувавши, сказав своїй дружині: “Ідіть з даниною додому, а я повернуся й позбираю ще”. І відпустив дружину свою додому, а сам з малою частиною дружини

* Вчені датують викладені в цій статті події 944 р.

** Як читачеві уже відомо із Новгородського літопису, древлянська данина була віддана Ігорем на “годування” Свенельду.

повернувся, прагнучи більшого багатства. Древляни ж, почувши, що [Ігор] іде знову, радились із князем своїм Малом: “Якщо внадиться вовк до овець, то винесе всю отару, поки не вб’ють його. Так і цей: якщо не вб’ємо його, то всіх нас погубить”. І послали до нього, кажучи: “Чому ідеш знову? Забрав же всю данину”. Та не послухав їх Ігор. І древляни, вийшовши із міста Іскоростеня проти Ігоря, убили Ігоря і дружину його, тому що було її мало. І поховано Ігоря, і є могила його поблизу Іскоростеня, в Древлянській землі, і до цього часу”¹⁶.

Народний переказ, який виник, найімовірніше, у недружньому до Ігоря дружинному середовищі і введений Нестором до літопису, спирається на історичні факти. Відповідно до поглядів сучасної науки, Ігор з дружиною відправився збирати полюддя в землю древлян. Полюддя було найпримітивнішою і найгрубішою формою феодальної експлуатації, яка в ті далекі часи ґрунтувалася на колективній власності феодального класу на землю, — його уособлював глава цього класу, київський князь, — і жорстокому позаекономічному примусу феодально залежного населення. Судячи з наведеного уривка “Повісті минулих літ”, існували, очевидно, якісь, хай і приблизні, норми стягнення цієї данини: коли Ігор уперше поїхав до древлян за полюддям, ніхто із них не опирався князю. Він був убитий лише тоді, коли переступив узаконення, вироблені його попередниками і визнані ним самим.

Активна роль дружинників у збиранні полюддя підтверджує, як нам здається, думку деяких учених, що воно стягувалося в основному для розплати князя з найманою дружиною, тоді як звичайна данина бралася на користь князя і його сім’ї. Що ж робили зі своїми частками полюддя й данини князь і його дружинники? Відповідь на це питання знаходимо в творі візантійського імператора й історика Константина Багрянородного “Про управління імперією” (середина X ст.). У своєму трактаті імператор, безумовно, відобразив враження очевидців, які побували на Русі: “Коли настане листопад місяць, зразу ж їх архонти (князі. — *Авт.*) виходять з усіма росами із Києва і вирушають на полюддя, що називається “кружлянням”, а саме — в Славинії (слов’янських землях. — *Авт.*), вервіанів (древлян. — *Авт.*), другувитів (дреговичів. — *Авт.*), кривичів, северіїв (сіверян. — *Авт.*) та інших слов’ян, які є пактіотами (данниками. — *Авт.*) росів. Годуючись там протягом усієї зими, вони знову, починаючи з квітня, коли скресне лід на річці Дніпро, повертаються до Києва. Потім так само, як уже розповідалося, взявши свої моносили (човни-однодеревки. — *Авт.*), вони споряджають їх і вирушають у Романію (Візантію. — *Авт.*)”¹⁷.

Із розповіді візантійського історика випливає, що, за винятком

спожитого князем і дружиною, полюддя збувалося ними у Візантії, насамперед у Константинополі. Гадаємо, що саме особиста зацікавленість руських феодалів у реалізації одержаного при збиранні полюддя продукту спонукала їх включати до текстів русько-візантійських договорів статті, що сприяли торгівлі русів.

Смерть Ігоря була насильницькою і мученицькою. На це натякає “Повість минулих літ”. Про страждання князя повідомляє Лев Диякон: “Не згадую уже про його [Ігоря] подальшу нещасну долю, коли, вирушивши у похід на германців, він був узятий ними в полон, прив’язаний до стовбурів дерев і розірваний навпіл”¹⁸. Учені, які вивчали свідчення візантійського історика, дивувалися, чому він назвав древлян “германцями”. При цьому гадали, буцімто Лев Диякон знав про відокремленість (на наш погляд, вигадану) древлян від решти союзів племен і вважав за необхідне цю особливість якось підкреслити. Можна запропонувати простіше пояснення: германці для візантійських письменників були “варварами”, що сиділи в непрохідних лісах. І загублених у пуццях древлян у цьому розумінні можна було також назвати “германцями”.

Обставини кончини Ігоря, як і наступна жорстока відплата Ольги, викладені Нестором виключно за народними переказами та легендами. Тому встановити істину не так просто. Думається, що вожді древлянських племен не вважали себе вбивцями: вони просто віддали належне князю-грабіжнику, який зневажив власні закони. Тому, як і належало, намагалися налагодити добрі стосунки з київським урядом. Але не так гадала, посівши після загибелі чоловіка княжий престол, Ольга.

Ольга

Справжнє поховання Ігоря, за прадідівськими язичницькими звичаями, так і не відбулося. Тим часом, за народним повір’ям, небіжчик, якого не поховали за обрядом, блукає серед людей і тривожить їх. Феодалний кодекс честі вимагав помсти. Відплатити повинні були найближчі родичі покійного. Так міркували не лише за язичництва, а й у ранньофеодальні часи на Русі. У першому писаному кодексі давньоруського права “Руській правді”, складений 1016 р., коли активно запроваджувалися в життя норми християнської і феодальної моралі, стверджувалося: брат має відомстити за брата, батько — за сина, син за батька і т. д. У рік трагічної смерті Ігоря його єдиний син Святослав був ще дитиною. Тому відомстити повинна була Ольга.

Біографія Ольги значною мірою є загадковою. Навіть її появу на історичній сцені різні літописці датують по-різному. У “Повісті

минулих літ” під 903 р. читаємо: “Ігор виріс і збирав данину після Олега, і слухалися його, і привели йому жінку із Пскова на ім’я Ольга”¹⁹. А в Новгородському першому літопису молодшого ізводу в недатованій частині, але безпосередньо перед статтею 920 р., сказано, що Ігор “привів собі жону із Плескова, на ймення Ольга, була вона мудрою і тямущою, від неї родився син Святослав”²⁰.

Першим спробував розібратися у невідповідності датування шлюбу Ольги й Ігоря видатний російський історик XVIII ст. В. М. Татищев. Він вважав, що Ігор народився 875 р., одружився з Ольгою у 903 р. (вчений вважав її уродженкою не Пскова, а розташованого неподалік Ізборська). Від цього шлюбу майже через сорок років, у 942 р., народився Святослав, що маловірогідно з природних причин: Ользі тоді мало бути 52—55 років²¹. Можна вважати, що подібна невідповідність у хронології життя Ольги (підказаній, зазначимо, “Повістю минулих літ”, згідно з якою Святослав у 945 р. був ще зовсім малям) трапилася в зв’язку із спробою літописців штучно пов’язати Ігоря з Рюриком, тим самим наче розтягнувши життєвий шлях і можливого сина Рюрика — Ігоря та його дружини.

Тому Б. О. Рибаків, вважаючи, що княжичу було в 946 р., під час походу Ольги на древлян (насправді цей похід відбувся у 945 р.), не більше 3—5 років, відносить час його народження до 941—943 р. “Заміж у Давній Русі виходили звичайно у 16—18 років. Ольга за цими розрахунками народилася в 923—927 р.”²². Але якщо погодитися з думкою Б. О. Рибаків, важко збагнути, як у Святослава, котрий, за даними “Повісті минулих літ”, у 970 р. досяг лише 28-літнього віку, було двоє дорослих синів, 15—16 років кожний. П. П. Толочко вважає, що Святослав народився “не пізніше 930—932 р.”²³.

Лишається до цього часу неспростованою скептична думка відомого дослідника “Повісті минулих літ”, що працював у другій половині XVIII ст., А. Л. Шлецера, який з жалем зазначав: ніхто нічого не знає про місце народження Ольги, ні про її вік, ні про інші обставини її життя. Незаперечне одне: вона була уродженкою Псковської землі. Кумедним непорозумінням слід вважати повідомлення “Володимирського літописця” XV ст. про... болгарське походження Ольги. Воно пояснюється тим, що в одних літописах пишеться “Псков”, а в інших — “Плесков”. А у Болгарії є стародавнє місто Плесков біля Преслава. Але сучасні вчені переконані в псковському походженні Ольги.

Оскільки за перехід до християнства руська православна церква причислила Ольгу до лику святих, богослови створили її Коротке

* Північна діалектна форма написання слова “Псков”.

і Розгорнуте життя. Одночасно з обов'язковими для таких пам'яток церковної писемності розмірковуваннями про чесноти і благочестя Ольги обидва варіанти життя щедро використовували народні перекази і легенди про неї. Життя вважають Ольгу уродженкою псковського села Вибуто, дочкою незнатних батьків. Навпаки, відомий у переказі В. М. Татищева пізній Іоакимівський літопис виводить Ольгу від новгородського князя, або посадника — легендарного Гостомисла. Обидві думки про соціальне походження Ольги — це крайності. На нашу думку, вона вийшла із родини феодалів середнього достатку, що жили на Псковщині.

У деяких пам'ятках стародавнього фольклору Ольга зображується сміливою і сильною дівчиною (Ігор уперше побачив її, коли вона впевнено кермувала човном). Це варто врахувати, розглядаючи створені на фольклорній основі розповіді Нестора про війну Ольги з древлянами, про її помсту за вбитого ними чоловіка.

Чітко виражений фольклорний характер розповіді у “Повісті минулих літ” та інших літописах про розправу Ольги над древлянами спричинили скептичне ставлення істориків до достовірності описаних Нестором подій, що відбулися на Русі по смерті Ігоря. М. М. Карамзін так писав про відображену в “Повісті” війну Ольги з древлянами: “Тут літописець повідомляє нам багато подробиць, почасти не узгоджуваних ні із здоровим глуздом, ні з важливістю історії, і взятих, поза всяким сумнівом, із народної казки”²⁴. Однак багато років опісля дослідники встановили, що відомості “Повісті минулих літ” про помсту Ольги древлянам являють собою історичну істину, хоча й прикрашену фольклорними шатами.

Але вернімося до Ольги, яка щойно здобула загальноруську князівську владу. Минуло півроку після мученицької кончини Ігоря, як раптом навесні наступного 945 р. верхівка древлянського об'єднання племен вирішила поновити дружні стосунки з Києвом і направила послів до Ольги. Ті сказали княгині: “Послала нас Деревська земля з такими словами: “Мужа твого ми вбили, тому що чоловік твій, мов вовк, розтягував і грабував, а наші князі хороші, тому що встановили лад у Деревській землі. Виходь заміж за князя за нашого Мала”²⁵”.

У цьому фрагменті літопису древлянський народний переказ наклався на київський: неважко відчутти співчуття оповідача до древлян і засудження Ігоря (“мов вовк, розтягував і грабував”).

Сучасник сприйме як блюзнірство пропозицію вдові вийти заміж за вбивцю її чоловіка. Однак згідно з уявленнями людей пізнього родоплемінного суспільства той, хто вбив вождя племені, може наслідувати владу, тільки одружившись із його вдовою. Цитоване місце “Повісті” дозволяє вважати, що у древлян було

Помста Ольги древлянським послам. Мініатюра з Радзивілівського літопису

кілька (можливо, навіть кілька десятків) князів-вождів, — характерна картина для суспільства, яке в основному залишилося родоплеменним. На чолі їх стояв старший князь — недавній проводир об'єднання древлянських племен на ім'я Мал. Деякі дослідники останніх років бачать у ньому могутнього володаря, який мало в чому поступався самому київському князю. Вченим-археологам вдалося відкрити його спадкове володіння в землі древлян — місто Малин.

Та Ольга була не лише невтішною у своєму горі вдовою. Вона передовсім сиділа на головному в Руській землі престолі — Київському, і їй було байдуже до архаїчних матримоніальних уявлень і намірів древлянського князя Мала. Безперечно, аналізуючи поведінку Ольги в конфлікті з древлянами, не можна скидати з рахунку мотив особистої образи, прагнення помститися вбивцям чоловіка. Сама княгиня в літописному оповіданні неодноразово нагадує древлянам про необхідність влаштувати тризну по Ігорю. Як справедливо зазначив видатний історик XIX ст. С. М. Соловйов, "у часи родового побуту помста за родича була здебільшого подвигом, ось чому розповідь про такий подвиг збуджувала загальну живу увагу, і тому так свіжо й мальовничо

* Історики й досі сперечаються, в якій ролі правила Ольга на Русі: чи як повновладна княгиня, чи як регент при малолітньому князі. Суперечки, вважаємо, безплідні, оскільки літопис засвідчує, що ледве чи не до самої кончини Ольги вся повнота влади належала їй.

Взяття військом Ольги Іскоростеня. Мініатюра з Радзивіллівського літопису

збереглася в пам'яті народу”²⁶, звідки, додамо, і запозичив її літописець.

Тому Ольга хитрістю й ошуканством розправляється з представниками древлянської знаті, що як послі прийшли до неї, знищує їхнє військо, збирає рать і веде її у похід на головне місто Древлянської землі — Іскоростень. Як стверджує Нестор, Ольжине військо цілий рік безуспішно вело облогу міста. Захисники Іскоростеня билися відчайдушно, “бо знали, що, вбивши князя, не мають чогось сподіватися після поразки”. Ользі довелося вдатися до підступного прийому: “Послала вона до міста зі словами: “До чого хочете досидіти? Адже всі ваші міста уже здалися мені і зобов’язалися платити данину і вже обробляють свої ниви і землі, а ви, відмовляючись платити данину, збираєтеся померти з голоду”. Древляни ж відповіли: “Ми раді б платити данину, але ж ти хочеш відомстити за мужа свого”. Відповіла ж їм Ольга, мовляв: “Я вже відомстила за образу мужа свого... Більше вже не хочу помщатися, — хочу лише взяти з вас невеличку данину і, уклавши з вами мир, піду геть”. Древляни ж запитали: “Що хочеш від нас? Ми раді дати тобі мед і хутра”. Вона ж відповіла: “Нема у вас тепер ні меду, ні хутра, тому прошу у вас небагато: дайте мені від кожного двору по три (знову три! — *Авт.*) голуби та по три горобці. Адже я не бажаю накласти на вас тяжкої данини, як чоловік мій, тому прошу у вас мало. Ви ж немогли в облозі, тому і прошу у вас цієї малості”. Древляни, зрадівши, зібрали з двору

по три голуби і по три горобці й послали до Ольги з уклоном... А Ольга, роздавши воїнам, кому по голубу, кому по горобцю, — наказала прив'язати кожному голубу і горобцю трут, загортаючи його в невеличкі хустиночки і прив'язуючи ниткою до кожного птаха. І коли стало смеркатися, наказала Ольга своїм воїнам пустити голубів і горобців. Голуби і горобці полетіли до своїх гнізд: голуби у голубники, а горобці — під стріхи. І так запалали де голубники, де кліті, де сараї та сінники. І не було двору, де б не горіло. І не можна було гасити, бо зразу спалахнули всі двори. І повтікали люди із міста, і наказала Ольга воїнам своїм хапати їх. І так здобула місто й спалила його, а міських старійшин забрала в полон, а інших людей повбивала, ще кого віддала в рабство мужам своїм, а решту змусила платити данину²⁷.

У наведеному уривку реальне химерно переплелось з фантастичним. Історично достовірними є факти завоювання київським військом Іскоростеня і повернення древлянського союзу племен до складу Давньоруської держави. Але великий сумнів викликає правдоподібність способу здобуття міста за допомогою голубів та горобців з прив'язаним до них запаленим трупом або клоччям. Схожий мотив здавна поширений у світовому фольклорі. Аби не стомлювати читача численними прикладами, наведемо лише один. Герой скандинавської саги Гаральд Сміливий, майбутній зять Ярослава Мудрого, завоював місто в Сицилії, випустивши на нього безліч птахів з прикріпленою до їхніх хвостів запалювальною сумішшю.

Крім того, описаний Нестором спосіб взяття Іскоростеня міг химерним чином відобразити історичну дійсність: давньоруські джерела неодноразово згадують про застосування тими, хто веде облогу, запалювальних стріл. Спосіб утворення подібної оповідки розкриває і чеський переказ, що нібито полчища Батия здобули Київ з допомогою голубів, до яких прив'язали горючу речовину. Наші літописи про це мовчать, але відомо, що воїни Батия успішно використовували запалювальні стріли.

Оволодівши Іскоростенем, Ольга “спалила його, а міських старійшин забрала в полон, а інших людей повбивала, змусивши платити данину... І пішла Ольга з сином своїм і з дружиною по Древлянській землі, **встановлюючи розпорядок даниць й податків** (тут і далі виділено нами. — *Авт.*). І є місця її стоянок і полювань до цього часу”. Але княгиня не задовольнилася поверненням території древлян до складу держави, що швидко формувалася, та впорядкуванням збору данин й повинностей. За рік, продовжує

* У цих словах можна вбачати свідчення того, що створена Ольгою мережа осередків влади і збирання данини існувала і в часи Нестора.

свою розповідь Нестор, “відправилась Ольга до Новгороду і встановила по Мсті (річці. — *Авт.*) погости й данини і по Лузі — оброки й данини. Ловища її збереглися по всій землі Руській (тобто на всій державній території. — *Авт.*) і свідоцтва про неї, і місця її, й погости...”²⁸.

Історичне значення Ольги полягає в тому, що вона перша серед руських князів відчувала необхідність упорядкувати й нормувати данини і повинності, поширити судову та адміністративну систему на всі підвладні Києву землі. Цілеспрямовані дії Ольги означали “окняження” землі східних слов’ян, перетворення її у державну територію.

З ініціативи Ольги на території Київської Русі були проведені реформи соціально-економічного і політичного характеру, що дозволило зміцнити систему стягнення повинностей з феодално-залежного населення країни. Разом з тим були вжиті заходи для організації сільського і промислового господарства на землях, що належали князям-вотчинникам. Дехто з учених гадає, що княгиня у свою особисту власність вилучила частину землі в общинників, які досі нею користувалися²⁹. Якщо це так, то зародження на Русі індивідуальної, поки що князівської, земельної власності можна віднести до середини X ст.

Державні заходи Ольги, при всій їхній негероїчності, були оспівані в усній народній творчості. Як відзначив історик, “господарча розпорядливість Ольги не могла не вразити новонароджуване (феодалне, яке тільки складалося. — *Авт.*) суспільство, і тому Ольга залишилася в пам’яті нащадків як мудріша серед людей... Які ж риси були, за тодішніми уявленнями, притаманні мудрій, знаменитій княгині? Хитрість, винахідливість, кмітливість чи та дитяча мудрість, якою відрізнявся багатороджений Одісей”³⁰.

Зміцнивши єдність Давньоруської держави, звісно, досить відносно в умовах переходу від родоплемінного ладу до феодалного, Ольга перейшла до розв’язання важливих зовнішньополітичних завдань. Вона вирішила відправитись до Константинополя. Не може не впасти в очі, що, описавши заходи щодо “окняження” Руської землі під 947 р. (насправді це 945 р.), Нестор залишає незаповненими наступні сім років аж до 955 р., до якого відносить поїздку Ольги у Царгород.

Насправді, як нещодавно встановив Г. Г. Литаврін, Ольга здійснила мандрівку у Візантію не 955 і не 957 р. (як раніше виправляли цю дату в літопису), а невдовзі після смерті чоловіка, в 946 р. Історик виявив безпосередній зв’язок між підписанням русько-візантійського договору 944 р., смертю Ігоря в листопаді того ж року, походом Ольги в Дrevлянську землю в 945 р. і її поїздкою до Візантії. Ця думка, на наш погляд, підтверджується

*Прийом Ольги грецьким імператором Константином Багрянородним.
Мініатюра з Радзивілівського літопису*

“Пам’яттю і похвалою князю Володимирю” Іакова Мніха. У цьому творі сказано, що “після смерті мужа свого Ігоря, князя руського, Ольга пішла в землю Грецьку”, тобто княгиня відправилася у Візантію невдовзі після вбивства Ігоря древлянами і підкорення їхньої землі. Останнім часом Г. Г. Литаврін схилиється до думки, нібито Ольга зробила два візити до Константинополя: у 946 і 957 рр.

Нестор докладно розповідає про перебування руської княгині в гостях у могутнього південного сусіда: “Відправилась Ольга в Грецьку землю і прийшла до Царгорода. І царствував тоді цісар Константин, син Лева, і прийшла до нього Ольга, і побачив цар, що вона дуже гарна з лиця і розумна, здивувався її розуму, бесідуючи з нею, і сказав їй: “Достойна ти царствувати з нами в столиці нашій”. Вона ж, збагнувши сенс цього звертання, відповіла цісарю: “Я язичниця. Якщо хочеш хрестити мене, то хрести мене сам, бо інакше не хрещусь. І охрестив її цар з патріархом”³¹.

Це повідомлення “Повісті минулих літ” здавна викликало скептичне ставлення вчених. М. М. Карамзін іронізував: “До цих вірогідних повідомлень про перебування Ольги у Константинополі (мова йде про візантійське джерело. — Авт.) народний переказ додав у нашому стародавньому літопису неймовірну небилицю, що імператор, захоплений її розумом і красою, пропонував їй свою руку і корону... По-перше, Константин мав дружину; по-друге, Ользі тоді було щонайменше шістдесят років”³².

Вище згадувалося, що науці не відома навіть приблизна (хоча б у межах 5—10 років) дата народження княгині. До того ж народний переказ, що потрапив до літопису, не варто сприймати буквально: в часи візантійсько-руських переговорів йшлося про інший династичний шлюб між членами грецького імператорського і руського великокняжого домів. Є підстави гадати, що Ольга запропонувала заручити юного Святослава з однією із п'яти дочок імператора. В одному із візантійських джерел вказується, що Святослав був привезений у Константинополь. Але Константин Багрянородний відповів відмовою на цю пропозицію.

Згаданий сюжет русько-візантійських переговорів побічно відобразився в книзі Багрянородного "Про управління імперією". Не називаючи Ольгу на ім'я, імператор зауважує, що в числі інших язичницьких північних народів, які прагнули породичатися з його сімейством, були і руси. Він суворо рекомендував своєму спадкоємцю не погоджуватися на подібні шлюби. Можна гадати, що порушене Ольгою питання про майбутній шлюб Святослава з дочкою Константина було далеко не головне під час зустрічі глав двох держав. Разом з тим можна припустити, що розходження між сторонами в цьому пункті ускладнили хід переговорів і зрештою вплинули на їх загальний підсумок.

До цього часу історики сперечаються про конкретну мету візиту Ольги до Константинополя. Тривалий час вважалося, що головною турботою київської княгині було прийняття християнства і прагнення запровадити нову віру в своїй державі. Лише з часом вчені почали виявляти інші політичні наміри сторін, що вступили в переговори.

Підписання Ігорем у 944 р. мирного договору не викликало особливого задоволення ні на Русі, ні у Візантії. Як зазначалось, його умови були менш вигідні для Київської держави, ніж відповідні статті русько-візантійської угоди 911 р., і руський уряд у подальшому прагнув їх поліпшити. Тим часом візантійська верхівка була налякана агресивністю і могутністю північного сусіда, вбачаючи в ньому ледве чи не головного ворога. Із грецьких джерел відомо, що імператор Константин Багрянородний спонукав печенізьких ханів здійснити похід на Київ.

Одночасно, у зв'язку із близькою сутичкою між Візантією і Хозарією, а також зростаючим тиском арабських військ на південні кордони імперії, Багрянородний прагнув заручитися військовою підтримкою тієї самої Русі, яку він бажав раніше ослабити, нацькувавши на неї печенігів.

Цю суперечливість, непослідовність дій імператора, очевидно, розуміла Ольга. Здається вірогідним припущення ряду істориків, що княгиня прагнула використати переговори з германським

імператором Оттоном для впливу на Візантію. Гадаємо, візит Ольги в грецьку столицю передбачав насамперед економічну мету — забезпечення руським торговим людям у Візантії привілеїв, які були втрачені після договору Ігоря. Не треба забувати, що візантійський ринок тоді був, по суті, єдиним зовнішнім ринком збуту додаткового продукту, який князь і бояри на Русі одержували шляхом економічного і позаекономічного примусу феодално залежних селян, ремісників і промисловиків.

Разом з тим заслуговує на увагу думка деяких дослідників, начебто Ольга мала на меті широкомасштабні політичні плани: домогтися від імперії цісарського (королівського) титулу; цьому мав прислужитися і задуманий нею династичний шлюб, і власне урочисте хрещення в Константинополі.

Літописна розповідь про перебування руської княгині в Царгороді має, як уже зауважено, фольклорно-легендарний характер (хоча і ґрунтується на історичних фактах), а книга Константина Багрянородного “Про церемонії” докладно описує зовнішній бік прийомів Ольги в палаці, однак жодним словом не згадує про суть переговорів з нею. Тому відновити загальну картину і конкретну мету русько-візантійських переговорів не уявляється можливим.

Усі відомі сучасній науці джерела — як руські, так і іноземні — сходяться на тому, що Ольга хрестилася у Константинополі. Але є підстави гадати, що це відбулося у Києві, перед поїздкою у Візантію: присутність у її свиті під час візиту в Константинополь християнського священика на ім'я Григорій, а також натяк у “Пам”яті й похвалі князю Володимирі” Іакова Мніха також це підтверджують.

Подвійне хрещення суперечить церковним канонам, — зауважать надто суворі ревнителі давніх християнських узаконень. Однак в даному разі і Ольга, і візантійський імператор з патріархом, треба гадати, не так уже турбувалися про канони. Релігія в руках правителів імперії була могутнім засобом політичного тиску на сусідні народи і держави. У власних соціально-політичних інтересах, очевидно, збиралася використати своє хрещення й Ольга. Прийняття княгинею нової релігії на батьківщині було її особистою справою. А от хрещення в Константинополі ставало актом державної політики. Недаремно — і про це недвозначно каже літопис — давньоруська володарка наполягала на прийнятті хрещення з рук імператора і патріарха, тобто в максимально урочистій обстановці.

Ольга та її супутники прибули до візантійської столиці влітку і понад два місяці, до 9 вересня, чекали аудієнції в імператора. Таке зволікання було добре розрахованим прийомом психо-

логічного тиску на приїжджих, з його допомогою досвідчені грецькі дипломати прагнули посягти на непевність у серцях прибулих, що марно чекали прийому. Однак у випадку з Ольгою ці хитрощі не мали успіху.

Коли ж, зрештою, Ольгу та її свиту ввели до парадної золотої зали, на княгиню спрямували ще одну психологічну атаку. Трон імператора раптом злетів під стелю, ревіли і били хвостами мідні (з хитромудрим механізмом усередині) леви, на всі голоси співали штучні птахи. Але Ольга спокійно і з гідністю поглядала на ці чудеса. Княгиню прийняла також імператриця, яка влаштувала на її честь парадний вихід придворних дам. Імператорське подружжя удостоїло Ольгу прийому в домашній обстановці, що було особливим привілеєм, якого удостоювались тільки глави християнських держав. Через місяць руській княгині була дана ще одна парадна аудієнція; побувала вона і на урочистому обіді, під час якого сиділа за одним столом з членами імператорської сім'ї.

Певно, підписаний тоді в Константинополі договір не задовольнив руську сторону. Невдоволення княгині у своєрідній фольклорній формі відобразилось у літописній розповіді про завершення переговорів: "Ця ж Ольга прийшла в Київ, і прислав до неї грецький цар послів із словами: "Багато дарунків я дав тобі. Адже ти казала мені: якщо повернуся на Русь, багато дарів пришлю тобі: челядь (рабів.— *Авт.*), віск і хутра, воїнів на допомогу". Відповідала Ольга через послів: "Якщо ти так само постоїш у мене в Почайні, як я в Суду, то тоді дам тобі". І відпустила послів на цьому"³³.

Неважко зробити висновок, що під час переговорів імператор домагався військової допомоги, яка була завжди необхідна Візантії, що воювала на різних фронтах, придушуючи визвольний рух у завойованих нею країнах. Усупереч словам літописного переказу про відмову Ольги дати ратників Константину, допомога була надана, звісно, за плату (пригадаймо слова імператора: "Багато дарунків я дав тобі"). Уже в 949 р. іноземні джерела засвідчили участь 629 руських воїнів на 9 кораблях у нападі візантійського флоту на Крит. Єгипетський історик Ібн-Зариф розповів про участь русів у битві візантійського війська проти арабів біля фортеці ал-Хадас у Закавказзі. Арабський географ Масуді в "Книзі попередження" (956 р.) відзначив, що гарнізони візантійських фортець на кордоні з Сирією складаються з русів, вірмен та болгар³⁴. Усе це — свідчення сучасників Ольги, тому вони заслуговують довір'я. Відомо також, що руси, які прийняли християнство, виконували обов'язки палацової охорони при візантійському імператорі.

Можливо, данина, яку Візантія платила за руську допомогу, була достатньою з погляду київського уряду. Але в цілому

переговори з Константином залишили в Ольги присмак гіркоти: вона не змогла поріднитися з імператором, не була коронована, на що сподівалася, а це обмежувало її можливості у зовнішній політиці. Але і Константин не зміг поставити Русь у залежність від імперії.

Загадкою залишається саме хрещення Ольги. Гадаємо, княгиня тоді серйозно замислилась над зміною ідеології — заміни язичництва християнством. Але східнослов'янське суспільство не було підготовлене до цього: “не приспе время”, як відзначали в подібних випадках літописці. Про це, зокрема, свідчить записаний Нестором дружинний переказ: “Жила ж Ольга разом із своїм сином Святославом, і радила йому мати прийняти хрещення, але він і не думав, і не прислухався до цього, але якщо хто збирався хреститися, то не забороняв, а лише кепкував над тим...” На подальші вмовляння матері Святослав відповідав: “Як мені самому прийняти іншу віру? А дружина моя почне насміхатися!”³⁵.

Ідилічна картина вмовлянь Ольгою слухняного сина, створена в “Повісті минулих літ”, порушується коротким зауваженням літописця: “А Святослав при тому гнівався на матір”. Очевидно, коли Святослав став повнолітнім і взяв владу із рук матері, розпочався його конфлікт з Ольгою на релігійному ґрунті. Джерела дають підстави гадати, що язичник Святослав заборонив публічні відправи християнського культу (молебні, водохрещі, хресні ходи), висунув на перше місце “норови поганські”, тобто язичницькі³⁶. У кінці 60-х років X ст., коли Святослав вступив у збройний конфлікт з Візантією, він став ще нетерпиміший до християн, заборонивши матері прилюдно виконувати обряди цієї віри. Про це є чітка вказівка в Новгородському літопису. Напередодні своєї кончини — всі літописи датують її 969 р. — “Ольга заповідала не справляти по ній тризни (складові частини язичницького обряду похорон. — *Авт.*), тому що таємно тримала при собі священика”³⁷.

Висловлювалася думка, що язичницька реакція, підтримана, а можливо, й очолена князем Святославом, привела до своєрідного державного перевороту, внаслідок чого було віднято владу в Ольги. Гадаємо, що все сталося значно простіше. Святослав, коли виріс і змужнів, просто взяв владу із рук ослабленої матері. Настала його пора.

З КІНЦЯ СПИСА ВИГОДОВАНИЙ...

(Святослав)

Пам'ятаєте, в “Слові про Ігорів похід” буй-тур Всеволод з гордістю каже про свою дружину:

“А мої куряни — вправні воїни,
Під сурмами сповиті,
Під шоломом викохані,
З кінця списа годовані”¹.

Перед нами ідеальний образ виплеканого для війни лицаря-дружинника. Нам здається, що ця поетична характеристика внутрішньо, за змістом, перегукується зі схожим образом князя-дружинника, яким вважався доблесний син Ольги Нестору-літописцю: “Коли Святослав виріс і змужнів, став він збирати багато воїнів хоробрих. І легко ходив у походи, як пардус *, і часто воював. У походах не возив із собою ні возів, ні казанів, не варив м'яса, але, тоненько нарізавши конину, чи звірину, чи яловичину і засмаживши на вугіллі, так і споживав. Не мав він і намета, а спав, підстеливши літник із сідлом у головах. Такими були й усі інші його воїни. І посилав до інших земель вість: “Хочу на вас іти”².

Напевне, літописець помістив у “Повісті” дружинну пісню, що склалася в близькому до Святослава середовищі воїнів. Здавалося б, у героїчній пісні, відтвореній Нестором у прозовому переказі, змальовано ідеалізований портрет князя, який нічим не відрізнявся в побуті від своїх дружинників і був байдужим у поході до незручностей. Але Святослав цілком відповідав такому високому образу. Несподівано ми переконаємося в цьому, звернувшись до його характеристики, що вийшла з-під пера представника ворожого табору візантійського історика Лева Диякона, який, за враженнями очевидців, таким же чином описав Святослава.

Як відзначив відомий історик, “недовге, що тривало менше десяти років, князювання Святослава сповнене шумом битв. Руські дружини пройшли від Оки до Кавказу і від Волги до Адріанополя, вписавши славу сторінку у велику книгу історії руського народу”³.

* Барс або гепард.

Вчені новітньої пори взагалі прихильно ставляться до Святослава, захоплюючись його хистом полководця і воїнською мужністю. Та і як не поділити їхнє захоплення?!

Давньоруська держава до початку князювання Святослава (літописці одноставно датують його 964 р.) опинилася в скрутному становищі — міжнародні стосунки складалися для неї несприятливо. Візантія, вдаючись до військових і дипломатичних заходів, прагнула послабити Русь, відтіснити її від Чорного моря, яке середньовічні географи недаремно назвали Руським. Для цього хитромудрі грецькі політики використовували численні орди печенізьких ханів, майже щорічно провокуючи їхні напади на південноруські землі. Велику загрозу, і не лише військову, а й економічну, становив для Русі Хозарський каганат, що поставив перепони на її основних торгових шляхах на Схід і Південь, — наглухо зачинивши гирла Дону і Волги. До того хозари здавна брали важку данину із східних руських племен, насамперед в'ятичів. Активно перешкождала східній торгівлі Русі і Волзька Болгарія, яка воліла тримати цю торгівлю у власних руках.

Одне слово, зав'язався тугий вузол ворожих стосунків із сусідами, розв'язати який мирними дипломатичними засобами було б не під силу нікому. Та й чи існували в ті жорстокі часи засоби безкровного ведення дипломатії? Навряд. Переговори розпочиналися здебільшого після кровопролитних битв. У всякому разі із хижими хозарськими феодалами можна було домовитися, лише застосувавши силу. Цей вузол треба було розрубати так само, як розрубав легендарний гордіїв вузол великий Олександр Македонський. І не було тоді на Русі більш підхожої людини для цього, ніж син Ольги — Святослав.

Бурхливе князювання Святослава, зауважив відомий російський учений О. Є. Пресняков, було, як "останній помах меча, що створив основу Київської держави. Тому "останній", що в той час уже діяли інші історичні сили щодо створення нових умов для концентрації східного слов'янства як основи нової історичної народності"⁴. Історик, як бачимо, вважав епоху Святослава перекідною від родоплемінного ладу до феодального з притаманними останньому процесами формування давньоруської народності й утворення державності. Сучасна наука в основному поділяє цю думку. Б. О. Рибakov уподібнює звиязні походи Святослава до "єдиного шабельного удару", амплітуда якого поширювалася від Середнього Поволжя до Каспійського моря і потім уздовж Північного Кавказу і Причорномор'я до Балкан.

Увагу вчених здавна привертала військова діяльність Святослава. Князь-воїн, який поділяв увесь тягар далеких походів і жорстоких битв зі своїми дружинниками, — цей образ Святослава, створений

ще Нестором, залишився незмінним в історіографії й донині. Це легко зрозуміти, тому що джерела, насамперед літопис, відтворили героя в активній зовнішньополітичній дії. А що ми знаємо про більшу частину життя невідомо коли народженого і невідомо ким вихованого Святослава? Нічого.

Ми не випадково згадали про невідомі науці обставини виховання дитини, а потім юнака Святослава. Маловірогідно, щоб він постійно жив з матір'ю. Бо тоді б вихований був нею, християнкою, як відданий новій вірі. Одначе цього не сталося. І ми ніколи не довідаємося, як провів свої юні роки майбутній великий князь-воїн.

Отже, фольклор був головним помічником Нестора та інших літописців при описі недовгого князювання Святослава у Києві; князювання, що минуло у виснажливих походах і жорстоких битвах. За “Повістю минулих літ”, воно тривало всього лише вісім років. Але й вони, майнувши, мов мент, були сповнені героїчними воїнськими звершеннями, що прославили Русь на весь середньовічний світ.

Не можна не відзначити, що ставлення ченців-літописців до язичника Святослава було суперечливим. Той же Нестор, який, ґрунтуючись на народній поезії, створив героїчний образ цього князя- лицаря, засудив його численні воєнні експедиції, пояснивши їх його неспокійним характером, жадобою до переміни місць. Він вкладає в уста киян такі докори на адресу Святослава: “Ти, князю, шукаєш чужої землі і про неї піклуєшся, а свою покинув”⁵. Тому важко погодитись із твердженням відомого ученого, начебто “в найзахоплениших тонах придворного панегірика описано руським літописцем нетривале князювання Святослава Ігоровича”⁶. Літописці-ченці пізнішого часу взагалі змальовують Святослава грубим язичником, розбалакують про його омани. Укладач Іоакимівського літопису навіть зловтішно висловився з приводу його героїчної кончини: “Так прийняв кару від бога”⁷.

Неоднозначним було і ставлення народу до Святослава. Фольклористи встановили, що перекази й пісні, у яких звеличено князя, народилися в тісній колі його дружинників, що збагачувалися в походах, були віддані йому, захоплювалися його доблестю. Але люди з народу, прості орачі й ремісники, інакше ставилися до героя. Їм його переможні походи не давали нічого, хіба що загибель рідних і близьких, що за тридцять земель назавжди відходили з княжим військом. До того ж майже постійна відсутність князя і його воїнів на Русі по суті робила країну беззахисною перед навалюю чочовиків – печенігів та інших ворогів. Як бачимо, літописи увібрали в себе фольклорні твори, де і прославляється, і засуджується Святослав. Усе це необхідно пам'ятати історика, що

наважився відтворити науково достовірний образ звитязного київського володаря.

Уже перша згадка про Святослава на сторінках “Повісті минулих літ” подається Нестором у світлі дружинного епосу, а не якогось письмового джерела. Під час походу Ольги на древлян, “коли зійшлись обидва війська для бою, Святослав метнув спис у древлян, і спис пролетів між вухами коня і вдарив йому в ногу, бо був Святослав ще дитиною. І сказали Свенельд і Асмуд (воєводи Ольжиного війська. — *Авт.*): “Князь уже розпочав, давайте і ми за князем”⁸. Ясно, що такий несильний кидок легкого метального списа (сулиці) міг зробити ще зовсім маленький, років трьох-чотирьох хлопчик. Між іншим, В. М. Татищев, якому були відомі літописи, що не дійшли до наших днів, інакше змальовує цю сцену: “Святослав, хоча тоді був малим, але як вождь і месник за смерть батька свого, сам розпочав битву і, метаючи спис у древлян, пробив коня наскрізь”⁹ (звісно, не власного. — *Авт.*). Деякі історики використовують це свідчення як доказ того, що Святослав тоді був не малою дитиною, а юнаком. Ми ж звертаємо увагу читача на інше: наведений епізод за своїм характером ближчий до правди, ніж відповідний уривок із “Повісті минулих літ”. Адже, як зазначають вчені-фольклористи, образ богатиря-недолітка надзвичайно популярний у світовій усній народній творчості.

За середньовіччя обрядове посвячення у воїни (лицарі) звичайно відбувалося в дитячі роки, у 12—13 років воїна вважали дорослим. Напевне, підлітком 12—14 років і був Святослав під час облоги Іскоростеня. Але фольклорний переказ посилив драматичний ефект тим, що вклав сулицю до рук малюка Святослава¹⁰.

Як би там не було, але навряд чи можна вважати, що Святослав брав активну участь у війні Ольги з древлянами 945 р. Його самостійна діяльність полководця почалась, згідно з досить точною в даному разі датою “Повісті минулих літ”, у 964 р. Давши яскраву характеристику цього своєрідного давньоруського спартанця, Нестор продовжує: “І пішов [Святослав] на Оку ріку, і на Волгу, і зустрів в’ятичів і сказав їм: “Кому данину даєте?” Вони ж відповіли: “Хозарам — по шелягу від рала дасмо”. Це лапідарне повідомлення явно фольклорного походження, до того ж побудоване за характерним для історичного переказу трафаретом; порівняймо запис тієї ж “Повісті” під 885 р.: “Послав Олег до радимичів, запитуючи: “Кому даєте данину?” Вони ж відповіли: “Хозарам”¹¹.

Однак це коротке повідомлення літопису про похід Святослава на руський Північний Схід у цілому заслуговує на довіря. Загублені в непролазних лісових хащах Волго-Окського межиріччя племена в’ятичів тривалий час власне формально визнавали владу київських князів. Уперше скорені Олегом Віщим, в’ятичі неодноразово

повставали проти центрального уряду. Після Святослава заколот в'ятичів приборкав Володимир — його син, але і в подальшому, ще приблизно сто років, цей союз племен прагнув до незалежності. Володимирі Мономаху довелося здійснити два походи підряд, аби остаточно придушити опір племінної верхівки в'ятичів.

Із літописної статті 964 р. не ясно, що скоїв київський князь із в'ятичами. Його військо, очевидно, ледве не рік провело у в'ятицьких лісах, бо під наступним, 965 р., Нестор повідомляє: "Пішов Святослав на хозар. Почувши те, хозари вийшли назустріч зі своїм князем Каганом і зійшлися битися, і в битві переміг Святослав хозар і місто їхнє Білу Вежу взяв, і переміг ясів і касогів". А у статті 966 р., де закінчується розповідь про перший великий похід Святослава, повідомляється: "В'ятичів переміг Святослав і данину на них наклав"¹².

Історики давно звернули увагу на нелогічність літописної розповіді під 964—966 рр.: повідомлення про перемогу руського князя над хозарським "царем" обрамлено відомостями про вторгнення першого в землю в'ятичів та накладення на них данини. Можна було б думати апріорно, що Святослав лише з другого разу зумів покорити об'єднання племен в'ятичів і поширити на їхні землі загальнодержавну систему стягнення повинностей.

Дещо прояснює лаконічну літописну розповідь повідомлення арабського історика другої половини X ст. Ібн-Хаукаля, сучасника подій, які нас цікавлять. За його відомостями, Святослав, пройшовши землю в'ятичів, напав на володіння союзників Хозарії — волзьких болгар і бургасів (про останніх історикам нічого не відомо)¹³. Можливо, у цій кампанії Святослав використав як співників кочові племена Північного Причорномор'я — торків. Далі військо русичів спустилося Волгою, штурмом здобуло й знищило столицю Хозарського каганату Ітиль. На підступах до Ітиля Святослав завдав поразки війську хозарського кагана (царя). Потім, простуючи вздовж берегів Каспійського моря, князь дістався стародавньої столиці Хозарії міста Семендера і розграбував його. Пройшовши Північним Кавказом, руське військо досягло Азовського моря, підкоривши народи, що жили поблизу — ясів (осетин) і касогів (адигів). Після цього руси заволоділи Таманським півостровом, заснувавши Тмутараканське князівство. Лише на зворотному шляху, рухаючись Доном угору, Святослав завоював хозарське місто Саркел ("Білу Вежу") і з перемогою повернувся додому¹⁴. Можливо, саме тоді Святослав підкорив в'ятичів.

Завдавши нищівного удару Хозарському каганату, Святослав не лише звільнив від його влади землю в'ятичів і усунув сильного суперника у межиріччі Волги і Дону, де надовго встановився руський вплив. Київський князь одночасно оволодів торговими

артеріями, які вели до Хорезма, Багдада і Константинополя по Дону та Волзі, землями Північного Кавказу. З того часу давньоруські літописи більше не згадують про царство хозар.

Однак Хозарський каганат уцілів, про що повідомляють східні джерела. Арабський історик Ібн-ал-Асир свідчить, що розбиті Святославом хозарські правителі звернулися по допомогу до Хорезмської держави і ціною прийняття ісламу зуміли зберегти, щоправда, лише на кілька років, свою державність. Хай і послаблена, Хозарська держава загрожувала давньоруському впливові, який щойно встановився на Північному Кавказі та у Причорномор'ї. До того ж хозарська верхівка вступила у змову з ворожими Русі Візантією й печенігами, і коли у 968 р. Святослав вирушив до Дунайської Болгарії, орди печенігів напали на Київ. Замиривши печенігів, Святослав вирішив остаточно розправитися з Хозарією.

На жаль, ні "Повість минулих літ", ні інші літописи не згадують про другий, вирішальний похід руських дружин на Хозарію. Висловлювалась думка, що причиною умовчання була неучасть у цьому значному військовому заході самого Святослава (дружини вів хтось із його воевод). Уже згадуваний нами Ібн-Хаукаль відвідав 358 р. за мусульманським літочисленням (хіджрою), що відповідає 968/969 р. н. е., місто Джурджан на південному березі Каспійського моря, бачив там багато біженців із Хозарії. Від них арабський письменник довідався, що руси щойно розгромили найважливіші хозарські міста Итиль і Семендер. Це свідчення підтверджується повідомленням іншого арабського географа Мукаддасі: "Чув я, що військо [яке прибуло] із Рума [Візантії], що називається Русь, завоювало їх [хозар] і оволоділо країною їх". Доречно припустити, що це було військо Святослава, яке повернулося з першого візантійського походу. Ібн-Хаукаль, розповівши про розгром русами хозарських міст, додає до цього, що вони знову пішли в Рум¹⁵. Як відомо, 969 р. Святослав здійснив ще один похід у Болгарію і на Візантію.

Переможні війни Святослава проти Болгарського царства і Хозарського каганату поставили у залежність від Київської Русі сучасну територію півдня нашої країни. Руські володіння впритул наблизилися до візантійських колоній у Криму. Візантійський уряд, який завжди ревниво ставився до посилення могутності свого північного сусіда, не міг задовольнитися політичною обстановкою, що склалася.

Коли 966 р. розпочалася війна між Візантією та Болгарією, грецький імператор Никифор Фока вирішив звернутися по допомогу до Київської Русі. Винахідлива візантійська дипломатія, зіштовхуючи Болгарську державу з Давньоруською, прагнула взаємно послабити обох ворогів: реального і потенційного. До

Києва було відряджено посольство на чолі з Калокіром. Як засвідчив сучасник подій, близький до імператорського двору, Лев Диякон, за допомогу русам обіцяли тисячу п'ятсот фунтів золота¹⁶. Чи виступив Святослав у похід в ролі найманця, який служив за гроші і не мав власних інтересів? На це питання слід відповісти негативно.

“Повість минулих літ” надзвичайно стисло розповідає про дунайський похід Святослава під 967 р.: “Пішов Святослав на Дунай на болгар. І билися обидві сторони, і переміг Святослав болгар, і взяв міст їхніх 80 по Дунаю, і сів княжити там у Переяславці, беручи данину з греків”¹⁷. У цих скупих словах криється немало загадок. Чому Святослав, перемігши болгар, бере данину з Візантії? Які міста захопив Святослав, кому вони належали тоді? Тим більше, що ці 80 міст на Дунаї — зовсім не домисел, притаманний фольклорній легенді. Уже знайомий нам візантійський історик VI ст. Прокопій Кесарійський розповідає про споруджені імператором Юстиніаном (тим самим, із яким міг зустрічатися Кий) саме 80 фортець на Дунаї.

Можливо, частина цих міст була захоплена Болгарією і їх відвоював Святослав, але для кого: для Візантії чи для себе? Та і яка мета надихала руського князя під час першого дунайського походу? Більшість істориків сходяться на тому, що Святослав тоді зовсім не збирався завойовувати всю Болгарію, він прагнув захопити землі пізнішої Добруджі, опанувати економічно і стратегічно важливим гирлом Дунаю з центром у місті Переяславці. Захопивши Переяславець та інші міста по Дунаю, Святослав припинив воєнні дії. А тим часом, як відомо з візантійських джерел, військо Болгарії було розбите, уряд розгубився. Тому ми не можемо погодитися з думкою відомого історика: “Розмах завоювань, отже і плани Святослава, вражають своїми масштабами. Якщо б Святославу вдалося здійснити свої наміри, у Східній і Південній Європі виникла б велетенська Руська держава від Ладого до Егейського моря і від Балканських гір до Оки і Тмутаракані”¹⁸.

Очевидно, у Святослава не запаморочилась голова від воєнних успіхів і він залишився реалістом у політиці: який сенс був у подібній велетенській державі, якщо їй судилося б проіснувати якусь історичну мить! Відрізана від Русі, вона не змогла б стримати натиск сусідів. Тому руський князь і не спокусився в 968 р. завоюванням Болгарії.

Навряд чи впорався б Святослав із численним болгарським військом, що не раз долато греків, якби прийшов у Подунав'я лише з кінною дружиною. Лицарська кіннота могла перемагати

* Згідно з візантійськими хроніками, руське військо з'явилося на Дунаї у серпні 968 р.

хіба- що волзько-болгарські і хозарські, нечисленні й недосвідчені в боях, війська. Тим часом на південь, у дунайський похід, князь повів не лише кінну дружину, а й численне піше військо, очевидно, народне ополчення. Ці “пішці”, як називають їх давньоруські літописи, чисельністю набагато переважали кінноту Святослава. Не випадково Лев Диякон взагалі вважає руських ратників “пішими воїнами”. Озброєння давньоруського війська, як на ті часи, було першокласним: мечі, списи, бойові сокири, луки. Як захисне спорядження — кольчуга й величезні, на весь людський зріст, щити.

Візантійський уряд сам покликав Святослава на Подунав'я, але після того як він завдав поразки болгарському війську, йому, на думку греків, треба було одразу відійти. Однак константинопольським політикам не вдалося цього досягти шляхом переговорів. Тоді імперія відновлює дружні стосунки з Болгарією й укладає з нею договір, спрямований проти Русі. Одночасно разом з хозарами імператор Никифор Фока нацькував печенізьких ханів на Київ, аби змусити Святослава залишити Подунав'я. Маємо свідчення візантійського історика (Хроніка Іоанна Скилиці, XI ст.), що тоді ж імперія встановила союзницькі стосунки з печенізькою верхівкою.

Навалу могутньої орди печенігів у 968 р. на Київ докладно висвітлено у “Повісті минулих літ”: “Прийшли вперше печеніги на Руську землю, а Святослав був тоді в Переяславці, і зачинилася Ольга в місті Києві зі своїми внуками — Ярополком, Олегом і Володимиром. І обложили печеніги місто силою великою...” Із Києва спішно послали гінців до князя. “Святослав з дружиною швидко сів на коней і повернувся до Києва... І зібрав воїнів, прогнав печенігів у поле, і настав мир”¹⁹. Історики встановили, що основну частину свого війська — піхоту — князь залишив у Подунав'ї. Як свідчить Лев Диякон, руське військо продовжувало загрожувати візантійським володінням у цьому регіоні. Щоправда, із подальшої розповіді літопису та творів візантійських хроністів виходить, що болгари (вірогідно, при підтримці греків) тоді зуміли все ж таки витіснити русів із Переяславця.

“Повість минулих літ” та інші відомі сучасній науці літописи це замовчують, хоча і повідомляють, що Святославу довелося вибивати болгарське військо із Переяславця. Втім В. М. Татищев, багато стародавніх джерел “Історії Російської” якого нам невідомі, вмістив у своїй праці докладну розповідь про захоплення болгарськими воїнами Переяславця на Дунаї. Наведемо фрагменти з цієї розповіді: “Тоді болгари, побачивши, що Святослав помчав

* Насправді перша навала печенігів на Русь засвідчена Нестором ще 915 р. Тут, гадаємо, відзначено їхній перший великий напад на Київ.

до Києва на війну з печенігами, приступили, обложили Переяславець, замисливши взяти це місто. А Святославів воевода Вовк уперто обороняв місто”. Та сили ворога були надто великі. Тоді Вовк вдався до хитрощів: “Зібравши військо вночі, в кількох місцях запалив місто, то болгари, побачивши те, почали здобувати град. А Вовк, сівши на човні свої, напав, і болгарські човни на другому боці забравши, пішов зі всім своїм військом та майном униз Дунаєм... І прийшов Вовк до гирла Дністра, побачив, що Святослав іде з військом, пішов Дністром і тут із ним з’єднався”²⁰.

Суперечливі свідчення джерел про наміри Святослава стосовно Нижнього Подунав’я. Візантійські історики і хроністи (Лев Диякон, Скилиця, Зонара) стверджують, що, відповідно до договору з імператором Никифором Фокою, Святослав зобов’язався залишити ці землі відразу ж після перемоги над болгарським військом. Тоді викликає подив, що греки тривалий час, аж до вступу на престол Іоанна Цимісхія 970 р., не вимагали від русів залишити Подунав’я²¹.

Тим часом “Повість минулих літ” недвозначно свідчить, що Святослав прагнув поставити у залежність від Русі пониззя Дунаю. Нестор вкладає в уста київського князя такі слова: “Не люблю мені сидіти у Києві, хочу жити у Переяславці на Дунаї — там середина землі моєї, туди стікаються всі блага: із Грецької землі — золото, паволоки, вина, різні плоди, із Чехії та Угорщини срібло й коні, із Русі — хутро і віск, мед і раби”²².

У середовищі вчених з давніх-давен ведуться суперечки з цього приводу: чи дійсно Святослав збирався перенести столицю на Подунав’я і створити велетенську імперію? І чомусь ніхто не звернув увагу на те, що князь виголосив ці слова в полемічному запалі: перед цим йому довелося вислухати грікі докори киян про те, що він нехтує своєю землею заради чужої.

Багато десятиліть історики й археологи шукали Переяславець Святослава, ототожнювали його з пізнішим Сістовом на Дунаї, розташування якого не мало особливих економічних чи стратегічних вигод. Та не так давно болгарські вчені прийшли до висновку, що літописний Переяславець — не що інше, як болгарське місто Малий Преслав, розташований на острові Балта в дельті Дунаю, що являв собою великий торговий центр середньовіччя. Це розташування й приваблювало Святослава. Нещодавно історик В. Б. Перхавко виступив зі сміливою версією, за якою Святослав збирався сісти в іншому Переяславці — болгарській столиці того часу Преславі Великому. В світлі цієї, на наш погляд, ще не досить

* Ось непряме свідчення того, що залишене Святославом у Подунав’ї військо було піше.

обгрунтованої гіпотези стратегічні задуми і масштаби діяльності руського князя в Болгарії незмірно зростають.

Окрім запального твердження Святослава, що швидше відноситься до тієї ж народної творчості, у нас немає підстав гадати, ніби князь мав намір перенести свою столицю на Дунай. Однак він, очевидно, добре розумів стратегічні й економічні вигоди Переяславця та інших міст у пониззі Дунаю й не збирався відмовлятися від завойованого.

Перед тим як повернутись у Подунав'я, Святослав провів на Русі адміністративну реформу. Під 970 р. літопис Нестора засвідчує: "Святослав посадив Ярополка у Києві, а Олега у древлян". Третій син Володимир був посаджений у Новгороді. Багато вчених вбачали в цьому літописному повідомленні підтвердження того, що київський князь збирався перенести свою резиденцію в Переяславець, залишаючи за собою і київський престол²³. Гадаємо, фрагмент "Повісті минулих літ", що розглядається, свідчить про інше. Простуючи у сповнений небезпек похід у Подунав'я, Святослав піклувався і про державну цілісність Київської Русі. Старшого сина Ярополка залишено на батьківському столі, двоє інших були посаджені в "гарячих точках" країни: у віддаленому Новгороді, боярство якого прагнуло до самостійності, і в Овручі, центрі недавно завойованої Древлянської землі, де, очевидно, не згасали сепаратистські настрої. Ця перша реформа адміністративного управління Руською землею була продовжена діяльністю Святославового сина — Володимира.

Згідно з відомостями візантійських джерел, восени 969 р. Святослав повернувся у пониззя Дунаю. Нестор розповідає про це в фольклорно-апокрифічному стилі: "Прийшов Святослав до Переяславця, і зачинились болгари в місті. І вийшли болгари на битву проти Святослава, і була січа велика, і стали перемагати болгари. І сказав Святослав своїм воїнам: "Тут нам і вмерти! Стоятимемо ж мужньо, брати і дружино!" І до вечора переміг Святослав і взяв місто приступом, і послав до греків зі словами: "Хочу йти на вас і взяти столицю вашу, як і це місто"²⁴.

Як відомо із грецьких історичних творів і хронік, мирні стосунки Русі з Болгарією були порушені ще раніше. Візантійський ставленик Борис, який змінив на троні Петра, не тільки оволодів Переяславцем, а й витіснив руські гарнізони з придунайських фортець. Коли в жовтні 969 р. Святослав повернув собі Переяславець, загострилися стосунки Русі і з Візантією, про що в легендарній формі розповіла "Повість минулих літ" у щойно наведеному фрагменті. Взагалі ж хід русько-візантійських воєнних дій у 970—971 рр. відновити не так-то просто. Візантійські джерела вкрай тенденційні, не шкодують чорної фарби, описуючи "жорстоких"

Похід руських дружин на чолі із Святославом на Балкани. Мініатюра з Радзивілівського літопису

русів і нестримно прославляють доблесті грецького війська, легко перетворюючи його поразки у перемоги. Це можна побачити на прикладі нещодавно перевиданої “Історії” Лева Диякона. А “Повість” та інші літописи викладають перипетії війни в найзагальнішому вигляді, порушуючи послідовність подій, — читачеві відомо, що Нестор і його попередники спиралися головним чином на фольклорні джерела: народні перекази, легенди та дружинні пісні.

При всьому цьому літопис зберіг відомості, яких немає у візантійських хроніках, — вони були невігідні грекам. Причиною конфлікту Русі з імперією “Повість минулих літ” назвала таке: візантійці, що припинили було виплачувати Русі щорічну данину, пообіцяли її, але не виконали своєї обіцянки (“бо греки брехливі і до наших днів”). Звісно, візантійські джерела це замовчали.

Тим часом прагнення візантійського уряду будь-яким способом усунути Святослава з Подунав’я з кожним місяцем ставало все сильнішим. Але у грудні 969 р. в Константинополі відбувся дворцевий переворот. Імператора Никифора Фоку було вбито, а його трон посів досвідчений полководець Іоанн Цимісхий. Однак довгий час новий глава імперії не наважувався виступити проти Святослава. Заради справедливості зазначимо, що йому тоді перешкоджав наступ арабів на південні і східні кордони Візантії, урядові також довелося придушувати заколот прихильників поваленого імператора.

Розвиваючи свій успіх на дунайській землі, київський володар протягом 970 р. завоював Північно-Східну Болгарію. Одночасно

Греки дарують меч Святославу. Мініатюра з Радзивілівського літопису

він розпочав боротьбу з Візантією, перейшовши Балкани і захопивши Фракію. “І пішов Святослав до столиці (Царгорода. — *Авт.*), завойовуючи і скоряючи міста, які стоять і понині спустошені”, — з гордістю розповідає про його успіхи Нестор — людина свого часу. В перебігу цієї кампанії давньоруські ратники оволоділи болгарськими містами Великим Преславом і Доростолем, візантійськими — Філіппополем і Адріанополем. Але, зіткнувшись із візантійською армією у битві під Адріанополем, Святослав не зміг подолати опір ворога. Битва не дала переваги жодній із сторін, і Святослав повернувся до Болгарії. Деякі історики-візантиністи гадають, що відхід війська Святослава із земель імперії стався внаслідок підписання мирного договору з Іоанном Цимісієм. Відомий авторитет у галузі русько-візантійських відносин з деякою обережністю підтримував висловлену ще у першій половині XIX ст. думку, що “Цимісій ошукав Святослава дарами та обіцянками”²⁵.

Нестор свідчить, що русько-візантійські переговори відбулися і закінчилися миром. Його розповіді, викладені у фольклорно-легендарному плані, в цілому, очевидно, варто довіряти: “І скликав цар (Іоанн Цимісій. — *Авт.*) бояр своїх у палату і сказав їм: “Що нам робити? Адже не можемо йому протистояти?” і сказали йому бояри: “Дай йому подарунки, випробуємо його: чи любить він золото й паволоки?” І послав до нього золото й паволоки з мудрим мужем, наказавши тому: “Слідкуй за його виглядом, і

обличчям та думками!" Той же взяв дари і прийшов до Святослава. І сказали Святославу, що прийшли греки з поклоном, і мовив Святослав: "Приведіть їх сюди". Ті увійшли і поклонились йому, і поклали перед ним золоті й паволоки. І мовив Святослав своїм отрокам, дивлячись в інший бік: "Сховайте". Повернулися греки до царя, і скликав цар бояр. Посланці розповіли: "Мовляв, прийшли ми до нього і принесли дари, а він і не глянув на них — наказав сховати". І сказав один: "Випробуй його ще раз: пошли йому зброю". Вони ж послушали його і послали йому меч та іншу зброю і принесли йому. Він [Святослав] узяв і почав царя хвалити, висловлюючи йому любов і подяку. Знову повернулись послані до царя і розповіли йому все, як було. І сказали бояри: "Лютим буде муж сей, бо багатство зневажає, а зброю бере. Плати йому данину". І послав до нього цар, кажучи так: "Не ходи до столиці, візьми данину, скільки хочеш". Бо лише трошки не дійшов він до Царгорода"²⁶.

Звісно, Іоанн Цимісхій не випробовував Святослава в традиціях руського фольклору. Але ця розповідь літопису чи не найкраще зображує мужність і доблесть руського князя та його воїнів, яких легше було знищити, аніж залякати чи підкупити.

І давньоруський літопис, і непрямі вказівки візантійських джерел (зокрема, "Історії" Лева Диякона, де згадуються русько-візантійські переговори) свідчать про укладення мирної угоди між Святославом і Цимісхієм. Однак візантійський імператор і не збирався дотримуватися її умов. Лев Диякон прямо повідомляє, що Цимісхій зразу ж після закінчення переговорів почав готуватися до війни. Але ця війна зовсім не відображена в літопису. Причина полягає, швидше за все, в тому, що усна народна історія не побажала зберегти відомості про тяжку поразку, якої зазнав князь Святослав.

Згідно з відомостями Лева Диякона, руське військо було розділене на дві частини. Менша частина, очолювана воєводою Сфенкелом, стояла поблизу північних схилів Балкан, у Преславі Великому, більша частина, якою командував сам Святослав, — у Доростолі. Роз'єднання сил було на руку Цимісхію, і він чудово цим скористався. Варто, проте, відзначити, що чесний і прямодушний Святослав, очевидно, вірив у дієвість мирного договору з Візантією і не ужив особливих запобіжних заходів.

Проте взимку 970/971 р. руське військо успішно воювало з візантійським. Вірменський історик XI ст. Степанос Таронаці, який користувався джерелами попереднього століття і тому заслуговує довір'я, пише, що в згадану пору імператор "вирушив війною на

* Очевидно, під цим іменем в "Історії" Лева Диякона фігурує добре відомий за "Повістю минулих літ" воєвода Ігоря й Святослава — Свенельд.

землю Булхарів, які з допомогою Рузів (русів) вийшли проти кір-Жана (Іоанна Цимісхія — *Авт.*), і коли зав'язався бій, Рузи погнали обидва крила грецького війська”²⁷. Відзначу, що тут Святослав виступив у союзі з Болгарією проти Візантії. Але князю не вдалося розвинути воєнного успіху.

Ранньою весною 971 р. Цимісхій з великим і прекрасно озброєним військом стрімко рушив через Адріанополь до балканських гірських перевалів. Одночасно його флот, що складався із 300 суден, оснащених пристроями для метання “грецького вогню”, пройшов до гирла Дунаю, щоб відрізати руські човни від моря. Візантійські легіони форсованим маршем уже підходили до Преслава Великого, коли русичі, нарешті, дізналися про ворожу навалу.

Нечисленний руський гарнізон Преслава уперто оборонявся. Лише коли набагато переважаючи чисельністю візантійці за наказом імператора підпалили місто, вони зуміли увірватись на його вулиці. Втративши значну частину свого загону, Сфенкел зміг прорватися крізь кільце облоги і вивів уцілілих ратників до Святослава. Це трапилося 14 квітня 971 р. А через десять днів військо Цимісхія підійшло до Доростола й оточило його. Візантійський вогненосний флот наглухо запер гирло Дунаю. Русам довелося витягнути свої човни на берег, аби греки не спалили їх.

Болгарія, позбавлена сильної центральної влади, розшматована міжусобною боротьбою кількох груп феодалів, не змогла проводити цілеспрямовану і послідовну зовнішню політику. Цар Борис був іграшкою у руках земельних магнатів, симпатії яких прямо залежали від воєнних успіхів чи поразок Цимісхія та Святослава. Тому у вирішальній сутичці з імперією Київській Русі доводилося розраховувати на власні сили. Разом з тим окремі болгарські загони були спільниками русів у цій боротьбі.

Облога Цимісхієм Доростола не нагадувала традиційне для того часу багатомісячне стояння під стінами міста, захисники якого звичайно тільки пасивно оборонялися. Ратники Святослава часто здійснювали вилазки, і біля міста відбувалися кровопролитні сутички. Ось як описує одну з таких сутичок візантійський сучасник: “Наступного дня (після того як кільце облоги зімкнулося. — *Авт.*) тавроскіфи (так візантійці часто називали русів. — *Авт.*) вийшли з міста й вишикувалися на рівнині, захищені кольчугами і щитами, які доходили до самих ніг. Вийшли з табору ромеї (візантійці вважали себе нащадками римлян. — *Авт.*), також надійно прикриті обладунками. Обидві сторони хоробро билися, навперемінку відтісняючи один одного, і було неясно, хто переможе”²⁸.

Під кінець третього місяця облоги в місті розпочався голод. Тим часом Цимісхій підтягував усе нові й нові сили. Святослав

зібрав військову раду і, за свідченням грецького історика, виголосив палку промову: “Загинула слава, яка супроводила військо росів, що легко перемагало сусідні народи і без кровопролиття поневолювало цілі країни, якщо ми тепер ганебно відступимо перед ромеями. Тож переймемося мужністю... і будемо люто боротися за своє життя. Не личить нам повертатися на батьківщину, рятуючись втечею: або перемогти й залишитись живими, або вмерти зі славою, здійснюючи подвиги [достойні] доблесних мужів”²⁹.

Знаменно, що схожу за духом промову виголошує Святослав і в літопису Нестора: “Нам нема куди вже подітися, хочемо ми чи не хочемо — повинні битися. Тож не посоромимо землі Руської, але ляжемо тут кістьми, бо мертві сорому не мають... Тож не побіжимо, а станемо міцно, а я піду попереду вас!”³⁰. Це може свідчити про те, що таке звернення для воїнів дійсно було виголошене Святославом.

У двадцятих числах липня 971 р. Святослав дав генеральну битву Цимісхю. На початку бою руським ратникам вдалося потіснити візантійську піхоту, але імператор кинув у бій важкоозброєну кінноту й змусив військо Святослава знову заховатися в Доростолі. Тяжке становище змусило київського князя вперше в житті піти на мирні переговори із супротивником. Цимісхій охоче зав’язав їх, оскільки зрозумів, що навряд чи зможе він штурмом захопити Доростол.

“Повість минулих літ” свідчить: “І послав Святослав послів до царя, сказавши: “Хочу мати з тобою сталий мир і любов”. А цар, почувши це, зрадів і прислав дарів більше, ніж перед тим”³¹. Насправді все, на жаль, виглядало інакше. Не Святослав, а Цимісхій диктував як переможець умови миру.

Наприкінці липня 971 р. візантійський імператор зустрівся з руським князем на березі Дунаю. Про це побачення докладно розповів Лев Диякон. Головне у його розповіді — портрет Святослава — єдиний у середньовічній літературі опис зовнішності давньоруського князя. Лев Диякон впевнений, що це побачення відбулося уже після підписання мирного договору. Але природніше припустити, що зустріч двох володарів відбулася до цього і на ній могли обговорюватися важливіші статті угоди.

Тож перед нами розповідь Лева Диякона: “Покритий позолоченим обладунком (імператор.— *Авт.*), під’їхав верхи до берега Істру (Дунаю.— *Авт.*), ведучи за собою численний загін озброєних вершників, що блищали золотом. З’явився і Сфендослав (Лев Диякон ім’я руського князя пише таким чином.— *Авт.*), який прибув річкою на скіфському (тобто руському.— *Авт.*) човні; він сидів на веслах і гріб разом зі своїми наблизеними, нічим не

відрізняючись від них. Ось який він був зовнішністю: помірного зросту, не надто високий і не дуже низький, з кошлатими бровами і світло-синіми очима, кирпатий, безбородий, з густим, надзвичайно довгим волоссям над верхньою губою (вусами. — *Авт.*). Голова у нього була зовсім гола, але з одного боку з неї звисало пасмо волосся, — ознака знатного роду; міцна потилиця, широкі груди і всі інші частини тіла цілком співмірні, однаке він мав вигляд похмурий і дикий. В одному вусі у нього була простромлена золота сережка; вона була прикрашена карбункулом, облямованим двома перлинами. Одяг його був білим і відрізнявся від одягу його наближених лише чистотою. Сидячи в човні на лаві для гребців, він трохи поговорив із царем про умови миру і відчалив. Так закінчилася війна ромеїв зі скіфами»³².

Доблесть і мужність руських воїнів справили настільки сильне враження на греків, що Святославу вдалося забезпечити почесні умови мирного договору. Нестор повідомляє, що руський князь зобов'язався в подальшому не воювати з Візантією, не вести воєнних дій ні в Болгарії, ні в Криму, надавати імперії підтримку проти ворогів. Звісно, не могло бути й мови про виплату Візантією данини Русі. Лев Диякон до цього додає, що Святославу довелося здати Доростол і повернути полонених. За це Цимісхій зобов'язався випустити руське військо з обложеного міста і забезпечити його продовольством. Лев Диякон стверджує, що разом із Святославом з обложеного Доростола на батьківщину пішли 22 тисячі воїнів. Деякі історики гадають, що було поновлено Ігорів договір з Візантією 944 р., яким регулювалися дипломатичні і торговельні стосунки двох країн³³. Але якщо це навіть так, то навряд чи в умовах воєнної невдачі Святослава угода могла бути такою сприятливою для Русі, як у часи Ігоря.

Проте Святослав не був остаточно переможений Цимісхієм. Воєнний потенціал Київської Русі залишався дуже високим, і загроза для імперії збереглася. Тому візантійський уряд вирішив розправитись із небезпечним руським полководцем руками хижих печенізьких ханів. Іоанн Цимісхій послав до них з таємним дорученням свого довіреного дипломата Феофіла. Літописець Нестор, який не знав про таємну місію Феофіла і приписав ініціативу мешканцям Переяславця, розповідає так про останні місяці життя Святослава: "А переяславці послали до печенігів сказати: "Ось іде повз вас на Русь Святослав з невеличкою

* Важко збагнути, як можна було визначити зріст Святослава, адже він не вставав з лави. Певно, кажучи про Святослава як людину середнього зросту, Лев Диякон запобігав перед низькорослим Цимісхієм.

** Так у давнину називали дорогоцінне каміння із сімейства гранатів.

дружиною..." Почувши про це, печеніги заступили пороги". Руському війську довелося зимувати в степу, біля дніпровських порогів.

Стаття "Повісті минулих літ" наступного, 972 р., містить дружинний переказ про трагічну кончину нашого героя: "Коли настала весна, відправився Святослав до порогів. І напад на нього Куря, князь печенізький, і убили Святослава, і взяли голову його, і зробили чашу із черепа, обкувавши його, і пили з нього"³⁴.

За середньовіччя існував звичай робити бенкетні чаші із черепа подоланого ворога. У це дійство вкладався магічний сенс. Відомо, наприклад, що більше ніж за півтора століття до смерті Святослава болгарський полководець Крумм так само вчинив з головою візантійського імператора Никифора. Пізні руські літописи наводять навіть напис, нанесений на обковці черепа Святослава: у Єрмолинському (XV ст.) читаємо: "Чужого шукаючи, своє втратив"; у Львівському (XVI ст.) до сказаного додано: "За превелику ненаситність".

Цей (поза сумнівом, легендарний) напис на чаші, зробленій з черепа Святослава, засуджує його і є відлунням докору, кинутого киянами князю після того, як він визволив їх від печенігів: "Ти, князю, шукаєш чужої землі і про неї піклуєшся, а свою покинув"³⁵. Народ Руської землі (орачі й ремісники) не схвалював дальніх походів київського князя, які нічого не давали простим людям крім розорення їхніх господарств і загибелі найміцніших молодих чоловіків у чужих країнах.

Яка ж роль Святослава в історії Київської Русі? Як можна оцінити його діяльність?

Ще не так давно історики бачили в ньому князя-дружинника, князя-воїна, поглиненого завойовницькими походами, людину, яка мало піклувалася про рідну країну. Сучасні вчені інакше дивляться на державну, в тому числі і на воєнну, діяльність Святослава. Як писав авторитет у давньоруській історії, Святослав "зовсім не був" позбавленим глузду авантюристом", який блукав степами де заманеться. Його волзько-хозарський похід був життєво важливим для молодой держави Русі, а його дії на Дунаї і за Балканами були проявом дружби і солідарності з народом Болгарії, якому Святослав допомагав захищати і свою столицю, і свого царя, і політичну самостійність від зазіхань Візантії"³⁶. Історичні джерела дають підстави погоджуватися з такою оцінкою зовнішньополітичної діяльності руського князя. Після того як він залишив Дунайські землі, Болгарія на довгі роки втратила державну незалежність.

Звісно, Святослав піклувався і про рідну землю — адже його воєнні заходи оберігали її суверенітет і підносили міжнародний авторитет. Зайнятий в основному зовнішньою політикою, князь здійснив і адміністративну реформу, забудовував столийний град Київ.

На зміну улюбленому героєві фольклору, передовсім дружинного епосу, Святославу приходить у ролі верховного володаря Руської землі його старший син Ярополк, зовсім не відображений в усній народній творчості. Але його недовге князювання було тільки епізодом, що передував тріумфальній появі у Києві його молодшого брата Володимира, прозваного в билинах “Красним Сонечком”.

ВОЛОДИМИР «КРАСНЕ СОНЕЧКО»

Сама поява Володимира на світ була незвичайною. “Повість минулих літ” пише про його народження побіжно, через багато літ після цього, лише у зв’язку із запрошенням цього сина Святослава у новгородські князі. Стаття літопису Нестора під 970 р. повідомляє: “Прийшли новгородці (у Київ. — *Авт.*), прохаючи собі князя: “Якщо не підете до нас, то самі добуємо собі князя”. І сказав їм Святослав: “А хто б пішов до вас?” І відмовилися Ярополк та Олег. І сказав Добриня: “Просіть Володимира”. Володимир же був від Малуші — ключниці Ольги. А Малуша була сестра Добрині; батько ж їм був Малк Любечанин, і доводився Добриня дядьком Володимирі. І сказали новгородці Святославу: “Дай нам Володимира”. Він же відповів: “Ось він вам”¹.

Це, на перший погляд, простеньке повідомлення літопису Нестора таїть загадку. Ясно, що Володимир був незаконним сином Святослава, бастардом. Але якого походження його мати? О. О. Шахматов ототожнював Малка Любечанина із древлянським князем Малом, причетним до смерті Ігоря, тим, що сватався до Ольги². В світлі цієї зовсім не беззаперечної гіпотези Малуша виявляється древлянською князівною, взятою в рабство Ольгою. Через свою знатність вона зуміла піднятися до важливої посади ключниці при київському дворі, начальниці над іншими слугами. Никонівський літопис повідомляє, що Ольга розгнівалася на Малушу і заслала її у село Будутине, де у неї народився син Володимир. Певно, княгиня була незадоволена любов’ю її сина до рабині, хай навіть і з княжого роду.

Про дитячі роки майбутнього великого князя київського наука не знає нічого, бо мовчать про це джерела. Найприродніше допустити, що виховувався він у бабусі, княгині Ольги. На це обережно натякає Нестор, зазначивши, що коли печеніги 968 р. обложили Київ, там перебувала стара княгиня “зі своїми внуками”. Мабуть, Ольга доручила Володимира його дядькові Добрині. Міркувати таким чином дозволяють ті підстави, що княжич виріс у язичестві, якби ж його виховувала сама Ольга, то він з дитячих років став би християнином, як старший брат Ярополк.

...Сім років просидів хлопчик Володимир у далекому північному Новгороді, де від імені княжича управляв його дядько Добриня, оспіваний у билинах як Добриня Микитич, славний богатир Руської землі. Напевне, Володимир відчував свою князівську неповноцінність у порівнянні із законними синами Святослава, єдинокровними братами Ярополком та Олегом. Про це опосередковано свідчить докладна розповідь “Повісті минулих літ” про похід Володимира на загублене у поліських пушах місто Полоцьк. Але перед цим відбулися події, що докорінно змінили політичну обстановку в Київській Русі і змусили новгородського княжича вступити в жорстоку боротьбу із старшим братом.

У 977 р. Ярополк, посаджений Святославом у Києві “в батькове місце”, обурився тим, що брат Олег, князюючи у центрі Дrevлянської землі, не корився йому, і пішов на нього походом. Олег був забитий, і Ярополк утвердив свого посадника в Овручі. “Коли Володимир в Новгороді, — зазначає Нестор, — почув, що Ярополк убив Олега, то злякався і втік за море (в Скандинавію. — *Авт.*). А Ярополк посадив своїх посадників у Новгороді і володів один (єдиновладно. — *Авт.*) Руською землею”³.

Однак за рік, у 978 р. (Нестор помилково вміщує цю подію під 980 р., але нічим не заповнює статті двох попередніх років, 978 і 979), Володимир повернувся до Новгорода, найнявши “за морем” воїнів, і вигнав посадників Ярополка, наказавши передати їхньому володарю: “Володимир іде на тебе, готуйся до бою з ним”. Неминуча сутичка братів-суперників була прискорена невдалим сватанням Володимира до полоцької князівни Рогнеди.

У “Повісті минулих літ” похід Володимира на Полоцьк викладено за законами народного переказу, однак це зовсім не означає, що фольклорне джерело Нестора позбавлене фактичної основи. Навпаки, він у цілому правдиво відтворює суть подій початку 978 р. Готуючись до рішучої сутички за першість на Русі, Ярополк і Володимир прагнули спертися на полоцького князя Рогволода. Зрозуміло, що союзницькі стосунки з полоцьким володарем кожний із зведених братів намагався закріпити шлюбом з його дочкою. Ось як описує Нестор те, що відбулося: “І послав [Володимир] до Рогволода у Полоцьк сказати: “Хочу дочку твою взяти за жінку”. Той же запитав у дочки своєї: “Чи хочеш за Володимира?” Вона ж відповіла: “Не хочу роззути сина рабині, але хочу за Ярополка”⁴.

Легко уявити, якого удару було завдано цією зарозумілою відповіддю дуже вразливому через своє незаконне походження, та й взагалі гордому і самолюбному Володимиру! Та чи й тільки в його народженні від рабині була справа? Гадаємо, що Рогволод вирішив підтримати Ярополка, під рукою якого були майже всі

Князь Володимир

східнослов'янські землі, тоді як Володимир міг спертися тільки на новгородців і небагатьох, очевидно, заморських найманців.

У цьому скрутному становищі вперше дав про себе знати сильний характер Володимира. Він блискавично зібрав військо і негайно рушив на Полоцьк. Його вторгнення у Полоцьку землю було несподіваним для місцевого князя: "А в цей час збиралися уже вести Рогнеду за Ярополка. І напав Володимир на Полоцьк, і убив Рогволода і двох його синів, а з дочкою став до шлюбу"⁵. Цей жорстокий вчинок здійснено Володимиром з холодного політичного розрахунку; знищивши місцеву князівську династію, він тим самим позбавляв Полоцьк са-

можливості і навіть автономії в складі Давньоруської держави, що утворювалася. Як справедливо зазначалося, "в легенді про Рогнеду й Володимира відобразилася боротьба Володимира за об'єднання під своєю владою північних земель Русі"⁶.

Потім, не зволікаючи і дня, Володимир пішов проти Ярополка. Нестор докладно описав їхню короткочасну війну, що закінчилася смертю старшого брата і вокняжінням молодшого в Києві. Згідно з авторитетним джерелом середини XI ст. "Пам'ять і похвала князю Володимиру" Іакова Мніха, Володимир, здобувши перемогу над Ярополком, сів на київський престол 11 червня 978 р. Та перед тим як почати розповідь про перші звершення молодого князя, поглянемо на тогочасну Давньоруську державу.

В останній чверті X ст. у житті східнослов'янського суспільства відбулися важливі зміни. Посилюється соціальна поляризація,

прогресує формування класів. Завершується творення державності: протягом першої половини князювання Володимира основні союзи східнослов'янських племен були інкорпоровані в Київську Русь. Панівний клас феодалів прагнув поставити в залежність від себе якомога більше вільних общинників на селі і горожан, що раніше не знали примусу. Держава перетворюється у ранньофеодальну монархію з єдиновладним способом правління. Першим таким монархом літопис називає Ярополка. Його недовге князювання у Києві змінилося уже дійсно авторитарним правлінням Володимира. Панівна феодальна верхівка намагалася всіма доступними їй засобами забезпечити свої привілеї та багатства, закріпити владу над трудовим народом.

Невдовзі після того як Володимир посів князівський стіл у Києві, йому і його уряду довелося провести ряд реформ, спрямованих на зміцнення суспільного ладу і державності. Перед цим князь позбувся своїх свавільних найманців-варягів. Коли вони почали вимагати за допомогу у війні з Ярополком данину з Києва, князь відправив основну масу варягів на службу у Візантію, тільки незначну частину їх вливши у власну дружину. Будучи у дружніх стосунках з імператором, "Володимир перед ними послав послів до царя з такими словами: "Ось ідуть до тебе варяги, не наважуйся тримати їх у столиці, бо інакше накоять тобі такого ж зла, як і тут, але розсели їх по різних місцях, а сюди (на Русь.— *Авт.*) не пускай жодного"

Звільнившись від нахабних і жадібних найманців, Володимир у своїх внутрішніх і зовнішніх починаннях спирається на дружину, яка переважно складається з руських. У "Повісті минулих літ" Володимир, як і Святослав, зображений зразковим дружинним князем. Це не повинно нас дивувати, адже пережитки родоплемінного ладу наприкінці X ст. були ще сильними. До того ж феодальний клас формувався в основному із тих же дружинників. Не дивно, що Нестор таким чином розповідає про правління Володимира у Києві: князь організував роздачу харчів, напоїв та грошей бідним горожанам, "кожну неділю вирішив він на дворі своєму в гридниці влаштовувати бенкет, щоб приходити туди боярам, і гридям, і соцьким, і десяцьким, і кращим мужам"⁸ — у цьому переліку згадана верхівка феодального суспільства, що формувалося, та заможні горожани. Тоді ж на Володимирові бенкети збиралися й прості люди не лише з Києва, а й з інших міст Русі.

Найбільше уваги приділяють бенкетам київського князя билини, об'єднані іменем і діяннями Володимира "Красного Сонечка". Фольклористи пояснюють це тим, що билини традиційно виконувалися на бенкетах. Мальовничою картиною такого бенкетування розпочинається одна з них:

У ласкова князя у Владимира
Было столованье — почестной пир,
На многих князей и бояров,
На всю поленицу удалую,
На всю дружину храбрую.
Он всех поит, всех чествует,
Сам по грядне похаживат,
Бельми руками помахиват,
Могучими плечами поворачиват⁹.

Фольклорний характер цієї сцени не повинен закрити історикам реальність того, що відбувалося у Києві в ті далекі часи. Як сто років тому відзначав учений — дослідник біографії Володимира, бенкети “були деякою мірою загальноруськими вічами, свого роду земськими зібраннями, на яких представники різних міст і областей бесідували з князем про свої місцеві інтереси, а у збірній думі могли обговорювати і загальноземські питання”¹⁰. При всьому перебільшенні значення Володимирових бенкетувань історик правильно відзначив головне, що відбувалося на них.

Традиції епохи воєнної демократії, коли князь постійно був разом з дружиною, бенкетував і радився з нею, вміло використовував Володимир, як вважають вчені, для вербування все нових і нових воїнів у дружину, що вимагала постійного поповнення в умовах майже безперервних воєн і придушення народних антифеодальних повстань, які забирали життя багатьох ратників.

Крізь багатобарвний флер воїнського епосу проступають й інші державні справи Володимира та його уряду. Використовуючи фольклорні перекази, Нестор таким чином розповідає про правову й адміністративну реформу князя: “Володимир любив дружину, із нею радився про влаштування країни і про війну, і про закони країни”¹¹. Останнє повідомлення особливо важливе. Історики вважають, що ці закони — в давньоруському оригіналі літопису їх названо “Уставом Земленным” — були природним розвитком правових норм, що містяться в першому усному зводі східнослов'янського права “Законі Руському”, який діяв у часи Олега і відбився в його договорі з греками 907 р. “Устав Землений” був спрямований на зміцнення влади феодалів над общинниками-данниками, сприяв влаштуванню вотчинного господарства на землях, що перейшли до княжої власності, і позначився на першому писаному зводі давньоруського законодавства — “Руській Правді” Ярослава.

Поряд з правовою реформою було проведено й адміністративну. Під 988 р. (рік умовний, як і більшість літописних дат правління Володимира) “Повість минулих літ” повідомляє, що Володимир

* Поленица — богатир, що стереже «в полі» (у степу) кордони Русі.

мав 12 синів і розмістив їх у різних містах своєї держави: “І посадив Вишеслава у Новгороді, Ізяслава у Полоцьку, Святополка в Турові, а Ярослава у Ростові. Коли ж помер старший Вишеслав у Новгороді, то посадив у ньому Ярослава, а Бориса в Ростові, а Гліба в Муромі, Святослава у Дрєвлянській землі, Всеволода — у Володимирі, Мстислава — у Тмуторокані”¹². Тим самим Володимир продовжив і розвинув адміністративну реформу батька. З того часу не лише в трьох, як при Святославі, а і в багатьох основних містах держави намісники князя остаточно заступили “світлих і великих князів”, відомих нам за договором Русі з греками 911 р., тобто місцевих племінних вождів. Хоча ядро корпусу намісників складали сини Володимира, вони не розглядалися ним як удільні князі. Із процитованого фрагменту літопису Нестора випливає, що київський князь на власний розсуд переміщував синів із одного міста в інше. Крім згаданих у “Повісті” княжих нащадків, намісниками в ряді міст, напевне, були посаджені й “крапці мужі” — бояри Володимира.

Ще в кінці минулого століття вчені звернули увагу, що перелік міст, де були посаджені діти Володимира, зовсім не довільний, літописець вклав у нього особливий зміст: намісників мали головним чином міста, що стояли на окраїнах Руської землі — Тмутаракань, Муром, Ростов, Новгород, Псков, Полоцьк, Володимир-Волинський. Їх необхідно було захищати від ворогів. Тому-то у старовинні міста Русі, що знаходилися всередині держави (Чернігів, Переяслав, Любеч), не були послані намісники із числа князівських синів. Підкреслимо, що захист Руської землі від зазіхань сусідів був головною турботою держави, шанувався у народі як вища княжа доброчинність.

Протягом майже всього свого правління у Києві Володимир Святославич вів уперту, криваву і виснажливу боротьбу з хижими печенізькими ханами, численні орди яких кочували в Північному Причорномор’ї. Печеніги, які вбили його батька, постійно робили набіги на південноруські землі, нищили й забирали в полон тисячі русичів, витоптували посіви, грабували і палили міста і села. Певно, ця героїчна боротьба давньоруського народу, очолена Володимиром, і стала могутнім стимулом створення циклу билин про київського сильного і доблесного володаря — про Володимира “Красне Сонечко”.

Чудові твори давньоруської народної епічної поезії — билини — відображають історичну дійсність в узагальнено-символічному вигляді. Даремно шукати в них, як це робили ще недавно представники так званої історичної школи, згадки про справжні події та осіб. Набагато конкретнішими виявилися історичні перекази про князювання Володимира Святославича в Києві

(978—1015 pp.), які впливали на розповіді літописців. “Повість минулих літ” згадує про три великі навали орд печенізьких ханів на Русь: у 992, 996 і 997 pp. Пізніший (XVI ст.) Никонівський літопис, упорядник якого, очевидно, використав незалежні від “Повісті” давньоруські літописні зводи, повідомляє ще про чотири війни з печенігами (990, 992 — ще одне, окрім згаданого у “Повісті”, вторгнення ворога, 1001 і 1004 pp.), які закінчилися, як і згадані раніше, повною перемогою руських воїнів.

Для захисту від кочівників уряд Володимира Святославича створює могутню оборонну систему. Під 988 р. Нестор розповідає про це стисло і яскраво: “І сказав Володимир: ”Негоже, що мало міст навколо Києва”. І почав ставити міста по Десні, і по Остру, і по Трубежу, і по Сулі, і по Стугні. І почав набирати мужів кращих і від словен, і від кривичів, і від чуді, і від в’ятичів, і ними заселив міста, тому що була війна з печенігами. І воював із ними, і перемагав їх”¹³.

Звідси випливає, що для будівництва фортець були зібрані сили з усієї держави. Адже тоді споруджували не лише укріплені міста, а й велетенські земляні стіни з густим дубовим частоколом на них. Нестор не випадково згадав, що нові міста-фортеці споруджували вздовж рік — природних перепон на шляху кочівників. Водні рубежі підсилювалися земляними валами, прозваними в народі “Змійовими”. Ці вали до недавнього часу являли собою одну з головних загадок нашого історичного минулого.

У Середньому Подніпров’ї, оточуючи Київ із заходу, півдня і сходу, приблизно на тисячу кілометрів простягнулися дещо одноманітні земляні насипи, багато з яких збереглися і понині. Тривалий час у науці велися запальні суперечки про час їх спорудження та народи, що насипали їх. Висловлювалася думка, що “Змійові вали” збудовано скіфами за кілька століть до початку нашої ери чи ранніми слов’янами, матеріальна культура яких відноситься до так званої черняхівської (II—V ст. н. е.). Пристрасть дилетантів устаровинити будь-яку подію і явище стала причиною того, що майже до останнього часу ці споруди датувались як доісторичні, тобто дописемними часами нашої історії. Цьому сприяло буквально розуміння деяких відомостей пам’яток усної народної творчості.

Відповідно до східнослов’янських легенд і казок міфічний велетень “Кузьмодем’ян”, чи “Борисогліб” (як почали називати героя у християнські часи), відважно боровся із змієм (драконом), який глитав людей і тримав слов’ян у рабстві. Цей богатир, аби уморити велетенського змія, запрягав його в плуг і проорював величезні борозни в степу аж до самого Чорного моря. Ці борозни і є “Змійові вали”. А оскільки свій початок легенди і казки про

змієборців беруть ще в епоху родоплемінного ладу, ця обставина розглядалась як важливий аргумент на користь доісторичного походження валів.

Та виявилось, що стародавні легенди і казки про змієборців просто були пристосовані оповідачами давньоруської епохи до свого часу. Спеціальна експедиція Інституту археології АН України в 1974—1984 рр. вивчила “Змійові вали” Середнього Подніпров’я і прийшла до висновку, що всі вони відносяться до давньоруського часу, а їх переважна більшість — до кінця X — першої половини XI. ст. “Їх спорудження суцільними лініями для захисту від маневреної кінноти кочівників вимагало величезних матеріальних затрат і людських ресурсів, — писав керівник експедиції, — чіткої організації будівельних робіт. В удаваній хаотичності ліній валів удалося розгадати єдину стратегічну ідею і намітити послідовність її розв’язання”¹⁴. Основна частина цих захисних споруд була спрямована проти навали печенізьких орд і належить до часу князювання Володимира і його сина Ярослава. Довговічність і надійність валів дозволили використати їх проти половців, які у середині XI ст. змінили у причорноморських степах печенігів. Спадкємцям Ярослава доводилося лише ремонтувати споруди і тільки іноді будувати нові. Останній такий вал було споруджено на початку XII ст. “Змійові вали” неодноразово згадуються літописцями. Вони називають вал за Стугною, вал за Либеддю, у безпосередній близькості до Києва, вали Переяславські і, нарешті, вал Половецький, — вірогідно, із числа споруджених в кінці XI — на початку XII ст.

Важка і кровопролитна боротьба Давньої Русі з печенігами в роки князювання Володимира яскраво відобразилася у “Повісті минулих літ”, де використано героїчні народні перекази кінця X — початку XI ст. Під 992 р. Нестор повідомляє: “Прийшли печеніги по тому боці [Дніпра] від Сули; а Володимир виступив проти них, і зустрів їх на Трубежі біля броду, де зараз Переяславль. Став Володимир на цьому боці, а печеніги — на тому, і не наважувалися наші перейти на той бік, ні ті на цей бік”¹⁵. Тут жодним словом не згадано оборонні вали, однак їх існування зримо проглядає між рядками літописної оповіді: орда кочівників зуміла подолати вал на Сулі і зупинилася перед могутнішим валом, що простягнувся вздовж Трубежа, захищаючи військо Володимира, яке приспіло з Києва.

Як завжди, мабуть, печеніги мали чисельну перевагу, але вона частково нейтралізувалася тим, що руські ратники стояли за укріпленнями. Тому ніхто не наважувався розпочати битву першим. Тоді поміж Володимиром і печенізьким ханом було домовлено залагодити справу поединком двох богатирів. Печеніги виставили

Юнак-кожум'яка перемагає печенізького богатиря. Мініатюра з Радзівілівського літопису

воїна велетенського зросту і неймовірної сили, а в руському таборі кілька днів ніяк не могли знайти бійця, який спромігся б змагатися з печенігом.

Описана “Повістю минулих літ” ситуація досить вірогідна. У середньовіччі часто перед початком бою влаштовувався поєдинок богатирів протиставлених сторін. Цими бійцями бували і керівники військ. Так, син Володимира Мстислав Тмутараканський переміг у єдиноборстві касозького (черкеського) князя Редедю, чим приніс успіх своїй дружині. Але літописне оповідання розгортається далі цілком легендарно. “І опанувала туга Володимира, коли розшукував по всьому війську своєму; і прийшов до князя один старий муж і сказав йому: “Є у мене один син менший дома; я вийшов із чотирма, а він дома залишився. З самого дитинства ніхто ще не зміг покласти його на землю”. Знову в літопису зустрічаємося з фольклорним образом малолітнього богатиря (пригадаймо початок військової кар’єри Святослава). Хоча майбутньому борцеві з печенігом ще мало років, але він легко розриває шкуру бика, жартома вириває у розлютованого бика шмат шкіри з м’ясом під час випробування, влаштованого йому князем.

Непоказний на вигляд юнак-кожум’яка сміливо виходить проти печеніга, який був “надзвичайно великий і страшний”, і перемагає

Пантеон богів князя Володимира. Мініатюра з Радзивіллівського літопису

його. Тоді “пролунав крик, і побігли печеніги, і гналися за ними руські, б’ючи їх, і прогнали їх”¹⁶. Дехто з учених вловлює у цьому переказі відлуння міфу про богатирів-змєборців. Щоправда, як дотепно зауважила відома фольклористка В. К. Соколова, “від змія в цьому переказі залишилося хіба лише те, що печеніг був ”превелик зело і страшен”.

Проводячи правову й адміністративну реформи, будуючи циклопічні “Змійові вали”, які навіть сьогодні вражають уяву, а також численні міста і фортеці, давньоруський уряд не забував і про ідеологію. Розвиток феодалізму, формування пануючого класу, його наступ на права і землі трудового народу вимагали відповідного ідеологічного обґрунтування і закріплення. Тому, якщо вірити “Повісті минулих літ” (а в даному разі для недовіри немає підстав), першою в часі, а отже, і за значимістю з точки зору правлячого класу, була реформа язичеських культів і вірувань, яку здійснив Володимир зразу ж після того, як сів на княжий стіл у Києві: “І почав Володимир княжувати у Києві один (єдиновладно. — *Авт.*), і поставив кумири (язичеські ідоли. — *Авт.*) на горі за теремним (князівським. — *Авт.*) двором: дерев’яного Перуна із срібною головою і золотими вусами, потім Хорса, Дажбога, Стрибога, Симаргла і Мокош. І приносили їм жертви, називаючи їх богами”¹⁷.

Неспеціалістові у галузі давньоруської історії важко навіть уявити, скільки суперечок точиться навколо тлумачення цього

коротенького літописного тексту. Спочатку, у XVIII — першій половині XIX ст., думали, що кожен новий київський князь “обновлював” головне капище міста, замінюючи постарілі статуї богів (а їх робили з дерева) новими. Та ці припущення так і залишилися здогадами, оскільки джерела нічого не знають (або чомусь не повідомляють) про подібні вчинки попередників Володимира на великокняжому столі.

Потім учені почали схилитися до думки, ніби Володимир просто відновив культову споруду, зруйновану його бабусею-християнкою. Ця думка спирається на авторитетне джерело, уже згадуване нами, — “Пам’ять і похвала князю Володиміру” Іакова Мніха, — яке свідчить, що після повернення із Царгорода Ольга “требища бесовские сокруши”. Так воно, очевидно, і трапилося. Та ж Святослав, коли взяв владу із рук матері, відновив язичество в попередніх правах. Самій Ользі, як уже відомо читачеві, довелося таємно молитися своєму християнському богу.

Тому з кінця XIX ст. і аж до сьогодні переважна більшість істориків вважає, що Володимир зробив спробу об’єднати основних язичеських богів на Русі та підвладних їй неслов’янських народів. Разом з тим окремих учених давно уже дивує різноманітність, неповнота і нелогічність добору “кумирів” цього пантеону. По-перше, чомусь немає в ньому Велеса, чи Волоса, — другого за значенням і популярністю в народі бога на Русі, патрона торгівлі і скотарства. По-друге, в цей перелік навіщось включили зразу двох сонячних богів — Дажбога і Хорса. По-третє, в згадуваному Нестором пантеоні Володимира об’єднані божества і вищого (Перун, Дажбог, Хорс), і середнього (Стрибог — бог вітру, Мокош — богиня родючості і сімейного вогнища), і навіть нижчого (Симаргл — священний пес, що стереже посіви й насіння) рівня, чого в дійсності не могло бути.

У зв’язку зі сказаним логічно вважати, що пантеон із шести богів ніколи не існував, а виник в уяві ченців-літописців. Переконані християни, вони знали про язичество приблизно так: воно відрізняється від християнства головним чином тим, що має не одного, а багатьох богів. Деякі відомості “Повісті минулих літ” і Новгородського першого літопису молодшого ізводу дають підстави вважати, що насправді Володимир на початку свого київського князювання наважився запровадити на Русі повсюдно культ єдиного бога — громовержця Перуна¹⁸. Можливо, інтуїтивно князь дійшов висновку, що єдиновладному способу правління мусить відповідати єдиний верховний бог. І якщо це так, то перед нами перша, поки що несмілива спроба запровадити свого роду монотейстичку релігію, хай і язичеську. Ця спроба зазнала невдачі, оскільки в соціальних умовах кінця X ст. була приречена.

Як система вірувань і культів язичество склалося в епоху родоплемінного ладу і задовольняло його соціальні й ідеологічні потреби. Та воно виявилось неспроможним обслуговувати новий феодальний лад. Язичеські жерці виступали проти поневолення вільних людей, а саме цього вимагав феодальний спосіб виробництва. Волхви і чаклуни змагалися з князями за першість у суспільстві — де вже їм було освячувати князівський авторитет!

Невідповідність старої релігії новому суспільному ладові Володимир і його радники, напевно, відчували невдовзі після запровадження культу Перуна. Феодальна верхівка, схоже, почала задумуватися над зміною ідеології, над запровадженням релігії, здатної захищати їхні права, багатства і привілеї, їх владу над залежним населенням. Погляди Володимира і його уряду звертаються до християнства, єдиної знаної на Русі монотеїстичної релігії. Знаної тому, що це була релігія Візантії, яка мала давні політичні, економічні і культурні зв'язки з Київською Руссю.

Приблизно в середині 80-х років X ст. Володимир і його соратники утвердилися в думці офіційно запровадити християнство на Русі із Візантії. Одначе князь, мабуть, вагався зробити рішучий крок: і він, і його радники розуміли, що прийняти нову віру з рук грецького імператора і царгородського патріарха означало б накликати на себе реальну небезпеку потрапити в ідеологічну, а чи й у політичну залежність од Візантії. Здавна досвідчені візантійські політики успішно використовували християнство і його церковну організацію як дійовий засіб політичної і духовної експансії.

Важко сказати, які кроки зробив би Володимир, зібравшись запровадити християнство на Русі, якби тому не допоміг збіг обставин, точніше, та важка внутрішньо- і зовнішньополітична обстановка, що склалась у Візантії в 70—80-х роках X ст. Імперія перебувала в стані феодальної роздрібненості, що ознаменувався громадянською війною, яку вели проти уряду Фокади, Скліри, Куркуаси та інші могутні земельні магнати. Знатні феодали намагалися скинути співправителів-імператорів Василя II і Константина, замінивши їх власним ставлеником — досвідченим політиком і полководцем Вардою Скліром¹⁹.

Десь приблизно 986 р. до Києва прибуло візантійське посольство просити допомоги проти заколотників. Володимир охоче пообіцяв їм, але вимагав за це оддати за нього сестру імператора Анну. Його вимогу спочатку з обуренням було відкинуто: візантійські принцеси могли виходити заміж лише за рівних собі — за членів сімейства німецьких імператорів. Але полум'я громадянської війни у Візантії розгоралось усе сильніше, війська повсталих феодалів наближались до Константинополя. Проти візантійського владарю-

вання піднявся народ Болгарії, імператорські легіони тікали від погано озброєних, але безмежно хоробрих селян і ремісників.

І гордовитим грекам довелося, вгамувавши свою гординю, прийняти головну умову Володимира — віддати йому в жони сестру імператора. Зі свого боку Василій II (а йому як старшому братові належала влада) висунув вимогу, аби Володимир перейшов у християнство і хрестив свій народ. Це відповідало планам київського князя, і він відповів згодою. У 987 р. русько-візантійський договір було підписано. А навесні наступного, 988 р., руське шеститисячне військо (на той час це велика сила) вирушило у Візантію²⁰.

Грецькі джерела замовчують обіцянку віддати сестру імператора за руського князя-язичника: це кидало тінь на імператорський двір. Навіть у докладній “Історії” Лева Диякона про це немає згадок. У “Повісті минулих літ” та інших літописах, які ґрунтуються на фольклорних переказах, також не відображена русько-візантійська угода 987 р. Про неї ми довідалися із записок сирійця Ях’ї Антіохійського²¹.

На виконання договору з Візантією Володимир Святославич того ж 987 р. хрестився у Києві. Це засвідчує “Пам’ять і похвала князю Володимирі” Іакова Мніха. А руське військо влітку 988 р. допомогло імператору розтрончити сили заколотників у битві під Хрисополем. Перемога в Хрисопольській битві дала рішучу перевагу Василю II над повсталими феодалами. Відчувши себе господарем становища, імператор виявляє чорну невдячність до Володимира, який виручив його в тяжку хвилину, і зрікається обіцянки віддати тому за дружину принцесу Анну. Це було гіркою несподіванкою для Володимира. Із “Пам’яті і похвали” довідуємося, що 988 р. київський князь ходив до дніпровських порогів, поза всяким сумнівом, зустрічати наречену. В цьому місці човни доводилося витягувати на берег і піддавати себе небезпеці нападу печенігів, які чигали на мандрівників. Тому поблизу порогів київські ратники здебільшого зустрічали купецькі каравани, дипломатичні посольства та знатних візантійських гостей. Та Володимир повернувся ні з чим. Анна не прибула, і тоді, щоб змусити імператора дотримати свого слова, київський князь здійснює похід на Крим і бере в облогу Херсон (на Русі його називали Корсунем) — головну житницю Візантії й опору її панування на півострові. Сталося це влітку 989 р.²²

Історикам довелося чимало докласти праці, аби розібратися в послідовності й хронології подій русько-візантійських взаємин 986—990 рр. Справа в тому, що найголовніше вітчизняне джерело, “Повість минулих літ”, викладає запровадження християнства у Давньоруській державі в узагальнено-легендарному дусі. В цьому

несмає нічого дивного: в основу її розповіді покладено як справжні народні перекази межі Х і ХІ ст., так і складені у високовченому середовищі ченців Києво-Печерського монастиря кінця ХІ ст. благочестиві легенди про “божественне освячення” досі запеклого язичника Володимира Святославича. Складні події трьох років — 988, 989, 990 — Нестор звів у одну статтю 988 р., коли, на його думку, і відбулося “хрещення Русі”. Насправді воно відбулося двома роками опісля.

Разом із тим у багатьох місцях легендарної “Повісті минулих літ” відобразилися чимало реальних подій. Як от, скажімо, в її розповіді про облогу Херсона-Корсуня ратниками київського князя: “Пішов Володимир з військом на Корсунь, місто грецьке, і зачинились корсунці в місті. І став Володимир на тому боці міста, в гавані, на відстані польоту стріли від міста, і захищалися стійко з міста. Тим часом Володимир обліг місто”. Неодноразові спроби руських воїнів здобути Корсунь розбивалися упертим опором його захисників, і “Володимир стояв”, — зауважує Нестор. Раптом із обложеного міста до табору князя прилетіла стріла з написом: “Перекопай і перейми воду, вона йде трубами із колодязів, які за тобою зі сходу”. Володимир так і вчинив. Корсунці ще деякий час трималися, але потім, “знеможені спрагою, здалися”²³.

Здобувши Корсунь, Володимир Святославич мав змогу як переможець диктувати Візантії вигідні для нього умови миру. Василій II і мріяти не міг з допомогою зброї відвоювати Херсон: його військо набагато поступалося перед давньоруським. Аби повернути місто, а з ним і позиції Візантії в Криму, імператор негайно відсилає сестру до Володимира. У Херсоні принцеса урочисто вступає в шлюб з київським князем, і той великодушно віддає імператорові як “віно” (викуп за наречену в язичеські часи) це кримське місто. Відбулося це восени 989 р.

Уважне вивчення обставин запровадження християнства на Русі приводить до висновку, що, добиваючись руки Анни, Володимир прагнув підняти міжнародний авторитет своєї держави. Підняття нової релігії за подібних умов не лише виключало політичну залежність Русі від Візантії, але й ставило під контроль держави церкву, роблячи її слухняним знаряддям в княжих руках.

Найімовірніше, Володимир та Анна провели зиму 989/990 р. у Криму: стомлива кінно-санна мандрівка засніженим степом навряд чи була під силу тендітній дочці півдня. Певно, тільки весною 990 р. човни з князівським подружжям, почтом і військом морем, а далі Дніпром дісталися Києва.

Невдовзі після повернення князь почав запроваджувати християнство. “І коли прийшов, — каже Нестор, — звелів скинути ідолів, — одних порубати, інших спалити. А Перуна наказав

прив'язати до хвоста коня і волочити його Боричевим узвозом". Потім літописець розповідає, що "Володимир наказав тесати церкви і ставити їх на тих місцях, де раніше стояли кумири. І поставив церкву в ім'я святого Василя на пагорбі, де стояв ідол Перуна та інші, і де творили ім треби князь і люди. І по інших містах почали споруджувати церкви і призначати до них попів, і приводити людей на хрещення по всіх містах і селах"²⁴.

Однак літописець-християнин видав бажане за дійсне. Насправді нова віра поширювалася на Русі вкрай повільно, наштовхуючись на упертий спротив народу, що продовжував шанувувати прабатьківських богів. Спочатку князь і взяті ним із Корсуня священики зуміли охрестити мешканців лише двох найбільших міст — Києва та Новгород, пізніше — Чернігова, Переяслава, Смоленська, Володимира-Волинського, Полоцька. Переважна ж більшість жителів Київської Русі багато десятиліть продовжувала поклонятися язичеським "кумирам".

У зв'язку з 1000-літтям запровадження християнства на Русі багато писалося про наслідки цієї події²⁵. Вчені вважають, що перехід до християнства був наслідком дії об'єктивних історичних закономірностей. Оскільки більш прогресивний феодальний лад переміг родоплемінний, тому й релігія феодалізму — християнство — узяла гору над язичеськими культами і віруваннями родового суспільства. Отже, ця подія повинна була справити загалом позитивний вплив на розвиток давньоруського суспільства, його економічне, політичне і культурне життя. Сказане не виключає класового характеру християнства, захисту церквою прав і привілеїв панівних класів, її зусиль у справі ідеологічного і соціального поневолення трудового народу.

Запровадження християнства у Київській Русі зміцнило державність, освятило владу князя і його "божественний" авторитет. Собор руських єпископів невдовзі після цієї події урочисто заявив Володимирові: "Ти поставлений богом для кари злим, а добрим на милість". Здавалося б, Нестор та інші літописці повинні були всіляко розхвалювати діяння Володимира-християнина. Та цього не трапилося. В літописах викладено лише одне його діяння як християнського володаря: спорудження головної на Русі Десятинної церкви у Києві. Але, розповівши про це, Нестор пише про любов князя до військової дружини, про його бенкети і завершує: "І жив Володимир за заповітами батька і діда"²⁶, які, як відомо, були язичниками. Як бачимо, християнство важко входило навіть у життя князя.

* Під час хрещення Володимира названо християнським іменем Василій, тому він спорудив церкву на честь свого патрона.

“Повість минулих літ” повідомляє, що в 90-х роках Володимир відбив навалу печенізьких орд, набираючи для цього воїнів навіть із віддаленого Новгороду; придушив повстання хорватів, племінна верхівка яких не бажала миритися із входженням до складу Давньоруської держави і втратою привілеїв та багатств. А з кінця X ст., із 998 р., і аж до 1014 р., протягом 16 довгих літ Нестор та інші літописці взагалі не пишуть про князювання Володимира.

Нестор згадує про Володимира лише незадовго до смерті князя, 1014 р., та й то у зв’язку з бунтом його сина Ярослава проти батька: “Коли Ярослав був у Новгороді (намісником. — *Авт.*), давав він за домовленістю в Київ дві тисячі гривень щороку, а тисячу роздавав у Новгороді дружині. І так чинили всі новгородські посадники, а Ярослав не давав цього в Київ батькові своєму. І сказав Володимир: “Розчищайте шлях і мостіть мости”, бо волів іти війною на Ярослава, але захворів”²⁷. Відмова Ярослава платити данину могла означати лише одне: намір проголосити себе незалежним князем.

Отже, до кінця 1014 р. Давньоруська держава пережила політичну кризу. Боротьба з Ярославом вимагала напруження всіх сил уже немолодого київського володаря. Коротка літописна розповідь під 1015 р., позбавлена навіть тіні фольклорного переказу, а записана за свіжими слідами подій, прекрасно відтворює тривогу обставин. Довідавшись, що Володимир готує військо до походу на Новгород, Ярослав привів “із-за моря”, із Скандинавії, найману варязьку дружину, “тому що боявся батька свого”... Ось-ось міг розпочатися похід київських ратників на північ, але Володимир “дуже захворів” і помер 15 липня 1015 р. “на Берестові”, у своєму заміському палаці, поряд з майбутнім Печерським монастирем.

Володимир був людиною перехідної епохи від язичества до християнства, і обряд його поховання дивовижно поєднував риси обох релігій. “Вночі ж розібрали поміст між двома клітками (стіну палацу. — *Авт.*), загорнули його в килим і спустили мотузками на землю”, — все робилося за давнім прабатьківським звичаєм. Але потім ініціативу у язичеських жерців перехопили християнські священики: тіло князя “відвезли і поставили в церкві святої богородиці (Десятинній. — *Авт.*), яку сам колись збудував... І поклали його в домовину мармурову, поховали тіло його, блаженного князя, із плачем”²⁸. “Повість минулих літ”, що вийшла, як відомо, із-під пера ченця, відгукнулася на кончину Володимира Святославича чулим панегіриком, де прославила його за хрещення Русі. Однак значення особистості князя виходить за рамки змісту Несторового прославлення. Князь доклав немало зусиль до зміцнення державності. В час його князювання всі союзи східнослов’янських племен були включені до складу Київської Русі.

Сама Давньоруська держава перетворилася на ранньофеодальну автократичну монархію, яка здобула немалий міжнародний авторитет. Недаремно К. Маркс назвав час князювання Володимира “апогеєм готичної (в розумінні: ранньосередньовічної. — *Авт.*) Росії”²⁹. Розвивалися економіка, культура, збільшувались і зростали міста.

Головною заслугою князя Володимира народ усе ж вважав зміцнення рубежів Руської землі, самовіддану боротьбу з хижими печенізькими ханами, за що і дано йому це любовно-величаवे прізвисько “Красне Сонечко”. Разом з Володимиром відійшла в минуле дружинна, билинна Русь, він був останнім князем, чие правління так щедро оспіване у фольклорі. Настали нові часи.

СВЯТОПОЛК — «ОКАЯННИЙ»?

Сьогодні, коли вчених закликають до заповнення “білих плям” у минулому, до реабілітації тих чи інших діячів, та й взагалі до відновлення історичної істини там, де про неї не так давно забували, згадалася нам людина, яка ось уже дев’ять століть незаслужено носить ім’я злочинця... А проте справа не стільки в цьому забутому діячеві, скільки в шкоді, завданій науці та науковій моралі, у некритичному ставленні до джерел, у бездумному схилянні перед авторитетами, в інерційному русі за раз і назавжди встановленими концепціями та думками. Інакше кажучи, йдеться про шкоду догматизму.

Важко, напевне, відшукати в запаморочливих глибинах давньоруської історії фігуру зловіснішу і похмурішу, ніж Святополк Ярополчич, пасерб Володимира Святославича київського. Стародавні вітчизняні джерела — “Повість минулих літ” та інші літописи, а також церковні оповідання про Бориса і Гліба — змальовують його в найчорніших барвах. Жорстокий виродок-братовбивця, “другий каїн” (відси й епітет “окаянний”, даний йому давньоруськими книжниками), він, здається, уособлював найгірші людські риси.

У суворій відповідності до свідчень давньоруських джерел вчені здавна вкрай негативно оцінюють Святополка і його діяльність. Наприклад, корифей російської історіографії початку ХІХ ст. М. М. Карамзін таким чином підсумував його життєвий шлях: князь “кінчив мерзенне життя своє в пустелях богемських, заслуживши прокляття сучасників і нащадків. Ім’я Окаянного залишилося в літопису нерозлучно з іменем цього нещасного князя: бо злочин є нещастя”¹. Мине майже двісті років, і в статті найновішого довідника з давньоруської літератури “Казання про Бориса і Гліба” (а ця пам’ятка є одним з головних джерел життєпису Святополка) ми прочитаємо: “Прагнучи закріпитися на київському столі, Святополк вирішує усунути найнебезпечніших суперників. За його таємним наказом були вбиті сини Володимира — Борис, Гліб і Святослав”². Між цими оцінками маємо чимало близьких чи подібних. У наш час мало хто навіть серед істориків-

професіоналів задумується над справжнім сенсом кривавої трагедії, що відбулася на Русі майже тисячу років тому.

Всі автори різко негативних характеристик Святополка виходили із свідчень виключно давньоруських пам'яток писемності. Звернімося й ми спочатку до цих джерел, пройдемо із запропонованими відомостями шляхами життя київського князя, прозваного Окаянним. Але перед тим як перейти безпосередньо до біографії Святополка, необхідно хоча б побіжно розглянути писемні пам'ятки, де є відомості про нього. Як відзначають спеціалісти-літературознавці, літописна повість про князювання Святополка збереглася в двох редакціях: Новгородського першого літопису молодшого ізводу і "Повісті минулих літ", а також у залежних від них інших зібраннях. Як доведено ще на початку нашого століття, тексти обох редакцій ведуть до спільного джерела XI ст., яке, на жаль, не збереглося. В науці переважає думка, що тим джерелом був Початковий київський ізвод 1095 р.³.

Крім того, існує ще одне джерело, найвірогідніше також написане в XI ст.: анонімне "Казання про Бориса і Гліба"⁴. О. О. Шахматов першим звернув увагу на те, що упоряднику "Казання" належить хіба що риторична і лірична частини, самі ж факти запозичені із літописів. Радянські дослідники підтримали цю думку вченого. М. М. Ільїн довів, що при порівнянні відповідних текстів літопису і "Казання про Бориса і Гліба" легко помітити: там, де повідомляються історичні факти, в основі розповіді того чи іншого джерела лежить той самий текст⁵. Більше того, розповіді літопису і "Казання" про Святополка в дечому збігаються дослівно або з незначними відхиленнями.

Таким чином, є вагомі підстави стверджувати, що незважаючи на існування двох літописних редакцій і "Казання про Бориса і Гліба", всі фактичні повідомлення про Святополка зводяться до єдиного джерела: Початкового літопису 1095 р. чи, як можна логічно гадати, до його попередника Печерського, або Никонівського, ізводу 1073 р.

Як відомо з літописів і деяких іноземних джерел, князюванню Володимира в Києві передувала жорстока боротьба за владу між синами Святослава після його загибелі у 972 р. в бою з печенігами. Спочатку склав голову молодший син Олег, який князував на Древланщині. Це сталося у 977 р. А наступного року (в літопису, щоправда, зазначено 980 р., але історики довели, що ця дата помилкова) зіткнулися позосталих два брати: Ярополк, котрий, як старший, князував у Києві, і Володимир, що сидів у Новгороді. Поєдинок закінчився перемогою Володимира.

Найвірогідніший упорядник "Повісті минулих літ" Нестор так розповідає про народження Святополка: "Володимир почав жити

з жінкою свого брата (Ярополка. — *Авт.*) — гречанкою, і була вона вагітною, і народився від неї Святополк. Від гріховного кореня плід буває злий: по-перше, була його (Святополка. — *Авт.*) мати черницею, а по-друге, Володимир жив з нею не в шлюбі, а як перелюбець. Тому й не любив Святополка його батько (тобто Володимир. — *Авт.*), що був він од двох батьків: від Ярополка і від Володимира”⁶.

Отже, літописець стверджує, що Святополк доводився сином знищеному Володимиром Ярополку. Одначе далі в “Повісті минулих літ” Нестор двічі називає Святополка серед дітей Володимира. Згадуючи жінок і дітей останнього, літописець зазначає: “Від гречанки він мав Святополка”. А під 988 р. зустрічаємо ім’я нашого героя в ряду імен Володимирових нащадків: “Було ж у нього 12 синів: Вишеслав, Ярослав, Святополк, Всеволод...” і т. д.⁷. Обидва ці повідомлення дали привід деяким історикам припустити, що Святополк міг-таки доводитись рідним сином Володимирі. У згадуваному вже “Словнику книжників і книжності Давньої Русі” на с. 399 можна прочитати, що Святополк був одним із синів Володимира (!).

Всі сумніви щодо свого походження розвіяв сам Святополк. Під час свого недовгого князювання в Києві у 1018 р. він велів викарбувати срібники зі своїм християнським іменем Петро і на зворотному боці цих монет помістити родовий знак Ярополка з двома кінцями. Цим він проголосив на весь давньоруський світ, що його батьком був Ярополк. Якби Святополк вважав себе сином Володимира, — а з огляду на його претензії на великокняжий престол це було б йому вкрай вигідно, — то на його монетах опинився б родовий знак Володимира з трьома кінцями, який ми бачимо на срібниках останнього, а також його сина Ярослава Мудрого.

На біду вчених — біографів Святополка і “Повість минулих літ”, і Новгородський перший літопис молодшого ізводу, і залежні від них у початковій частині інші, пізніші зводи, не приділяють уваги нашому героєві аж до початку його війни з Ярославом за спадщину Володимира. Це не повинно насторожувати, адже так само мало згадують до 1015 р. давньоруські книжники і про його суперника Ярослава, їхнього безумовного улюбленця. Справа в тому, що з 998 р. і аж до 1014 р. літописні статті, по суті, не збереглися. Маємо лише чотири стислі згадки про смерть членів великокняжої сім’ї та ще одну — 1007 р. — про перенесення мощів святих у Десятинну церкву. Зовсім бракує тексту (проставлені лише роки) в статтях 998, 999, 1002, 1004—1006, 1008—1010, 1012 і 1013 рр.

Що ж стосується Святополка, то в “Повісті минулих літ” під 988 р. розповідається про адміністративну реформу уряду Воло-

димира Святославича, згідно з якою в головних містах Давньоруської держави місцевих князів замінили київські намісники — сини великого князя. Святополку дістався тоді Турів на річці Прип'яті, що належав Київській землі. Щоправда, в “Казанні про Бориса і Гліба” записано, що Володимир посадив Святополка в Пінську, але це повідомлення не викликає довіри. Ніяких відомостей про перебування в Турові Ярополчича в літописах і “Казанні” немає. Формування його як особистості, причини, які спонукали його переступити всі закони і норми моралі, кинувши виклик небові і людям, — усе це залишилося чомусь поза увагою давньоруських книжників.

Тим часом існує дуже авторитетне джерело західного походження, що проливає світло не лише на життя Святополка в Турові, а й на важливі події міжнародної політики початку XI ст., які значною мірою визначили розвиток міжусобної боротьби на Русі після смерті Володимира. Йдеться про “Хроніку” саксонського єпископа Тітмара⁸. Це латиномовне джерело надзвичайно високо оцінюється вченими, оскільки написане сучасником подій, які відбувалися тоді на Русі. “Хроніка” повідомляє низку важливих відомостей, що безпосередньо стосуються теми нашої розповіді. Наприклад, саксонський історик сповіщає, що між 1008 і 1013 рр. було укладено союзний русько-польський договір, скріплений шлюбом “старшого сина” (тобто пасерба) Володимира — Святополка і польської князівни, дочки Болеслава Хороброго. Очевидно, їхнє весілля відбулося у 1009 чи на початку 1010 р.

До прибулого на Русь почту княжни входив як її духівник і капелан Рейнберг, що перед тим посідав єпископську кафедру в невеликому польському місті Колобжезі. Так трапилося, що Рейнберн невдовзі почав впливати на Святополка. Тітмар недвозначно засвідчує: “Цього єпископа разом зі своїм сином та його дружиною згаданий король (князь Володимир. — *Авт.*), коли йому стало відомо, що його син з намовлянь Болеслава готує проти нього повстання, наказав схопити й ув'язнити в окрему темницю”⁹. Там Рейнберн незабаром помер, а Святополк залишився в ув'язненні. Все це відбулося десь 1012 р.

Розказану історію Тітмар підсумовує таким чином: “Довідавшись про все це, Болеслав не припиняв мститися, як тільки міг”. Під 1013 р. саксонський хроніст повідомляє про вторгнення польського князя на Русь. Похід не приніс особливих успіхів Болеславу, за свідченням Тітмара, вони звелися до спустошення прикордонних давньоруських земель.

Мабуть, польський історик С. Закшевський, який видав книжку про Болеслава Хороброго в 1925 р., першим висловив гадку, що цілком поглинутий впливом Рейнберна Святополк схилився до

католицизму. Близьку за змістом гіпотезу висловив дослідник Б. Я. Рамм: мовляв, Рейнберн був одночасно агентом і папської курії і польського князя, прагнучь підпорядкувати київську митрополію Римові. У політичному плані Болеслав з допомогою Рейнберна вчинив змову: вони мали на меті повалити Володимира і замінити його Святополком, який симпатизував католицизму¹⁰.

Ця смілива, хоча й непідтверджена джерелами версія припала до душі деяким зарубіжним історикам, які здавна пропагують “католицизм” Святополка, зображуючи його навіть одним із перших “борців за унію” православної і католицької церков. Що й казати, подібні припущення також позбавлені фактичної основи. Змова між Рейнберном і Святополком справді відбулася. Та мета була не релігійна, а політична. Це видно хоча б із гострої реакції польського князя Болеслава, який у відповідь на арешт та ув’язнення дочки, зятя та Рейнберна зразу ж рушив походом на Русь.

Що ж замислив Святополк проти Володимира? Гадаємо, відповідь на це питання криється в статті “Повісті минулих літ” під 1014 р., де йдеться про виступ Ярослава проти батька: новгородський князь припинив сплату данини Києву¹¹. Певно, двома роками раніше так само збирався вчинити й Святополк. Володимир старів, його кращі часи спливли, і молоді, сповнені сил нащадки прагнули до самостійності і, можливо, — хто зна? — навіть до спільноруського престолу. В державі визрівала справжня громадянська війна, та раптом Володимир Святославич помер. Смерть Володимира сколихнула події небаченого драматизму й напруги пристрастей, що відбулися у невідомому нам спільному джерелі літописів та “Казання про Бориса і Гліба”.

Перегорнімо ж наступні сторінки літописів, де розповідається про братовбивчу війну на Русі, яка спалахнула після завершення життєвого шляху Володимира. Із вітчизняних джерел відомо, що в день кончини батька Ярослав перебував у Новгороді, а “Хроніка” Тітмара свідчить, що Святополк продовжував сидіти в київській в’язниці. В останні місяці життя Володимир наблизив до себе одного із молодших синів, Бориса. Так само, як і інший персонаж цієї жорстокої війни — його брат Гліб, Борис, за словами Нестора, народився від “болгарині” (деякі пізніші джерела називають її Милоликою). Дехто з істориків, виходячи з того, що Володимир незадовго до смерті явно віддавав перевагу Борисові перед іншими братами, припускав, що княжич був сином візантійської принцеси Анни, на якій великий князь одружився напередодні запровадження християнства на Русі: мовляв, народжений від “порфірородної”, він мав переважні права на київський престол. Однак така версія суперечить літописним свідченням, з яких дізнаємося, що від Анни Володимир мав лише дочку — Марію Доброгніву.

У годину смерті батька Бориса в Києві не було. Володимир послав його з військом проти печенігів, які навалились на південні рубежі держави. І ось тоді на сторінках літописів починає нарешті діяти 36—37-річний Святополк (він народився або у 978, або в 979 р.). Літопис Нестора скупі подає: “Помер він (Володимир. — *Авт.*) на Берестові, і втаємничили смерть його, тому що Святополк був у Києві”¹². Як уже було сказано, вітчизняні джерела нічого не повідомляють про сутички Володимира із Святополком і про ув’язнення останнього. Але природно припустити, що кончина великого князя могла звільнити Святополка із “поруба”, як називають тюрму давньоруські пам’ятки писемності. Закономірно також, що, за відсутністю інших претендентів, Святополк, якщо довіряти літописам і “Казанню”, міг безперешкодно зійти на княжий стіл у Києві.

Відзначимо, що серед численних синів Володимира на той час залишилися живими (чи згадуються в літопису, що, по суті, те саме) семеро: Святополк, Мстислав, Ярослав, Борис, Гліб, Святослав і Судислав. Треба сказати, що Судислав не брав участі у міжусобній війні.

Динамічну розповідь про нещасливе й криваве князювання Святополка Ярополчича в Києві “Повість минулих літ” за все той же 1015 р. починає словами: “Святополк сів у Києві по смерті батька свого і скликав киян і почав давати їм подарунки. Вони ж брали, але серце їх не лежало до нього, тому що брати їх були з Борисом”¹³ (у війську, що поспішно рушило назустріч печенігам). Так Нестор готує читачів до думки, що кияни не любили Святополка, що їхні серця були віддані Борисові. Як ми переконуємося далі, це не відповідало дійсності.

Літописи і “Казання про Бориса і Гліба” таким чином відтворюють фактичний бік подій братовбивчої війни, що розпочалася 1015 р. Коли звістка про смерть батька й узурпацію престолу Святополком долетіла до вух Бориса, то дружина, яка була з ним під час походу на печенігів, запропонувала княжичеві допомогу, аби усунути суперника. Та Борис відмовився від того, сказавши ратникам: “Не підніму руки на брата свого старшого: якщо батько в мене помер, то хай буде мені замість отця”. Почувши це, воїни залишили його”¹⁴. Зі зменькою юнаків (молодших дружинників) Борис залишився на березі невеличкої річечки Альти в Переяславській землі.

А Святополк “замислив беззаконну справу, сприйняв замір Каїнів (ось де його вперше порівняли з Каїном! — *Авт.*) і послав сказати Борисові: “Хочу з тобою любов мати, і придам тобі ще до того володіння, яке одержав ти від батька”, але сам ошукав

* За свідченням Нестора, Борис був посаджений батьком у Ростові, у віддаленій од Кисва Ростово-Суздальській землі.

його, аби якось його погубити"¹⁵. Послані Святополком вбивці застали Бориса серед ночі в наметі за молитвою і співом заутрені і протяли списами і князя, і його слугу. Загорнувши в тканину шатра мертвого, як вони гадали, Бориса, вбивці повезли його у Вишгород, та раптом княжич ожив. Тоді Святополк послав двох варягів добити жертву. Останки Бориса були таємно поховані у Вишгороді.

А чому не у Києві, запитає читач? У тексті "Повісті минулих літ" не відображена важлива подорож (стала відома з пізнішого Тверського літопису): коли тіло Бориса поклали у човен і привезли до Києва, то кияни не прийняли його і відштовхнули човен від берега¹⁶. Ця деталь, що кидає тінь на Бориса, зрозуміло, не могла бути введена Нестором в остаточний текст "Повісті", де княжич звеличується, — коли упорядковувалося це літописне зведення, Борис, як і його брат Гліб, був уже оголошений святим. А насправді він був непопулярним серед киян? Та не виключено, що кияни боялися жорстокого Святополка. Але... чи був тоді Святополк у Києві?

У розповіді давньоруських джерел про мученицьку смерть Бориса вчені давно помітили багато недоречностей. По-перше, не можна переконливо пояснити відмову Бориса вести військо проти узурпатора Святополка, ще важче — рішення дружинників кинути князя напризволяще, що суперечило нормам феодальної моралі і кодексу лицарської честі. Чому це Борис, військова людина, досвідчений полководець, посланий батьком проти печенігів, стоїть на березі Альти і байдуже очікує своєї смерті, не роблячи навіть спроби врятуватися, хоча й догадується про злі наміри Святополка?

В літописній повісті про смерть Бориса (також і у "Казанні") є чимало й інших незрозумілих відомостей. Так само, як і у розповіді про кончину Гліба. "Святополк же окаянний почав міркувати: "Ось убив я Бориса, як би знищити Гліба?". І, задумавши кайнове діло, послав, обдурюючи, посла до Гліба з такими словами: "Приїжджай сюди швидше, батько тебе кличе: дуже він хворий"¹⁷. Гліб, який правив у Муромі, сів на коня, добрався до Волги, потім біля Смоленська пересів на корабель ("насад"), на який напали підслані Святополком вбивці і зарізали княжича.

О. О. Шахматов відзначив нелогічність вибору шляху, яким Гліб вирушає до Києва. Адже Муром знаходиться на Оці, яка впадає у Волгу. Навіщо ж було князеві верхи, лісними пущами, бездоріжжям добиратися до Волги, якщо можна було обрати зручніший і легший водний шлях? Вчений вбачав у цій нелогічності літописної розповіді спробу об'єднати два церковних перекази: в одному Гліб добирався кораблем, коли його наздогнали вбивці, а в другому — на коні.

Обидва вони, Борис і Гліб, у літописах і “Казанні” позбавлені реальних людських рис. Наприклад, “Казання” повідомляє, що Борис почав готуватися до мучеництва, як тільки довідався про кончину Володимира. Він увесь час молиться та голосить: і коли надходить звістка про смерть батька, і коли довідується про небезпеку, яка йому загрожує, і коли його залишає дружина, і коли наближаються вбивці, і навіть коли його вбивають... Так само тримається Гліб. Тому один з істориків, роздумуючи над образом Бориса, відтвореним у давньоруських джерелах, справедливо твердить: “Перед нами не стільки жива історична особистість, скільки святий і мученик”.

У такому зображенні і тлумаченні образів Бориса і Гліба вітчизняними книжниками немає нічого дивного: і літописна повість, і “Казання” про вбивство братів віддалені від подій 1015 р. не одним десятиліттям. Вони витримані в релігійно-легендарному дусі і створювались напередодні, а то й після офіційної канонізації Бориса і Гліба, приєднання їх до сонму християнських святих.

Скептицизм, з яким після всього сказаного наш читач може поставитись до історичної достовірності вітчизняних легенд про злодійське вбивство Святополком Бориса і Гліба, гадаємо, ще більше посилиться, якщо ми звернемося до літературних джерел цих оповідань. Маємо на увазі не раз уже згадуване спільне давньоруське джерело літопису і “Казання” — його поки що вченим не пощастило ні точно назвати, ні тим більше реконструювати. А тим часом в історії про знищення Святополком братів проступає добротна літературна основа. Не можна не погодитися з дослідником, який скрупульозно вивчив цю історію: “Перед нами не документальний опис історичних подій, де відтворюються факти так, як вони відбувалися, а тенденційний історичний роман, де реальні події минулого переплітаються з творіннями художньої вигадки. У прийомах викладу подій відчувається перо досвідченого письменника з творчою уявою, літературною майстерністю й ерудицією в галузі сучасної йому агіографії”¹⁸.

Агіографія є одним із видів церковно-історичної літератури, присвячена “життям” святих та інших релігійних діячів. Агіографічні структура й оформлення літописних легенд про Бориса і Гліба відзначалися й іншими вченими, наприклад І. П. Єрьомінін у книзі “Повість временних літ” (Л., 1946). А наявні в тексті “Казання про Бориса і Гліба” згадки про святого В’ячеслава раптом пролили яскраве світло на джерело (як виявилось в процесі подальшого дослідження — головне) повісті про вбивство Святополком братів-княжичів.

Легенди про мученицьку смерть чеського князя В’ячеслава народилися у X ст. Отже, відпадає припущення, буцімто давньо-

руські легенди XI ст. про вбивство Бориса і Гліба могли викликати їх до життя, визначити їх фабулу чи художні засоби. Відбулося інше: легенди про В'ячеслава мали вирішальний вплив на створення таких творів про Бориса і Гліба.

Культь Святого В'ячеслава був відомий на Русі уже в перші десятиліття XI ст.: один із синів Ярослава Володимировича, який народився у 1036 р., мав це ім'я. Очевидно, легенди про В'ячеслава поширювалися на Русі чи усно (русько-чеські зв'язки починаючи з кінця X ст. були вже постійними і жвавими), чи в одній із чеських латиномовних книг, які серед інших були зібрані і перекладалися в Києві з ініціативи Ярослава Мудрого і, можливо, його попередника Володимира.

Порівняння повісті про Бориса і Гліба з легендами про В'ячеслава виявило їх разючу схожість, яка в жодному разі не може бути випадковою. В обох пам'ятках бачимо і нічну нараду братовбивці із спільниками, і його підступні пропозиції жертві. Обставини і навіть деталі вбивства подібні: тут і ніч, і передсмертна заутрення, і знищення й пограбування людей з князівського оточення та ін. Навіть порівняння в давньоруських джерелах Святополка з Каїном ("другий Каїн") є дослівним перекладом з латини епітета, яким нагороджений вбивця В'ячеслава Болеслав у чеській агіографічній пам'ятці: "alter Kain".

У той же час ми маємо справу не зі школярським запозиченням чеської легенди київськими книжниками, а з її майстерною творчою переробкою. На питання, коли народилася давньоруська повість про Бориса і Гліба, спробуємо відповісти пізніше, а поки що відзначимо, що вона має суто літературний, агіографічний характер і тому не викликає довір'я як історичне джерело.

Таким чином, запитає читач, перед нами звичайна вигадка, створена в церковному середовищі, і, отже, в історії про вбивство Бориса і Гліба, в крайньому випадку в тому вигляді, в якому вона викладається в давньоруських джерелах, немає ні грана правди? Цього сказати не можна — Борис і Гліб таки загинули, і трапилося це, мабуть, незабаром після смерті їхнього батька Володимира. Але хто їх убив?

Виявляється, повідомлення літописців (що збігається зі свідченнями "Казання про Бориса і Гліба"), неначе "Святополк сів у Києві по смерті батька свого", цілком спростовується свідченням їхнього сучасника Тітмара, який прекрасно знав, що відбувалося на Русі: "Князь (Володимир. — *Авт.*) під вагою днів помер, залишивши спадщину свою повністю двом синам, третій

* Дослідження чеських легенд про В'ячеслава та їхнього впливу на руські літописи і "Казання" див.: *Ільїн М. М.* Вказ. праця.—С. 44—65.

перебував до того в темниці, з якої потім вирвався і, залишивши там дружину, втік до тестя”¹⁹. Цей “третій” — безумовно, Святополк, трьома роками перед тим кинутий в “поруб” через те, що готував змову проти батька. В іншому місці “Хроніки” Тітмар повідомляє, що дружина Святополка, дочка Болеслава Хороброго, ще довго залишалася в полоні у Ярослава.

Отже, скориставшись сум’яттям, що настало в Києві після раптової кончини Володимира, Святополк “вирвався” з темниці і, не зволікаючи ні хвилини, втік у Польщу. Відпадає припущення, нібито він міг затриматися в Києві, аби організувати вбивство Бориса і Гліба: втеча його була настільки поспішною і, вірогідно, наслідком збігу обставин, що йому довелося залишити в темниці дружину, вроджену польську князівну, і явитися без неї перед грізні очі тестя. Тому, гадаємо, можна вважати доведеним, що у дні смерті Бориса і Гліба Святополка взагалі не було на Русі.

Але як же тоді бути з подальшою розповіддю літописів про вбивство Святополком ще й брата Святослава, коли той втівав до “угрів”, біля “гори Угорської”, тобто Карпат? Вважаємо, що смерть Святослава назавжди залишиться загадкою для істориків. Хіба не можна не висловити подиву з приводу того, що цей князь, який сидів у північній, відносно Києва, Древлянській землі, раптом подався на південь, в Угорщину, при цьому неминуче мусив був пройти поблизу Києва — і вчинив нерозумно. Природніше було б йому податись на північ до Ярослава, що правив тоді в Новгороді. Втім, хто знає, як би поставився до можливого суперника в боротьбі за київський стіл Ярослав?

Як емоційно розповідає літопис, знищивши Бориса, Гліба і Святослава, Святополк Окаянний гадав: “Переб’ю всіх своїх братів і стану один володіти Руською землею”. Та здійсненню його блюзнірських намірів завадив славний лицар Ярослав. Він зібрав величезне 42-тисячне військо і “рушив на Святополка, покликавши бога в свідки своєї правди і мовив: ”Не я почав нищити братів моїх, а він; хай буде бог месником за кров братів моїх... Мабуть, і зі мною те ж зробити”²⁰.

Відповідно до розповіді давньоруського джерела, двоюрідні брати зійшлися в бою 1016 року на Дніпрі поблизу давнього міста Любеча. Битву описано Нестором у фольклорно-легендарному дусі. Святополк програв її і втік до Польщі — зрештою, свідчення наших пам’яток писемності починають, хай і наближено, але відповідати руським повідомленням Тітмара. Та ми уже знаємо, що Святополк відправився до Болеслава ще влітку 1015 р., зразу ж після смерті Володимира. Тому деякі історики, знайомі з відомостями Тітмарової “Хроніки”, гадають, що Любецька битва якщо і відбулася, то не у 1016, а в 1019 р., коли сталася сутичка

між Ярославом і Святополком; вона і вирішила долю київського великокняжого столу.

До іншої думки схилився відомий авторитет у давньоруській історії В. Д. Корольок: “У битві 1016 р. вирішувалася доля не Ярослава і Святополка, а Ярослава і якогось іншого його суперника на Русі”²¹. Історик вважав, що цим суперником міг бути або брат Ярослава Мстислав, або племінник першого Брячислав. Гадаємо, що Ярослав, як і Святополк, не брав участі в цій битві. А ось Мстислав — інша справа!

Нагадаємо читачеві повідомлення Тітмара про кончину Володимира: князь помер, “залишивши спадщину свою цілком двом синам”. Це повідомлення в дещо іншій формі повторюється згодом у “Хроніці”: “Влада його (Володимира. —*Авт.*)

була розділена між двома його синами”. Але між ким саме? Свого часу висловлювалося припущення, що батьківську спадщину розподіляли Ярослав із Мстиславом. При цьому виходили із повідомлень літописців, що десять років опісля, у 1026 р., Ярослав із Мстиславом справді поділили по Дніпру Руську землю²², що перед тим, у 1023—1025 рр., не раз відбувалися сутички між братами. Погодитись із цією гіпотезою важко. Адже Ярослав, так само як і Святополк, повставав проти батька. До останнього дня життя Володимира Ярослав залишався його ворогом, і похід батька проти сина зупинила тільки смерть. Не варто доводити, що Володимир просто не міг бачити у Ярославі одного з головних своїх наступників.

З іншого боку, Ярослав, який сидів у Новгороді Великому, знаходився надто далеко, за багато днів кінного шляху від театру подій у Києві і навколо Києва у 1015 р. Поза всяким сумнівом, першим претендентом на престол батька був Борис, якого

*Ярослав Мудрий.
Реконструкція М. М. Герасимова*

Володимир виділяв з-поміж своїх синів. Він невідступно перебував біля батька. Незважаючи на його молодість, великий князь доручив Борисові очолити щонайвідповідальніший похід проти головних ворогів Русі — печенізьких ханів.

Другим серед двох згаданих, але не названих на ім'я Тітмаром синів Володимира, які поділили його владу, міг бути, на нашу думку, Мстислав тмутараканський. Він користувався голосною славою на Русі. Пригадаймо поетичні рядки “Слова про Ігорів похід”, де знаходимо величальну пісню “Мстиславові хороброму, що зарізав Редедю перед полками касозькими”²³, тобто черкеськими. Цей епізод став відомий авторові “Слова”, напевне, із літопису Нестора, де розповідається, як Мстислав, що князував у Тмутаракані, пішов на касогів, переміг у поєдинку їхнього князя Редедю і здобув перемогу. Природно вважати, що Мстислав перестав задовольнятися глухою Тмутараканню і, передбачаючи близьку смерть батька, почав у 1014—1015 рр. просуватися на північ, ближче до Києва.

Час народження Мстислава, як, втім, і більшості синів Володимира, невідомий. Неясно також, хто була його мати. Серед дітей Володимира літописці знають двох Мстиславів: від його першої дружини Рогнеди і ще від якоїсь жінки, не названої на ім'я. Якщо Мстислав належав до дітей Рогніди, то був старший від Ярослава, тому що названий раніше нього в переліку її синів: Ізяслав, Мстислав, Ярослав, Всеволод. Ряд істориків відкидає цю думку, вважаючи, що Мстислав тмутараканський народжений від невідомої нам дружини Володимира і був молодший Ярослава. Коли у 1025 р. відбулася битва між Ярославом і Мстиславом, у якій переміг останній, він урочисто заявив Ярославові: “Сідай у своєму Києві, ти старший брат”²⁴. Але цей доказ не дуже вагомий.

По-перше, Ярослав з 1019 р. незрушно сидів у Києві, був великим князем, головою “Володимирового племені”, і в ієрархічному розумінні повинен був вшановуватися як старший серед нащадків Володимира. По-друге, не виключено, що ці слова були придумані літописцем часів Ярослава чи навіть пізніших років, аби обґрунтувати його династичне право володіти Києвом.

За нашим переконанням, Мстислав все ж таки був старшим братом Ярослава. Лише цими обставинами можна пояснити ту рішучість і наполегливість, з якою він прагнув оволодіти Києвом у 1023—1026 рр. Напевне, його підтримувала якась частина феодалного класу стольного міста Русі, вище за все ставлячи звичай заміщення княжого стола старшим сином. Як би там не було, від якої б жінки Володимира він не родився, Мстислав, як нам здається, найбільше підходить для кандидатури одного з двох синів Володимира, який розділив батьківську спадщину. Другим,

як мовилось, був Борис. Інших “кандидатів” на ролі безіменних дітей Володимира, згаданих у “Хроніці” Тітмара, просто не могло бути.

Отже, із чималою вірогідністю можна твердити, що у битві 1016 р. зійшлися Мстислав і Борис. Неможливо встановити її наслідки, але, мабуть, під час бою (чи після його закінчення) Борис загинув. Ще важче відповісти на питання, як помер Гліб. Виходячи із тлумачення скандинавської літературної пам'ятки “Еймундова сага”, М. М. Ільїн робить припущення, що вбивцею Бориса і Гліба був ... сам Ярослав Володимирович²⁵. Його докази здаються дотепними і навіть переконливими, проте саги — це фольклорні джерела, що відображають історичну дійсність у символічному, художньо опосередкованому вигляді. Необхідно з великою обережністю і вмінням спиратися на їхні поетично узагальнені свідчення при відтворенні реальних історичних подій. Гіпотеза М. М. Ільїна не відповідає цим вимогам.

Для теми нашої розповіді важливе тимчасом інше: Святополк не вбивав і не міг убити ні Бориса, ні Гліба, ні Святослава, тому що перебував у той час у Польщі. Як активно діюча політична фігура він висунувся на сцену лише у 1018 р., коли Ярослав уже князував у Києві і коли, згідно з логікою повісткування давньоруського джерела, Борис, Гліб і Святослав уже були мертвими. До речі, “Повість минулих літ” дає зрозуміти, що Ярослав не одразу після переможної для нього битви 1016 р. оволодів Києвом. Напевне, він ще деякий час боровся за батьківський престол із Мстиславом і, очевидно, з Глібом. Літопис Нестора під 1017 р. подає: “Ярослав пішов у Київ, і погоріли церкви”²⁶, — не виключено, що якась частина киян повстала проти нього.

Історики здавна відзначають ворожість принаймні частини київських дружинників до Ярослава, що, напевне, бачили в ньому чужого, новгородського князя, який захопив Київ з допомогою найманців-варягів²⁷. Недоброзичливе ставлення в Києві до Ярослава аж до дня утвердження його на великокняжому престолі засвідчено літописцями. Чи не самі кияни відчинили навстіж міську браму перед Святополком, коли 1018 р. польський князь Болеслав Хоробрий допоміг йому захопити Київ? Навіть Нестор, різко вороже настроєний щодо Святополка, виявився неспроможним приховати мирний характер вступу цього сина Ярополка у стольне місто Русі: “І переміг Болеслав Ярослава. То Ярослав утік з 4 мужами у Новгород, а Болеслав увійшов у Київ із Святополком. І сказав Болеслав: “Розташуйте дружину мою по містах на покорм”; і було це виконано”²⁸. На співчуття більшості киян до Святополка вказує хоч би те, що він при їхній підтримці вигнав поляків із Києва і почав там княжити.

Фінал цієї історії відомий нам у найзагальніших рисах лише із давньоруських джерел легендарного характеру, тому що Тітмар помер у 1018 р., до її завершення. У 1019 р. у вирішальній битві на річці Альті — в тому самому місті, де, за твердженням київських книжників, злочинно умертвили Бориса, — зійшлися дружини Ярослава і Святополка. Ярослав переміг, Святополку довелося тікати, і він загинув десь “між Ляхи і Чехи”. Як показали ще в минулому столітті О. І. Сенковський та І. Є. Забелін, вислів “між Ляхи і Чехи” — не що інше, як переклад польської приказки, що означає “ніхто не знає, де і як”.

Зрозуміло, виникає питання: усунувши головного конкурента в боротьбі за Київ, Ярослав з легким серцем міг віднести на його рахунок убивство братів? Але в часи князювання Ярослава на Святополку ще не лежала “каїнова печать”. Усі згадані вітчизняні джерела про мученицьку кончину трьох синів Володимира родилися набагато пізніше, коли нікого із дійових осіб трагедії 1015 р. вже не було в живих.

Важко не висловити подиву з цього приводу. Якби Святополк справді убив Бориса, Гліба і Святослава, то твори про його нечувані злочини мали б бути написані зразу ж по гарячих слідах, та й канонізація Бориса і Гліба, цих перших давньоруських святих, мусила б відбутися ще в часи Ярослава — у всякому разі громадська думка відносно визнання їх святими уже могла б скластися. Довгий час так і думали вчені. Дореволюційний історик російської церкви Макарій вважав, що перший храм на честь Бориса і Гліба, уже канонізованих святих, було споруджено у Вишгороді десь після 1021 р. Академік Д. С. Лихачов називає іншу дату канонізації — близько 1037 р. — і пов’язує цю подію з організацією київської митрополії і посиленням прагнення давньоруської правлячої верхівки до ідеологічної незалежності од Візантії²⁹. Однак ці здогади не підтверджуються джерелами.

Існують вагомі заперечення проти спроб довести ранню (за життя Ярослава, який помер у 1054 р.) канонізацію Бориса і Гліба, а отже, і визнання Святополка їх убивцею. Так, у “Слові про закон і благодать” митрополита Іларіона, створеному в пору князювання Ярослава, імена Бориса і Гліба не згадуються, а цього, гадаємо, не могло б бути, якби їх уже канонізували. Творіння Іларіона спрямоване на прославлення Київської держави і давньоруської церкви, чому найкраще має слугувати проголошення перших руських святих. Наведемо ще один аргумент. 1050 р. внука Ярослава і сина Ізяслава назвали не іменем Бориса чи Гліба, а на честь... їхнього вбивці, проклятого богом і людьми Святополка. Отже, тоді Святополк ще не був офіційно визнаний вбивцею братів-мучеників і його ім’я ще не стало одіозним?! Відзначимо, що імена Борис і Гліб почали давати князівським дітям здебільшого у XII ст.

Найбільш вірогідним нам уявляються міркування археолога й історика М. К. Каргера та літописознавця М. Х. Алешковського, згідно з якими Бориса і Гліба канонізували лише в 1072 р.³⁰. Докази на користь такої думки надзвичайно вагомі. Виходить, що і спільне джерело повістей про вбивство Бориса і Гліба в літописах і “Казанні” створено десь у цей час.

І, нарешті, останнє питання: чому раптом у 1072 р. чи незадовго до цього виникла необхідність канонізувати Бориса і Гліба та знайти їхнього мерзенного вбивцю? На це питання сучасна наука поки що не може відповісти. Можемо висловити лише свої міркування з цього приводу.

Кінець 60 — початок 70-х років XI ст. були порою загострення політичної обстановки на Русі. Щойно з допомогою військ польського князя Болеслава Сміливого було придушено повстання проти київського князя Ізяслава Ярославича. Тоді так само, як і в 1018 р., коли інший Болеслав — Хоробрий — вторгся на Русь, підтримуючи зятя Святополка, проти польських загарбників спалахнуло народне повстання. Події 1069 р. в народній пам’яті неминуче накладалися на події 1018 р. Тим паче, що Ізяслав, як і Святополк, був “польським зятем”, одружившись на Гертруді — дочці одного з попередників Болеслава Сміливого Мешка II. До того ж визрівав черговий спалах міжусобної боротьби на Русі між синами Ярослава. У 1073 р. Всеволод і Святослав виступили проти Ізяслава, і той знов утік у Польщу. В той час у Києво-Печерському монастирі було упорядковано літописний звід, автором якого вважають майбутнього ігумена цієї обителі Никона. Можливо, саме Никон уперше поклав вину за вбивство Бориса, Гліба й Святослава на Святополка. Але чому?

Гадаємо, тому, що виникла гостра необхідність у появі перших давньоруських святих. Вона могла бути викликана піднесенням етнічної і суспільної самосвідомості (наслідком чого й було складення зводу 1073 р.), посиленням прагнення до ідеологічної незалежності од Візантії. Зрозуміло, що однією з головних підстав для канонізації повинна була служити мученицька смерть “кандидата”. Необхідно було мати вбивцю, і не звичайного, а недолюдка, виродка з наміром знищити власну сім’ю. Це, у відповідності з канонами агіографічного жанру, надзвичайно високо підносило майбутнього святого над іншими людьми. Зупинилися на Святополкові, якого вже забуло суспільство, який не мав нащадків, що могли захистити його честь і гідність від обмови.

Але якщо навіть саме так усе й склалося, конкретні мотиви, якими керувався Никон чи інший автор канонізації Бориса і Гліба, оголошуючи їхнім убивцею Святополка, однаково залишаються невідомими.

ВОЛОДИМИР МОНОМАХ

На початку літа 1043 р. спалахнула війна між Візантією й Руссю — остання війна між цими двома великими державами середньовіччя взагалі. Не раз цитований нами літопис Нестора, “Повість минулих літ”, під тим роком емоційно розповідає: “Послав Ярослав сина свого Володимира на греків і дав йому воїнів багато, а воеводство доручив Вишаті, батькові Яня . І пішов Володимир в ладдях і дійшов до Дунаю, й попрямував до Царгорода. І здійнялася буря сильна, і розбила кораблі руські, й князівський корабель розбило вітром, і взяв князя до себе на корабель Іван Творимирич, воевода Ярославів. Інші ж воїни Володимирові, числом до 6 тисяч, були викинуті на берег...”¹. Однак візантійські джерела інакше — й, гадаю, реальніше, — висвітлюють події тієї кривавої й блискучої війни.

У червні 1043 р. руський флот на чолі з одним із синів Ярослава з’явився біля Константинополя. Безпосереднім приводом до війни стали вбивство знатного киянина у візантійській столиці та розграбування візантійцями руського монастиря на Афоні. Як гадають історики, причиною конфлікту, що назрівав уже кілька років, була зміна політики імперії щодо Київської Русі, зокрема обмеження привілеїв руських дипломатів і купців у Візантії. Імператор Константин IX Мономах силкувався зав’язати переговори з Володимиром Ярославичем, обіцяючи відшкодувати збитки й закликаючи “не порушувати здавна утвердженого миру”. Та Володимир був невблаганним. Але у морській битві поблизу Візантійського узбережжя руські ладді зазнали поразки. І не сильний вітер був тому причиною, як прагне переконати нас Нестор. Візантійські судна палили руські ладді-однодеревки страшним “грецьким вогнем” і топили їх. А вже потім вітер, що розгулявся під час битви, викинув частину вцілілих суден на прибережні скелі. Тих руських ратників, що змогли врятуватися, на березі зустрічало візантійське військо. Частина руських кораблів, що схоронилися від “грецького вогню”, відступила, але не втратила

* Ян Вишатич — знатний київський боярин та воевода, був одним з інформаторів Нестора, коли той писав “Повість минулих літ”.

бойової міці: надіслані навздогін візантійські судна були оточені ними в одній з бухт і зазнали важких втрат.

І все ж таки значна частина руських людей загинула, і їхнім екіпажам на чолі з воеводою Вишатою довелось повертатися додому сухоходом. Як свідчить Нестор, “коли вони (Володимирові воїни. — *Авт.*) захотіли були піти на Русь, ніхто не пішов з ними. І мовив Вишата: ”Я піду з ними”. І зійшов з корабля до них і сказав: “Якщо залишусь живий, то з ними, якщо загину, то з дружиною”². Та поблизу болгарського міста Варни нечисленна рать Вишати була перейнята сильним

військом візантійського полководця Кікавмена. 800 руських воїнів разом з Вишатою потрапили до полону³.

Візантія здобула, здавалося, повну перемогу над Руссю. Та ця перемога виявилася Пірровою. Ображений Ярослав Мудрий розгорнув активну дипломатичну діяльність у Західній Європі, зав'язавши союзницькі стосунки з Германією, Францією та Англією. Візантії загрожувала, отже, коаліція Київської держави з найсильнішими європейськими монархіями. Водночас Ярослав нацькував незліченні орди печенігів на дунайські землі Візантії, й вони страшенно спустошили їх. Так перемога Константина IX Мономаха обернулась для нього поразкою, і він сам почав шукати миру з Руссю — під загрозою війни вже не з нею однією, а з гуртом найсильніших європейських держав.

Тому незабаром після війни 1043 р. за ініціативою грецької сторони розпочалися перетрактації. Взагалі-то і Візантія і Русь бажали миру. Все ж таки імперії довелося піти на більші поступки. Через три роки Вишату й інших полонених відпустили на Русь,

Володимир Мономах

а заподіяні руському монастиреві на Афоні збитки були відшкодовані. Головне ж — щоб задобрити гордого великого князя київського, візантійський імператор видав свою доньку за улюбленого сина Ярослава Всеволода, що, подібно до батька, кохався у книжках і, за свідочством його сина, “сидячи вдома, знав п'ять іноземних мов”. Здається, дочку Константина IX Мономаха звали Марією⁴. Від цього шлюбу й з'явився на світ герой нашого нарису Володимир. Під 1053 р. “Повість минулих літ” коротко і з гордістю повідомила: “У Всеволода народився син від дочки царської, грекині, й назвав його батько Володимиром”⁵. Сталося це, найімовірніше, в Києві, бо Ярослав тримав біля себе улюбленця-сина. А дружні русько-візантійські відносини були відновлені.

Отже, вперше в давньоруській історії майбутній київський князь народився від візантійської принцеси (як відомо, Володимир Святославич також був одружений з грецькою царівною, але від неї в нього була лише дочка). Імператорське походження дуже прийшлося до смаку київським і взагалі давньоруським книжникам. У творах вітчизняного красного письменства XIII—XVII ст. знаходимо чимало легенд, героєм яких виступає Володимир, котрого давньоруські книжники воліють називати за родовим ім'ям його матері Мономахом. Існують і матеріальні свідчення на цей предмет.

Серед найкоштовніших і найбільш рідкісних експонатів Оружної палати московського Кремля одне з головних місць посідає уславлена у віках “шапка Мономаха”. Півкулястий золотий її верх оздоблений тонким золотим же мереживом, перлами та великими дорогоцінними каменями. Опушка виготовлена з хутра рідкісного сибірського чорного соболя. Мало хто з відвідувачів того чудового музею знає, що перед ним — державна корона, якою з кінця XV ст. вінчали на царство спочатку великих князів московських, а потім і всіх російських царів, аж до останнього, Миколи II. Старовинні гравюри свідчать, що “шапку Мономаха” надягали Іван IV Грозний та Борис Годунов.

Однак київський великий князь Володимир Всеволодович Мономах, що сидів на престолі з 1113 по 1125 р., ніколи не надягав тієї шапки. Вченими доведено, що вона була виготовлена через багато десятиліть по його смерті, аж у кінці XIII — на початку XIV ст. середньоазіатськими ювелірами. А вже давня традиція — народна, усна, й вчена, книжна, — пов'язала її з ім'ям знаменитого київського князя. Бо Володимир був славою та гордістю руського народу й за життя і після кончини. “Слово про Ігорів похід”, чудова пам'ятка давньоруської літератури кінця 80-х років XII ст., щиро жалкує, що “не можна ж було прикути того старого Володимира до гір київських”, отоді на Русі збереглося б єднання.

А прекрасний витвір давньоруського письменства XIII ст. “Слово про загибель Руської землі” з гордістю згадує про Володимира Мономаха, “яким половці лякали своїх дітей у колисці, а Литва з болота на світ не визирала, а угри зміцнювали свої кам'яні міста залізними ворітьми, щоб на них великий Володимир не наїхав”.

У пам'ятці північноруської літератури XV ст. “Казання про князів Владимирських” йдеться про те, коли і чому великі російські князі почали вінчатися на царство “святими бармами і царським вінцем”. Там розповідається, як Володимир Всеволодич начебто з успіхом повоював землі Візантії. Щоб задобрити його, грецький імператор Константин Мономах зняв зі своєї голови царський вінець та інші знаки влади й послав переможцеві. “І з тієї пори, — підсумовує свою розповідь автор “Казання”, — князь великий Володимир Всеволодич нарікся Мономахом... Відтоді й донині тим царським вінцем вінчаються (на царство.— *Авт.*) великі князі владимирські, його ж прислав грецький цар Константин Мономах, коли ставляться на велике княжіння Російське”⁶. Зрозуміло, що в цій дещо наївній легенді переплутано двох Володимирів — Ярославича і його племінника Всеволодича. Слід гадати, що саме в XV ст. остаточно оформилася легенда про “шапку Мономаха” і тоді її припасували до своєрідної золотої корони роботи східних майстрів. А ми повернемося до життєпису нашого героя.

Володимирові ледве минув рік, коли його батькові довелося забиратися з Києва. 1054 року помер Ярослав Мудрий, і Київська Русь фактично виявилась розділеною між трьома його синами. Згідно із заповітом (вписаним до “Повісті минулих літ”), Ярослав повелів: “Доручаю замістити мене на столі (престолі.— *Авт.*) моєму в Києві старшому синові моєму і братові вашому Ізяславу; слухайтесь його, як слухались мене, хай він замінить вам мене. А Святославу даю Чернігів, а Всеволоду Переяслав”⁷. Покірний волі батька й шануючи звичай розподілу княжих престолів між братами згідно з їх старшинством, Всеволод перебрався із безпечного Києва до висунутого в страшний, наповнений безжалючими кочовиками південноруський степ Переяслава. У цьому невеликому, перетвореному на міцну фортецю місті й спливли дитячі роки Володимира.

У південних степах тоді якраз проходила зміна ворогів Русі. Половецькі незліченні орди відтиснули печенігів до Чорного моря, ті відійшли до Дунаю. Частина печенізьких племен (торки, берендеї, узи тощо) зуміла втриматися в степу, перейшовши служити київським князям. Їх служба стала в пригоді Русі, на яку сунув з півдня й сходу новий, нечуваний раніше ворог, набагато сильніший від печенігів, — орди половецьких ханів. Найпівденніше давньоруське князівство, Переяславське, було змушене прийняти на себе

удар могутнього ворога. В юнацькі роки Володимирові довелося сісти на бойового коня й помірятися силою з половецькими витязями.

Уже перший відомий з літописів похід половецьких ханів на Русь був спрямований проти Переяславського князівства. Назустріч ворогові вийшли старші брати — Ярославичі з бойовими дружинами й народним ополченням — і зазнали поразки від хана Шаруканя на річці Альті. Літопис розповідає про це коротко й сухувато. Певно, Несторові та його колегам було неприємно згадувати прикру невдачу руських ратей. В одній з давньоруських билин схвильовано-емоційно описується сильне враження суспільства від “тьмочисленних” (незліченних) ворогів:

Да числа-сметы нет!^{*}
А закрыло луну до солнышка красного,
А не видно ведь злата-светла месяца,
А от того же от духу да татарского ,
От того же от пару лошадиного,^{**}
Ко святой Руси Шарк-великан
Широку дорожку прокладывает,
Жгучим огнем уравнивает,
Людом христианским речки-озера запруживает.

Свого часу висловлювалося припущення, ніби 15-річний Володимир брав участь у першій битві Русі з половцями 1068 р. Може бути. Адже із створеного ним самим на схилі літ опису свого життя відомо, що з 12—13 років княжич виконував доручення батька. Таке раннє змужніння було незвичним навіть для XI ст., коли юнак князівського походження міг одружитися в 15—16 років і навіть — посісти престол. З юних літ Володимир став мечем у руках свого вайлуватого батька. Всеволод страшенно не любив воювати і взагалі ходити у походи, віддаючи перевагу читанню книжок і бесідам з освіченими людьми у своїх затишних покоях. Тому, коли син трохи підріс, батько залюбки посилав його замість себе всюди, куди тільки міг.

Для кращої характеристики Володимира Мономаха нам ще не раз доведеться звертатися до головного літературного твору його життя — “Повчання дітям”, що малює його як видатного державного діяча, письменника і філософа Київської Русі початку XII ст. Тут же наведемо кілька рядків з його життєпису: “А тепер повідаю вам, діти мої, про труд свій, що ніс я, в роз’їздах і на ловах з 13 років. Спочатку до Ростова (у Суздальській землі. —

* Ворожому війську.

** Половецького.

*** Половецький хан Шарукань.

Авт.) ходив через землю в'ятичів; послав мене туди батько, а сам він ходив до Курська. І ще другого разу ходив я до Смоленська..."⁸.

Певно, часом моторошно бувало ще малому, по суті, 13-річному хлопчикові, коли він їхав попереду нечисленної дружини на баскому коні через дрімучі ліси межиріччя Оки й Волги, де, як розповідали співці билин його часу, на деревах ховався Соловей-розбійник, у пущах бовваніли моторошні на вигляд язичницькі "болвани", а на переїзжих чатували загони непокірних Києву в'ятичів. Так проходили дитячі й юнацькі роки княжича, так він учився нелегкій науці воювати. І перемагати ворогів.

Володимирові Мономаху виповнилося вже 25 років, коли сталася подія, що круто повернула не лише життя Руської землі— його життя також. У жовтні 1078 року сталася кривава битва між руськими князями, що набула гучного розголосу в середньовічному світі. В урочищі Нежатина Нива недалеко від Чернігова Ізяслав і Всеволод Ярославичі дали бій тмутараканському князеві Олегові Святославичу, що намагався порушити спокій у Руській землі й вимагав для себе престолу в Чернігові. У запеклій битві Олег зазнав нищівної поразки, його люди побігли з ратного поля. Сам той князь повернувся до Тмутаракані. А в Давньоруській державі настали великі зміни, оскільки один з переможців князь Ізяслав Ярославич наклав головою вже при закінченні тієї битви, і на його місце в Києві сів молодший брат Всеволод (середульшого Святослава чернігівського вже не було серед живих, він помер за рік до Нежатиної битви).

Коли мінявся великий князь у Києві, починався коловорот серед членів княжого роду. Згідно із законами тогочасного престолонаслідування, так званого "лествичного восхождения", князі переміщувалися з нижчого щабля династичної драбини на вищий, з одного князівства на інше, за так званим горизонтальним принципом: старшого брата змінював наступний за віком, а того, в свою чергу, ще молодший. Коли вичерпувалися представники старшого покоління, наставала черга їхніх синів. При цьому син старшого брата мав переважні права престолонаслідування перед сином брата молодшого. Будемо пам'ятати про це, тому що нашому героєві в майбутньому доведеться на собі випробувати дію того династичного порядку.

Як володар Руської землі, Всеволод посадив на своє колишнє місце чернігівського князя свого сина Володимира Мономаха. При цьому він зневажив права свого племінника, того самого Олега тмутараканського, котрий був сином старшого брата Всеволода — недавно померлого Святослава. Але поки Всеволод був усевладним київським великим князем, Олег помовчував і мирно (до часу) сидів у забутій богем Тмутаракані. А Володимир просидів у

Чернігові більше 15 років. Життя його тих часів мало відоме. З “Повчання дітям” довідуємося, що він, певно за дорученням батька, дві зими ходив приборкувати князя в’ятицького союзу племен Ходоту, який, слід гадати, не бажав визнавати владу Києва. Майже щороку доводилося йому відбивати набіги половців. На якийсь час за наказом батька він навіть перейшов княжити до Переяслава, щоб бути ближче до Половецького степу. Але Чернігів залишив за собою.

Втім зберігся, здається, матеріальний свідок Володимирового князювання в Чернігові. 1821 р. поблизу того міста на березі згаданої в Київському літописі XII ст. річки Боловос (нині Білоус) було знайдено масивне, майже двохсотграмове кружало, виготовлене із щирого золота, на якому чудово виконані зображення й написи з обох боків. Це так звана чернігівська гривна, що не має аналогів ні в давньоруській, ні у світовій ювелірній справі. Історичне значення цього раритету незмірно зростає, якщо взяти до уваги, що здавна вчені вважають його особистою річчю самого Володимира Мономаха, його амулетом.

На лицевому боці товстого й широкого (діаметр його понад 7 см) кружала викарбувано зображення архангела Михаїла з великими крилами, оточене написом релігійного змісту, виконаним грецькою мовою, а на зворотньому — жіночий торс із двома зміїними тулубами замість рук, навколо якого напис уже давньоруською мовою: “Господи, допоможи рабу своєму Василю. Амінь”. Це — змійовик, амулет-оберег, який за середньовіччя багато людей носило на грудях, забобонно вірячи, що він захистить їх від ворога, лихого ока, тяжкої хвороби. Подібні змійовики не раз знаходили вчені. Але всі вони виготовлені з міді або й заліза. Лише цей один — із високоякісного золота. Особливості техніки виконання й абрис літер написів дали підстави ученим встановити, що золотий амулет зроблено в другій половині XI ст. — тобто тоді, коли у Чернігові княжив Мономах.

Змійовик з ім’ям того Василя не лише відзначається високим рівнем виконання. Величезна сама вартість його металу, за який можна було, певно, придбати кілька сіл, а то й невелике місто з усіма його мешканцями, валами, баштами, церквами, ринковою площею, будинками городян. Мовлене наводить на думку, що ця неймовірно коштовна річ мала належати комусь із давньоруських князів, одному з найбільш багатих серед них. Бо пересічному князеві не так-то легко було стягтися на річ, що становила відчутну частку його річного прибутку.

Викарбуване на змійовику ім’я “Василій” дозволило з чималою часткою впевненості припустити, що він належав Володимирі Мономаху: таким було його християнське ім’я. Як і всі руські

князі того часу, він мав два імені: слов'янське Володимир і християнське Василій.

Як писав академік Б. О. Рибаків, “у середньовічній Русі, як і всюди в ту пору, князівське полювання було й улюбленою розвагою, й доброю школою мужності... Іноді “лови” перетворювались на небезпечний поєдинок з могутнім звіром”⁹. То були величезні дикі кабани-сікачі й особливо велетні-тури, що важили більше тонни й, немов бавлячись, піднімали на роги коня з вершником. Турів винищили кілька століть тому, про них довідуємось хіба що із середньовічних хронік та оповідей давніх мандрівників.

Мономах пишався своїми мисливськими звершеннями, мабуть, не менше, ніж воїнськими подвигами. Інакше навряд чи схотів би він намалювати в кінці життя в своєму “Повчанні дітям” яскраву й динамічну картину ловів, у яких брав активну участь: “Ось що в Чернігові я робив: коней диких власними руками в’язав у пушах... Два тури піднімали мене на роги разом з конем. Олень одного разу мене колов, а з двох лосів один мене ногами топтав, другий рогами бив. Вепр із стегна меч зірвав. Ведмідь вкусив мене за коліно, а лютий звір (певно, рись. — *Авт.*) скочив мені на стегна і коня разом зі мною повалив”¹⁰. У читача може створитися враження, ніби князь тільки й робив, що страждав од диких звірів. Насправді він скромно промовчує про свої мисливські здобутки, наголошуючи на ранах і збитках, заподіяних йому дичиною. Самокритичність, скромність, тверезе ставлення до самого себе й оточуючого світу — ці якості притаманні “Повчанню”, а значить, і його авторові, князеві Володимирі Всеволодичу Мономаху.

Скоріш всього, саме там, у непролазних чернігівських пушах, у дні поєдинків з диким звіром Мономах і загубив свою золоту гривню. Коли авторові цих рядків пощастило взяти в руки змійовик-оберег (він зберігається в Російському музеї в Петербургу), то неважко було помітити, що в нижній частині зображення Михайла є тріщина. Можливо, тур збив князя на землю разом з конем, ланцюжок, на якому висів амулет, розірвався, і страшний звір утоптав його в землю?! Звичайно, це припущення — здається, не гірше від інших, які можуть бути висловлені з цього приводу.

Певна річ, князь з насолодою полював у ті нечасті години, які залишались у нього від виконання державних справ і воєнних походів. Адже в історію він увійшов не як видатний мисливець свого часу, а як великий полководець і хоробрий лицар, що на чолі руських полків розтрощив і відігнав від південних і східних земель Давньоруської держави найлютіших її ворогів — жорстоких і захланних половецьких ханів.

Ми, мабуть, так ніколи й не дізнаємось, яким був на вигляд наш герой. В. М. Татищев умістив у свій “Історії Російській”

портрет Мономаха, та чи не є він апокрифічним, як більшість подібних описів людей у цього історика? Візьмемо до уваги, що давньоруським літописцям взагалі не був властивий жанр словесного портрета: жодного такого мовного зображення не знайти в жодному давньоруському літописі. І все ж такі наведемо той сумнівний портрет, виконаний В. М. Татищевим: “Він був гарний обличчям, очі в нього були великі, волосся рудувате й кучеряве, лоб високий, борода широка. На зріст він був не дуже високий, але міцний тілом і дуже сильний”¹¹.

Лише після смерті батька Мономах висувається в перший ряд дійових осіб давньоруської історичної сцени. Ні, він не став київським великим князем, хоча мав усі можливості так вчинити. Адже він пройшов добру науку в домі свого батька. Пройшов, та не прийняв її.

Високовчений і, по-сучасному кажучи, інтелігентний Всеволод Ярославич поведився на княжому престолі анітрохи не краще від своїх грубуватих братів, Ізяслава й Святослава. Будучи в порівнянні з батьком Ярославом слабеньким правителем, він намагався утримати стан політичної стабільності в Давньоруській державі за допомогою розпалювання незгод поміж тими князями, що загрожували його владі. Всеволод постійно провадив на Русі хитру, двозначну й підступну політику, підбурюючи своїх васалів то проти Олега чернігівського, то проти старшого серед його племінників Святополка Ізяславича, то проти сиріт-ізгоїв Ростиславичів, загнавши їх на захід руської ойкумени. Найгірше ж для Володимира було те, що всі ці непривабливі справи чинилися його руками. І його мечем. Мабуть, вже у ту пору Володимир зарікся піднімати меч проти руських князів, своїх родичів. Адже всі вони належали, як писав літописець, до “Володимирова племені”.

1093 року, прохворівши кілька місяців, помер великий князь Всеволод. Володимир був тоді біля батька, отож міг досить легко посісти його князівське місце. Однак він не вчинив так, а добровільно поступився престолом на користь свого брата в перших Святополка Ізяславича, на той час князя Турова (на півночі тодішньої Київської землі). Суспільство не зрозуміло його. Навіть прихильна до Володимира “Повість минулих літ” пояснює таке дивне рішення князя небажанням починати нові усобиці. Щоправда, Нестор глухо згадав і про поважання Володимиром принципів престолонаслідування на Русі: адже Святополк тоді був старшим у роді.

Більшість істориків з недовір'ям поставилась до подібних пояснень джерела. Вони гадають: так сталося лише через те, що, мовляв, Володимир був занадто слабким, щоб утриматися в Києві. Важко сказати, скільки ратників тоді було під рукою у Мономаха.

Зате ми знаємо інше: все своє довге життя князь за всяку ціну уникав збройних конфліктів з руськими князями. Отож є всі підстави повірити в його повагу до “лествичного” принципу заміщення князівських престолів у Руській землі.

А далі Володимир зробив ще дивніший — з погляду звичайної логіки й братів по феодальному класові — крок: зрікся Чернігова на користь іншого старшого в роді кузена, брутального й жадібного Олега Святославича, тмутараканського, й власною волею поїхав з дружиною, англійською принцесою Гітою, й дітьми до заповіданого йому батьком Переяслава.

Емоційно-схвилювано згадував через багато років по тому в своєму “Повчанні” Володимир Всеволодич виїзд князівського поїзда з обложеного військом Олега й приведеними тим половцями Чернігова 1094 р.: “Вийшли ми в Борисів день (24 липня. — *Авт.*) з Чернігова й їхали крізь полки половецькі, було нас близько ста чоловік, рахуючи жінок і дітей. І половці облизувались на нас, мов вовки, стоячи біля перевозу й на горах (горбах. — *Авт.*), та Господь і святий Борис не видали мене їм на поживу, неущкодженими дійшли ми до Переяслава”¹². А Нестор у “Повісті минулих літ” робить картину ще сумнішою: “Половці ж почали воювати біля Чернігова, тому що Олег не забороняв їм, бо сам наказав їм воювати. Це вже третій раз він навів поганих (половців. — *Авт.*) на землю Руську”.

Ось так воно було тоді. Один брат у перших, Володимир, усе життя боронив Русь від страшних половецьких ханів, а другий — Олег, запрошував ворогів грабувати разом з ним ту Русь.

Найвидатніший політичний і державний діяч тогочасної Русі, досвідчений полководець, гроза половців, Мономах на двадцять довгих літ виявився зачиненим у Переяславі, мало не з усіх боків оточеному кочівниками. Не раз і не два половецькі хани перерізали шляхи, що вели до Києва, перешкоджаючи постачанню міста-фортеці (годуватися з праці місцевих селян не можна було, тому що половці, мов вовки, хапали в полі землеробів і скотарів). У “Повчанні” Мономах з гіркотою пригадував: “І сидів я у Переяславі три літа і три зими з дружиною (військовою. — *Авт.*) своєю, і багато біди натерпілись ми від війни і голоду”¹³. Та не варто думати, що у Переяславі Володимир займав пасивну оборону. Він майже щороку ходив проти половецьких ханів і завжди перемагав їх.

Великою була роль Мономаха і в політичному житті Давньоруської держави. На великокнязівському престолі Святополк Ізяславич виявився слабким і нещирим правителем, ще більшим інтриганом, ніж батько Володимира Всеволод. Але, на відміну від останнього, який політичними маневрами досягав-таки спокою, викрутаси Святополка тільки підливали олії у ватру, все сильніше

роздмухуючи пожежі міжусобних князівських війн. Найбільше “відзначався” у тих війнах Олег Святославич чернігівський, зрадник загальноруських інтересів, якому у давньоруській історії належить сумнівний пріоритет наведення половецьких ханів як союзників на рідну землю.

Читаємо в “Повчанні”: “До Стародуба ходили на Олега (Святославича. — *Авт.*), тому що перекинувся він до половців”¹⁴. На Русі слушно вважали Олега Каїном: як і біблійний персонаж, чернігівський князь убивав своїх братів. 1096 р. у битві з ним поблизу міста Мурома на Оці загинув улюблений син Володимира Ізяслав. Убитий горем Мономах виявив нечувані доти на Русі благородство й людяність. Він не став мститися нелюдові Олегу. Князь звелів своєму старшому синові Мстиславу запропонувати вбивці свого сина мир, аби тільки той відступився від загарбаних ним Володимирових міст Суздаля й Мурома.

Остаточно знахабнілий Олег, що в силу своєї глибокої аморальності й дурного розуму не зміг зрозуміти істинних мотивів вчинку Мономаха, з погордою відкинув його пропозицію, поліз війною на Мстислава й був упень розгромлений цим умілим і хоробрим воєначальником в урочищі Кулачка, після чого ганебно втік за межі Русі. І ось тут Володимир досягає, здавалося б, неможливого для середньовічної — та хіба лише для середньовічної? — людини злету душі: він пропонує вбивці свого сина повернутися на Русь, прощає його (!), обіцяє повернути князівство, що належало Олегові за правом народження, і навіть втішає (!) жорстокого злочинця! До наших днів дійшов сповнений дивовижного гуманізму й благородства лист Мономаха до Олега. Як зауважив академік Д. С. Лихачов, той “лист Мономаха вражає. Я не знаю в світовій історії нічого схожого”¹⁵.

Такими вони й увійшли у вітчизняну історію: благородний “страдник” за Руську землю, переможець половецьких ханів Мономах і користолубивий, нерозбірливий у засобах вбивця своїх братів Олег, що запрошував половців на Русь, аби їхніми руками розправлятися з конкурентами. “Слово про Ігорів похід” яскраво характеризує діяльність названого ним із вбивчою іронією “Гориславичем” (бо сіє всюди горе) Олега:

Отоді за Олега Гориславовича
Сіялись-росли усобиці,
Гинули внуки Дажьбогові*,
В княжих чварах віку позбавлялися.
Отоді в землі Руській
Не так ратаї гукали-покликали,
Як ворони крякали-кричали,

* Давні русичі вважали себе нащадками Дажьбога, сонячного божества.

За трупи перекір маючи,
Чорні галки одна одну кликали,
На поживу вилітаючи в поле...

(Переклад Максима Рильського).

Зате “старого Володимира”, миротворця Руської землі, її захисника і радника, співець “Слова” згадує з любов’ю і шанобою. На тогочасній Русі вищою князівською доброчесністю вважався захист рідної землі від половецьких набігів, що не давали людям можливості жити й працювати, а часом загрожували навіть державному існуванню східних слов’ян. Мономах був зразком такого князя, недосяжним для його колег. Так само високо цінували Володимира сучасні йому літописці. В другій половині 90-х років XI ст. він, здавалось би, другорядний, удільний переяславський князь, висувається на перше місце в державі, відсунувши на другий план, затьмаривши її офіційного голову — великого князя київського Святополка Ізяславича. Слід віддати належне великому князеві — він тверезо поставився до верховенства Володимира на Русі, певно, розуміючи, що йому далеко до воїнських і державних талантів переяславського брата в перших.

На Русі, незабаром після того як Мономах перебрався до Переяслава, виник своєрідний дуумвірат, що купно правив державою. Його рушійною силою був Володимир Всеволодич, Ізяслав здебільшого погоджувався з діями і задумами Мономаха. З середини 90-х років XI ст. вони починають спільно влаштовувати походи до Половецького степу. Тільки-но отаборившись у Переяславі 1094 р., Володимир стрімким маршем з кінною дружиною заглибився у степ і за річкою Сулою розстроїв половецьку орду. Наступного року до Мономаха пристав Святополк, бажаючи, зрозуміла річ, розділити не лише славу переможця, а й захоплені трофеї. Нестор з гордістю нотує: “Пішли на вежі (центри половецьких кочовищ. — *Авт.*) й узяти вежі, й захопили худобу та коней, верблюдів і людей, і привели їх до землі своєї. Й обурилися на Олега (Святославича. — *Авт.*) за те, що не пішов з ними на поганих”¹⁶. Ще через рік Володимир із Святополком знову кинулися у степ й розбили наймогутнішого серед половецьких ханів — Тугоркана. Хан був забитий, і Святополкові довелося промовчати, хоча він був одружений з дочкою Тугоркана.

Єдиний серед руських князів кінця XI — першої чверті XII ст. Володимир Всеволодич Мономах постійно перемагав половців. Літописець-християнин дещо наївно тлумачить його славні перемоги “божим промислом”. А князь завдячував перемогами своєму полководницькому талантові, дбайливо зібраній і виплеканій ним дружині, лицарській кінноті, що долала, зминала й кидала на

землю легкоозброєних, без захисного обладунку, малодисциплінованих половців, що сиділи на малих і слабосилих конях. Одним з перших на Русі Володимир зрозумів стратегічні вигоди, які давали йому блискавичність рейду, удар у вразливе місце зібраної в сталевий кулак важкоозброєної кінноти і, особливо, несподіваність обхідного маневру. Як і всі кочівники, половці панічно боялися ворога, що тільки-но збирався зайти їм у тил, і кидалися бігти при найменшій небезпеці такого маневру.

Кінець 90-х років XI ст. пройшов у майже безперервних воєнних експедиціях руських князів проти половецьких ханів. Ті відповідали окремими набігами. 1096 р. сильний половецький хан, “безбожний і шолудивий” Боняк, як презирливо й ненависно називає його літописець Нестор, зненацька напав на Київ. Мономаха із Святополком не було тоді в місті, вони облягли у Стародубі половецького поплічника Олега Святославича і врешті-решт примусили його покоритися. Скориставшись із відсутності князів, Боняк розграбував київські передмістя і розорив Печерський монастир. Мономахові зробилося ясно, що настала пора великих походів проти степовиків — походів, у яких об’єднувалися б дружини багатьох князів Південно-Західної Русі. Вони могли ліквідувати половецьку загрозу.

1103 р. такий час настав. Літопис Нестора докладно розповідає, як під Києвом, в урочищі Довбичка, зібрались на раду Святополк з Володимиром. “І сів Святополк з дружиною своєю, а Володимир із своєю в одному наметі” — у раді взяла участь лише верхівка тієї й іншої дружини. “І почала розумувати і говорити дружина Святополка, що “не годиться тепер, навесні, йти в похід, погубимо смердів (селян-хліборобів. — *Авт.*) і ниви їхні”. У відповідь Володимир Всеволодич виступив із палкою й гнівною промовою, якою і присоромив Святополкових дружинників, і спонукав їх до виступу проти ворога: “Дивуюсь я, дружино, що коней шкодуєте, на яких орють! А чому не помислите про те, що ось почне орати смерд, і, приїхавши, половчанин застрелить його з лука, а коня забере, а до села його приїхавши, забере жінку його і дітей його, і все майно його?! Так коня вам шкода, а самого смерда хіба не жаль?! І не змогла нічого відповісти дружина Святополкова”¹⁷.

Повністю на рахунок Володимира слід віднести той факт, що до участі в поході зголосилося багато південноруських князів. “І пішли на конях і в ладях, і зайшли нижче порогів, і стали на бистрині біля Хортицького острова... І рушили полки половецькі, мов ліс, кінця їм не було видно. І Русь пішла їм назустріч”¹⁸. У короткій і запеклій січі загинуло 20 половецьких ханів і безліч кіннотників. Русь захопила силу полонених.

Походи об’єднаних дружин руських князів під проводом Мономаха на хижих половецьких ханів слідували один за одним.

Мабуть, вони відбувалися щороку. Однак Нестор зосередився на трьох, особливо масштабних, які принесли руським полкам тріумфальні успіхи: 1107, 1109 і 1111 рр. Завдяки їм половецькі вежі були знищені на півдні і сході, половців вигнали навіть з Дону. Більшість загубилася в приазовських степах, а син хана Шаруканя Атрак змушений був із 40-тисячною ордою емігрувати до Грузії й стати там на службу знаменитому цареві Давидові. Неперевершеною заслугою Володимира Всеволодича було те, що він позбавив свій народ на цілих чверть століття — поки був живий сам і жив його старший син Мстислав — від ще недавно постійної загрози з боку степовиків. Тому-то давньоруський книжник мав право сказати про Мономаха: “Ним половці лякали дітей у колиці”.

В очах давньоруського суспільства саме Мономах, а не київський великий князь Святополк Ізяславич, був справжнім головою держави. Як писав славетний російський історик М. М. Карамзін, Святополк “мав усі пороки малодушних: віроломство, невдячність, підозрілість, пихатість у щасті й полохливість у бідах. За нього принизилась гідність великого князя, і лише сильна рука Мономаха тримала його 20 літ на престолі, даруючи перемоги вітчизні”¹⁹.

Кияни не любили Святополка. Він виявляв прихильність до лихварів і багатіїв, сам спекулював сіллю, яку привозили з Галича, не тримав даного ним слова. Тому вони не плакали за князем, коли той помер 1113 р. Нестор записав у своєму літописі належні у таких випадках слова: помер благовірний князь Святополк, поховали його в Михайлівському Золотоверхому соборі, плакали за ним бояри і дружина. Хоча від звичайного, просто обов’язкового, коли вмирав великий князь, панегірика утримувався: адже добре знав, що являв собою в дійсності той Святополк.

Кончина немилого князя збурила міську людність Києва. Навряд чи покірний владі літописець написав би про це, якби йому не довелося пояснити, чому раптом зібралося віче із знатних городян і почало благати Мономаха прийти й володіти ними. Коли Володимир одразу не дав відповіді на заклик: “Піди, княже, на стіл (престол. — *Авт.*) батьківський та дідівський”, віче зібралося вдруге й благало його погодитися, інакше буде лихо: кияни вже розграбували двір тисяцького Путяти й майно лихварів, якими опікувався Святополк. “Якщо не підеш, — відверто заявили йому учасники віча, — ще нападуть на невістку твою, і на бояр, і на монастирі, й будеш ти відповідати, княже, якщо розграбують і монастирі”. Почувши це, Володимир попрямував до Києва”²⁰.

Сівши на великокнязівський престол, Володимир утихомирив повсталих. Він обмежив апетити лихварів, полегшив становище тих, хто потрапив у залежність від “грошових мішків”. Головне ж — князь продовжив свою політику боротьби проти Половецького

степу. Нестор повідомляє, що, як тільки половецькі хани дізналися про смерть Святополка, вони вирішили скористатися з безладдя, яке, звичайно, настало в Києві під час зміни князя, й пішли на Русь. Володимир рвучко кинувся їм назустріч, і ворог відступив.

1116 р. Володимир Всеволодич уже в ролі великого князя київського послав велике військо під проводом свого сина Ярополка вторгнутися шляхами вглиб Половецького степу, аж на Дон. Молодий князь заволодів трьома великими містами кочовиків, серед них Шаруканем. Розгромлені й деморалізовані під час походів Мономаха 1107, 1109 й 1111 рр., половецькі хани чинили русичам слабкий опір. Коли ж 1120 р. Ярополк Мономах знову опинився з військом на Дону, він не зміг навіть розшукати половців, ще недавно повновладних господарів Донецьких степів. Так була закінчена Володимиром більш ніж півстолітня боротьба проти хижих кочовиків, яку він розпочав 15-річним юнаком у південноруському місті Переяславі.

Володимир був сильним і розумним правителем. Він відновив єдиновладну монархію Володимира та Ярослава Мудрого. Всюди на Русі князі корилися київському сюзеренові, що мав важку руку, але справедливу вдачу. Тому в 12-річне князювання Мономаха в Києві у Давньоруській державі припинилися міжкнязівські чвари, на які так було багате правління його попередника Святополка.

В останні роки життя Момах усе частіше став задумуватися над його сенсом, міркувати про долі суспільства, в якому він був головою. Він дбав про Русь, її добробут, захист від ворогів. Князь накопичив величезний життєвий досвід і хотів, щоб його наступники скористалися з того досвіду, взяли з нього все краще й не повторювали помилок. Так народилося його уславлене “Повчання дітям”. Сталося це, як гадають учені виходячи із змісту твору, близько 1117 р.

Так само, як інша велика пам'ятка давньоруського красного письменства “Слово про Ігорів похід”, “Повчання” дійшло до нас випадково, подібно до “Слова”, в єдиному примірнику. “Повчання” виявилось вписаним до Лаврентіївського списку “Повісті минулих літ”, що датується 1377 р. В інших списках “Повісті” (Іпатіївському, Хлебниковському, Погодінському та ін.) Мономахового твору немає.

Як зауважив Д. С. Лихачов, Лаврентіївський список “ризиковав згоріти разом із списком “Слова про Ігорів похід” у московській пожежі 1812 р. у зібранні рукописів Мусіна-Пушкіна, але не згорів тільки тому, що був узятий з бібліотеки М. М. Карамзіним. Можна бути цілком впевненим, — веде далі вчений, — що якби Лаврентіївський літопис згорів, то “Повчання Володимира Мономаха” було б оголошено підробкою”²¹ — дослідник має на увазі

історію із “Словом про Ігорів похід”, єдиний список якого згорів у тій московській пожежі, що дало привід рядові вчених сумніватися в його автентичності.

У “Повчанні” старий вже Мономах згадує своє життя, описує походи й війни, в яких брав участь, не промовчує про помилки, яких припустився у політичній та військовій діяльності. “На ”Повчанні” лежить наліт трагізму, що виявилось у його дещо скорботному тоні, й викликаного недосяжністю того політичного ідеалу, до якого прагнув Мономах навіть в його особистому поведженні: Мономах, всупереч власним настановам, був втягнений в усобиці князів, порушував клятви й зобов’язання, діючи під впливом реальної необхідності”²².

Однак Володимир Всеволодич умів визнавати помилки, віддавати те, що дісталось йому не по праву (згадаймо історію з чернігівським княжим престолом, яким він добровільно поступився законному претендентові Олегу), головне ж — прощати переможеного ворога. Тут він був істинним християнином. Не випадково всі дослідники “Повчання” в один голос відзначають, що воно пронизане високими етичними засадами, яких Володимир прагнув дотримуватися у державній діяльності. Він мав мужність публічно дати оцінку власним вчинкам з морально-етичного погляду, визнавав свої помилки, до чого його ніщо і ніхто не спонукували, — ніщо, окрім однієї тільки правди.

Через вісім років по написанні “Повчання дітям” Володимир Всеволодич помер у zenіті могутності й слави, поважаний у всіх верствах давньоруського суспільства і в іноземних країнах. Київський літописець відзначив його кончину зворушливими, урочистими й щирими словами: “Преставився благовірний князь, христолубивий і великий князь всієї Русі Володимир Мономах, що просвітив Руську землю, мов сонце, проміння пускаючи; слава про нього пройшла по всіх землях, найбільше ж він був страшний поганям (половцям. — *Авт.*), братолюбєць, і старцєлюбєць, і добрий страдник за Руську землю”²³. Пізній Никонівський літопис (XVI ст.) наголосив на вікопомних перемогах нашого героя над Половецьким степом: “Преставився благовірний великий князь Володимир Мономах, син Всеволода, онук Ярослава, правнук великого Володимира; княжив у Києві 13 літ, а жив всіх років від народження свого 73; прикрашений був добрим поровом і прославився в перемогах за Руську землю з поганями половцями, від його ім’я всі країни тремтіли, і по всіх землях пройшла слава про нього”²⁴.

Кончина Володимира Мономаха ознаменувала закінчення цілої доби в історії Давньої Русі. Ранньофеодальна єдиновладна монархія втратила цілісність і розділилася на півтора десятка земель і

князівств. Закінчилася й епоха переможних походів до Половецького степу. Скориставшись міжкнязівськими чварами, що розгорілись на Русі по смерті Мономаха, половецькі хани перехоплюють ініціативу, і вже ніколи Русь не здобуде таких славних перемог над ними, як тоді, коли на чолі полків стояв цей великий воїн і діяч Київської Русі.

НАРОДЖЕНИЙ У КОЛЬЧУЗІ (Данило Галицький)

Його державна діяльність тривала 59 років, хоча прожив він 63 роки. Тут немає помилки: чотирилітнім вступив Данило Романович на многотрудний шлях політичного життя...

А ти, буй-Романе, і ти, Мстиславе!^{*}
Мисль одважна.
Покликає ваш розум на діло.
Високо плаваєш ти, Романе,
В подвигах ратних,
Як той сокіл на вітрі ширяючи,
Птицю долаючи одвагою.
Маєте ви залізні нагрудники
Під шоломами латинськими.
Та й не одна країна гуннська,
Литва ще й ятвіги,
Деремела й половці
Списи свої покидали,
А голови преклонили
Під тими мечами булатними!¹

Це сказано про батька Данила, галицько-волинського князя Романа Мстиславича (1150—1205 рр.). Невідомий автор “Слова про Ігорів похід” змальовує його могутнім переможцем багатьох країн і народів. Та чи немає тут перебільшення, притаманного пам’яткам давньоруської словесності? Звернімося до джерел уже історичних і прочитаємо такий же вражаючий і піднесений панегірик Роману у вступній частині Галицько-Волинського літопису: “Він переміг усі язичеські народи мудрістю свого розуму... Наслідував діда свого Мономаха, який погубив поганих ізмаїльтян, що називалися половцями”².

Щоправда, у літописному тексті мовиться лише про гучні перемоги Романа Мстиславича над половцями. Та, на погляд давньоруського суспільства, боротьба із хижими половецькими ханами була головним зовнішньополітичним завданням і доблестю будь-якого князя. Відбиття половецької навали вимагало напруження всіх сил, воно було необхідною умовою незалежного

^{*} Очевидно, мовиться про тестя Данилового — Мстислава Вдатного.

економічного, політичного, соціального і культурного розвитку всіх східнослов'янських земель, навіть тих, на які не вторгалися орди половецьких ханів. Недаремно літописець поставив Романа поряд з іншим великим войовником проти половців — його предком Володимиром Мономахом.

Князюючи спочатку в Новгороді Великому, а потім у Володимирі-Волинському, Роман Мстиславич до кінця XII ст. об'єднав під своєю владою Волинську і Галицьку землі, став володарем могутнього князівства, ледве чи не найсильнішого на феодально роздробленій Русі. Феодальна роздробленість послаблювала політичну могутність і державну єдність Давньої Русі, і цим не забарились скористатися половецькі хани, польські, угорські та німецькі феодали. Протягом шести недовгих років перебування на галицько-волинському великокняжому престолі (1199—1205 рр.) Роман Мстиславич доклав зусиль, аби відвернути ворожі навали і відновити єдність Давньоруської держави. Робив це він у відповідності з політичними уявленнями феодального класу Русі: об'єднавши Галицьке і Волинське князівства, заявив про свої права на Київ. Задля справедливості зазначимо, що тодішній київський князь Рюрик Ростиславич був слабким і підступним володарем і політиком, якому не під силу було об'єднати Русь. Але він охоче розпалював князівські усобиці, лигався з половецькими ханами, використовуючи їх у боротьбі з князями-конкурентами. У 1202 р. Роман оволодів Києвом і фактично став великим князем у стольному місті Русі.

Маємо всі підстави довіряти розповіді В. М. Татищева, запозичений, напевне, із якогось невідомого нам стародавнього джерела, про те, що Роман Мстиславич в останні роки життя публічно виступив з проектом підтримки “доброго порядку” на Русі³. За цим проектом передбачалося припинення князівських сварок у державі, згуртування сил для відпору половцям та іншим ворогам, запровадження майорату (передачі князівського столу і всіх земель старшому сину, що ставило перепону роздібненню князівства) і навіть — вибори київського князя (у разі його смерті) шістьма найбільшими на Русі князями.

Для обговорення і затвердження свого проекту “доброго порядку” Роман запропонував скликати князівський з'їзд — “снем”, але суздальський, смоленський та всі інші князі відмовилися з'явитися на нього, мотивуючи свою відмову різними причинами, головна серед яких — “того одвіку не було”. Самому князю Роману не судилося об'єднати Русь. У 1205 р. він загинув поблизу польського містечка Завихоста під час походу проти малопольського князя Лешка Краківського⁴. Роман залишив по собі голосну славу переможця половців і двох малолітніх синів: чотирирічного Данила

і дворічного Василька. Данила і було проголошено великим галицько-волинським князем.

Та з першого дня князювання Данила Романовича було затьмарене бунтом великих галицьких бояр, багатих земельних магнатів. Великі бояри Галицької землі до приходу туди Романа Мстиславича були справжніми і повновладними її господарями, не рахувалися ні зі знаменитим Ярославом Осмомислом, ні з його сином Володимиром, безцеремонно втручалися не лише в політику, а й в особисте життя князів. Володіючи великою земельною власністю, грішми та іншими багатствами, бояри тісно оточили і стиснули Галич своїми садибами-замками, наповненими озброєними людьми, по суті, перетворивши князів у своїх полонених.

Владний, сильний характером батько Данила Роман не міг і не бажав миритися із сваволею і нахабством бояр. До того ж опір феодалів заважав політиці централізації князівства, яку він провадив. Іноземні хроніки розповідають про знищення князівськими дружинниками багатьох боярських олігархів, втечу вцілілих у пониззя Дністра та в Угорщину⁵, керівники якої охоче втручалися в галицькі справи, маючи далекосяжну мету. Нагла смерть Романа в розквіті сил завадила йому остаточно задушити боярську опозицію, що опиралася не тільки об'єднанню всієї Русі, а навіть Галицько-Волинського князівства. Відзначимо, що боротьба князя Романа проти боярської олігархії була історично прогресивною ще й тому, що зміцнювала князівську владу, тобто державність, а це в умовах зрілого етапу феодальної формації сприяло еволюції виробничих сил і піднесенню міст, населення яких, що терпіло від боярського свавілля, рішуче підтримало князя Романа в його заходах. Підтримають горожани згодом і його сина Данила, але перед тим стече немало води.

Смерть Романа Мстиславича викликала приплив сміливості у верховодців ворожой боярської партії. Тепер їм протистояла тільки вдова грізного князя, Анна, яка правила Галицько-Волинським князівством як регентша від імені малолітнього Данила. Щоправда, княгиня не була беззахисна, її оточувало волинське боярство, яке залишилося вірним її сімейству і було зобов'язане покійному Роману землями, багатством і привілеями. Анна спиралася на дружину чоловіка — важкоозброєну лицарську кінноту. Проте...

Дружина була вмілою, хороброю, відданою, але, на жаль, малочисельною, загони боярських олігархів кількісно переважали її. Крім того, відчуваючи страх перед популярними в народі сиротами Данилом і Васильком, верховоди галицьких бояр покликали собі на допомогу польських та угорських феодалів, змовившись також із чернігівськими князями Ольговичами. З благословення угорського короля Андрія II, який віроломно

порушив дану ним княгині Анні обіцянку підтримувати законні права Данила на галицько-волинський престол, Галич і його землі захоплюють у 1206 р. представники династії Ольговичів, сини героя “Слова про Ігорів похід” Ігоря — Володимир, Роман і Святослав⁶. З того часу досі могутнє Галицько-Волинське князівство на кілька десятиліть перестає існувати, розпавшись на Галицьку і Волинську частини, в кожній із яких виникло по кілька карликових удільних князівств. Усе глибше край занурювався у безодню феодальної роздробленості з її чварами всередині панівного класу, про які галицький літописець із сумом писав: “Почався великий розбрат на Руській землі”⁷.

Певно, аби збагнути подальший хід подій, необхідно стисло охарактеризувати наше головне історичне джерело — Галицько-Волинський літопис XIII ст. По суті, це не традиційний літопис, що складається із річних, точно датованих статей, які більш-менш докладно і послідовно розповідають про події й людей. Маємо скоріше дві воїнські повісті: перша — Галицька частина — розповідає про життя і діяння Данила Романовича і доведена до його смерті (1264 р.), друга — Волинська — це життєпис його молодшого і єдиного брата Василька та його нащадків. Вона закінчується останніми роками XIII ст. В жодній із двох частин немає дат, немає і розбивки тексту на щорічні статті. І те й друге з'явилося в Іпатіївському та в деяких інших списках Галицько-Волинського літопису набагато пізніше, у XV або навіть і у XVI ст.

Через відсутність розподілу матеріалу за роками важко встановити хронологію багатьох подій. Зате суцільний, вилитий єдиним потоком виклад сприяє емоційному впливові на читача протягом усього повісткування. Можна з певністю сказати, що більше, ніж будь-який інший давньоруський літопис, Галицько-Волинський належить літературі, залишаючись при цьому цілком авторитетним історичним джерелом, яке заслуговує довір'я. Нами використана перша частина цієї пам'ятки, яку в науці дещо умовно прийнято називати Галицьким літописом. Одначе повернімося до подій, що відбулися після кончини Романа.

Вражена зрадою угорського короля, княгиня Анна за порадою відданих їй волинських бояр без бою залишає Галич і перебирається до родової вотчини чоловіка — на Волинь, у стольне місто Володимир. Одначе Ігоровичі не задовольнилися здобутим, вони хотіли викоренити Романових нащадків і почали вимагати від мешканців Володимира їх видачі. Доводиться думати, що ворожа Романовичам боярська партія існувала й у Володимирі-Волинському, інакше чому це княгиня Анна вирішила втікати з міста, яке, згідно із суворими феодальними законами, належало їй та її дітям?! Галицький літописець, немов у саредньовічному лицарсь-

кому романі, розповідає про цей відчайдушно-сміливий крок матері Данила і Василька: “Назавтра княгиня довідалася про це (про вимогу видати Ігоровичам її дітей. — *Авт.*) і, порадившись із Мирославом-дядьком, уночі втекла до Ляхів (у Польщу. — *Авт.*). Дядько посадив Данила в сідло перед собою і виїхав із міста. А Василька винесли годувальниця і піп Юрій, вийшовши через пролом у міській стіні...”⁸.

Так розпочалася багаторічна одіссея малолітніх спадкоємців Романа по чужих землях і країнах. Немає змоги в короткому нарисі про Данила розповісти про все це докладно. Зазначимо лише, що польський князь Лешко й угорський король Андрій II під тиском міжнародної громадської думки, хоча й уклали договір про підтримку законних прав дітей Романа на великокняжий престол, однаке використали його для розчленування Галицько-Волинського князівства. У цю велику й безпринципну політичну гру, ставкою в якій була незалежність і територіальна цілісність Галицької і Волинської земель, постійно втручалися чернігівські князі, спочатку новгород-сіверські Ігоровичі, потім Михайло Всеволодич і його син Ростислав, а також белзький (удільний волинський) князь Олександр. Надзвичайно активною і ворожою Романовичам силою була й боярська олігархія Галича і Галицької землі, що дотримувалася нехитрої лінії: хай хто завгодно посяде престол, лише б не законний спадкоємець Данило⁹. Зрештою в Галичі закріпився угорський гарнізон з королевичем Коломаном на чолі.

Багато років Данило жив в Угорщині, при королівському дворі, а Василько — то у польській столиці Кракові, то на шматочку Волині, який Анні вдалося закріпити за собою та дітьми. Розвал державної структури Галицько-Волинського князівства ілюструється нечуваною на Русі подією: у 1212 р. в Галичі якийсь час князував боярин Владислав Кормильчич¹⁰, керівник ворожої Романовичам партії земельних аристократів. Це було зухвалим порушенням норм феодального права, згідно з яким князем на Русі міг бути лише той, хто ним народився, тобто прямий нащадок Володимира Святославича і Ярослава Мудрого.

У ході боротьби за Галич і його землю між іноземними і місцевими феодалами хлопчик Данило кілька разів сідав на галицький престол і знову виганявся боярами з міста. Але княгиня та її діти не занепадали духом. Сидячи у волинській глушині, як пише галицький книжник, Романовичі “стали князувати там зі своєю матір’ю, на Володимир поглядаючи, і казали вони: ”Так чи інакше, а Володимир буде наш...”¹¹.

* Докладно з біографією Данила Романовича можна познайомитися у кн.: Котляр М. Ф. Данило Галицький. — К., 1979. — 186 с.

Тим часом на 1217 р. боротьба за Галич і його землю між Польщею й Угорщиною сягнула найвищої напруги. Після того як король Андрій II добився від папського престолу проголошення свого малолітнього сина Коломана галицьким королем (на що, зауважимо, папа не мав ніякого права, оскільки давньоруські землі були повністю незалежні від цього, перебуваючи в церковній юрисдикції константинопольського патріарха), польський князь Лешко переконався, що програв, і звернувся раптом до новгородського князя Мстислава Мстиславича на прізвисько “Вдатний” (Щасливий) з пропозицією: “Ти мені брат. Прийди і сядь у Галичі”¹². Навряд чи цю пропозицію можна вважати випадковою. Лешко сподівався руками прославленого полководця Мстислава вигнати угрів, а вже потім спробувати розділити з ним Галицьку землю, а то й приєднати її до Польщі. Але підступним планам польського князя не судилося здійснитись. Йому завадив юний Данило Романович.

Розвідавши політичну ситуацію в Південно-Західній Русі, та мало що зрозумівши у ній, Мстислав Мстиславич вирішив прийняти пропозицію Лешка. У 1219 р. на чолі випробуваної в битвах кінної дружини він навалю вступив у Галицьку землю, легко вибив із міста угорський гарнізон на чолі з “оперетковим” королем Коломаном і почав князувати у Галичі. Разом з королевичем в Угорщину пішла й боярська партія, що його підтримувала (пішла, між іншим, щоб невдовзі повернутися). Тим часом Данило, котрий уже став повнолітнім і утвердився у Володимирі-Волинському, вирішив укласти дружній союз з новим галицьким князем. Цей союз було скріплено традиційною для того часу печаткою: того ж року волинський князь узяв шлюб з дочкою Мстислава Анною.

Юність Данила, як і дитинство, промайнула за одну мить. Та чи й були вони у спадкоємця Романа? Тоді князеві ледве виповнилося 18 років, але настала пора зрілості — державної і військової. Данило розпочинає збирати батьківську спадщину, “отчину”, — спочатку волинську.

З цього часу старший син Романа стає помітною фігурою на політичній сцені Східної Європи, з кожним роком набираючись досвіду і зміцнюючись. Втім його перший політичний союз із Мстиславом Вдатним приніс юному князеві самі лише розчарування. Грізний вояка виявився слабким і нерішучим правителем, чим скористалося вороже щодо Данила боярське оточення. Мстислав уникав сварки з польським князем Лешком і тому (а може, і за наущенням боярських олігархів) відмовився підтримати зятя в боротьбі за об'єднання Волині¹³.

Не сподіваючись на допомогу тестя, Данило розриває відносини

з Лешком і звільняє від польських загарбників Берестейську і Забузьку землі, здійснивши, таким чином, перший рішучий крок як суверенний володар Волинського князівства. Галицький книжник з гордістю повідомляє, що він “поїхав разом з братом і захопив Берестя, Угровськ, Верещин, Стовп’я, Комів і всі окраїни”¹⁴ (Волині з боку Польщі. — *Авт.*). Розгніваний Лешко спробував повернути відвойоване Данилом, але волинські полки, керовані молодим князем, завдали відчутної поразки полякам і “гналися за ними до ріки Вепря”, тобто до кордону, як із задоволенням

*Данило Галицький
(уявний портрет XVIII ст.)*

відзначено в Галицькому літопису. Одержавши добрий урок, Лешко відмовився від підтримки давнього ворога Романовичів Олександра белзького, і Данило приєднав було його удільне князівство до Волині. Але раптом Мстислав (вірніше, бояри, що його оточували), побоюючись об’єднання Волинського князівства в руках Данила, наказав йому повернути Белз та округу Олександрові. Справа явно йшла до сутички між тестем і зятем. Однак на якийсь час їх мимовільно згуртувала загроза з боку небаченого досі на Русі ворога — монголо-татарських полчищ.

У 1222 р., готуючись до великого походу за Волгу, монгольська родоплемінна верхівка вирішила провести “розвідку боем” на Заході і послала в Європу 30-тисячне відбірне військо на чолі з кращими полководцями Чингісхана Субедеем та Джебе. Пройшовши Кавказ і Крим, це військо вступило у причорноморські степи і навалилося на половців. Зазнавши тяжких втрат, половецькі хани

* Монгольське суспільство перебувало тоді на стадії розкладу родоплемінного ладу, поступового переходу до феодалізму.

на чолі з тестем Мстислава Вдатного Котяном звернулись до руських князів по допомогу. Ті зібралися на “снем” у Києві й ухвалили, як свідчить галицький літописець: “Краще нам зустріти їх на чужій землі (тобто Половецькій. — *Авт.*), ніж на своїй”.

31 травня 1223 року об'єднане військо київського, чернігівського, смоленського, галицького, волинського та інших князів зустрілося з монголо-татарським на річці Калці¹⁵. У вирішальний момент битви розпочалися чвари між руськими князями. Не бажаючи ні з ким поділяти слави, Мстислав Вдатний без підтримки більшості князів і спираючись лише на допомогу Данила та половецької орди, раніше від усіх розпочав бій. Воїни Субедея і Джебе не витримали шаленого натиску важко озброєної кінноти Мстислава й Данила і почали відступати. Раптом не звиклі до регулярних боїв і недисципліновані половці почали відходити внаслідок контратаки монголів і безладно побігли, зім'явши табір київського, чернігівського, смоленського та інших князів, які не брали участі в битві. Бій закінчився для руських тяжкою поразкою.

У критичний момент 22-річний Данило проявив себе холоднокровним і вмілим воєначальником, хоробрим воїном. Галицький книжник милується мужністю і стійкістю свого героя: “Сам Данило, будиши пораненим у груди, через молодість і хоробрість не відчував ран на тілі своєму...” Підсумовуючи оповідь про подвиги Данила у Калкській битві, літописець вигукує: “Був він відважний і хоробрий, від голови до ніг не було у нього ганджу”¹⁶.

Звісно, Данило Романович був вражений розгромом руських дружин на Калці. Та він розумів, що поразці сприяла незгода між князями, і особливо зухвали амбіції Мстислава Вдатного. Одночасно Данило переконався, що монгольських воїнів можна перемагати: вони безладно тікали від його волинських кіннотників. Урок на Калці пішов на користь князеві. Гадаємо, не лише у військовому відношенні. Хто знає, чи не зародилася ще тоді у його свідомості думка про необхідність згуртувати всі руські сили проти страшного ворога, що набагато переважав чисельністю і могутністю половецької орди? Про це можна лише здогадуватися. Джерела мовчать. Монголо-татарські полчища зникли так само раптово, як і з'явилися, неначе і не було їх ніколи. Віддалений від місця подій новгородський літописець розгублено зауважив у своїй праці: “Татари вернулися від ріки Дніпро; і не знаємо, звідки вони прийшли і куди знову поділися”¹⁷. А Давня Русь так само лишалася розчленованою, воїнство — незгуртованим, князі ж продовжували сваритися за кращі столи, багаті міста, родючі землі. Данилові довелося зазнати чимало образ і розчарувань.

У Ватиканському архіві зберігся документ, з якого видно, що Мстислав Вдатний невдовзі після Калкської битви пообіцяв видати

дочку за Андрія, сина угорського короля, і заповідав йому Галицьке князівство¹⁸. У 1225 р. королевич обручився з дочкою Мстислава й одержав від нього західну частину Галицької землі, Перемишль з округою. Наприкінці життя спантеличений боярами Мстислав добровільно (!) віддав щойно побитому ним угорському королеві Галицьке князівство, а сам відійшов на Пониззя, а потім у розташоване на південній окраїні Київської землі місто Торческ, де і помер у 1228 р. Галицький літописець запевняє, начебто перед смертю Мстислав каявся перед Данилом: “Сину, погрішив я, що не дав тобі Галич, а віддав іноплемяннику за порадою брехливого [боярина] Судислава; ошукав він мене”¹⁹. Та хіба могла виправити становище ця запізнїла покута?!

Але як би там не було, смерть Мстислава розв'язала руки старшому Романовичу. Тепер він може перейти у наступ на Галич. А поки що князь продовжує наполегливо і цілеспрямовано збирати волинську “отчину”, послїдовно приєднуючи до Волинського князівства землі, що відпали від нього в роки роздробленості: Луцьку, Пересопницьку і Белзьку. Настала черга повернення Галицького князівства до складу колишньої держави Романа Мстиславича.

Одначе в Галицькій землі сидів угорський маріонетковий король, феодальна олігархія остаточно розперезалась, іноземні й місцеві бояри управляли краєм жорстоко й несправедно, народ стогнав під владою великих і малих панів. Галицький книжник записав з гіркотою: “Почнемо ж розповідати про незлічені раті, та про великі діяння, і про часті війни, і про численні крамоли, і про часті повстання, і про багато заколотів (боярства. — *Авт.*), з юних літ не було покою Данилові й Васильку”²⁰.

Слова “великі діяння” в основному треба віднести до старшого з братів — Данила. Тепер він докладає зусиль, щоб захопити Галич. Необхідно відзначити, що з перших днів самостійної політичної діяльності Данила в абрисах його, здавалося б, традиційної політики повернення втраченої “отчини”, збирання галицьких і волинських земель чітко проглядає прагнення молодого князя до об'єднання давньоруських земель, принаймні південно-західних. Це прагнення дедалі посилюється в міру наближення навали полчищ Батия, грізні ознаки якої відзначаються вітчизняними й іноземними джерелами з початку 30-х років XIII ст.

Наприкінці 20-х — у 30-х роках Данило Романович докладає героїчних зусиль, аби заволодіти Галичем і відновити Галицько-Волинське князівство. Для цього князеві довелося перебороти опір боярської опозиції, помірятися силами з одним із кращих в Європі угорським військом, дипломатичними заходами і військовим тиском нейтралізувати агресивних польських князів і попутно розгромити хрестоносців під Дорогичином.

Молодий, але вже досвідчений полководець спочатку здійснив масштабну військову реформу, першим у давньоруській історії організувавши піше добре оснащене і навчене військо. Раніше князі в сутичках із сусідами покладалися в основному на свою кінну дружину, а на випадок зіткнення із великими силами зовнішнього ворога поспішно збирали народне ополчення. Та чудово озброєна і вишколена дружина була звичайно нечисленною, навіть у великих князів рідко коли переважала тисячу чоловік. А народне ополчення було малоорганізоване і озброєне як доведеться.

Своє регулярне піше військо князь Данило зібрав із горожан — середовища, яке завжди підтримувало його батька й самого князя в боротьбі проти боярської опозиції і за централізацію держави. Це військо, судячи з подальших перемог Данила над значними силами ворога, було багаточисленним і добре озброєним. Воно було здатне вирішити наслідок ледве чи не будь-якої битви. Опора влади на населення міст — в основному його верхні й середні верстви — була історично прогресивною, оскільки сприяла зміцненню державності.

Саме міська верхівка Галича, так званий патриціат, покликала Данила сісти на батьківський стіл у 1230 р.: “Судислав (голова ворожої Романовичам боярської опозиції. — *Авт.*) пішов на Пониззя (Дністра. — *Авт.*), а королевич залишився в Галичі, приходить скоріше”. Данило зібрав військо, швидко послав Дем’яна (свого воеводу. — *Авт.*) проти Судислава, а сам пішов з малою дружиною із Угровська (волинського міста. — *Авт.*) до Галича²¹. Щоправда, того року князеві не вдалося втриматися в Галичі. Бунтівники-бояри були ще сильними. Але підтримка горожан обіцяла багато чого, якщо не головне, в майбутній боротьбі за об’єднання Галичини з Волинню. І молодий князь з оптимізмом дивився у майбутнє. У 1233 р. історія повторилася: при підтримці горожан Данило знову сів у Галичі і знову, уже наступного року, боярам вдалося вижити його з міста. Та з кожним роком бунтівливим феодалам усе важче було заважати поверненню Данила Романовича на галицьке велике князювання.

Намагаючись будь-якою ціною не допустити утвердження владного і рішучого сина Романа на галицькому престолі, вороже боярство вирішило протиставити йому іншого сильного князя — Михайла Всеволодича чернігівського²². Судислав та інші верховоди ворожої Данилові партії справедливо вважали, що позбавлений коріння в Галицькій землі, а особливо підтримки політично активних міських верств населення, і насильно посаджений Михайло неминуче перетвориться в слухняну маріонетку. Так і трапилося.

Особливо непорядну роль у галицьких справах продовжували відігравати угорські феодали на чолі з королем Андрієм II. Прагнучи

приєднати Галицьку землю до Угорського королівства, вони на словах обіцяли допомогу Данилові, а насправді підтримували його супротивників — будь-яких. Ось чому, коли бояри покликали на князювання Михайла чернігівського, король Андрій II зразу ж визнав його сина Ростислава “галицьким князем” і навіть пообіцяв видати за нього свою дочку.

Здавалося, Данило був загнаний у глухий кут. Але і в цьому майже безвихідному становищі він виявив мужність, витримку, военний і дипломатичний таланти. Князь вступив у союзницькі відносини з ворогом короля Андрія II, австрійським герцогом Фрідріхом, і навіть зібрався разом з братом підтримати того у війні з німецьким імператором. Неважко здогадатися, що при цьому галицьке військо неминуче виявилось б в угорському тилу. Тому Андрієві довелося відмовитися від союзу з чернігівським князем і відступитися. Він запросив обох Романовичів до себе “на честь” і підписав з ними у 1236 чи у 1237 р. дружній договір, пообіцявши дотримуватися нейтралітету в галицьких і волинських справах²³. На виконання умов договору Андрій змушений був відмовити Ростиславу Михайловичу в руці своєї дочки. Як зловтішно зауважено в Галицькому літопису, “король не дав свою дочку заміж за Ростислава і прогнав його геть”²⁴. Однак угорський монарх не побажав тоді видати дочку і за сина Данила Лева.

Проте бояри зуміли все ж посадити в Галичі Ростислава чернігівського. Але позбавлений підтримки угрів, він почував себе невпевнено і навіть запобігав перед Данилом, добровільно поступившись йому частиною князівства — “гірською країною Перемисьською”. Данило не задовольнився цим і невдовзі у 1238 р. оволодіває Галичем. Як сказано в літопису, “мужі градські” Галича, тобто провідники міської общини, твердо вирішили покликати старшого Романовича на князювання. Боярин Григорій та єпископ Артемій, яким належала тоді реальна влада в місті, не змогли стати на перешкоді всенародного бажання і зі сльозами безсилої злоби, як іронічно пише галицький книжник, були змушені просити: “Приходь, князю Даниле, візьми місто”. А от горожани “кинулися до нього, як блжолі до матки, як спраглий до джерела”. Ростиславу довелося тікати в Угорщину (таким був насправді “нейтралітет” короля Андрія!). А Данило Романович “прийняв стіл батька свого, і відсвяткував перемогу, і поставив на Німецьких воротах прапор свій”²⁵.

Безумовно, перемогою над боярською опозицією та чернігівськими князями Данило був зобов'язаний головним чином “мужам градським”, середнім і вищим верствам населення Галича та інших міст князівства, обуреним боярським свавіллям і потерпаючим від боярських утисків. Князя підтримало і сільське

населення, незадоволене пригніченням великими і дрібними феодалами. Опора на народні маси, хай в основному на середні й горішні верстви, паралізувала зусилля безпринципних боярських олігархій, які прагнули будь-що, навіть ціною іноземного поневолення батьківщини, зберегти свої землі, багатства і привілеї, з вузько егоїстичною метою опиратися об'єднанню князівства.

Того ж 1238 р. Данилові Романовичу вдалося включити в орбіту свого впливу і стольне місто Русі Київ. Коли помер його союзник, київський князь Володимир Рюрикович, великокняжий престол захопив ворожий Данилові смоленський князь Ростислав. Галицько-волинський князь вигнав його із Києва і посадив там свого намісника Дмитра, доручивши йому, як сказано у літописі, “обороняти (місто. — *Авт.*) від іноплемянних язичників, безбожних татар”²⁶. Але в цій перемозі Данила відчувався присмак гіркоти. Її аж ніяк не можна вважати об'єднанням усієї Південно-Західної Русі. Насувалася страшна гроза зі Сходу, і земля стугоніла від тупоту незліченної кінноти Батия...

Аж до цього часу в історичній літературі побутує думка, немов навала багатотисячних орд кочівників у 1237—1241 рр. була несподіваною для Русі. Для її народу — так, але для її правителів — ні. Руські князі, і насамперед великий князь владимирський Юрій Всеволодич, знали про наближення небезпеки від біженців із розгромленої монголо-татарами у 1235—1236 рр. Волзької Булгарії, від мандруючих на Сході руських та іноземних купців, зрештою, із донесень лазутчиків та християнських місіонерів, які відвідували Заволжя.

Знали — і нічого не зробили, аби згуртувати свої сили? Саме так! І причиною незгоди між можновладцями була та ж самісінька феодалська роз'єднаність, що послабила політичну і військову єдність Давньоруської держави. Недаремно так боровся з боярськими і князівськими “которами” (сварками) Данило Романович, який розумів згубність децентралізованого становища держави на випадок ворожої навали.

Сплондрувавши у 1237—1238 рр. Південно-Східну Русь, захопивши Рязань, Владимир-на-Клязьмі, Ростов, Переяславль-Залеський, Ярославль та багато інших міст, полчища Батия у 1239 р. навалились на Південно-Західну Русь. У березні того ж року вони захопили Переяслав-Південний, а в жовтні — Чернігів²⁷. У князя Данила більше не було сумнівів: ворог загрожує решті південноруських земель і міст. Він спішно намагається створити антитарську коаліцію, вступає в переговори про воєнний союз з новим угорським королем Белою, пропонує скріпити його шлюбом свого сина Лева з королівською дочкою. Та марно. Бела відмовив Данилові. Він боявся виступати проти завойовників, даремно

сподіваючись, що вони обійдуть його землі стороною. Так само зазнала невдачі спроба Данила підняти проти Батия польських і мазовецьких князів.

А тим часом у грудні 1240 р. орди завойовників штурмом захопили і майже знищили Київ, а потім рушили на Галицько-Волинську Русь. Було захоплено Володимир, Галич та більшість інших міст і фортець князівства. Наприкінці 1241 р. Батий завоював усю Південно-Західну Русь²⁸.

Сам галицько-волинський князь перебував тоді в Польщі, даремно прагнучи збудити мужність, воїнську доблесть та слов'янську солідарність у переляканих місцевих феодалів і добитися їх участі у боротьбі проти загарбників. Він повернувся додому тільки після того, як полки Батия рушили в Угорщину. Смерть, руїни і пожарища зустріли князя. Та Данило не занепав духом. Він докладає зусиль до відновлення міст і сіл, успішно бореться з феодалською опозицією. І перемагає її.

Відчайдушна спроба ворожих бояр протистояти його утвердженню на престолі привела до повторного запрошення Ростислава чернігівського у галицькі князі. Угорський король Бела дав у його розпорядження могутнє військо, а галицькі бояри виставили під його знамена численні озброєні загони. Данило і Василько розуміли, що на карту поставлені не лише їхні життя, а й доля Галицько-Волинської Русі: чи залишатися їй вільною, чи перетворитися у провінцію Угорського королівства, нехай навіть з руським маріонетковим князем на чолі. Романовичі ґрунтовно підготувалися до вирішальної битви, зібравши велике і відмінно озброєне піше і кінне військо. 17 серпня 1245 р. під валами галицького міста Ярослава відбулася генеральна битва, одна з найбільших у середньовічній Європі. У ній сили Данила і Василька розгромили військо Ростислава Михайловича та угорців. Данило, який керував галицькими і волинськими полками, показав себе вмілим і мужнім воєначальником. За всіма правилами класичного воєнного мистецтва він своєчасно ввів резерв під час битви, а обхідний маневр одного із його полків довершив справу. Перемога була повною. Ростислав утік спочатку в Польщу, а потім — в Угорщину, де й залишався до кінця своїх днів.

Тепер Данило міг, здавалося б, із полегшенням зітхнути. Але для цього доля не відпустила йому жодного дня. Князь негайно приступає до здійснення головної справи свого життя: згуртування руських сил для визволення з-під ярма монголо-татарських завойовників. Повернувшись із Центральної і Південної Європи у 1242 р., Батий осів на пониззі Волги, де заснував державу Золоту Орду. Формально вона входила до складу Монгольської імперії, але фактично з самого початку свого існування стала незалежною.

Загарбники виявилися спритними правителями. Вони зберегли систему феодальних відносин на Русі. Батий і його наступники зробили своїми васалами місцевих князів, збираючи їхніми руками непосильні данини й повинності з трудового населення і придушуючи повстання проти ординських поневолювачів. Золотоординська верхівка вміло грала на суперечностях між князями, на їхньому страхі втратити привілеї і багатства. Більшість князів і великих феодалів вступили у змову із загарбниками, зрадили своєму народові²⁹. Але на цій безрадісній, темній картині були і світлі плями. Не схиляли голову перед завойовниками деякі князі та їхні дружинники. На перше місце серед них варто поставити Данила Романовича Галицького.

Сплундрована монголо-татарськими ордами лежала в руїнах і згарищах Руська земля. Її мужні й працьовиті люди знайшли в собі сили відбудувати зруйновані жорстоким ворогом міста і села, відновити землеробство і скотарство, ремесла і промисли, оживити торгівлю. Раніше за інші частини Південно-Західної Русі оправилося від “Батисвого погрому” Галицько-Волинське князівство. Як оптимістично відзначив галицький літописець, невдовзі після ворожої навали Данило Романович “почав закликати... іноземців та руських, іноязычників і ляхів. День у день приходили підмайстри і майстри різні: втікали від татар сідельники, лучники, сагайдачники, ковалі заліза, міді й срібла: все ожило, і наповнилось дворами і селами поле навколо міста”³⁰.

Зумівши, завдяки тонким дипломатичним маневрам, ціною приниження перед Батием закріпити за собою великокняжий стіл, Данило Романович починає старанно й енергійно готуватися до звільнення рідної землі від поневолювачів. З цією метою він встановлює союзницькі стосунки з недавніми ворогами: польськими князями й угорським королем, а пізніше підписує мирний договір з Литовським князівством. Галицький володар, проте, розумів, що занурені в європейську політику західні сусіди — погані спільники в боротьбі проти Батия. І він шукає — і знаходить! — союзників на Русі. Його погляд звертається на північний схід, до могутнього Владимиро-Суздальського князівства.

У 1249 р. великокняжий престол у Володимирі рішенням великого хана Монголії (західні джерела називають його навіть “імператором”) дістався молодшому братові Олександра Невського Андрієві Ярославичу. Він одразу ж проявив свою волелюбність, прагнення до незалежності, переставши надсилати дари в Орду. Бажання Андрія звільнитися від ординської неволі привернуло увагу Данила, і галицько-волинський князь у 1251 р. укладає з ним воєнний союз, ознаменований шлюбом владимиро-суздальського князя і дочки старшого Романовича. Цей союз двох

найсильніших давньоруських князів налякав ординських правителів. Із Сарая на Владимиро-Суздальську Русь у 1252 р. було послано величезне військо під керівництвом хана Неврюя. Напад ординців був настільки раптовим, що Данило не встиг надіслати союзнику необхідну допомогу. Новгородський літописець повідомляє, що “втік князь Андрій Ярославич у Свейську землю”³¹, тобто до Швеції. Так Данило втратив єдиного сильного і надійного спільника в майбутній битві з ординцями.

Та й залишившись самотнім, князь Данило не занепав духом, продовжуючи зміцнювати старі й будувати нові, особливо надійно укріплені міста й фортеці, переважно на східних рубежах князівства. Одночасно він переозброював військо. Тепер Данило звертає особливу увагу на важко озброєну кінноту, де обладунками були захищені і вершник, і кінь. Як підказав йому власний воєнний досвід (битва на Калці), легкоозброєна монгольська кіннота не витримувала ударів важкоозброєних вершників. При цьому князь, за свідченням галицького літописця, перейняв усе краще з іноземного озброєння, зокрема легкі й міцні китайські лати із шкіри биків, які побачив у тих же монголів.

Уся ця робота проводилася дуже поспішно і з неймовірним напруженням сил. Літописи, і передовсім Галицький, дають зрозуміти, що в 1252 р. князь відкрито вступив у збройний конфлікт із загонами монгольського полководця Куремси, якого послали приборкати Данила, як перед тим Неврюю доручили задушити протест Андрія Ярославича.

Виконуючи широкомасштабний стратегічний план, розроблений у ханській ставці в Сараї, Куремса вторгся до галицького Пониззя, прорвавши оборону на Дністрі, з тим, щоб у подальшому окупувати Київщину та, використавши рать ворожого Данилові новгород-сіверського князя Ізяслава, вдарити на Галицько-Волинську Русь з півдня і сходу. Але цим планам не судилося здійснитися. Військо Данилового сина Лева розбило ординців і відкинуло їх за Дністер. Не мали успіху й інші воєнні заходи Куремси.

Тому наприкінці 1254 р. Данило Романович перейшов у рішучий наступ проти полчищ Куремси. Протягом наступного року ординцям було завдано кілька тяжких поразок, про що так сказано в Галицькому літописі: “Данило воював з Куремсою і ніколи не боявся Куремси, тому що Куремса ніколи не міг заподіяти йому зла”³². Успішно воював з ним Данило і у 1256—1257 рр. Ці перемоги галицько-волинського війська над ординцями не слід недооцінювати: вони були першими в історії визвольної війни давньоруського народу проти поневолювачів, що прибули зі Сходу.

В Золотій Орді вирішили за будь-яку ціну повернути Галицько-Волинську Русь у колишню залежність. Було зібрано величезне

військо, яке очолив досвідчений полководець Бурундай. У 1258 р., як з гіркотою повідомляє літописець, “прийшов Бурундай безбожник, злий, з багатьма полками татарськими, добре озброєними, і зупинився на тих місцях, де стояв Куремса”³³. Монголо-татарським силам, які у багато разів переважали чисельністю і бойовим оснащенням, неможливо було протистояти. Зневірівшись у допомозі Заходу, втративши єдиного союзника Андрія Ярославича в охопленій князівськими усобицями Русі, Данило змушений був наказати руйнувати укріплення галицьких і волинських міст. Уцілів лише неприступний Холм, гарнізон якого з презирством відхилив вимоги Бурундая розібрати мури і вежі міста.

Майже 60-річному Данилові довелося розпочинати боротьбу проти Орди, по суті, спочатку. Про останні роки його життя знаємо мало. Джерела, головним чином, іноземні, свідчать про його нові дипломатичні зусилля у Польщі й Угорщині по створенню антиординської коаліції. Але вони, як і раніше, не мали успіху. А важке, сповнене небезпек життя, численні рани підірвали здоров'я князя. Він серйозно захворів і 1264 р. помер у своєму улюбленому, відбудованому його руками Холмі.

Галицький літописець залишив нам дещо ідеалізований портрет Данила Романовича. Він захоплюється його воєнними подвигами, високо оцінює державні й дипломатичні здібності, діяльність князя по “влаштуванню землі”: спорудженню міст і фортець, заохоченню ремесел, промислів, торгівлі, сприянню землеробству. Але в цьому образі багато й життєвої правди.

Данило Романович зумів у часи найнесприятливіших внутрішньо- і зовнішньополітичних умов возз'єднати Галицьку і Волинську землі в могутньому князівстві, успішно протистояти ординським поневолювачам. Хай йому не довелося скинути ярмо монгольських ханів: ще не дозріли історичні умови. Але це аж ніяк не може применшити життєвого подвигу князя Данила — людини, що все своє життя присвятила справі об'єднання Русі проти загарбників.

**ДАВНЬОРУСЬКІ ЖІНКИ
В ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ
СЕРЕДНЬОВІЧНОГО СВІТУ**
(*Анна Ярославна, Євпраксія Всеволодівна*)

Історія зовсім мало знає про життя жінок на Русі. Її відомості стосуються головним чином простолюдинок: вони працювали дома й у полі, утримували худобу, допомагали чоловікам-ремісникам у їхніх майстернях, готували їжу, пряли, ткали, шили, виготовляли керамічний посуд. Виховували дітей, ходили до церкви... Про все це ми дістали уявлення в основному із джерел образотворчих, письмові ж — мовчать про буденне, очевидно, на їх погляд, зовсім не цікаве життя жінок, у тому числі й життя політичне та громадське.

Треба визнати помилковою думку, здавна поширену в художній історичній літературі, згідно з якою життя знатної горожанки, особливо титулованої, минало у грі на лютні (на Русі відповідно на гусях), співах, молитвах, вишиванні золотом і сріблом та інших благородних і витончених заняттях. Жінки на Русі, в усякому разі із князівських родин, брали активну участь у громадському, а то й у політичному житті свого міста, держави і навіть Європи. На відміну, скажімо, від римських чи давньогерманських юридичних узаконень давньоруське право не знало серйозних обмежень статусу і діяльності жінки в суспільстві. Але, звісно, цією свободою могли користуватися в основному представниці вищих верств. І пам'ятки писемності зберегли образи таких особливо активних громадських і політичних діячок.

Однією із найбільш відомих серед них була дочка улюбленого сина Ярослава великого князя київського Всеволода Анна, яку літописці прозвали Янкою (так, напевне, зверталися до неї близькі й друзі). З невідомих причин вона ще дівчиною постриглася у черниці, і Всеволод у 1086 р. заснував для неї жіночий монастир святого Андрія¹. Треба думати, що, виявивши неабиякі організаторські здібності (літописець пише, що вона “зібрала багатьох чорноризиць”, тобто черниць), Янка невдовзі стала ігуменею монастиря. Коли у 1089 р. помер київський митрополит, підшукати йому заміну було доручено дочці Всеволода. Літопис Нестора так сповіщає про це: “Відбула у Грецьку землю Янка... І привела Янка митрополита Іоанна”². Давньокиївські перекази зображають Янку Всеволодівну просвітителькою: вона заснувала школи для дівчат³.

Проте суспільно-політична і культурна діяльність Янки відбувалася у її рідній країні (за винятком її поїздки в Царгород за митрополитом). Твердити про її діяльну участь у міжнародному житті свого часу було б перебільшенням.

Тим часом її тітки — дочки Ярослава Мудрого відіграли помітну роль у політичній історії Європи XI ст. Та минуло чимало часу, перш ніж вчені це встановили.

Нестор, що не раз розповідав про синів Ярослава, зовсім не згадує про його дочок. А тим часом “Повість минулих літ” — головне наше джерело з історії Київської Русі до початку XII ст. Грунтуючись на уривчастих відомостях інших вітчизняних, а також іноземних пам’яток середньовічної писемності, вдалося з’ясувати, що Ярослав мав трьох дочок: Єлизавету, Анну й Анастасію (згадані, очевидно, в порядку старшинства).

Несторова “Повість минулих літ” та інші літописні зводи, численні іноземні джерела докладно розповідають про русько-скандинавські зв’язки часу Ярослава Мудрого. Скандинавська наймана (варязька) дружина, як відомо, допомогла Ярославу подолати Святополка Ярополчича й утвердитись у Києві. У свою чергу Ярослав не раз допомагав своїм північним союзникам. Так, у 1028 р. у Київ прибув просити політичного притулку норвезький конунг (король) Олаф на прізвисько “Товстий”, вигнаний із країни датським королем Кнудом. Разом із Олафом прибув його брат Гаральд. Одержавши військову і матеріальну допомогу від Ярослава, Олаф і Гаральд повернулися у Норвегію, щоб відвоювати корону. Олаф зазнав поразки і загинув, а його брат знову опинився на Русі⁴.

Живучи при дворі Ярослава, Гаральд закохався у його старшу дочку Єлизавету і попросив у батька її руки. Одержавши відмову (навіть чи київський князь хотів бачити Єлизавету дружиною вигнанця), Гаральд подався на службу до візантійського імператора. На чолі скандинавської найманої дружини він успішно воював за Візантію в Малій Азії, Італії, Греції та на Сицилії. Воєнні подвиги принесли йому гучну славу та прізвиська “Сміливий” і “Грізний”.

Бувши здібним поетом-скальдом, Гаральд склав натхненну пісню на честь київської князівни, що дійшла до нас в рукопису XIV ст. Наведемо уривок з цієї пісні у вільному перекладі Івана Франка:

Раз, дівчинонько, шістнадцять нас
З чотирьох проломів враз
Морську воду черпать мусили —
Хвилі лютії ревли,
Заливали човен наш дотла, —
Те таки ми не дались!
Гей, в кого не мужня душа,

Не посмів би плавать там!
А проте дівчина з руської країни,
Що в короні сяє, мене не приймає.
Знаю вісім штук: умію я
Вірші голосні складать,
Їздить на коні прудкому, як змія,
Плавать в пінявих валах
І на лижах по снігу шмиглять,
Списом в оленя кидать,
Веслувать, як досвідний гребець,
Мечем, луком воювать.
А проте дівчина з руської країни,
Що в короні сяє, мене не приймає⁵.

У 1047 р. щасливий вітер подув раптом у вітрила бойового Гаральдового човна, що метався по світу: звільнився норвезький престол. Конунг залишає службу у Візантії і повертається до Києва. “Горда діва” Єлизавета тепер ласкаво дивиться на нього, а Ярослав охоче віддає дочку заміж за головного претендента на норвезький трон. Єлизавета з Гаральдом від’їжджають у Норвегію. Відомо, що Гаральд царював майже двадцять років і загинув у битві при Стамфорд-Бриджі (поблизу Йорка) у 1066 р., коли нормани завойовували Англію. А сліди Єлизавети загубилися в глибинах історії. За одними відомостями, вона померла через кілька років після заміжжя, залишивши двох дочок, Інгігерду й Марію. За іншими, вірогіднішими, — пережила Гаральда і вийшла заміж за норвезького короля Свена (1047—1075 рр.).

Це була далеко не єдина королева у великому сімействі Ярослава Володимировича. Згідно з угорськими джерелами, інша дочка київського князя — Анастасія стала дружиною короля Угорщини Андрія (роки правління 1046—1061). Однак про неї відомо зовсім мало. Далеко більше знають історики-медієвісти про середню дочку Ярослава — Анну.

Більше — це порівняно з біографіями її сестер. А насправді... Почнемо з того, що дата народження Анни Ярославни точно не відома. На Русі її відносили до 1024 чи 1025 рр.⁶ Та оскільки вона вийшла заміж скоріше всього у 1051 р., то треба думати, що ця дочка Ярослава з’явилася на світ пізніше: в ті часи князівен видавали заміж у 15—16 років, а дівчину 26—27 років вважали безнадійно старою дівою. Вірогідним є свідчення В. М. Татищева — 1032 рік, — запозичене із неназваного і не відомого науці джерела: “Цього ж року народилася в Ярослава дочка”⁷. Найприродніше припустити, що в цьому повідомленні йшлося про Анну.

Серед країн Західної Європи, з якими Київська Русь підтримувала дипломатичні й торгові стосунки, не останнє місце посідало Французьке королівство. У давньоруських джерелах не раз

згадуються франки, під якими слід розуміти (виходячи із контексту цих відомостей) французів. У свою чергу, старофранцузькі “Пісні про діяння”, що являють собою своєрідне історичне джерело, зберегли ряд відомостей про Русь, торгівлю з її купцями. Вірогідно, появи французького посольства у Києві в часи князювання Ярослава передувала давня і стала традиція міждержавних відносин.

Майже все, що відомо про життя Анни Ярославни, зібрано у невеличкій праці російського вченого першої половини ХІХ ст. О. Я. Лобанова-Ростовського, виданій у Парижі в 1825 р.⁸. У додатку до цієї брошури вміщено 17 документів ХІ ст. з підписами самої Анни, її чоловіка і сина. Із зібраних О. Я. Лобановим-Ростовським актів, а також інших французьких джерел стало відомо, що на початку 1048 р. із Парижа відправилось посольство короля Генріха І Капета (роки правління — 1031—1060) просити руки дочки Ярослава Анни. Головним послом був учений єпископ Готьє із міста Мо, його супроводжували Васцелин де Шаліньяк, Роже Шалонський та ще кілька знатних вельмож. Втім, за свідченням першого тому збірника стародавніх хронік “*Rerum Gallicarum et Francicarum Scriptores*” (письменників, які повідомляли про справи галлів і франків), посольство прибуло ще 1044 р. За джерелами, що збереглися, істину встановити важко. Більшість істориків схиляється до дати 1048 р.

Незадовго перед тим померла перша дружина французького короля Матільда, не залишивши йому спадкоємця. Згідно з даними однієї французької ранньосередньовічної пам’ятки, “дійшла до нього (короля. — *Авт.*) слава про красоти принцеси, гідної володіти серцем великого монарха, саме Анни, дочки Георгія ... — І він був зачарований розповідями про її досконалості”⁹. Насправді, гадаємо, все було значно прозаїчніше. Немолодого вже Генріха цікавили не стільки принади можливої дружини, скільки реальна вигода від політичного союзу, яка випливала з такого династичного шлюбу.

Можна сказати, що у Франції середини ХІ ст. добре знали про Русь. Але не про Анну, а про руські озброєні заgonи, послані Ярославом на допомогу Візантії, які допомогли імперським легіонам розгромити норманів у Франції в битвах поблизу Канн (1019 р.) і Малфі (1041 р.). Відомий дослідник В. Т. Пашуто вважав, що “фінансова і моральна підтримка Русі могла придатися королю у важкій боротьбі за єдність Франції проти феодалної ліги графа Рауля де Крепі”¹⁰, — як ми переконаємося, головного суперника короля не лише на політичній арені.

* Християнське ім’я Ярослава було Георгій.

** Мається на увазі граф Рауль II (III) де Крепі і де Валуа, прямий нащадок Карла Великого.

Дійсно, у феодально роздібненому Французькому королівстві влада монарха реально поширювалася лише на королівський домен — шматок землі навколо Парижа. Звісно, що допомога Ярослава могла б стати вирішальною для Генріха I у справі об'єднання і централізації держави. Напевне, і руський князь розраховував на підтримку французького короля, цілеспрямовано проводячи в Європі політику проти експансіоністських прагнень Германської імперії.

Але планам сторін не судилося збутися: історія нічого про це не знає. Генріх I як був, так і залишився слабким правителем, не здатним впоратися з гордими графами та баронами, що прагнули незалежності. Виявився він і поганим союзником. У джерелах немає відомостей і про те, що допомога французького короля зміцнила позиції Ярослава у протистоянні Германській імперії.

Тим часом Анна Ярославна стала дружиною короля Франції. Французькі джерела називають три різних роки їхнього весілля: 1045, 1049 і 1051. Найбільш прийнятною датою цієї урочистої церемонії є 19 травня 1051 року. Пишне вінчання відбулося у Реймсі, в соборі, в якому коронувалися французькі монархи. Із французьких документів другої половини XI ст. відомо, що до 1058 р. Анна уже кілька років була королевою і мала трьох синів. Її первісток Філіпп, майбутній король Франції, народився 1053 р.

Укладений з високих державних міркувань династичний шлюб не був щасливим. Французькі середньовічні хроніки натякають на зв'язок Анни зі знатним васалом чоловіка Раулем III, тобто графом де Крепі і де Валуа, який очолював феодальну опозицію королеві. Деякі історики гадають, що Генріх I, безсилий перешкодити дружині любити суперника, апелював навіть до папи Миколи II. Намісник св. Петра звернувся з листом до Анни, вмовляючи і благаючи її “берегти короля”¹¹.

У дореволюційній історичній науці висловлювалася думка, немов Анна у Франції називалася ще й Агнесою. О. Я. Лобанов-Ростовський відзначив ряд державних документів Франції, на яких ім'я Агнеси написане латинськими літерами. Ці акти відносяться до часу правління як Генріха I, так і Філіппа I — чоловіка і сина Анни Ярославни. Погоджуючись із цією думкою, однак дозволимо собі заперечити припущення О. Я. Лобанова-Ростовського про перехід Анни-Агнеси до католицизму після 1054 р., коли формально єдина раніше християнська церква розкололася на православну і католицьку. В цьому просто не було необхідності, оскільки, ставши французькою королевою, Анна змушена була відвідувати католицьку церкву — іншої у Франції не було. Навряд щоб король чи папа могли вимагати від неї офіційного зречення православ'я: це неминуче зіпсувало б відносини Франції з Руссю.

Добре чи погано, але, проживши з чоловіком майже десять років, 1060 р. Анна його втратила. На престол вступив її семирічний син Філіпп I. До цього часу серед істориків побутує думка, немов королева-вдова стала регентшею і вершила всі державні справи замість неповнолітнього сина. Справді, наприкінці свого життя Генріх I хотів призначити дружину регентшею, але та розсудливо вирішила не брати на себе тягар управління країною, в якій була чужоземкою... Ось чому після смерті Генріха Анна стала всього лише опікункою юного короля, тоді як регентом був чоловік сестри покійного монарха граф Балдуїн Фландрський. Як опікунка Анна і підписувала разом із сином багато, цюправда, другорядних державних документів. На грамоті Філіппа I Суассонському абатству є підпис матері-королеви “Анна Рѣина” — слов’янськими кириличними літерами передано латинські слова “Анна регіна”, тобто Анна королева.

То була складна і для Франції, і для Київської Русі історична епоха. Пора жорстоких і майже безперервних воєн, таємних угод, навал кочівників, епідемій чуми і холери. У ті роки нормани завоювали Англію і Південну Італію, загрожували Франції; турки-сельджуки прорвалися на Близький Схід; половці майже щорічно вторгалися на південні окраїни Давньоруської держави, часом проникаючи в її глибини, навіть сягали Києва... Напевне, Анна стомилася від многотрудного політичного життя, постійних придворних інтриг, безнадійної і виснажливої боротьби чоловіка з бунтівливими феодалами, можливо, й від свого нещасливого кохання... Вона жадала самоти й спокою. Разом із двома молодшими синами Анна усамітнилася в одному з королівських замків у невеличкому містечку Санліссі, розташованому недалеко від Парижа. Як свідчить старовинна французька хроніка, королева цей замок “дуже любила в зв’язку з прекрасним полюванням, яке їй дуже подобалося”¹².

Неподалік од свого замку Анна збудувала церкву і монастир св. Вінцента. Це було в дусі часу. До наших днів у Санліссі збереглася каплиця, споруджена в XI ст., яку писемна традиція пов’язувала з іменем дочки Ярослава. Набагато пізніше біля входу в каплицю поставлено скульптурне зображення Анни на повен зріст з написом: “Анна руська, королева французька, засновниця собору в 1060 році”¹³.

У Санліссі Анна пережила другу молодість. З новою силою спалахнув її роман з графом Раулем де Крепі і де Валуа. За словами сучасника, граф не боявся нікого: ні короля, ні бога, ні диявола. Очевидно, вибір Анною Санліссського замку для своєї резиденції не був випадковим. Поблизу, в Крепі, знаходився замок Рауля. У 1062 р. він викрав вдову-королеву і обвінчався з нею,

незважаючи на те, що не розлучився з першою дружиною. Жінка Рауля Алінора звернулася зі скаргою до папи Олександра II, який змінив Миколу II 1062 р. Папа суворо наказав Раулю залишити Анну і повернутися до своєї жінки. Рауль гордо відмовився виконати вимогу голови католицької церкви. Тоді розгніваний Олександр II оголосив його шлюб з королевою недійсним, а самого Рауля відлучив від церкви.

Але, зневаживши папський гнів, Рауль та Анна продовжували жити разом аж до кончини графа у 1074 р. (за іншими відомостями, Рауль помер у 1071 р.). Королеві-матері довелося повернутися до двору сина. Знову, як і до

1062 р., вона підписує разом з Філіппом державні акти. У підписі латиною сказано: “Annae matris Philippi Regis”, тобто “Анни, матері короля Філіппа”. Останній раз її ім'я бачимо на грамоті, даній королем монастиреві у Пантелевуа 1075 р. Відтоді ім'я Анни не зустрічається в історичних джерелах¹⁴.

Що ж трапилося далі з Анною? Звісно, найприродніше припустити, що вона померла (в усякому разі 1089 р. її вже не було в живих¹⁵). Висловлювалася думка, що Анна Ярославна повернулася до Києва і, проживши на батьківщині кілька років у монастирі (як і належить вдові-королеві), померла. Однак ще наприкінці XVII ст. папер Менетріє знайшов могилу Анни в церкві Вільєрського абатства міста Етампа у Франції. Латинський напис на гробниці стверджував: “Тут лежить пані Анна, вдова короля Генріха”. Тривалий час палко сперечалися щодо автентичності напису, поки, нарешті, не було встановлено, що Анна дійсно померла у Франції¹⁶.

Втім, була висунута гіпотеза (на наш погляд, химерна і маловірогідна), відповідно до якої Анна таки повернулася до Києва, але була там погано зустрінута у зв'язку з кривавими усобицями між її братами, синами Ярослава: поглинуті боротьбою за

Анна Ярославна

київський стіл, вони буцімто вороже зустріли її, і вона була змушена знову відбутися у Францію¹⁷.

Усі існуючі зображення Анни, як скульптурні, так і графічні, створено в пізньому середньовіччі і, звісно, мають умовний характер. Подаємо одне з них, оригінал якого зберігається в Національній бібліотеці в Парижі.

Як бачимо, життя Анни Ярославни за межами батьківщини було романтичним, сповненим пригод. Та ще незвичайнішою була доля її небоги Євпраксії, дочки князя Всеволода і зведеної сестри Янки.

Якщо Анна Ярославна зовсім не згадується в наших літописах, то її небозі пощастило більше. “Повість минулих літ” під 1106 р. лаконічно повідомляє: “Того ж року постриглась (у черниці. — *Авт.*) Євпраксія, Всеволодова дочка, 6 грудня”, а під 1109 р. повідомляє про завершення її життєвого шляху: “Померла Євпраксія, дочка Всеволода, 10 липня, і похована була в Печерському монастирі біля південних дверей. І зробили над нею божницю в тому місці, де лежить тіло її”¹⁸. І це все, що відомо про Євпраксію Всеволодівну із руських джерел.

А тим часом ця жінка волею долі була кинута у вир дійсно грандіозних історичних подій, що відбувалися в Західній і Південній Європі, та й взагалі в католицькому світі, протягом майже двадцяти літ. Досить сказати, що, по суті, вона скинула з престолу германського імператора. “Наш літопис, зберігши лише ці дві останні дати, — писав відомий знавець історії міжнародних відносин епохи феодалізму, — дає привід з жахом думати про ту нетривку фактичну основу, на якій ми споруджуємо будову середньовічної історії руської зовнішньої політики”¹⁹.

Замогучувану руськими літописами з невідомих причин життя Євпраксії відновлюється, хоча і не без серйозних зусиль, на основі широкого кола західноєвропейських джерел, передовсім італійських і німецьких. Вона народилася від другого шлюбу Всеволода Ярославича, і про її матір відомо дуже мало. Історики знають, що першим шлюбом Всеволод був пов’язаний у середині XI ст. із дочкою візантійського імператора Константина Мономаха. Грецька принцеса родила Всеволоду майбутнього великого князя київського Володимира Мономаха і згадувану Янку. Від В. М. Татищева виходить підтримана М. М. Карамзіним думка, начебто принцеса померла у 1067 р.²⁰. Це схоже на правду. Не пізніше 1069 р. Всеволод узяв другу жінку — у 1070 р., за літописом Нестора, у нього вже народився син Ростислав.

Історик середини XVIII ст. Г. Ф. Міллер уперше висловив не спростовану досі думку, неначе другою дружиною Всеволода, яка, можливо, мала ім’я Анна, була половецька хатунь (княжна).

Історикам невідоме джерело цього повідомлення Г. Ф. Міллера. Але деяким ученим воно здається вірогідним, оскільки у 60-ті роки XI ст. напади половецьких орд на Русь стають постійними, і Всеволод, беручи шлюб з дочкою одного з ханів, міг спробувати забезпечити своє південне Переяславське князівство, подібно до того, як у 1094 р. великий князь київський Святополк одружився з дочкою знаменитого половецького хана Тугоркана²¹.

С. П. Розанов, якому належить єдина ґрунтовна праця про Євпраксію російською мовою, здається, перший звернув увагу на такий, гадаємо, незаперечний доказ того, що мати Ростислава та Євпраксії не доводилася матір'ю Володимирі Мономаху. “Повість минулих літ” під 1097 р. розповідає, як кияни послали “Всеволодову вдову” мирити Володимира Мономаха, який князував тоді у Переяславі, з його двоюрідним братом київським князем Святополком Ізяславичем: “І прислухався Володимир до благання княгині, — він шанував її як матір, заради пам'яті отця свого”²².

Час народження Євпраксії невідомий. Авторитетний генеалогічний довідник датує його приблизно 1071 р.²³, але, вірогідно, його упорядник керувався такими логічними міркуваннями. Коли Євпраксія вперше вийшла заміж у 1086 р., їй мусило бути принаймні 15 років. Чи було їй більше? Напевне, ні. Її перший чоловік помер через рік після заміжжя, не залишивши спадкоємця, і це, очевидно, пояснюється ранньою юністю Євпраксії. Отже, погодьмося з найвірогіднішою датою народження майбутньої германської імператриці — 1071 р.

Щоб зрозуміти, чому раптом Євпраксія Всеволодівна опинилася в далекій від Русі Германії, необхідно розібратися в історії відносин цих двох держав у другій половині XI ст. Жваві стосунки відносяться до перших років царювання знаменитого Генріха IV (правив імперією з 1056 р.). У 1061 р. він дав притулок вигнаний з Угорщини королеві Анастасії, дочці Ярослава Мудрого, і тоді ж надіслав посольство у Київ до її брата, великого князя Ізяслава. Вірогідно, імператор шукав шляхів зближення з могутньою Руссю, сподіваючись знайти підпору в ній при проведенні своєї європейської політики.

Є підстави вважати, що одруження “руського короля” (Rex Russiae), про що згадують германські латиномовні хроніки і в якому більшість сучасних учених бачать Святослава Ярославича чернігівського, на дочці Леопольда, графа Штаденського, Оді — було наслідком дипломатичних зусиль Генріха IV. На них охоче відгукнулися сини Ярослава Ізяслав, Святослав і Всеволод, які разом правили Руссю з часу його кончини (1054 р.). Коли 1068 р. цей триумвірат розпався, Ізяслав вирішив у боротьбі проти братів зіпертися не лише на Польщу, де у нього була рідня, а й на

Германську імперію. Очевидно, посла Генріха IV того ж 1068 р. побували у Києві.

Германський імператор дав притулок у Майнці вигнаному з Києва і Русі Ізяславу Ярославичу і його сину Ярополку. Германський хроніст XI ст. Ламперт зазначив: “Прийшов руський князь на імення Дмитрій (таким було християнське ім’я Ізяслава. — *Авт.*), принісши йому (Генріху IV. — *Авт.*) величезний скарб із золотих і срібних чаш, і просив у нього допомоги проти свого брата (Святослава. — *Авт.*), який силою зігнав його з князювання”²⁴. Генріх IV дари взяв, але Ізяславу не допоміг чи тому, що цілком був зайнятий придушенням повстання, що спалахнуло проти нього в Саксонії, чи через свою підступність. Тільки 1077 р., після тривалих поневірянь у чужих землях, Ізяславу вдалося повернутися до Києва, та і то лише коли 1076 р. помер його брат Святослав, котрий узурпував великокнязівський престол²⁵.

Кончина Святослава Ярославича, як це не дивно, рішуче вплинула на долю Євпраксії. Його вдова Ода разом із сином Ярославом повернулася в рідну Саксонію. Серед її рідні був Генріх Штаденський на прізвисько “Довгий”. Коли у 1082 р. після смерті батька Генріх успадкував його землі і титул маркграфа, Ода вирішила потурбуватись про його одруження і вказала на добре відому їй дочку Всеволода. Напевне, Всеволод Ярославич, тоді великий князь київський, охоче відгукнувся на зусилля Оди, оскільки, як і його батько, всіляко дбав про розширення міжнародних контактів з країнами Західної Європи.

У 1083 р. Євпраксію, якій тоді було навряд чи більше 12 років, відправляють у Саксонію, де вона відповідно до звичаїв того часу повинна була виховуватися до шлюбу. Як відзначила германська середньовічна монастирська хроніка, “дочка руського царя прибуває в цю країну з великою помпою, з верблюдами, навантаженими розкішним одягом, дорогоцінним камінням і взагалі незчисленним багатством”²⁶. Руську княжну обручили з маркграфом Генріхом, що був набагато старшим за неї, і помістили до повноліття в один із найбільших і знаменитих у Германії монастирів — Кведлінбурзький, абатисою якого була Адельгейда, сестра імператора Генріха IV. Вона уважно і лагідно повелася із дівчинкою. У монастирі Євпраксія здобула освіту — очевидно, її навчили німецькій і латинській мовам. Та перебування в приємному для неї Кведлінбурзі зіграло фатальну роль в долі Євпраксії. Біля 1086 р. відбулося її весілля з маркграфом Генріхом, а 1087 р. він раптово помер.

Після смерті Генріха маркграфом став його брат Людигеро-Удо. Євпраксія Всеволодівна продовжувала відвідувати Кведлінбурзький монастир, який став їй близький, і тривалий час жила у ньому. Там у домі абатиси Адельгейди вона познайомилася з імператором.

Він так захопився юнкою з Київської Русі, що після смерті своєї дружини Берти (27 грудня 1087 р.) вирішує одружитися з нею. У 1088 р. відбулися заручини, а влітку 1089 р. в Кельні — вінчання Генріха IV з Євпраксією, якій при коронації дали ім'я Адельгейди, напевне, на честь сестри імператора.

Втім деякі історики гадають, що в тривалій і напруженій боротьбі з папським престолом за першість у католицькому світі і Західній Європі Генріх IV намагався спертися на допомогу Київської Русі. Тому імператор керувався і політичними міркуваннями. Однак його розрахункам не судилося здійснитися.

Всеволод Ярославич, який став після смерті старшого брата Ізяслава (1078 р.) великим князем київським, не підтримав Генріха IV у його антипапській політиці. Висловлювалася думка, що імператор прислав у Київ посольство, аби заручитись сприянням руського князя²⁷. Однак воно не було успішним. Відомо, зокрема, що київський митрополит Іоанн не схвалював шлюбу Євпраксії з германським імператором: Генріх IV, щоб повалити папу Урбана II, прагнув об'єднати католицьку церкву з православною, звісно, з верховенством останньої. А Візантія тоді опиралася цьому. Звісно, присланий із Константинополя у Київ грек-митрополит був вороже настроєний до германського імператора²⁸.

Можливо, політичний прорахунок Генріха IV — провал його планів щодо Київської Русі — став причиною його охолодження до дружини. Та й сама Євпраксія скоро переконалася, що її чоловік — виключно аморальна людина. Він належав до секти миколаїтів, брав участь у їхніх розпусних оргіях і змушував до того і Євпраксію²⁹. Наприкінці 1093 р. з допомогою сина Генріха Конрада, що співчував їй, Євпраксія втекла з італійського міста Верони, де Генріх IV тримав її під охороною, до найлютішого ворога імператора — тосканської маркграфині Матільди. Озброєний загін, очолений баварським герцогом Вельфом, чоловіком маркграфині, звільняє Євпраксію і відвозить в інше італійське місто — Каноссу, де її з почестями, гідними імператриці, зустрічає маркграфиня.

Того ж 1093 р. за представленням Матільди син Генріха IV Конрад урочисто коронується короною Італії. Перехід сина на бік ворогів був тяжким ударом для імператора. Та найнещаднішого удару, від якого він уже неспроможний був оговтатися, завдала Генріху IV принижена й ображена ним Євпраксія-Адельгейда.

Сучасні історики сходяться на думці, що у справі політичного знищення Генріха IV Євпраксію спритно використали маркграфиня Матільда та папа Урбан II. З цим цілком погодитись не можна. Євпраксія жадала будь-що помститися чоловікові за всі знущання і приниження від нього. Тому імператриця наважилася подати на церковний собор у Констанці (квітень 1094 р.) скаргу на Генріха IV.

Собор визнав імператора винним перед дружиною і засудив його.

Однаке ні папа, ні Матільда тосканська не задовольнилися таким кінцем, справедливо вважаючи, що імператор відбувся надто легко. Маркграфиня влаштувала аудієнцію Євпраксії у папи, і Урбан II порадив їй виступити на наступному соборі у П'яченці. Євпраксія вирішила прислухатися до його поради. 1 березня 1095 р. розпочався собор, на який прибули єпископи Германії, Італії, Франції, Бургундії та багато інших релігійних діячів. Усього до П'яченци прибуло 4000 церковників і 30 000 мирян, тому перше і третє засідання собору довелося проводити під відкритим небом.

Справа Євпраксії, чутки про яку ширилися по всій Європі, викликала загальну увагу. Нещадна і щодо себе, вона правдиво розповіла про знущання чоловіка, про його мерзенну і розпусну поведінку. Собор засудив Генріха IV і виправдав Євпраксію. Імператору проголосили анафему, відлучили його від церкви і позбавили престолу. Варто погодитися з висновком біографа Євпраксії, який скрупульозно вивчав відомі науці джерела, згідно з яким “її громадянське самогубство було разом [з тим] і політичним знищенням Генріха IV — з цього моменту він уже не міг більше підвестися”³⁰. Справді, з того часу імператор втратив силу й авторитет і зрештою змушений був відректися від влади на користь свого другого сина.

Чи ж був Генріх IV такою аморальною людиною, якою зображають імператора сучасні йому хроніки? Не виключена тут і деяка тенденційність джерел. Цікаву і варту уваги думку висловив тонкий знавець тієї епохи: “Навколо цієї події (сварки Генріха з дружиною. — *Авт.*) народна поголоска і старанність публіцистів створили чимало легенд. Реальна особистість Євпраксії була дуже ретушована образами біблійних оповідань і навіть античної традиції, завдяки чому скандальні подробиці подружніх стосунків імператора спотворені і перебільшені”³¹.

Після собору в П'яченці Євпраксія деякий час жила в Італії, а потім у 1097 р., згідно з “Хронікою” Альберта Штаденського³², перебралася в Угорщину, де мала рідню (згадаймо, що її тітка Анастасія вийшла заміж за угорського короля Андрія і, можливо, тоді ще була живою). Наприкінці XI ст., як вважають історики, рятуючись від переслідувань агентів чоловіка, Євпраксія Всеволодівна повертається на батьківщину і мешкає у матері. Коли 7 серпня 1106 р. помер Генріх IV, вона, овдовівши офіційно, змогла піти у монастир, про що й повідомила “Повість минулих літ”. Напевне, Євпраксія вступила в жіночу Андріївську обитель, де ігуменею була її зведена сестра Янка. Прожила вона там, як ми знаємо, недовго: в липні 1109 р. померла.

Як писав дослідник її життя “такою є сумна історія Євпраксії-

Адельгейди. Це — драма жіночої душі, яка потрапила в чуже середовище і стала іграшкою чужих пристрастей. Вихор політичних розрахунків і пристрастей, який рано відірвав цей тендітний листочок від його гілки, заніс його в далеку чужу країну, довго крутив його там і плямував брудом тамтешнього життя, поки, зрештою, понівеченим, пошматованим не приніс знову на старе місце...»³³. З цим поетичним висловлюванням, здається, можна було б і погодитись. Та хіба був цей листочок слабким? Хіба жінка, яка мужньо публічно, в присутності тисяч людей, виступила проти монарха наймогутнішої на землі держави, не гідна епітета сильної?!

«СВІТИЛЬНИКИ РОЗУМУ» (Іларіон, Никон, Нестор)

До цього часу героями нашої книги були особи князівського походження: про них і майже виключно про них розповідають давньоруські літописи, життя святих, літературні твори, пам'ятки правового характеру. Люди із народу у вітчизняних джерелах, за рідкісними винятками,— згадаймо юнака-кожум'яку, який мужньо став на герць з печенізьким богатирем! — не відобразились.

Але в персоналіях давньоруських пам'яток писемності є один виняток. Це — «світільники розуму»: історики, письменники, філософи, живописці. Їх труд надзвичайно шанувався у суспільстві, завдяки зусиллям багатьох із них виникли ті різноманітні твори, з допомогою яких ми можемо тепер відтворити історію і культуру давньоруської народності та її держави.

Серед найосвіченіших людей того часу найчастіше згадуються в писемних пам'ятках давньоруські літописці. Це неважко збагнути: вони були безпосередніми творцями велетенської споруди східнослов'янської історії середньовіччя. Найвідоміший серед них Нестор, якого історики та літературознавці здавна вважають складачем, автором чи редактором (можливо, він був і тим, і тим) «Повісті минулих літ».

До наших днів дійшов порігняно пізній (XVI ст.) так званий Хлебниковський список «Повісті», де повідомляється, що він вийшов з-під пера «Нестора, чорноризця Феодосійового монастиря Печерського»¹. В. М. Татищев, який, здається, першим, не вагаючись, назвав Нестора творцем «Повісті минулих літ», мав у своєму розпорядженні поряд з Хлебниковським ще два літописних зводи — Розкольниківський і Голіцинський,— де названо цього вченого-книжника творцем найдавнішого серед літописів, що збереглися.

Спроби деяких пізніших істориків (їх роблять аж до нашого часу) поставити під сумнів авторство Нестора ґрунтуються на відсутності згадки про нього в давніх списках цього літописного зводу: Лаврентіївському та Іпатіївському. Але, як довели літописознавці, ім'я Нестора було вилучено з «Повісті» в процесі створення двох її пізніших редакцій внаслідок напруженої

ідеологічної боротьби двох угруповань книжників Києва: печерського, до якого належав Нестор, і видубицького. Представник останнього і написав другу редакцію “Повісті”, де її творець уже не згадується. В цій боротьбі одну з пріоритетних ролей відігравало питання про особу першого літописця і, що важливіше, про місце створення першого великого давньоруського літопису.

Не лише у другій половині XI — на початку XII ст., коли жив і працював Нестор, а й у XIII ст. громадська думка твердо пов’язувала його ім’я з “Повістю”. Наприклад, у посланні до єпископа Симона 1232 р. чернець Полікарп з-поміж ченців Печерського монастиря виділяє Нестора, “який написав Літопис”³. Однак в XII—XIII ст., гадаємо, у давньоруському суспільстві знали, що Нестор був хоч і найвидатнішим, але не першим літописцем. Відповідно і його “Повість” не є першим вітчизняним літописом.

Це розуміли (хоча і не знали ще точно!) найбільш проникливі історики XVIII ст.— часу, коли історія перетворювалася на справжню науку, коли почали накопичувати і критично вивчати джерела. Згаданий уже В. М. Татищев, хоча і вважав Нестора найдавнішим серед відомих науці літописців, усе ж вважав, що “безсумнівно, перед Нестором, і задовго, письменники (літописці.— Авт.) були”⁴.

Коли ж виник перший давньоруський літопис? “Якщо вести мову про літописи — історичні твори, що мають певну концепцію, то, очевидно, такі твори з’явилися не раніше кінця X ст.”⁵ Сказане не виключає того, що задум робити щорічні хронікальні записи подій і явищ міг виникнути і втілитися в життя дещо раніше.

До кінця X ст. відносив укладання першого літописного зводу на Русі і видатний учений академік Л. В. Черепнін. Він вважав, що цей звід було створено десь близько 996 р. Анастасом Корсунянином — пресвітером (старшим священником) збудованої Володимиром Святославичем того року Десятинної церкви. Гіпотеза Л. В. Черепніна видається вразливою: «Десятинний звід» 996 р. не було продовжено. Це продовження мало відобразитися в “Повісті минулих літ”, як це сталося з усіма іншими літописними зводами, що передували їй.

Тому найобгрунтованішою видається думка академіка О. О. Шахматова, згідно з якою перший літописний звід було укладено в Києві під час князювання Ярослава Мудрого у 1037-1039 рр. і названо вченим Найдавнішим. Потім був створений літопис у Новгороді в 1050 р. Згодом літописання продовжувалося в Києві: два зводи написано у Печерському монастирі в 1073 і 1095 рр. Нарешті, увінчує піраміду стародавнього літописання Несторова “Повість минулих літ” (друге десятиліття XII ст.).

Жоден з літописних зводів, що передували “Повісті”, не зберігся: їх існування доведено О. О. Шахматовим з допомогою тонкого аналізу текстів твору Нестора і Новгородського першого літопису молодшого ізводу, які увібрали в себе ці зводи. На думку вченого, Найдавніший літопис 1039 р. був створений при храмі чи монастирі св. Софії і його автор мав на меті викласти історію Київської Русі й запровадження в ній християнства⁶. Він вважав, що цей перший східнослов’янський літопис був лапідарним, поступаючись обсягом, а також художніми достоїнствами відповідній частині “Повісті”. Однак він старший од Несторової праці майже на сто років!

Пошуки автора чи хоча б одного з упорядників київського Найдавнішого зводу 1039 р. виявилися надзвичайно складною справою. Мабуть, єдине, в чому погоджуються дослідники, історики, літературознавці та лінгвісти,— так це в тому, що Найдавніший літопис виник у високоосвіченому середовищі своєрідної академії, що утворилася при дворі розумного й освіченого князя Ярослава Мудрого у 30—40-х роках XI ст. Різними шляхами протягом багатьох десятиліть вчені прийшли до висновку, що ця епоха стала початковим етапом виникнення історичної літератури на Русі — літописання. Та навіть над згаданою, треба думати, блискучою плеядою представників інтелектуальної еліти тих часів підноситься справді велетенська постать Іларіона, видатного давньоруського філософа, історика, письменника.

Деякі сучасні історики філософії взагалі вважають Іларіона родоначальником давньоруської наукової літератури. У передмові до присвяченої йому колективної праці Інституту філософії АН СРСР читаємо: “Зараз важко встановити, чи існувала до Іларіона розвинута писемна традиція на Русі”. Він — “зачинатель давньоруської філософської наукової традиції”⁷.

У вітчизняну культуру й науку Іларіон увійшов насамперед як творець знаменитого “Слова про закон і благодать” — історико-філософського твору виняткової глибини, що стверджував рівність між усіма народами на землі, формував патріотичну теорію всесвітньої історії, в якій почесне місце відводилося Київській Русі, пророкувалося велике і славне майбутнє давньоруському народу. “Ідеї ці викладені в “Слові” з пластичною ясністю та винятковою конструктивною цілісністю”⁸. Вчені вважають, що в “Слові про закон і благодать” закладено чітку історико-філософську концепцію, яка відображала і сучасну авторові дійсність, і духовні шукання, і потреби давньоруського суспільства епохи Ярослава Мудрого. Деякі спеціалісти вважали, що “Слово” написане і виголошене Іларіоном перед князем Ярославом, його сім’єю та двором у Софійському соборі між 1037 і 1043 рр.⁹. Висунута в останні роки С. А. Висоцьким концепція, за якою Софійський собор було споруджено і розписано

до 1032 р., дозволяє дещо відсунути в минуле час виникнення твору Іларіона.

Та для істориків і філологів особистість Іларіона цікава іншим боком його творчості. Сучасні дослідники справедливо вбачають в ньому одного з перших (якщо не першого!) вітчизняних літописців. Тому є підстави докладніше зупинитися на його житті та діяльності.

Після того як у 1037—1039 рр. було впорядковано Найдавніший звід, літописання у Києві припинилося на чверть століття і відновилося Печерським зводом 1073 р. Це порушення літописної традиції, напевно, пов'язане з наслідками боротьби за заміщення загальноруської митрополичої кафедри, про яку глухо, на жаль, повідомляє літопис. Мовиться про відоме поставлення князем Ярославом у київські митрополити пресвітера палацової церкви у Берестові Іларіона, автора “Слова про закон і благодать”. Під 1051 р. “Повість минулих літ” небагатослівно повідомляє про цю надзвичайно важливу подію, що свідчила про намір давньоруського уряду здобути церковну незалежність од Візантії. Митрополита було призначено без згоди константинопольського патріарха, якому формально підпорядковувалася київська митрополія: “Поставив Ярослав Іларіона в митрополити, руського родом, у церкві святої Софії, зібравши для цього єпископів”¹⁰.

Продовжуючи цю літописну статтю, Нестор пояснив, що Іларіон мав відношення до заснування Києво-Печерського монастиря і належав до кола близьких до князя людей: “Боголюбивий князь Ярослав любив село Берестове і тамтешню церкву святих апостолів, і опікувався багатьма попами, серед яких був пресвітер, іменем Іларіон, людина благосна, книжна і пісник... Викопає він печерку невеличку, на два сажні, і, приходячи із Берестового, відправляв там “години” і молився богу усамітно. Потім бог навів князю думку поставити його митрополитом у церкві святої Софії, а печерка ця так і залишилась”¹¹. Ця скромна “печерка” допоможе нам прослідкувати подальший життєвий шлях Іларіона.

Про те, що Іларіон був однодумцем Ярослава Володимировича і допомагав йому в боротьбі за політичну й ідеологічну (церковну) незалежність од Візантії, є свідчення у преамбулі однієї з найдавніших пам'яток руського права — Статуті князя Володимира. У Статуті записано, що Ярослав разом з митрополитом Іларіоном здійснив реформу візантійського церковного права, щоб пристосувати його до давньоруських умов.

Тим часом конкретні обставини призначення “русина” Іларіона митрополитом давньоруської церкви досі неясні. “Повість минулих літ” про це умовчує, а пізній Никонівський літопис пояснює їх таким чином: “У Ярослава з Візантією” сварки і незгоди були”, він терпів од греків “ворожнечу й лукавство”, тому цілком

закономірно, як вважає літописець (“за священним правилом і статутом апостольським”), князь порадився з руськими єпископами і поставив Іларіона в митрополити “Києву і всій Руській землі”¹².

Сучасні історики скептично ставляться до тих повідомлень Никонівського зводу, що не мають аналогій в літописах давньоруського часу (XII—XIII ст.). Але в нашому випадку ця розповідь видається цілком вірогідною. Адже у 1043 р. відбувся останній широкомасштабний похід Київської Русі на Візантію. Він був викликаний демонстративним обмеженням прав і привілеїв давньоруських дипломатів і купців у Константинополі, можливо, тоді греки розформували руський допоміжний корпус, що здавна (принаймні з часів княгині Ольги) був на службі у візантійських імператорів¹³. Безпосереднім поштовхом до війни могло послужити вбивство у Константинополі руського посла, засвідчене візантійським хроністом Іоанном Зонарою.

Наші літописи наводять на думку, що Ярослав старанно готувався до війни і свідомо пішов на розрив політичних і церковних відносин з Візантією, прагнуч залучити собі в союзники деякі європейські держави. Однак похід на Царгород численної руської рати на чолі з його сином Володимиром несподівано для київського князя закінчився поразкою¹⁴. Ярослав не занепадав духом, тут же встановив небезпечні для Візантії відносини з Угорщиною, Польщею, Германською імперією, рядом інших країн Європи. У джерелах знаходимо натяки, що київський володар уклав союз із печенігами, особливо небезпечними на той час ворогами Грецької імперії.

Тому візантійський уряд невдовзі після здобутої над війською Володимира Ярославича перемоги змушений був поступитися, докладаючи енергійних зусиль до нового зближення з Руссю. Греки повернули полонених і відшкодували збитки, завдані київським купцям і давньоруському монастиреві на Афоні. Десь біля 1046 р. був підписаний союзний русько-візантійський договір, у подальшому скріплений найбільш надійною на той час печаттю — династичним шлюбом улюбленого сина Ярослава Всеволода із дочкою імператора Константина IX Мономаха Марією.

Та цим русько-візантійський конфлікт не було вичерпано — так, у всякому разі, вважала руська сторона. Недаремно Никонівський звід згадує про “сварки і незгоди” з греками, які, судячи з контексту повідомлення і вміщення його під 1051 р., продовжувались і після 1046 р. Очевидно, Ярослав не задовольнився умовами угоди з Візантією і, не вірячи облесливим запевненням її дипломатів про мир і дружбу, прагнуч забезпечити себе від ідеологічної експансії імперії, наслідком чого й стало самовладне поставлення київським князем Іларіона на загальноруського митрополита.

Важко пояснити, чому наші літописи обійшли мовчанкою і діяльність Іларіона на посаді голови Руської церкви, і факт усунення його з митрополичої кафедри. А от з іноземних джерел відомо, наприклад, що він призначив єпископа в Тмутаракань¹⁵. Після 1051 р.— року поставлення Іларіона в митрополити — “Повість минулих літ” та інші літописи взагалі не згадують про нього. Навіть коли 1054 р. помер князь Ярослав, митрополит не брав участі в похоронній церемонії — найвірогідніше, на той час кафедра митрополита була вже вакантною: “Всеволод же обрядив тіло батька свого, поклав його на сани (похоронні.— *Авт.*), відвіз його у Київ (із Вишгорода, де помер князь.— *Авт.*) у супроводі попів, які співали належні співи”¹⁶. Зрозуміло, що багато хто з істориків дійшов висновку, ніби Іларіон помер раніше Ярослава. Як би там не було, але 1055 р. на Русі перебував уже новий митрополит Єфрем, треба думати, присланий візантійським патріархом, грек за походженням.

Вважаємо, однак, що Іларіон насправді змушений був зійти з кону суспільно-політичного життя — піти геть, аби через кілька років знову на нього повернутися: в іншій якості й під іншим ім'ям.

Падіння першого митрополита-русина в науці, як правило, пов'язують з остаточним примиренням між Руссю й Візантією, санкціонованим династичним шлюбом дочки імператора із сином київського володаря. З подібною версією можна погодитись. У такому разі шлюб мав відбутися наприкінці 1051—1052 р. Адже вже у 1053 р., як засвідчує Нестор, “у Всеволода народився син від дочки царської, гречанки, і назвав його батько Володимиром”¹⁷. То був майбутній видатний державний діяч і полководець Володимир Мономах.

Отже, Іларіона принесли в жертву міжнародним державним інтересам. А що з ним трапилося далі?

Ще на початку ХХ ст. вчені-літописознавці виявили стилістичну й ідейну схожість між “Словом про закон і благодать” Іларіона та Найдавнішим літописом 1037—1039 рр. (І. М. Жданов, О. О. Шахматов). Д. С. Лихачов розвинув цю думку, навівши текстуальні збіги між обома пам'ятками і збільшивши кількість відзначених його попередниками “загальних місць”. Він показав, що головна схожість припадає на ту частину літопису, в якій ідеться про поширення християнства в Київській Русі (а це один із основних сюжетів “Слова” Іларіона). Звідси вчений-філолог зробив висновок, що “автором обох творів була одна особа — Іларіон або близьке до нього коло Ярославових книжників, які проводили політичні ідеї Ярослава”¹⁸. Останні слова мовлено, здається, з міркувань академічної обережності: якщо “Слово” вийшло з-під пера самого

лише Іларіона, то чому близька до нього частина Найдавнішого літопису має належати якомусь нікому не відомому авторському колективу? Підтримуючи цю концепцію, М. М. Розов підкреслив, що і Найдавніший звід, і “Слово про закон і благодать” Іларіона повинні були з’явитися одночасно, в тому самому місці і співіснувати деякий час.

Таким чином, можна вважати майже доведеним, що Іларіон створив принаймні частину Найдавнішого зводу і, мабуть, міг бути редактором (чи автором) цього твору. Справді, кому, як не односторонцю і провідному ідеологові давньоруського суспільства того часу міг доручити великий князь київський створення першого у східнослов’янській історії літопису? Винятково важлива роль Іларіона в заснуванні літописання пояснює припинення історико-наукової діяльності на Русі протягом багатьох років: до цього могло призвести усунення сподвижника Ярослава з митрополичої кафедри, отже, й з ідейно-політичного життя.

В історії літописання уже давно утвердилася думка, що другим упорядкованим у Києві зводом був Печерський 1073 р., названий так за місцем створення. О. О. Шахматов, а слідом за ним М. Д. Приселков довели, що діяльну участь у печерському літописанні початку 70-х років XI ст. брав сподвижник засновників Печерського монастиря Антонія і Феодосія Никон, у створеному літописцем Нестором “Житті Феодосія” шанобливо названий Великим. Нестор зображує його заглибленим у невтомну працю по створенню книг (літопису?): “Сидить, бувало, Великий Никон і пише книги”¹⁹. Його ім’я у “Житті” стоїть в одному ряду з іменами прославлених у церковних колах Антонія і Феодосія.

Можна здогадуватися, що коли назріла політична необхідність остаточно замиритися з Візантією, київському урядові довелося піти на поступки в ідеологічному, церковному питанні, а князеві Ярославові пожертвувати своїм сподвижником і, можливо, близьким другом Іларіоном. Коли постала проблема влаштування подальшої долі усунутого з митрополичої кафедри Іларіона, було знайдено “простий” вихід: він прийняв схиму і став ченцем Никоном. Швидше за все це сталося 7 листопада 1053 р. Така смілива і дотепна гіпотеза, вперше висунута на початку XX століття²⁰, уявляється найбільш вірогідною.

Згідно з “Житієм Феодосія”, Никон прийшов у печеру Антонія раніше головного героя цієї агіографічної пам’ятки. Тривалий час Никон залишався єдиним пресвітером у чернечому товаристві: коли Антоній вирішив узяти Феодосія в свою “печерку”, тобто у монастирок, то він “звелів Великому Никону постригти його: був той Никон пресвітером і мудрим чорноризцем”²¹. Зазначимо, що так само, як Іларіон переважав ученістю і книжністю своїх колег,

так і Никон вирізнявся цими ж достоїнствами серед братії Києво-Печерського монастиря. Нестор зазначає, що “коли сам (Феодосій.— *Авт.*) повчав братію у церкві духовними словами, то просив Великого Никона прочитати щось із книг для повчання братії”²².

Доповнимо доводи М. Д. Приселкова ще кількома міркуваннями. Раніше згадувалося, що Іларіон, будучи пресвітером храму на Берестові, “викопав печерку невеличку”. Потім, коли у Київ прийшов Антоній, “став ходити він по нетрях і горах у пошуках місця, яке б йому бог указав. І прийшов він на пагорб, де Іларіон викопав печерку, і полюбив місце оте, і поселився він у ній”²³. На той час Іларіон, ставши митрополитом, перестав бувати у своїй “печерці”, і вона спорожніла. Очевидно, Антоній поселився в ній зі згоди митрополита.

Потім Іларіона змістили з митрополичої кафедри, і він, здавалося б, назавжди зникає з давньоруського політичного небосхилу. Зате в “печерці”, нещодавно зайнятій Антонієм, з’являється новий мешканець, досі не згадуваний ні у літописах, ні у “Житії Феодосія” — чорноризець Никон, чомусь одразу ж названий Никоном Великим. Із життя Феодосія випливає, що в печерці Никон почувався господарем. Тому найбільш закономірним буде припустити, що Іларіон під іменем Никона повернувся до власноручно викопаної печерки.

Важливо відзначити, що і настоятель князівського храму Іларіон, і звичайний чернець Никон, що перебував у печері, названі одним словом “пресвітер” (старший священик). Адже на Русі того часу священнослужителів здебільшого називали попами, і лише з кінця XI ст. почали вживати термін “священик”²⁴. Подібний збіг навряд чи міг бути випадковим.

Зрештою, якщо відкинути припущення, що Никон був не хто інший, як усунутий київський митрополит Іларіон — найпомітніша постать у давньоруському ідеологічному дійстві, — то буде важко зрозуміти, чому скромна, винятково конфесійна діяльність звичайного ченця Печерської обителі викликала такий сильний протест і навіть гнів з боку князя Ізяслава Ярославича і митрополичої кафедри. Напевне, ця людина, навіть позбавлена свого високого поста, залишалася небезпечною для них і впливовою у церковних колах фігурою, авторитетним діячем, який зберіг вплив на суспільно-політичне життя Києва і Русі. Вибух князівської та митрополичої люті проти Іларіона трапився у лютому 1061 р.

Тоді Никон з дозволу Антонія — так розповідається у “Житії Феодосія” (однаке, гадаємо, першим у тріаді Антоній — Никон — Феодосій був усе ж відставний митрополит) — постриг у ченці двох київських вельмож. Цей, здавалося б, буденний для мона-

стирського життя вчинок викликав обурення князя Ізяслава. Але, диво дивне, князь не заподіяв зла Никону.

Напевне, слід погодитись із давно вже висловленою думкою, що гнів Ізяслава Ярославича був інспірований тодішнім митрополитом-греком. Через те що Іларіон-Никон був, на думку митрополита, небезпечною особою, до якої, мабуть, горнулися священнослужителі й віруючі, виникла загроза створення під його керівництвом монастиря у Києві. Можна лише здогадуватися, що, мабуть, симпатизуючи в душі Никону, князь зумів пом'якшити невдоволення митрополита. Никону дозволили зрештою заснувати монастир, але далеко від Києва²⁵. Так розпочалася його південна одісея. Никон засновує монастир в окраїнному давньоруському місті Тмутаракані, яке швидко перетворюється в один з головних осередків книжності на Русі: "Заснував монастир славний, який існує і понині"²⁶.

Є підстави вважати, що в далекій Тмутаракані Никон не цурався політичної діяльності, оскільки у 1067 р., після смерті тамтешнього князя Ростислава, "мешканці його (міста Тмутаракані. — *Авт.*) вблагали великого Никона відбутися до князя (чернігівського. — *Авт.*) Святослава і прохати його, щоб він відпустив свого сина до них і той посів би княжий стіл"²⁷. Пройжджаючи до Чернігова через Київ, Никон зустрівся з Феодосієм, і той умовив його повернутися у Печерський монастир і не розлучатися більше. Відвізши нового князя Гліба Святославича до Тмутаракані і посадивши його на княжий престол, Никон у вересні 1068 р. повертається до Києва²⁸.

Києво-Печерський монастир наприкінці 60-х — на початку 70-х років XI ст. був головним осередком ідеологічного життя на Русі, немало впливав на справи політичні. У 1073 р. його верхівка різко виступила проти чвар між синами Ярослава, що послабляли єдність та обороноспроможність держави. Коли Святослав вигнав із Києва Ізяслава і посів його місце, гнів нового князя впав на Никона — провідного ідеолога монастиря, який протестував проти незаконного з позицій феодальної моралі й права усунення з престолу старшого брата молодшим. Никону доводиться знову відбутися до Тмутаракані, звідки, втім, він невдовзі повертається: у 1074 р., після смерті Феодосія. Через чотири роки він стає печерським ігуменом. Помер Никон у 1088 р.²⁹, очевидно, досить похилого віку.

Видатна роль Никона у створенні літописання на Русі визнається всіма науковими авторитетами. О. О. Шахматов першим виділив серію пізніших вставок до тексту Найдавнішого київського зводу 1037–1039 рр. і показав, що їх автором був Никон. З приводу однієї групи вставок учений писав, що вони свідчать про участь "у переробці цього зводу особи, знайомі з Тмутараканню,

Хозарами, Касогами і Корсунем, ведуть нас до особи Никона, якого визнаємо тому пайближчим учасником чи керівником праці, розпочатої в Печерському монастирі, коли останній вирішив відродити літописну справу, що завмерла на Русі після перших славних літ князювання Ярослава”³⁰.

Матеріали для відновлення літописання Никон почав збирати, напевне, в другій половині 50-х — на початку 60-х років XI ст., спершу в Києві, згодом у Тмутаракані, а потім знову в Києві. Можливо, в ті роки він робив і перші, поки ще чорнові щорічні записи. Важливо відзначити, що наш літописець не лише фіксував сучасні йому події, а й відновлював минуле, використовуючи письмові та усні (фольклорні) джерела. Багато вчених впевнені, що саме Никон увів до літопису “Корсунську легенду” про хрещення князя Володимира і давньоруського народу, перекази про перших руських князів Олега, Ігоря, Ольгу і Святослава, про хоробрі походи русів на Царгород.

Розширивши і продовживши Найдавніший звід, Никон, очевидно, надав своєму творові ту форму літопису, яка згодом стала традиційною. Маємо на увазі виклад подій у щорічних статтях. Деякі дослідники вважають, що вперше хронологічне членування застосував у літопису також Никон: раніше розподілу викладу за роками в літописних зводах не було. Нам здається найбільш прийнятною думка, згідно з якою Никон написав і відредагував Перший Печерський звід протягом 1069—1073 рр.

Існує безперечний зв’язок між Печерським літописом Никона 1073 р. і “Повістю минулих літ” Нестора початку XII ст. — за допомогою Початкового, також створеного у Києво-Печерському монастирі, зводу кінця XI ст. Никонів літопис ліг в основу “Повісті”, та й сам її творець був сучасником, хай і молодшим, Нестора. Варто визнати правдоподібним твердження, що “зерно” “Життя Феодосія”, написаного Нестором, могло бути запозичене із літопису Никона 1073 р., де обов’язково мало йтися про життя і діяння славнозвісного печерського ігумена³¹.

Спеціалісти-текстологи дійшли висновку, що після 1073 р. Никон не трудився більше на ниві літописання. Подальша доля літописної справи у Києві аж до 1095 р. прослідковується вченими пунктирно. Саме того року було створено звід, який у науці прийнято називати Початковим³². Існує цілком вірогідне припущення, що цей звід уклав чернець Іван, який змінив Никона на посаді ігумена Печерського монастиря. Очевидно, Іван був ідейним супротивником Никона, тому що вніс до його літопису ряд принципових змін, перетлумачив багато подій і фактів. Цей звід, також у переробленому вигляді, було покладено Нестором в основу

НЕСТОРЪ ПИША ЖИТІА І ЛѢТА, ТРИЖДѢИ:
ВЪ КНѢЗИ ЖИВОТА І ВЪ ВѢЧНОСТІ НА НЕБѢ ВѢНЧАНІА.

Нестор-літописець

“Повісті минулих літ” — вершину давньоруської книжності.

Несторовій “Повісті” присвячена воістину безмежна наукова література. Одначе про життя її автора чи редактора відомо зовсім мало, набагато менше, ніж, наприклад, про Никона. Як писав один з відомих знавців творчості цього літописця, “єдина безперечна біографічна риса Нестора збереглася до нас у створеному ним “Житті Феодосія”, де книжник, закінчуючи свою працю, вважав за необхідне нагадати ще раз читачеві про те, що весь матеріал “Житія” він почерпнув із живої ще монастирської традиції... оскільки сам вступив у монастир уже після смерті ігумена Феодосія, хоча й при першому його наступникові — ігумену Стефані (1074—1078 рр.), який не лише прийняв

Нестора у стадо Феодосія, а й сподобив “чернечої одежі” і навіть увів у дияконський сан³³. Щоправда, на самім початку “Житія Феодосія” Нестор повідомляє, що воно було його другим твором, а першим — “Житіє Бориса і Гліба”.

Києво-Печерський Патерик свідчить про великий авторитет Нестора серед монастирської братії. В цьому джерелі його ім’я поставлено поряд з іменами визначних діячів давньоруської культури — літописця Никона, Агапіта Лікаря, Пимена Постника та ін. М. Д. Приселков, якому належить вдала спроба відтворити найдокладнішу біографію Нестора, гадав, що блискучою монастирською і літературною кар’єрою він зобов’язаний своїй ерудиції.

Існують різні міркування з приводу того, коли Нестор завершив працю над “Повістю минулих літ”. Найприйнятнішим уявляється 1113 р. На жаль, цей твір Нестора не зберігся в первинному

вигляді. Як уже згадувалося, незабаром після створення “Повість” зазнала ґрунтовної переробки. Після смерті Святополка Ізяславича, який був покровителем Печерського монастиря, його наступник на київському великокняжому столі Володимир Мономах вступив у конфлікт з печерською верхівкою і передав літописання до свого родового Видубицького монастиря. Між двома угрупованнями книжників, печерським і видубицьким, точилася жорстока боротьба за першість, внаслідок якої виникла переробка праці Нестора.

У 1116 р. видубицький ігумен Сильвестр уклав другу редакцію “Повісті минулих літ”, а у 1118 р. за дорученням сина Мономаха Мстислава була написана третя — і остання — редакція цього літописного зводу — знову в Києво-Печерському монастирі, який примирився з великим князем³⁴. І все ж сучасна наука вбачає в “Повісті” творіння Нестора, вважаючи, що основні ідейні, наукові та літературні достоїнства його праці збереглися в тих редакціях, варіантах і списках, які дійшли до наших днів. Можна думати, що сам Нестор помер незабаром після завершення головної справи свого життя.

Хоча ми мало знаємо про життя і діяльність Нестора, сама “Повість минулих літ” зображує його як зрілого і мудрого мислителя, що створив цілісний історико-філософський і літературний твір надзвичайно високого рівня. Йому нема аналогів у середньовічній європейській історіографії. “Нестор пов’язав руську історію із світовою, надав їй центрального значення в історії європейських країн. Показати Руську землю серед інших держав світу, довести, що руський народ не без роду й племені, що він має свою історію, якою має право пишатися,— такою є чудова для свого часу мета, що її поставив перед собою творець ”Повісті”³⁵.

Літопис Нестора починається словами, які й дали назву всьому творові: “Ось повісті временних (минулих.— *Авт.*) літ, звідки пішла Руська земля, хто у Києві почав першим княжити, і як виникла Руська земля”³⁶. Невимушено й велично, немов Дніпро весною, ліється-розгортається епічна розповідь високовченого давньоруського історика. Недаремно сам Нестор порівняв книги з ріками: “Адже великою буває користь від учення книжного; книги настановлюють і повчають нас... Це — ріки, які напувають всесвіт, це джерела мудрості, адже у книгах безмірна глибина...”³⁷.

“Повість минулих літ” створена у відповідності з кращими зразками й канонами світової середньовічної історіографії. Покладений в її основу й ґрунтовно перероблений Початковий звід 1095 р., який починається стислою розповіддю про заснування Києва, Нестор відкрив докладним історико-етнографічним вступом, що охоплює широку, більше ніж на півтисячоліття, картину слов’янської прабатьківщини, розселення слов’ян на значній території Східної Європи з розподілом їх на східних, західних та південних.

Видатний знавець фольклору й пам'яток давньої писемності, Нестор зумів надзвичайно розширити і поглибити джерелознавчу основу Початкового літопису. Ним введено до "Повісті" перші державні документи Київської Русі: тексти договорів князів Олега, Ігоря й Святослава з Візантією, доповнено розповіді про дописемні часи східнослов'янської історії подробицями, запозиченими з пам'яток усної народної творчості.

А головне — "Повість минулих літ", сюжетно звернена в минуле, одночасно відгукувалася на пекучі актуальні події та ідеї сучасності, була націлена в майбутнє. Пильне око Нестора побачило наближення епохи політичної роздрібненості ще тоді, коли лише почали виявлятися її перші, непомітні ще для переважної більшості політиків ознаки наприкінці XI — на початку XII ст. Егоїзмові і корисливості князів та бояр, їх нехтуванню загальноруськими інтересами літописець сміливо протиставляє животворну і благодійну ідею східнослов'янської єдності, закликає народ Київської Русі згуртуватися перед загрозою воєнної небезпеки, насамперед — вторгненнями орд хижих і безжалісних половецьких ханів.

Патріотом рідної землі, людиною, що не боялася сказати в обличчя сильним світу осудливі і викриваючі їх слова, — таким постає зі сторінок "Повісті" давньоруський літописець Нестор. Тому ніяк не можна погодитися із М. Д. Приселковим, який у своїй останній великій праці, присвяченій літописанню на Русі, всупереч усьому, що писав про Нестора раніше, раптом зобразив його як спритного літератора-чиновника "політичної канцелярії" князя Святополка, що догоджав своєму патрону, як хитрого дипломата, царедворця і бувалого політика, що лішив з історичних фактів усе, що йому (точніше, його покровителю) було вигідно³⁸. Мав рацію вчений опонент М. Д. Приселкова, який відкинув цю несправедливу характеристику і вважав Нестора виразником високих добродітностей, людиною, що зуміла піднятися над політичними пристрастями часу, займала непримиренну політичну позицію і була виразником передової суспільної думки Руської землі³⁹.

Нестор зумів виробити власний погляд на історію своєї країни. Свою долю він не відокремлював від долі Батьківщини, завдяки чому головна праця його життя сприймається не лише як величне епічне полотно, а як ліричний твір, який щонайкраще характеризує особу його творця.

Такими є кілька яскравих сторінок із життя істориків і літераторів Київської Русі, які справили величезний вплив на культуру та науку майбутніх поколінь східних слов'ян.

Україна

СЕЛЯНИН ІЗ ПОКУТТЯ (Муха)

Гортаючи сторінки середньовічних хронік, зацікавлений читач, безумовно, зверне увагу, що на початку 90-х років XV ст. ними зафіксована визначна подія — виступ українського та молдавського селянства під проводом Мухи. Чому ж польські і німецькі хроністи, що відображали у своїх записах, як правило, факти придворного життя, рубіжні віхи політичної діяльності окремих представників влади імущих, раптом звернули увагу на особу простого “хлопа”? Для цього були свої і досить вагомі причини. Адже, по суті, повстання 1490—1492 рр. стало першим значним виступом селянства, до якого було залучено тисячі людей, у тому числі представників інших верств: міщан, української шляхти і т. п. Незважаючи на різну етнічну приналежність та віросповідання, на спільній платформі боротьби проти панівного класу об’єдналися українці, молдавани, поляки. Під ударами народної стихії упали кріпосні мури найбільших міст, чимало шляхтичів було знищено чи втекло.

Ми практично нічого не знаємо про життєвий шлях народного ватажка Мухи. Можна лише з певністю твердити, що він був виходцем із селянського стану і “русином”, тобто українцем за походженням. Не випадково більшість джерел називають Муху “хлопом... простим”, “лотром”, “хлопського роду” і т. п.¹. Якщо соціальна й етнічна приналежність Мухи історикам більш-менш відома (хоча і в цьому аспекті існують певні розходження), то важче визначити місце народження майбутнього керівника повстання. Можна гадати, що людина, яка очолила 10-тисячне військо, що діяло в районі Прикарпаття і Північної Буковини, була родом із цього району. Вона добре знала місцевість, побут і звичаї трудового народу, його заповітні думи і надії.

Соціальну базу, на яку спирався Муха, складали селяни. На це вказують практично всі відомі нам джерела. Так, перемишльський

* Джерел з історії повстання збереглося надзвичайно мало (всього 10 документів). Усі вони вміщені як додаток у кн.: *Грабовецький В. В.* Селянське повстання на Прикарпатті під проводом Мухи 1490—1492 років.— Львів, 1979.— С. 106—122.

єпископ Ян із Торговиська зафіксував у своєму літописі під 1491 р.: “Якийсь Муха із Молдавії протягом недовгого часу зібрав близько 9 тисяч сільських людей, вторгся на Русь...”². Це одне із найранніших літописних повідомлень. Суголосні йому і документи пізнішого часу. Наприклад, польський хроніст Мартин Бельський 1551 р. писав: “Тоді ж Муха, бандит якийсь волошин, простий селянин, зібрав був люд із Волощини й Русі, таких же, як і сам...”³. Практично не розходяться із попередніми повідомленнями згадки польського хроніста XVI ст. Матвія Стрийковського, та й відповідні статті Густинського літопису.

Те, що саме ця частина населення Покуття була основною силою повстанських загонів Мухи, пояснюється насамперед соціально-економічними факторами. Протягом XV ст. спостерігалась добре виражена тенденція закріпачення селянства, неодноразово видавалися королівські ухвали, що обмежували право переходів безпосередніх виробників від одного можновладця до іншого. Різко, на очах одного покоління селян, зросла кількість грошових і натуральних податків не лише на користь того чи іншого власника, а й держави в цілому. Більш того, поступово в окремих районах почали вводитися навіть панщинні роботи, що особливо гостро сприймалося селянами, які вважали себе вільними. Вони болісно реагували на найменші зміни свого становища. Опір чинився під час праці на полях феодала, позначався на якості вироблюваних продуктів, проявлявся у втечах і відходах.

Однак у повстанні взяли участь і деякі шляхтичі (переважно дрібні). У цьому також немає нічого дивного. Політика релігійної дискримінації, яку проводила шляхетська Польща на українських землях, обмеження короною давніх прав і привілеїв тією чи іншою мірою торкалися інтересів магнатів і шляхти українського походження. Ось чому в повстанському середовищі на різних етапах розвитку подій 1490—1492 рр. ми бачимо представників таких шляхетських родів, як Березовські, Жураківські, Княгицькі, Грабовецькі⁴.

Вивчаючи нечисленні джерела, що дійшли до нас, усі дослідники звернули увагу, що хроністи пов'язували початок повстання 1490—1492 рр. з політикою молдавського воєводи Стефана III, який начебто підбурював Муху до виступу проти королівської влади. Наприклад, у щоденнику секретаря магістра Тевтонського ордену Лаборіуса Наккера міститься датований 18 серпня 1497 р. такий запис: “У п'ятницю, коли магістра мали посадити на візок

* У той час молдавський воєвода був васалом польського короля. Однаке становище Молдавії ускладнювалося постійними загарбницькими прагненнями з боку Туреччини й Угорщини. Тому Стефану III доводилося маневрувати, шукати компромісів і т. п.

перед від'їздом, підійшов до нього добродушний старий сільський шляхтич, який розповів Мартину (Урсусу — скарбнику магістра.— *Авт.*) чимало цікавого. Він, між іншим, сказав, що король не на турків зібрав стільки війська, а для того, щоб вигнати волоського воеводу, поскільки воевода і є королівським васалом, та він через недбалство короля став чиновником Туреччини, і якби його тоді король захистив, міг би він, мабуть, чинити опір туркам. Воевода звернувся по допомогу до померлого короля, але нізвідки допомоги не дістав і змушений був піти у підданство. І тоді він почав розмірковувати над тим, як би не зі своєї кишені платити данину туркові, а вирвати її із країв короля, який не став на його захист. Узяв, таким чином, за плату одного русина, такого собі Муху, і той з допомогою турків спустошував родючі польські краї — Поділля і Русь, — збираючи тут принаймні стільки, скільки йому необхідно було, щоб сплатити данину”⁵. Подібну інформацію містять також інші джерела.

Що це — вигадка середньовічних хроністів, які прагнули кинути тінь на керівника повстання і запідозрити його у зв'язках з турками, чи дійсний факт? Альтернативних документів у нашому розпорядженні немає, тому досить певно, спираючись на сукупність фактів, відповісти на це питання неможливо. Проте не виключаємо, що повідомлення сучасників мали під собою підстави. Та будь-яка з інтерпретацій фактичного матеріалу свідчить про талант Мухи, який зумів використати сприятливі політичні обставини, створити боєздатне 10-тисячне військо і спрямувати його дії у відповідне русло.

На жаль, стан джерел не дозволяє реконструювати інші риси характеру селянського ватажка. Та, безперечно, Муха був чудовим організатором, добре розбирався у тогочасних подіях, знав соціальні настрої широких верств населення України й Молдавії. Можна допустити, що певний час Муха займався підготовкою свого війська, прагнуч надати стихійним діям окремих загонів елементів організованості. Інакше важко пояснити слова польського короля Казимира IV, сказані молдавському послові: “Із Молдавії на днях вийшли вмілі, вправні у воєнній справі збройні загони і раптово увірвалися у володіння його світлості, або землі Поділля”⁶.

Повстання почалося влітку 1490 р. В. В. Грабовецький на противагу Н. А. Мохову вважає, що вихідним пунктом зосередження повстанської армії могло бути гірське покутсько-буковинське прикордоння⁷. Нам здається, що ця думка варта уваги. Дійсно, Муха як талановитий організатор повсталого народу не міг не розуміти, що зібрати, організувати й озброїти велике військо і при цьому залишатися недосяжним для королівської влади можливо було тільки у важкодоступній гірській місцевості, де надійним

притулком втікачам ставали непрохідні лісові нетрі, печерні сховища і т. п. Це був традиційний район, у якому збиралися всі незадоволені існуючими соціальними відносинами, пригноблені й гнані королівською владою.

Подальший маршрут руху повстанського війська досить добре простежується за документами. Відомо, що, перетнувши Снятинський шлях, Муха вирішив у першу чергу оволодіти стратегічно важливими укріпленнями, де знаходилися польські органи влади, суди, адміністративні установи і т. п. Один за одним під ударами повсталого народу були звільнені Снятин, Коломия, Галич. Джерела не донесли до нас усіх обставин і деталей цього походу. Проте не викликає сумніву одне — шляхта не вчинила серйозного опору повстанцям.

Улітку 1490 р. величезна територія галицького Прикарпаття опинилася в руках народу. Це був час найбільшого піднесення повстання. І знову стан документів різко обмежує наші можливості реконструювати акції, здійснені Мухой у визволених районах. Та навіть ті факти, що є в розпорядженні дослідників, дають підстави стверджувати, що повстання мало яскраво виражений соціальний характер. Звернімося до свідчення польського короля Казимира IV, якого важко запідозрити в упередженості щодо цього питання. У листі, адресованому молдавському послові, він повідомляв, що повстанське військо “здійснило напад на деякі укріплення числом чотири чи п'ять, якими оволодівши, перебили там усіх, кого знайшли, а інших обезглавили. І ті ж укріплення і багато майна нашого спалили вогнем і здійснили багато інших жорстокостей, а також убивств, як купців — місцевих уродженців, так і інших наших підданих. Ми точно інформовані, що вони із собою захопили різну здобич: коней, людей, велику і малу худобу”⁸. Це не єдина такого роду згадка. Л. Наккер відзначав, що в ході повстання під керівництвом Мухи край був настільки спустошений, що “великі пани, які раніше на сотні рахували свою худобу, тепер так збідніли, що змушені були старцювати”⁹. Ці два незалежних одне від одного джерела дають право зробити висновок про серйозну соціальну результативність подій літа 1490 р. Адже, по суті, мова йшла про фактичне знищення влади польської шляхти на величезній території Прикарпаття. Безсумнівно й те, що у звільнених районах краю почали створюватися органи селянського самоврядування, що розв'язували на місцях злободенні питання сільського життя.

Грізний розмах повстання — не вигадка польських і німецьких хроністів. Такі були реалії того часу. І сутність подій, які відбувалися тоді, добре розуміли урядові кола Варшави. Терміново король наказав скликати ополчення шляхти Руського воєводства. На допомогу направлялись також регулярні загони польської армії та

найманці. Очолив це велике і, безперечно, добре озброєне військо галицький староста Миколай Ходецький. Загони карателів почали збиратися у вересні 1490 р. поблизу Львова. Одначе сил, скликаних під командування Ходецького, як здалося королю, було замало. У зв'язку з цим він звернувся до керівництва Тевтонського ордену по допомогу. Одночасно Казимир IV доручив католицькому ксьондзу Н. Костелецькому оголосити бюргерам Гданська, щоб вони “з найбільшою королівською завзятістю вислали вози, вантажені провіантом і піхотою, на звичайний стрій за королівською величністю і наказав це зробити всім сусіднім містечкам”¹⁰.

Нарешті всі каральні загони було зібрано, і шляхетське військо рушило під Рогатин, де в той час знаходилися повстанці. Нам не відомі обставини бою, що там відбувся. Скупі повідомлення хроністів вказують лише, що в битві під Рогатином Муха “був розгромлений львівським каштеляном Миколаєм Ходецьким, що було більше справою бога, ніж людей. Майже всі люди Мухи були побиті, решта потонули в тій річці. Сам Муха ледве зумів врятуватися втечею”¹¹.

Таке ж повідомлення подає і хроніка М. Стрийковського: “За ласкою божою Миколай Ходецький, прозваний Земелка, муж хоробрий і у лицарських справах досвідчений, із служилим польським людом завдав Мусі поразки і це селянство розгромив”¹². Досить обмежене інформативне навантаження щодо цього питання подає і ряд інших джерел. Одначе всі вони єдині в тому, що військо Мухи під Рогатином було розгромлене. Самому ватажкові повсталих вдалося втекти. Можна вважати, що він уник переслідування і деякий час переховувався у добре відомій йому місцевості. Але подальша доля Мухи склалася трагічно. Його вистежила шляхта в одному із сіл під Коломиєю і схопила. Польський мемуарист XVI ст. М. Кромер, висвітлюючи обставини цього арешту, писав: “Одначе пізніше, при Яні, Муха почав вербувати війська. При цьому він потайки заходив до однієї русинки, у яку закохався на смерть. Вистежений і схоплений руською шляхтою, він був вісланий у Краків до короля і там у тюрмі закінчив життя”¹³. Важко однозначно стверджувати, чи ув'язнення і смерть Мухи — наслідок зради української шляхти і коханої жінки, чи були якісь інші причини. Джерела про те мовчать. Однак важливо інше. Не викликає найменшого сумніву те, що навіть після поразки під Рогатином селянський ватаг не склав зброї. Він почав збирати людей і гуртувати нове військо. Крім уже згаданого повідомлення М. Кромера, про це однозначно пише М. Бельський: “Згодом, уже за Ольбрахта, знову (Муха.— *Авт.*) збирав люд”¹⁴. Очевидно, соціальна спрямованість подій 1490 р. налякала ту частину української шляхти, яка приєдналася до

повстання на першому його етапі. Перед загрозою подальшого загострення антифеодальної боротьби вона почала відходити від повсталого народу і навіть вчинила зраду.

Схопленого шляхтою Муху королівські ставленики під посиленою охороною відправили в далекий Краків. У цьому немає нічого дивного. Адже ватажок повсталих був не просто “хлопом”, а досить помітною політичною фігурою. З його іменем пов'язані події в Молдавії, він, напевне, був відомий і в турецькій столиці. Ось чому так пильно охороняли і так старанно допитували селянського провідника у краківській в'язниці.

Справу, розпочату Мухою, продовжили його вірні сподвижники. Навесні 1492 р. повстання спалахнуло з новою силою. Загони, очолені Андрієм Борулою, прийшовши “на Русь і Поділля”, визволили значну частину території Галицької землі. Історикам практично нічого не відомо про цю людину і дії очолених нею повстанців. Фактичний матеріал обмежується всього двома повідомленнями літописців. Ян із Торговицька зафіксував: “Року панського 1491 якийсь розбійник із Валахії, ім'я якому Андрій на прізвисько Борула, заохочуваний Стефаном, господарем Молдавії, прийшов до турецького султана Баязета. Він обманув, що є родичем польського короля Казимира, і скаржився, начебто Казимир силою утримує на Русі його спадщину. Андрій попросив у турка допомоги, пропонуючи себе у підданство, якщо той поверне йому його володіння”¹⁵. Із цього повідомлення не зовсім ясні ні характер виступу, ні його спрямованість, ні соціальна база, на яку спирався А. Борула. Не є переконливим і пояснення літописцем причин нового спалаху повстання. Проте, навіть якщо взяти до уваги роль зовнішнього фактора у розвитку подій 1491 р., не викликає сумніву гостра соціальна спрямованість виступу А. Борули. Селяни знову громили маєтки шляхти, знищували документи феодальних замків, конфісковували майно і худобу панів. Лише восени 1491 р. королівській владі вдалося схопити народного ватажка. Майже рік його разом з найближчими сподвижниками утримували у Сучавській темниці. Звільнений за наказом молдавського господаря, А. Борула продовжив боротьбу. Однак і цього разу був схоплений. Невідомий автор “Хроніки часу Стефана Великого молдавського” записав під 1492 р.: “У неділю, коли він (Борула.— *Авт.*) перебував в одному із сіл поблизу Коломиї, на нього наскочили поляки і захопили його разом із 35 співниками. Потім його разом із його великим графом на прізвисько Ребре привезли у Коцин (Хотин.— *Авт.*) і відрубали йому голову, а його бояр скинули живими зі стін Коцина”¹⁶. Так закінчив своє життя селянський провідник А. Борула.

В історичній літературі висловлювалися різні думки відносно особистості цієї людини. Одні дослідники ототожнюють його з

Мухом, інші відводять самостійну роль у повстанні 1490—1492 рр. на Україні. Можливо, додаткові архівні пошуки піднімуть завісу над цією не зовсім ясною сторінкою нашої історії.

Повстання 1490—1492 рр. належить до найбільших народних виступів кінця XV ст. на Україні. Хронологічно воно майже збіглося з появою у південних степах українського козацтва, а в районі Карпат — легендарного опришківства. Усе це свідчило, що у розвитку визвольного руху розпочинався якісно новий етап, котрий характеризувався масовими виступами селянства проти соціального гніту і політики національно-релігійної дискримінації, яку проводили на українських землях іноземні поневолювачі. І досить символічно, що біля витоків цих рухів стояв селянський провідник Муха, чиє ім'я назавжди увійшло в анали вітчизняної історії.

КОЗАЦЬКИЙ ВАТАЖОК (Северин Наливайко)

Варшава. Міська в'язниця. Квітень 1597 р. Відблиски палаючого смолоскипа висвітлюють тонкі риси обличчя широкоплечої, гордої постави людини, яка на цупкому шорсткому папері виводить слова сповіді. Сторожа, увірвавшись, вихоплює незакінчений документ і лупцює в'язня. Знову течуть тягучі дні, безсонні, сповнені роздумів ночі. Хто ця людина? Чому так пильно і недремно охороняють її польські жовніри, про що вона думає в далекій, відірваній од рідної землі Варшаві?

А в'язнем тюрми був Северин Наливайко, чие ім'я ще зовсім недавно викликало трепет у неймовірно багатих магнатів і негрошовитих, але пихатих шляхтичів. Вони не могли йому забути блискучих, перейнятих відвагою і козацьким молодечством походів у Молдавію й Білорусію, визволення Брацлава й Білої Церкви, знищення фортець і визволення селян із неволі. Непримиренність до всіх проявів соціальної несправедливості викликала серед селян, міських верств населення та козаків любов і повагу до С. Наливайка. Звісно, на його шляху були перемоги і поразки, підтримка тисяч людей і зрада, зустрічі з представниками сановних родів Речі Посполитої і багатолітнє, сповнене небезпек життя серед повсталих, по суті, поставлених поза законом козаків.

Дитячі роки Северина минули на благословенній землі Поділля — краю мальовничої природи, працелюбних і духовно чистих людей. Народився він у невеличкому містечку Гусятині в дружній родині, де завжди панували мир, взаємовиручка, любов і злагода. Три сини і дочка росли в садибі місцевого чинбаря*. Ось уже старший — Дем'ян — помандрував у Острог до знаменитої на той час школи. Шляхом брата невдовзі пішов і Гнат. Добру і корисну справу робили вони для свого народу — писали і друкували книги, вчили дітей різним наукам.

Та не лише таланило сім'ї Наливайків. Місцевий пан Калиновський за правом сильного здійснює наїзд на садибу чинбаря,

* В історичній літературі є й інші версії про місце народження і склад сім'ї Наливайка. В документах знаходимо згадку лише про старшого брата С. Наливайка — Дем'яна.

Северин Наливайко

захоплює належну йому невелику ділянку землі, а самого забиває до смерті. Пізніше С. Наливайко, виправдовуючи свою помсту за смерть батька, писав до польського короля: "Пан Калиновський батькові моєму... без будь-якої причини поламав ребра і таким катуванням погубив його. Не знаючи, як скаржитися згідно із законом за таку велику несправедливість, яка, як я вважаю, не може бути більшою, і не маючи коштів на витрати, яких вимагає суд, і, як людина бідна, зробив те, на що здібний, — помстився йому звичним чином"¹. Смерть годувальника, безумовно, була несподіваним і сильним ударом для сім'ї Наливайка.

Позбувшись оселі та землі, мати й діти залишили насиджене місце і перебралися в Острог до Дем'яна.

Наступні роки життя Северина за документами прослідковуються надзвичайно слабо. Не викликає сумніву лише той факт, що через кілька років Наливайко залишає братову оселю, яка стала для нього рідною. Як і тисячі інших його ровесників, він їде на Січ. Юнака вабили безкраї степи, багате пригодами і сповнене смертельної небезпеки життя козаків. Кілька років пробув він на Запорозжжі (пізніше Наливайко пригадував, що "з молодих літ при багатьох козацьких гетьманах промишляв"). Напевне, він брав участь у походах на татар, визволяв невільників, бачив Чорне море й турецькі фортеці.

Юнак був добре освічений, чудово володів шаблею, прекрасно стріляв із рушниці й гармати, тому й завоював прихильність багатолитого й суворого січового товариства. Далекий від симпатій до Наливайка (як, до речі, й до інших повстанців), польський хроніст Йоахим Бельський відзначав: "Це був гарний чоловіча, до того ж особистість небуденна, — коли б він на добро застосовував те, що йому дав бог, до того ж він був чудовим гармашем"².

Документи фіксують, що на початку 90-х років XVI ст. Северин

перебуває вже на службі у князя К. Острозького. Важко сказати, що привело Наливайка у ці місця — туга за рідними, бажання сімейного затишку чи щось інше. Молодого, енергійного козака одразу ж запримітив князь. Можливо, позначилося й те, що Острозькому добре були відомі брати Северина — Дем'ян і Гнат. Невдовзі його було призначено сотником надвірної козацької хоругви — відповідальна і клопітна посада. Який різкий соціальний контраст побачив Наливайко! Сповнене достатку, безтурботне, гайноване у постійних веселощах і полюванні життя двору князя і безправне, на межі рабства існування селянських мас. Він був свідком гострих соціальних конфліктів, що мали місце тоді на Україні. Зокрема, за документами, С. Наливайко брав участь у битві під П'яткою (лютий 1593 р.) на чолі загону особистої охорони князя К. Острозького. Можливо, це стало останньою краплею, що переповнила чашу терпіння С. Наливайка. Він не міг залишатися осторонь боротьби свого народу. Сотник вирішує залишити службу в князя і взятися за суспільно значиму справу.

Костянтин Острозький

Важко сказати, які плани тоді визрівали у С. Наливайка, які думки обтяжували його. Відомо лише, що навесні 1594 р. він звернувся до К. Острозького з пропозицією організувати військо для боротьби з татарами, напад яких тоді очікувався в Україні і Молдавії. Була ця пропозиція ланкою якогось плану чи поривом чесної людини, перейнятої почуттям обов'язку перед своїм народом, — важко сказати. В будь-якому випадку це був патріотичний вчинок, гідно сприйнятий сучасниками. В реалізації плану були зацікавлені обидві сторони. Адже спустошливі вторгнення кримських татар завдавали непоправних втрат різним

верствам населення — як панівним, так і неімущим. Вони супроводжувалися масовим захопленням людей у рабство, знищенням непокірних, плондруванням сіл і містечок. Моторошно читати запис польського мемуариста М. Литвина: “Ми бачили, як їх убивали, стинали голови, розкидали їхні відрубані члени і голови, жорстокий ворог заради ворожіння кидав їхні трепетні серця у багаття, виривав легені і вивертав нутроці, збирав їхню жовч для виготовлення мазей”³.

Збір козацького війська відбувався досить швидко і уже за кілька тижнів С. Наливайко повідомив канцлеру Яну Замойському, що “з милості божої товариства зібралося уже чимало, причому таких людей, які звикли офірувати не лише своїм часом, а й життям”⁴. Татари вторглися у межі України, сплюндровавши на своєму шляху Снятин, Жуків, Товмач, Тисьменицю та ряд менших населених пунктів. Та не лишався бездіяльним і С. Наливайко. На чолі 2,5-тисячного козацького загону він наздогнав ворога і зумів відбити у нього частину полонених, а також 3—4 тисячі коней. Справу було розпочато — козаки відчули свою силу й можливість успішно боротися з кримцями.

Незабаром С. Наливайко із військом повернувся на Поділля. Саме тоді у нього визрів план застосувати зброю, що була у нього в руках, проти ненависного панства. Свій погляд він спрямовує на Запорозьку Січ — осередок волелюбства і форпост боротьби проти польської шляхти і турецької агресії. С. Наливайко уже тоді виявив мужність, твердість і цілеспрямованість. Він добре розумів, що його участь у битві під П'яткою не могла викликати підтримку і схвалення січового товариства. Однак С. Наливайко не відчував за собою якоїсь провини. Над ним не висіла ганьба за участь у репресіях проти повстанців, його руки не були заплямовані кров'ю ні в чому не винних людей. Тому прибулі 1 липня 1594 р. на Січ посланці порушили перед загальновійськовою радою питання про цілковите прощення Наливайка запорожцями. “Але оскільки чесне лицарство, — казали вони, — підозрює його у зловорожих намірах, то він виявив бажання особисто з'явитися в їхньому колі, скласти посеред нього свою шаблю і спробувати виправдатися від звинувачень на нього звинувачень. Якщо ж і після цього лицарське коло, як і раніше, визнає його неправим, то він сам запропонує відрубати йому голову його власною шаблею. Однак він сподівається, що вони задовольняться його поясненнями, визнають їх переконливими і назавжди будуть вважати його своїм другом і братом, бо, що стосується минулого, то він перебував на службі у київського воеводи ще до їхньої війни з останнім”⁵. Козаки, багато з яких знали С. Наливайка, приєдналися до нього.

Першим бойовим хрещенням загонів С. Наливайка і запорожців, очолюваних гетьманом Г. Лободою, був похід на Молдавію. Під час цього походу вдалося спалити м. Ясси, усунути від влади турецького ставленика, господаря Арона, захопити багато гармат та іншої зброї, провіанту.

З осені 1594 р. в розвитку повстання розпочався новий етап. Уже в жовтні значні козацькі загони С. Наливайка, повернувшись із Молдавії, визволили Брацлав і розігнали місцеву шляхту, що зібралася там на судове засідання. Через кілька тижнів по тому було зайнято Бар — центр однойменного староства. До козаків почали прибувати селяни із ближніх і віддалених сіл, міст і містечок. Дії королівських органів влади у цьому районі було практично паралізовано. Польний гетьман С. Жолкевський 25 листопада 1594 р. з глибокою стурбованістю повідомляв канцлеру Яну Замойському: “Староста брацлавський пише, що він не має спокою через свавілля й бунти проклятих хлопів, — небезпечно навіть чинити суд: козаки ухвалили не пускати на постій жовнірів. Сили їхні слабкі, але впертість велика”⁶. Паніка охопила місцеву шляхту, яка залишала свої маєтки і тікала під захист кріпосних стін Луцька, Кам’янець-Подільського, Львова. Сучасники розповідали, що на дорогах робилося щось неймовірне: вони були загачені розкішними ридванами й вантаженими панським добром возами, снігом брели шляхтичі та їхні слуги. “Прошу вашу милість навчити мене, що робити, — звертався теребовльський староста Я. Претвич до польного гетьмана, — звичайна порада нам не допоможе, тому що ми не маємо сил для відвернення небезпеки”⁷. Навіть могутній магнат К. Острозький змушений був просити Г. Лободу утриматися від нападу на його маєтки.

Кінець 1594 та початок 1595 р. пройшли для С. Наливайка в клопотах по організації нових повстанських загонів, у постійних сутичках з дрібними загонами місцевої шляхти: “Мстечи се за обещене некгдысь отца его Наливайкового”, провідник повстанців наказав спалити маєток свого кровного кривдника пана Калиновського. Великих боїв із королівськими військами документи того часу практично не відзначають. Одночасно на прохання ерцгерцога Максиміліана С. Наливайко з частиною свого війська відправився на службу в Угорщину. Таке рішення козацький ватажок прийняв, очевидно, солідаризуючись із угорцями у їхній боротьбі з татар-

* Стосовно Г. Лободи у спеціальній літературі висловлювалися різні думки. Одні історики різко негативно оцінювали цю людину і її роль у розвитку подій повстання, інші — прагнули до об’єктивнішої і зваженішої характеристики його. На нашу думку, запорозький гетьман Г. Лобода відіграв помітну роль у розвитку визвольного руху на Україні. Проте в питаннях соціальних він іноді займав угодівську позицію.

ськими ордами. С. Наливайко писав польському королеві: “...Не маючи дома діла, а байдикувати не звикши, ми, за листом до нас християнського цісаря, рушили в цісарську землю, де не за гроші, а з власного бажання свого лицарського послужили не мало часу, але довідавшись, що семиградський воєвода умишляв зле проти гетьмана, не побажали ми більше залишатися в тій землі і не зважали ні на які подарунки”⁸. Його повернення було зумовлене в першу чергу необхідністю продовжити боротьбу із шляхтою.

З Угорщини С. Наливайко ішов через Галичину. І знову палали шляхетські маєтки, і знову перелякане панство тікало на захід. Через кілька днів повсталі дісталися Луцька. Міська влада вирішила відкупитися — у розпорядження козаків було передано значні суми грошей і товар, що знаходився на торгових складах. Збиралася також данина з католицьких костьолів та окремих шляхтичів.

Уже 1595 р. в розвитку народного руху на Україні дедалі рельєфніше проявляються нові тенденції. В першу чергу маємо на увазі соціальний склад повстанців. На відміну від попередніх виступів, насамперед під проводом Криштофа Косинського, де головну роль відігравали козаки, С. Наливайко спирався на ширшу соціальну базу. Лави повстанського війська, окрім козаків, поповнювали головним чином селяни, міські жителі й навіть шляхтичі. На окремих етапах до повстанців прилучалося православне духовенство (з причин релігійного характеру — підготовка, а у 1596 р. укладення Брестської унії). Нові явища в розвитку повстання відзначали й сучасники. Наприклад, відомий польський історик того часу Р. Гейденштейн писав, що “під рукою Лободи знаходилися старі, чистої раси, низовики; Наливайко мав під собою лише злочинців (так шляхтич характеризував селян, що відмовилися скорятися своїм панам. — *Авт.*) і втікачів, людей жорстоких, але відважних”⁹. Із цих людей повстанський ватаг почав утворювати нові загони, розподіляючи їх на сотні й десятки.

У листопаді 1595 р. С. Наливайко послав свої війська у Білорусію, як писав він, “для відпочинку”. Та навряд чи можна назвати відпочинком двомісячний рейд білоруською землею. Першими під ударами повсталих упали укріплені стіни Слуцька, де повстанці захопили значні трофеї — 12 гармат, 80 пищалів і 700 рушниць. Далі вони рушили на Могилів і 30 листопада взяли його штурмом. За повідомленням очевидця подій, “будинків” тоді “згоріло до 500; а крамів (лавок) з великими скарбами 400”¹⁰. Відомо також, що тоді були зруйновані костьоли, знищений будинок міського магістрату, де зберігалися документи — купчі, заставні грамоти та ін.

Два тижні хазяйнували в місті та найближчій окрузі повстанці. Лише в середині грудня сюди прибуло 14-тисячне литовське

військо, до складу якого входило і 4 тисячі татар. Використовуючи природні особливості місцевості, С. Наливайко вирішив закріпитися на висотах, що домінували над Могильовом. Спроби литовців захопити укріплення виявилися марними. Не було завдано значної шкоди військам С. Наливайка і під час його відступу з-під міста. Майже без втрат воно в січні 1596 р. повернулося на Волинь.

Не можна однозначно стверджувати, чи був похід у Білорусію частиною якогось плану С. Наливайка, чи він здійснив його, охоплений жадобою помсти панству незалежно від його етнічної та релігійної приналежності. Очевидно, і те, й інше. В даному разі (це стосується і попереднього походу в Молдавію) важливо, що кращі представники народу прагнули вже вирватися із лабет локальної замкнутості, переступити через віками складені стереотипи і поширити повстання на інші райони. Характерно і те, що перебування у Білорусії війська С. Наливайка справило помітний вплив на підвищення соціальної активності місцевих селян. Один із великих литовських магнатів князь Л. Сапега писав литовському гетьману Х. Радзивілле в січні 1456 р.: "...хлопи, наші піддані, найжджують, усе знищують, воюють, панують над нами, а нам немов руки зв'язано: не можемо відплатити їм, а навіть захиститися від них"¹¹. Більш того, окремі виступи селян відбувалися на етнічних польських землях (Мазовія), що створювало загрозу збройного повстання на великому ареалі Польщі, Білорусії й України.

Волинь зустріла С. Наливайка та його загін напруженим чеканням. То в одному, то в іншому селі виникали і ширилися чутки про збільшення кількості днів панщини та інших повинностей. Із далекого Рима долітали тривожні вісті про підготовку церковної унії. Безумовно, навіть у ці зимові дні, коли все лежало в глибокому снігу і лютували жорстокі морози, С. Наливайко і його найближчі соратники не могли залишатися байдужими до долі свого народу. Тому не викликає особливого здивування той факт, що протягом лютого 1596 р. Северин зі своїм братом Дем'яном Наливайком на чолі загону здійснили напад на володіння Яроша Терлецького — брата єпископа Кирила, який поїхав до Рима. У скарзі цього шляхтича, занесеній 18 лютого 1596 р. до Луцьких міських книг, зазначалося, що повстанці в його дворі усе "забрали, злупили й сплюндрували, урядника, слуг, челядь побили, поранили; золото, срібло, права, привілля, листи важливі, мамрами на борги та інші маєтності й справи, добрі коні верхові і всіляке забрано, від малого до великого, побрали і полупили..."¹². Тоді ж було вчинено напад на маєток ще одного прихильника унії — луцького старости і брацлавського каштеляна Олександра Семашка. Ці випадки були не поодинокі. Взимку 1596 р. активізувалася

боротьба селян Поділля і Київщини, де перебували козацькі загони Г. Лободи. Все ще неспокійно було в Білорусії (район Пропойська), де зимували і “годувались” у шляхетських маєтках “хлібом-сіллю” загони отамана Матвія Шаули.

Тим часом панівні верстви Речі Посполитої, позбувшись деякої розгубленості, почали готуватися до вирішального бою з повстанцями. Із Молдавії, згідно з королівським наказом, терміново повернулись корогви (кінні загони) польного гетьмана С. Жолкевського. Одночасно в правобережних воєводствах здійснювалася мобілізація місцевої шляхти. Приготування королівської влади не пройшли непоміченими для С. Наливайка. Наприкінці лютого 1596 р., не чекаючи настання весни, він направив свої загони на Брацлавщину, звідки почав виступ і де, в разі необхідності, міг знайти надійне пристанище. Проте це добре розумів і С. Жолкевський. З військом, що мав під своєю рукою, він вирушив услід за загонами повстанців. Почалося виснажливе переслідування. Вдень і вночі глибоким снігом рухалися розпорошені сотні С. Наливайка, а за ними з розривом у кілька годин — шляхетське військо.

...Загублене серед лісів волинське село Мацієвичі. Стомлені цілоденним переходом, забулись у тяжкому сні козаки отаманів Марка й Татаринця. Навіть поставлена на околиці села сторожа — і та заснула. Ніхто не чекав тут появи шляхти, яка переслідувала головні сили повстанців. Увірвавшись у Мацієвичі, польські корогви влаштували справжню розправу. Але ті козаки, що лишилися живими, зуміли організувати оборону. Всю ніч точився нерівний бій. Не чекавши такого впертого опору, шляхтичі підпалили село. Всі козаки загинули, але в нічному бою 2 березня 1596 р. зуміли на кілька годин затримати військо С. Жолкевського.

Проте надто невеликим був розрив між загонами С. Наливайка і шляхетським військом. С. Жолкевський зважився на останній крок — наказав залишити важко навантажені вози і продовжував переслідування. Лише пізньої ночі він зумів наздогнати над р. Ольшанкою козацькі сотні. Джерела по-різному повідомляють, як розгорталися подальші події. За одним свідченням, тут відбулася кривава битва, інші твердять, начебто початок бою польний гетьман переніс на наступний день. Достовірно відомо лише, що вранці загони С. Наливайка були вже по той бік Соба і почали заглиблюватися в так звані дикі поля. Польське військо зупинилося біля Синіх Вод. Далі йти було небезпечно — не вистачало транспортних засобів, продовольства, стомилися коні; були невдоволені жовніри, зморені тривалим, виснажливим переходом¹³. Відпочивши кілька днів, польські корогви повернулися у Вінницю й Брацлав, де “для повчання” влаштували розправу над місцевими мешканцями.

Минуло майже два роки відтоді, як С. Наливайко ступив на шлях відкритої збройної боротьби з польською шляхтою. Це була пора походів у Молдавію та Білорусію, великих і малих битв, успіхів та невдач. Які уроки здобув провідник повстанців із цих подій? Які зміни він вніс у свої задуми?

С. Наливайко переконався, що без координації дій усіх повстанських сил розрізнені, слабо пов'язані між собою козацькі загони можуть стати легкою здобиччю добре озброєних та організованих шляхетських військ. Ось чому, переборовши особисту неприязнь, він насамперед вирішує звернутися до запорозького гетьмана Лободи, військо якого тоді знаходилося поблизу Білої Церкви. Чим може закінчитися об'єднання загонів С. Наливайка і Г. Лободи, добре розумів і С. Жолкевський. Вирішивши за будь-яку ціну не допустити цього, польний гетьман направив у табір запорожців посланця, який закликав козаків утриматися від об'єднання із С. Наливайком. Одначе вжиті заходи успіху не мали. Як пише сам С. Жолкевський, "чернь хотіла вбити посланця, кажучи, що прибув шпигувати. Лобода також, вдаючи при черні, що гнівався на нього, казав: "Хіба гетьман не міг до нас шляхтича якогось прислати, а не тебе?" Немов кажучи цим, що я посилаю розбійника до розбійників; а той козачок, що я послав до них, справді якийсь миршавий. Але потім відпустив посланця і дав йому червінець золотий, але відповіді ніякої на мого листа не надіслав"¹⁴.

Переговори між С. Наливайком і Г. Лободою зрештою увінчалися успіхом. Запорожці залишили табір під Білою Церквою і рушили на Київ. Сюди ж незабаром прибуло військо М. Шаули, якого обрали гетьманом. Що ж до С. Наливайка, то він із-під Синіх Вод рушив під Корсунь, де розраховував поповнити свої загони свіжими силами і підготуватися до подальшої боротьби з ворогом.

Шляхта не змусила себе довго чекати. Особливо лютував зі своїм загоном князь К. Ружинський, який нападав на окремі козацькі сотні і знищував мирне населення. Дії Ружинського не могли не викликати обурення серед козаків. Було вирішено об'єднати всі повстанські сили і виступити із-під Києва на Білу Церкву, яку наприкінці березня зайняла шляхта. Питання, хто володів білоцерківською фортецею, мало принципове значення, бо йшлося про стратегічно важливий пункт усього Подніпров'я (та й не тільки Подніпров'я, адже Біла Церква знаходилася на так званому Чорному шляху, головному для татарських військ).

Битва розпочалася в ніч з 2 на 3 квітня 1596 р. вилазкою короков князя Ружинського. Із запаленими смолоскипами, під барабанний бій і звуки сурм шляхта рушила на табір козаків.

Повстанці, зробивши вигляд, що відступають, поспішно залишили укріплення і переправилися через р. Рудаву. Та це була лише перша частина задуманої козацькими ватажками операції. Одночасно загін С. Наливайка (3 тис. чоловік) підійшов до Білої Церкви з другого боку. Міщани, попереджені повстанцями, відчинили ворота і впустили їх у місто. Угорські найманці, які залишалися у фортеці, майже не чинили опору. Невдовзі всі будинки й вулиці, адміністративні й судові установи були в руках С. Наливайка. Виступивши з міста, він вирішив ударити в тил військові князя Ружинського. Шляхта опинилася між двох вогнів — з одного боку загони Г. Лободи, з другого — С. Наливайка. З великими втратами вона зуміла прорватися через козацькі застави і захватися в білоцерківському замку. Від цілковитого розгрому князя Ружинського врятував С. Жолкевський, який терміново надіслав під Білу Церкву свої війська.

Ситуація різко змінилася. С. Наливайко і його сподвижники добре розуміли, що підхід головних сил противника загрожує найсерйознішими ускладненнями для козаків. Тому на загальновійськовій раді було прийнято рішення залишити Білу Церкву і відійти до Трипілля. Поляки сподівалися на легку перемогу. Адже козаки були виснажені попередніми боями, серед них знаходилося багато поранених, не вистачало продовольства й боєприпасів. Але й цього разу запорожці виявили чудовий военний хист. Вони виступили ініціаторами спорудження так званого “табору”, що являв собою укріплення, попереду якого знаходилося п'ять рядів возів, міцно з'єднаних між собою. Посеред “табору” зосередилася піхота і 24 гармати. Розпочався лютий бій. Одна за одною накочувалися атаки польських жовнірів на повстанців. Було чути оглушливу рушничну стрілянину, грім гарматних ударів, брязкіт шабель, крики людей. У найнебезпечніших місцях завжди з'являвся С. Наливайко, який своєю мужністю і безстрашністю надихав козаків.

До глибокої ночі тривав бій. Незважаючи на чисельну перевагу шляхти, всі атаки було відбито. Тоді С. Жолкевський наказав припинити бій і відступити до Білої Церкви. Втрати обох сторін виявилися досить значними: сотні вбитих серед королівських військ, в тому числі імениті шляхтичі; козаки втратили, згідно з польськими джерелами (в таких випадках вони, як правило, дуже тенденційні), близько 2 тис. чоловік. Під час бою загинув отаман Сасько, тяжко поранено М. Шаулу (гарматним ядром відірвало руку), а також С. Наливайко¹⁵. Від Гострого Каменю, де точився бій, повстанські загони почали відходити в бік Києва.

Незважаючи на відступ козацьких загонів, становище на українських землях залишилося досить складним. У різних районах продовжували діяти дрібні “купи” повстанців, загрожуючи не лише

сільській шляхті, а й великим містам. Канцлер Я. Замойський прохав депутатів сейму, які з'їхалися у Варшаву, терміново послати нове військо на Україну, оскільки невідомо, “чого вона (шляхта.— *Авт.*) може чекати для себе, якщо повстання не буде придушено”. А для такого занепокоєння були досить вагомі причини. Не лише розмах показачення українських селян хвилював польських магнатів і політичних діячів. Важливим було й те, що, як і К. Косинський, С. Наливайко прагнув розширити коло союзників у боротьбі з поляками. Про те, що такі наміри були, свідчить ряд документів. Так, царські послы, знаходячись проїздом на Україні після завершення своєї дипломатичної місії в Австрії, повідомляли в Москву, що С. Наливайко “хоче йти на твою державу ім'я зі всіма попередніми своїми черкасами, та й знову, мовляв, царю, багато черкасів до нього прилучається... А йде до тебе, государю, гетьман Наливайко зі своїми черкасами на Чернігів чи на Смоленськ”¹⁶. Зберігся також лист литовського гетьмана Х. Радзивілла трокському воєводі Н. Радзивілла, датований ще 15 грудня 1595 р. Очевидно, не без підстав великий литовський магнат непокоївся, що коли С. Наливайко наважиться “скоріше піти в межі Московської держави”, то цьому слід завадити і розгромити його на переправі через Дніпро¹⁷. Думка про перехід на територію Росії знову виникла у повстанців після подій під Гострим Каменем у квітні 1596 р.¹⁸. Таким чином, ці наміри козаків зафіксовано у документах різноманітного походження.

Наступний період — то найтрагічніші сторінки життя С. Наливайка. Документи дуже скупо розповідають про народного ватажка. Та навіть невеликі повідомлення, які знаходимо на сторінках творів польських істориків (а саме вони є головним джерелом при реконструкції подій повстання), свідчать, що С. Наливайко продовжував відігравати помітну роль серед повстанців. Після битви під Гострим Каменем він разом з Г. Лободою виступив організатором переправи козацьких загонів на лівий берег Дніпра. Здійснено це було своєчасно, бо невдовзі під Київ прийшов зі своїм військом С. Жолкевський. Польний гетьман також розпочав підготовку до переправи. Він наказав силою забирати у киян човни, пристосовувати для цього всі інші засоби. Місто нагадувало собою оточену фортецю. Всюди стояли пікети із шляхти та жовнірів, суворо контролювалися в'їзди і виїзди городян. Уздовж правого берега Дніпра то в одному, то в іншому місці наїжачилися жерла крупнокаліберних гармат. Запобіжні заходи, вжиті шляхетським командуванням, були спрямовані не лише проти повстанців С. Наливайка, а й запорожців, які невдовзі з'явилися на чайках біля Києва. Та їхня спроба пробитися до табору С. Наливайка

виявилася невдалою. Багато запорозьких чайок, влучених гарматними ядрами, потонули, інші відплили в безпечніше місце.

Тим часом у повстанський табір приходили повідомлення одне за одне тривожніші. Стало відомо, що на поміч С. Жолкевському рухаються все нові й нові загони шляхти й регулярних військ. Особливо схвилювало повідомлення, що частина королівської армії направляється в Переяслав, де в той час знаходилися дружини й діти повстанців, їхнє майно. С. Наливайко та інші козацькі ватажки робили все, щоб уникнути небажаного для них розвитку подій. Зокрема з ініціативи С. Наливайка розпочалися переговори з С. Жолкевським. Однак польний гетьман першою і єдиною умовою висунув вимогу “видати Наливайка та інших головних, віддати чужоземні корогви, гармати...”¹⁹. Звичайно ж, така умова виявилася неприйнятною для повстанців і була відхилена ними. Разом з тим вона досить симптоматична і свідчить, яку роль у справі організації й розвитку повстання продовжував відігравати С. Наливайко.

Загальновійськова рада ухвалила головні сили повстанського війська (близько 10 тис. чоловік) спрямувати під Переяслав. На березі Дніпра залишився тільки невеличкий загін козацької кінноти на чолі з С. Наливайком та Г. Лободою. Вони спробували ще раз розпочати переговори з командуванням польських військ. Г. Лобода і брацлавський староста Ю. Струсь навіть зустрічалися в човнах посередині Дніпра. Та й цього разу вони виявилися безрезультатними. Два дні по тому шляхетське військо переправилося через Дніпро.

Під Переяславом повстанці знову зібралися на раду. Необхідно було вирішити, що робити далі? Адже, як повідомляли козацькі сторожові пости, поляки повільно, з великою обережністю, але продовжували наближатися до міста. Голоси на раді розділилися: одні вимагали залишитися у Переяславі, інші — рухатися в степові райони. І перші, й другі наводили вагомі докази. На користь першої вимоги промовляло те, що повстанці мали сім’ї, у тому числі й дітей, деяке майно і т. п. Але як прогодувати себе у малозабезпеченому місті, куди подіти 10 тис. коней? Нарешті, після тривалих і бурхливих дебатов, рада вирішила йти у степ і поблизу Лубен, переправившись через Сулу, спалити за собою єдиний у цьому місці міст.

Прибувши під Переяслав, С. Жолкевський уже не застав там повстанців. Покинувши табір, вони рухались на Лубни, розставляючи скрізь козацькі сторожові пости. Але польний гетьман також поспішав. Він вирішив не затримуватися у місті, а негайно виступити, переслідуючи відступаюче козацьке військо. Щоб випередити перехід повстанських загонів через російський кордон,

Козацький табір в урочищі Солонця поблизу р. Сули (1596)

С. Жолкевський вирішує відправити кружним шляхом до Лубен відбірні кінні загои на чолі з Ю. Струсем, К. Ружинським та М. Вишневецьким. Вони повинні були біля Горошина перейти вправ Сулу і вдарити в тил повстанцям. Одночасно вперед був відправлений загін шляхтича Білецького, на якого покладалося завдання захопити головний міст і в разі необхідності допомогти кінноті Ю. Струся. План, розроблений С. Жолкевським (польний гетьман, за свідченням сучасників, відзначався, безумовно, хистом воєначальника, твердим характером, вродженою кмітливістю), був розрахований на оточення і розгром повсталих.

Коли стало відомо про наближення до Лубен загону Білецького, повстанське військо почало спішно переправлятися через Сулу. Та було вже пізно. Підпалений міст польські солдати невдовзі погасили і тим самим забезпечили практично безперешкодну переправу головних сил С. Жолкевського на другий берег ріки. Повстанці і не підозрювали, що опинилися в пастці. Лише коли вони помітили з двох боків шляхетські загои Ю. Струся і Білецького, зрозуміли, що оточені. Це трапилося 25 травня 1596 р.

Знову постало питання: що робити? Пробиватися в степ чи спорудити “табір” і спробувати відсидітися? Вирішили зупинитися

на останньому. В спішнім порядку почали споруджувати укріплення на невеличкій височині в урочищі Солониця поблизу Сули. В першу чергу височина була окопана й укріплена чотирма рядами перекинутих возів, з'єднаних між собою ланцюгами. Крім того, насипали вал і спорудили земляні зруби, на яких поставили гармати²⁰. Взагалі повстанський табір являв собою досить потужну фортифікаційну споруду, яка спроможна була витримати тривалу облогу противника. Які ж сили були в розпорядженні обох сторін? Як уже згадувалося, всіх повстанців нараховувалося близько 10 тис., але з них готових до бою не більше 4 тис. Війська поляків, за повідомленням І. Бельського, мали близько 5 тис. чоловік. Ці цифри, безумовно, відносні, однак вони дають певне уявлення про сили козаків і шляхти. Необхідно підкреслити, що каральні війська були добре озброєні, здебільшого не виснажені безперервним відступом. До їх складу входили гусарські сотні, угорські найманці, литовська кіннота, а також частини реєстровців.

Події в урочищі Солониця стали воістину символом мужності й героїзму основної маси повстанців і чорної зради частини козацької старшини. Облога шляхтою козацького табору, обстріли тривали майже два тижні. З обох сторін були вбиті й поранені. В повстанському таборі не вистачало провіанту, вичерпалися боєприпаси. Неймовірна спека і відсутність корму спричинили масовий падіж коней. Але козаки трималися. І не лише трималися, а й здійснювали успішні вилазки, знищували шляхтичів та найманців. Вони все ще сподівалися на допомогу запорожців, яких очолював К.Підвисоцький. Флотилія зробила навіть спробу прорватися до Лубен, але шляхтичі, встановивши потужні заслони, розсіяли козаків.

Однак незгоди, що спалахнули в повстанському таборі, дали густі сходи. Частина старшини спершу таємно, а надалі все відвертіше закликала припинити опір. Більше того, очолена Г. Лободою, вона вступила в переговори з польним гетьманом. Напруження в середовищі повстанців зростало день у день. Згодом С. Жолкевський писав польському королеві Сигізмунду III, що “дозріло насіння ворожнечі... посіяне між Лободою, котрий їхнім старшим був, і Наливайком та його прихильниками”²¹. Звісно, політика Г. Лободи не могла не викликати обурення основної маси повстанців. За рішенням ради, гетьмана було страчено.

Наближався останній акт Солоницької трагедії. 4 червня 1596 р. в табір польного гетьмана із Києва були доставлені важкі облогові гармати. Протягом двох днів майже безперервно тривав обстріл повстанців. Понад 200 чоловік загинуло, багатьох було поранено. Гостро відчувалася нестача води й продовольства. Тим часом серед повстанців узяла гору та частина козаків, яка схильна була видати

шляхті С. Наливайка та його найближчих сподвижників. У ніч з 6 на 7 червня вони схопили народного провідника. С. Наливайко вчинив опір. Зваливши одного, другого, він стрибнув у рів, що оточував табір. Та все було даремно. Невдовзі зв'язаного разом із пораненими отаманами Шаулою і Шостаком його віддали в руки С. Жолкевського. Ціною життя цих людей частина козацької старшини намагалася виторгувати прощення в польської шляхти. Розпочалися переговори, які закінчилися масовим знищенням повстанців. За словами І. Бельського, це здійснилося так раптово, що козаки “не встигли ні зімкнути лави, ні взятися за зброю”. Польський хроніст, розповідаючи про жахи розправи шляхтичів, зазначав, що “протягом милі чи й більше труп лежав на трупі, бо всього в таборі з черню й жінками їх було до десяти тисяч”²². Лише 1,5 тис. козаків під керівництвом Кремпського змогли вирватися в степ.

Поляки захопили 21 гармату і багато іншої зброї, скарбницю, в якій знаходилося 4 тис. золотих, і майно козаків. Селян, підданих різних магнатів, знову було повернуто до кріпосників. Одночасно польський сейм висловив подяку С. Жолкевському і нагородив його новими значними земельними ділянками на Україні.

Кілька тижнів С. Наливайко разом зі своїми побратимами під наглядом недремної охорони перебував у війську польного гетьмана. Цій мужній людині довелося витерпіти багатогодинні допити і знущання шляхти. Та головне випробування доля приготувала йому в майбутньому. Спекотного липневого дня 1596 р. мальовнича процесія шляхти на чолі з С. Жолкевським увійшла до Львова. 18 гармат, знамена австрійського цесаря й угорського ерцгерцога везли жовніри. В цій процесії рухалися заковані в кайдани козаки, серед яких своїм зростом і гордою поставою загальну увагу привертав Северин Наливайко. Ні, не каяття картало цю людину, а докори сумління за змарновану справу. Минаючи католицький костьол, він підвів голову, уважно глянув і вигукнув: “О, церкво! Церкво! В тобі стояли б коні; я перетворив би тебе у стайню”²³.

Майже місяць С. Наливайко знаходився у Львові. Тримали небезпечного злочинця і його товаришів у підземеллях міського арсеналу. Тоді як С. Жолкевський приймав вітання, проводив час на бенкетах і численних прийомах, С. Наливайко зазнавав жорстоких допитів і принижень. Лише на початку серпня козацького ватажка у супроводі відбірного загону жовнірів, яких очолював іменитий шляхтич П. Порембський, доставили у Варшаву. Багато місяців С. Наливайко перебував у тюрмі. Минула осінь 1596 р., настала зима, а потім і весна 1597 р. То були найтяжчі часи в короткому, але яскравому житті козацького ватажка. Багатогодинні допити, знущання тюремників, катування розпочиналися з ран-

нього ранку і тривали до пізньої ночі. Очевидці розповідають, що шляхта позбавила С. Наливайка навіть сну: “У Варшаві вдень і вночі утримували його по-козацьки, не давали йому спати: тільки-но сон починав скліплювати повіки, воїни, що чатували навколо, будили Наливайка обухом сокири”²⁴. В іншому джерелі повідомлялося, що його пробуджували барабанным боєм.

Чому так довго і витончено катували С. Наливайка? (Відомо, що його товариші були позбавлені життя зразу ж після прибуття до Варшави). Відповідь на це питання досить проста — адже повстання такої сили й розмаху вперше спалахнуло на Україні. У нього було втягнуто тисячі людей різних суспільних верств. Керівник цього виступу організував походи в Молдавію й Білорусію. Існували й інші вагомні причини. Для варшавського двору не було таємницею і те, що С. Наливайко входив до вузького кола людей, які близько знали князя Костянтина Острозького — ворога унії, людини, що зробила великий внесок у розвиток культури й освіти в Україні. Не викликає сумніву, що владу цікавили зв'язки С. Наливайка з іноземними державами, зокрема з Росією. Це були загальні й найважливіші питання. Документи зберегли також свідчення про безконечні допити, що стосувалися обставин того чи іншого нападу на представників шляхти, конфіскації їхнього майна, грошей і т. п. Наприклад, протягом кількох годин генеральний війт Максим Козловський та інші шляхтичі допитували С. Наливайка з приводу нападу його загону на маєток одного могилівського орендаря: “У Хилька Ісловича, міщанина могилівського, застава його милості кн. Юрія Друцького-Соколинського: срібло, палаш і шабля, сріблом прикрашені, — нехай віддасть”. На це він відповів: “...військо забрало майно і мені принесло; також і ці речі”²⁵. Таких позивачів-шляхтичів було багато. Всі вони вимагали відшкодування збитків і покарання С. Наливайка. Одначе на допитах мужній керівник повстанців тримався із великою гідністю і зовсім не розкаювався в правоті своєї справи. У листопаді 1596 р. до нього, згідно з королівським наказом, двічі приходив підканцлер. Він дав зрозуміти С. Наливайкові, що в разі каяття він може розраховувати на помилування. Одначе козацький ватаг відмовився відповідати на запитання.

Нині є відомості, що з допомогою вірних друзів С. Наливайко намагався втекти із в'язниці. Один із селян, підданий пана Язловецького, котрий брав участь у повстанні, передав через вікно пилку, з допомогою якої С. Наливайко перепилив важкі колодки²⁶. Але сторожа виявила пильність. Невдовзі приготування в'язня помітили і його кинули в глибоке підземелля. Тоді й була підготовлена передсмертна сповідь в'язня, текст якої, на жаль, не зберігся. Литовський гетьман Х. Радзивілл у листі до трокського

воєводи повідомляв: “Дякую за те, що надіслали сповідь Наливайка, яку я зразу ж після прочитання спалив”²⁷. Очевидно, були вагомі причини, щоб так поспішно знищити цей важливий документ, автор якого не відмовився від своїх поглядів навіть перед мученицькою смертю.

...Про що ж думав, чекаючи страти, С. Наливайко? Може, він пригадував дитинство й юність, героїчні походи Чорним морем проти турецьких фортець? Можливо, у його голові снували думки про недавнє минуле: аналізувалися причини невдач і поразок, ставилися пекучі питання — чому його зрадили, як могло так трапитися, що козаки, які разом з ним брали участь у багатьох битвах, погодилися віддати його в руки ненависної шляхти? Поставали питання, та не було на них відповіді.

Страта С. Наливайка відбулася у Варшаві 11 квітня 1597 р. Всі польські джерела відзначають, що її здійснено звичайним для того часу середньовічним способом. Звернімося до цих свідчень. У листі новгородського воєводи Федора Скуміна до Х. Радзивілла сказано, що “Наливайко зазнав кари за свої заслуги в п’ятницю по Великодню... спочатку йому зігнули голову, а потім четвертували”. У щоденниковому запису шляхтича Велевицького згадується, що “Наливайка, цього провідника козацького, умертвлено і на чотири частини розсічено”²⁸. І нарешті, в такому авторитетному джерелі, як “Хроніка” І. Бельського, занотовано: “Після сейму йому стято голову, а потім четвертовано і частинами розвішано”²⁹. Такою була смерть ватажка козацького повстання на Україні.

Пізніше страта С. Наливайка висвітлюється трохи інакше. Зокрема у вітчизняному літописанні повідомляється, що йому на голову наділи розпечений залізний вінець і посадили на розпеченого залізного коня. Існує і такий варіант цієї легенди: С. Наливайка живим спалено в череві мідного вола³⁰. Звісно, всі ці свідчення літописців та істориків пізнішого часу легендарні. Проте вони виявляють ставлення до тих давніх подій і самої особи С. Наливайка.

Народний ватажок став улюбленим образом багатьох народних пісень та дум.

Не раз до цього образу звертався Т. Г. Шевченко. Поет-революціонер мріяв,

Что Наливайка дух великий
Воскреснет снова средь мечей,
И тьмы страдальческих теней
Наши неистовые клики
В степях разбудят Божий суд³².

І справді, дух козацької вольниці, напсєний життєдайними соками рідної землі, з кожним десятиліттям набирав сили.

ПЕТРО САГАЙДАЧНИЙ: ВОЇН, ПОЛІТИК, ЛЮДИНА

Історія життя і політичної діяльності Петра Кононовича Сагайдачного [Конашевича-Сагайдачного] багато в чому співзвучна історії України першої чверті XVII ст. — періоду складного, суперечливого, все ще недостатньо дослідженого. Це був час жорстокого соціального і національно-релігійного гноблення українського народу, стрімкого наростання визвольного руху, героїчних походів козаків на турецькі фортеці, нових явищ у розвитку культури і т. п.

Свідком, а то й безпосереднім учасником цих подій став Петро Сагайдачний — постать суперечлива і неоднозначна на політичному горизонті того часу. Яких тільки епітетів — піднесених і принизливих, яких характеристик — справедливих і упереджених — не довелося Сагайдачному вислухати при житті. Він обирався гетьманом і знову втрачав гетьманську булаву, зустрічався з представниками властей і одночасно користувався авторитетом серед широких кіл козацтва. Його політичне кредо і соціальна політика знаходилися в центрі уваги літописців та істориків, мемуаристів і поетів. І знову неоднозначність оцінок — від апологетичних до прямого заперечення ролі в подіях першої половини XVII ст. Які ж причини такого суперечливого ставлення до цієї особи його сучасників і нинішніх дослідників?

Скупі повідомлення джерел дають можливість лише ескізно реконструювати ранній період життя Петра Сагайдачного. З “Віршів”, які написав ректор Київської братської школи Касіян Сакович на поховання гетьмана, дізнаємося, що Петро народився поблизу Перемишля (мабуть, у с. Кульчинці біля Самбора) в сім’ї православного шляхтича¹. Наступною віхою в житті юнака стало навчання у знаменитій Острозькій школі (у “Віршах” говориться, що він попрямував “потім до Острога, для наук чемних”²). Очевидно, він пройшов повний курс навчання (інакше важко пояснити слова “Віршів”, що “там тоді Конашевич час немалий жив”)³. Враховуючи той факт, що в характері Острозької школи простежуються риси навчального закладу вищого типу, можна гадати, що Сагайдачний одержав у її стінах високу, як на той час,

освіту. Тут вивчався “курс семи наук”, в який входили граматика, риторика, діалектика, арифметика, геометрія, астрономія, музика. Серед викладацького складу варто назвати імена таких чудових педагогів-вчених, як Герасим Смотрицький, Кирило Лукарис (пізніше він став константинопольським патріархом) та ін. Із стін цього навчального закладу вийшла ціла плеяда видатних культурно-просвітницьких і суспільно-політичних діячів, що своєю творчістю збагатили різні галузі духовного життя українського народу. Важливо і те, що навколо школи утворився гурток вчених, до якого входили Герасим Смотрицький, Василь Суразький, Тимофій Михайлович, брати Наливайки і, безперечно, Іван Федоров⁴. Атмосфера, яка панувала в цьому навчальному закладі, високий рівень викладання різних предметів залишили, безсумнівно, незгладимий слід у душі юнака.

Декілька наступних років життя Петра Сагайдачного приховані від нас пеленою часу. Можна лише з певністю говорити, що життєві дороги незабаром привели його у Військо Запорозьке. Розумний, високоосвічений, знаючий добре людей і політичну обстановку, він швидко завоював авторитет серед козацтва. Сучасник-пліхтич відзначав, що “Петро Конашевич, чоловік надзвичайної мудрості і зрілого судження у справах, спритний у словах і вчинках, хоча за походженням, способом життя і звичками був простою людиною, однак в очах нащадків він гідний стати поряд з найбільш видатними людьми свого часу в Польщі”⁵. Щодо особистого життя Петра Сагайдачного, то відомо, що він був одружений на Анастасії Повченській. Відносини між подружжям важко назвати ідилічними. На це вказує, зокрема, той факт, що згідно із заповітом гетьман “віддав маєток свій на церкві, на шпиталі, на школи і монастирі, крім дружини своєї”⁶. Проте Анастасія залишалася вдовою недовго — вже у 1624 р. вона вийшла заміж за пліхтича Івана Піючина. Народна пісенна традиція також досить чітко відобразила цей аспект особистого життя гетьмана. Не випадково, гадаємо, в добре відомій пісні говориться, що він “поміняв жінку на тютюн та люльку”.

М. О. Максимович стверджував, що Сагайдачний вже у 1598 р. одержав гетьманську булаву⁷. Проте навряд щоб це відповідало дійсності (історикам відомо кілька осіб, які в кінці XVI — на початку XVII ст. володіли цим високим титулом у Війську Запорозькому). Ймовірно, все це відбулося десь на початку XVII ст. У своєрідній біографії Сагайдачного, складеній у поетичній формі К. Саківичем, говориться, що після навчання в Острозькій школі він “шол до запорозького славного рыцарства. Межи которым през час не малый жиючи, и рыцерских должностей там доказуючи, Гетманом потом себе Войско его обрало”⁸. Відтоді почалася багатотрудна діяльність Сагайдачного на політичному поприщі.

Першою й основною в даній ситуації справою молодий та

енергійний гетьман вважав організацію походів проти султанської Туреччини. Давню і водночас трагічну долю визначила історія відносинам турків-османів та українського народу. Не минало жодного року, щоб родючі і багаті українські землі, на яких жив трудолюбивий народ, не зазнавали нападів кримських і турецьких феодалів. Стогін і прокльони тисяч полонених, сльози батьків і матерів, сотні спалених сіл — результат нападів на землі України іноземних загарбників. Жакливі картини діяння татар змалював французький інженер Г. Боплан, котрий тривалий час перебував у різних районах українських земель. Він був свідком того, як ординці нападають на

Петро Сагайдачний

села, оточуючи їх, “виставляючи по чотири сторожові пости довкола і підтримуючи великі вогнища впродовж усієї ночі, побоюючись, щоб котрийсь із селян не втік. Потім грабують, палять і вбивають усіх тих, хто чинить їм опір, а тих, хто здався, забирають з собою, і не тільки чоловіків і жінок з немовлятами, але також і худобу, як, наприклад, коней, волів, баранів, кіз та ін.”. “Ця картина може зворушити найбільш нелюдські серця, — продовжує далі автор, — коли розлучаються чоловік з жінкою, матір з дочкою без жодної надії ще колись побачитися, бо йдуть у жалюгідне рабство до безбожників-магометан, де зазнають безмежної нарути. Їхня брутальність підштовхує їх до мерзенних вчинків, як, наприклад: знеславлення дівчат, гвалтування жінок на очах їхніх батьків і чоловіків. ... найбільш тверді серця здригнулися б, чуючи крики і спів, плач і стогони цих нещасних русинів, бо цей народ і співає, і голосить плачучи. Цих нещасних тепер поділено в різні сторони: одних — у Константинополь, других — у Крим, ще інших — в Анатолію і т. д.”⁹.

Це не єдине джерело, яке змалює напади на українські землі кримських і турецьких завойовників. Вони знайшли відображення у вітчизняних літописах і свідченнях сучасників, в усній народній

Запорізька Січ. З малюнка Боплана. XVII ст.

творчості і на сторінках зарубіжних хронік. Згадаймо, наприклад, зворушливу українську думу:

За рікою вогні горять,
Там татари полон ділять.
Село наше запалили,
І багатство розграбили,
Стару неньку зарубали,
А миленьку в полон взяли.
А в долині бубни гудуть,
Бо на заріз людей ведуть;
Коло шиї аркан в'ється,
І по ногах ланцюг б'ється¹⁰.

У цих умовах єдиною реальною силою, здатною протистояти експансії турецьких і татарських феодалів, стало, по суті, козацтво. Час від часу воно готувало і здійснювало вдалі походи на Кримське ханство і султанську Туреччину. Згідно із спостереженнями Боплана, вже навесні козаки розпочинали підготовку до морського походу. Щоб бути точними, наведемо повний запис слів французького інженера: “Далі вони вирушають до Військової Скарбниці, місця свого збору, і будують тут судно близько 60 стіп завдовжки, 10—12 стіп завширшки і 12 — завглибшки. Таке судно не має кіля; його основа — це човен з верби або липи, довжиною до 45 стіп. Збоку він обшивається і вивершується дошками від 10 до 12 стіп завдовжки і до однієї стопи завширшки, які прибиті дерев'яними цвяхами, причому кожен ряд у напуск на наступний, як і в звичайних річкових суднах, і так доти, доки човен не досягне 12 стіп у висоту і 60 — у довжину, розширюючись у міру

підвищення... Будуються вони так, як звикли і наші теслі, з перегородками і поперечними лавами, а потім просмолюються. Користуються двома стернями по краях човна... оскільки човни дуже довгі і треба було б забагато часу, щоб розвернутись, коли виникає потреба у розворотах під час втечі. Звичайно, з кожного боку від 10 до 12 весел, і швидкість більша, ніж у турецьких веслових галер. Є також і щогла, на якій вони напинають досить невправно зроблене вітрило. Використовують його лише в тиху погоду, а при сильному вітрі воліють веслувати, їхні човни не мають верхньої палуби, і коли наповнюються водою, очерет, прив'язаний довкола човна, не дає йому затонути.

Сухарі знаходяться у великій бочці заввишки 10 стіп, 4 стопи в діаметрі, яку міцно прив'язують. Сухарі витягають через втулку. Беруть із собою також барильце з вареним пшоном і дїжечку з борошном, розведеним на воді, яке їдять, змішуючи з пшоном, всі разом, що вони дуже цінують; цей наїдок служить їм і їжею, і питвом, він має кислуватий смак і називається "саламаха", тобто, пречудова страва. Щодо мене, то я не знайшов у ньому вишуканого смаку, а коли і вживав його під час своїх мандрів, то лише тому, що не знайшлося нічого кращого. Під час походу ці люди дотримуються тверезості, і якщо між ними трапляється п'яниця, отаман наказує викинути його в море. Окрім того, жодної горілки везти з собою не дозволяється, оскільки під час походів і експедицій вони високо цінують тверезість.

Коли вони вирішують йти війною на татар, щоб помститися за кривду і заподіяні грабунки, то вибирають осінню пору. Для цього відправляють на Запорожжя усе, що необхідне для походу чи експедиції, для будівництва човна і взагалі усе, що, на їх думку, буде потрібним. Потім 5—6 тис. відчайдушних, добре озброєних козаків вирушає на Запорожжя будувати човни. До будівництва одного човна приступає 60 чоловік, закінчуючи його через два тижні, оскільки вони, як я вже казав, майстри на всі руки. Таким чином, за два-три тижні у них готово 80 або 100 човнів такої форми, яку я описав. У кожен човен сідає від 50 до 70 чоловік, кожен з яких має дві рушниці і шаблю; на човні є також 4—5 фальконетів і запас харчів, щоб вистачило на всіх. Одягнені козаки в сорочку і шаровари, мають ще одні змінні, блаженку свиту і шапку, 6 ліврів порошу, достатню кількість свинцю, запас ядер для фальконетів; у кожного є годинник. Так ось виглядає летючий козацький табір на Чорному морі, який безстрашно нападає на найзначніші міста Анатолії^{Г1}.

Далі Боплан описує тактику ведення козаками морських битв — стрімку, розраховану на раптовість і, зрештою, переможну. Успішно, наприклад, були проведені операції козаків проти турецьких

фортець Очаків (1538, 1541, 1545), Козлов (1589), Варна (1604). Подальші героїчні дії козаків на Чорному морі вже пов'язані з іменем П. Сагайдачного. Незважаючи на застережні заходи турків, запорожці у 1600 р. вирвалися за Перекоп, у 1609 р. спалили Ізмаїл, Килію, Білгород. Справді тріумфальним став похід козаків на Синоп у 1614 р. Майже повністю було знищено місцевий гарнізон, захоплено запаси зброї і кораблі, визволено невольників. Перемогою увінчався похід 80 козацьких чайок на Константинополь. В 1615 р. вони досягли околиці столиці, спалили дві пристані і перелякали самого султана, який розважався на полюванні. У битві з турецькою ескадрою козаки захопили кілька ворожих галер і навіть взяли у полон турецького воєначальника¹². Наступного року козаки, очолені П. Сагайдачним, здійснили успішний похід на один із найбільших невольницьких ринків чорноморського узбережжя Кафу, а згодом — Трапезунд. Розлючений султан наказав покарати великого візира (його задушили) та інших вищих придворних.

Так за документами простежується одна з найважливіших сторін діяльності П. Сагайдачного — його участь у боротьбі українського народу проти турецько-татарських поневолювачів. Безперечно, що за блискучі походи запорожців під його керівництвом на Чорне море гетьман здобув славу удачливого ватажка козацтва, яке захищало рідну землю від ненависних бусурман і неодноразово визволяло тисячі невольників із турецького рабства. Як писав К. Сакович, “за свого гетманства взяв в Турцех место Кафу. Аж и сам цесар турский был в великом страху: бо му чотыр-надцать тысяч там люду збил, катарги едины палил, другие истопил. Много тогда з неволе христиан свободил”¹³.

Більш консервативну, компромісну, а інколи й угодовську позицію займав П. Сагайдачний щодо польського режиму на Україні. Без сумніву, він був представником тієї частини козацької старшини, інтереси якої у соціальних питаннях співпадали з інтересами панівної верхівки Речі Посполитої. Адже самому Сагайдачному належали значні маєтки, він володів землею і, безперечно, використовував пра-

Герб Війська Запорізького

цю залежних селян. Тому він негативно, а то й прямо вороже ставився до найменших проявів антифеодалних настроїв селян і козацької голоти. Досить часто, навіть у період помітного піднесення соціальних рухів народу, коли, здавалося б, можливий інший наслідок боротьби, гетьман йшов на угоду з польським панством. Так було під час переговорів з коронним гетьманом С. Жолкевським в урочищі Суха Ольшанка поблизу Білої Церкви (жовтень 1617 р.) або над рікою Роставиця неподалік од Паволочі (жовтень 1619 р.). Тоді П. Сагайдачний і старшинська верхівка пішли на угоду з представниками королівської влади. За рахунок основної маси повстанців, які повинні були повернутися до своїх власників, вони виторгували лише незначне збільшення козацького реєстру. Крім того, козакам заборонялося ходити проти турецьких фортець на Чорне море. Усе реєстрове військо передбачалося розмістити виключно в межах королівських володінь (т. з. королівщини). Проте навіть значні поступки шляхти козакам були досить ілюзорними, оскільки юридичну силу здобували лише після затвердження їх польським сеймом¹⁴.

Цікаво, що у справі реалізації останньої угоди (Роставицької) польсько-шляхетський уряд великі надії покладав на П. Сагайдачного. Йому навіть дозволялося силою зброї придушувати вияви невдоволення селян і рядового козацтва. Навряд чи можуть служити похвалою гетьману слова Якова Собеського — урядового комісара, що залишив цікаві історичні записки про Хотинську війну 1621 р. Характеризуючи особу П. Сагайдачного, він говорить: “В силу свого службового становища завжди вірний королю і Речі Посполитій, він бував суворим в справі придушення козацької сваволі; нерідко навіть, не задумуючись, карав смертю за найменші провини; свої недолюбливали його за це і не раз волею більшості він ледь не позбавлявся верховенства над запорозьким військом”¹⁵. У цій частині “Записок” Я. Собеський, безперечно, помилився — Сагайдачний не раз і надовго втрачав гетьманську булаву (1610, 1617, 1620 роки).

Проте, очевидно, недоцільно жорстко ув’язувати політичну лінію П. Сагайдачного з політикою Речі Посполитої на Україні. Спираючись на козацтво (як реєстрове, так і запорозьке), гетьман міг дозволити собі проведення цілком самостійної лінії. Всупереч категоричним заборонам урядових кіл Варшави він неодноразово організовував походи проти Кримського ханства і Оттоманської Порти, підтримував вигідні для нього вимоги козацтва і т. п. Не слід заперечувати і того факту, що протягом 1615—1616 рр. П. Сагайдачний, незважаючи на грізні сеймові постанови, сам очолював виступи представників різних станів українського народу.

Хіба не симптоматичним є твердження польського сейму (вересень 1616 р.) про те, що козаки “самі встановлюють собі право, самі обирають урядовців і ватажків і нібито створюють у великій Речі Посполитій другу республіку”¹⁶. Про наростання хвилі народного руху говорять й інші факти. Згідно із свідченнями численних актових книг, козацькими загонами у 1618 р. був “сплюндрований” величезний район “України, Полісся і Литви”¹⁷. Мабуть, немає необхідності пов’язувати подальше загострення соціальних і національно-релігійних конфліктів у суспільстві виключно з особою П. Сагайдачного (це було б і невірно і неісторично). Проте ігнорувати можливість такого зв’язку ми також не вправі. Добре, наприклад, відомо, що гетьман одразу ж після укладення Роста-вицької угоди почав підготовку до її денонсації, що викликало нове піднесення патріотичних почуттів серед народу¹⁸.

Як головний аргумент, що характеризує політичне кредо П. Сагайдачного, історики наводять факт походу у 1618 р. українських козаків на чолі з гетьманом у складі польських загонів королевича Владислава на Москву. Дослідникам ще належить вивчити і дати глибоку та об’єктивну оцінку цій події. Тут ми тільки відзначимо, що, розглядаючи цей аспект вітчизняної історії, вчені (особливо радянські), як правило, ігнорували загальний контекст розвитку подій на Україні в другому десятилітті XVII ст. Зокрема, слід враховувати, що гетьман був підданим польської корони, що висувало перед ним ряд зобов’язань політичного характеру. Не виключено, що походом на Москву Сагайдачний і частина осіб (світських і духовних), що групувалися навколо нього, оплачували відому сеймову конституцію “Про релігію грецьку”, яка передбачала узаконення свободи православного віросповідання у Речі Посполитій. Як одну з причин здійсненої козаками акції відомий український історик К. Г. Гуслийтий вбачав також у ворожому ставленні “частини українського козацтва до уряду Михайла Федоровича, дипломати якого в цей час підтримували відносини з Туреччиною і Кримом, спонукаючи їх орди нападати на Річ Посполиту, що загрожувало українським землям”¹⁹. Очевидно, існували й інші причини цієї акції П. Сагайдачного.

У цьому зв’язку виникає інше, але не менш важливе питання — яке місце посідає епізод 1618 р. у політичній кар’єрі Петра Сагайдачного і яке його принципове ставлення до українсько-російських відносин? Попередня, а головним чином наступна діяльність гетьмана дає можливість відповісти на нього цілком визначено й однозначно — він не був принциповим противником союзу України з Росією. Уже в січні 1620 р. посли П. Сагайдачного, очолені отаманом Петром Одинцем, через Путивль направились у Москву. 26 лютого вони удостоїлись офіційного прийому

думними дяками Іваном Граматиним і Савою Романчуковим. Під час церемонії зустрічі посли від імені всього Війська Запорозького оголосили, що “они все хотят ему, великому государю, служить головами своими по-прежнему, как оне служили прежним великим российским государем и в их государских повелениях были, и на недругов их ходили, и крымские улусы громили...”²⁰. Організація посольства у Москву — це продумана і зважена політична акція П. Сагайдачного. Напрямок і зміст переговорів, що мали місце у Посольській палаті Кремля, також не викликають жодного сумніву — мова йшла про пропозицію козаків нести службу на користь російського царя. Дипломатична місія запорожців не увінчалася тоді успіхом. Послам видали “легке царське жалування 300 карбованців грошей”, але укладення угоди не відбулося.

Здійснення цієї важливої політичної акції не було випадковістю, як вона сприймається на перший погляд. Адже майже одночасно, як писав М. Смотрицький, гетьман, якого гризли докори совісті, від імені всього Війська Запорозького просив єрусалимського патріарха Феофана “про відпущення гріха пролиття крові християнської в Москві”²¹. Згідно зі свідченнями іншого джерела, реакція Феофана на ці слова була суворою й однозначною. Він “лаяв козаків за те, що вони ходили на Москву, говорячи, що вони підпали під прокляття, вказуючи при цьому на ту підставу, що Москва — християни”²².

На цьому етапі розвитку визвольного руху, який об'єднував різні стани тогочасного суспільства (православну шляхту і духовенство, міщан, козацтво, селянство), важливою подією стало відновлення на Україні православної ієрархії, яка після Брестської церковної унії 1596 р. припинила своє існування. В цій політичній акції свою роль судилося відіграти П. Сагайдачному. Близькі стосунки між гетьманом і патріархом Феофаном, який виконав цю важливу місію, навряд чи можна вважати випадковими. Не виключено, що ще отаман Петро Одинець у лютому 1620 р. за дорученням Сагайдачного зустрічався з патріархом у Москві, де виклав позицію гетьмана з цього питання. У березні Феофан прибув на Україну. На кордоні його зустрічали запорожські козаки на чолі з Сагайдачним, які, згідно з повідомленням Густинського літопису, “обточили его стражбою, яки пчелы матицу свою”, супроводили до Києва. Тут Феофан спілкувався з представниками місцевого братства, православним духовенством, побував у знаменитому козацькому Трахтемирівському монастирі. 6 жовтня 1621 р. у братській Богоявленській церкві патріарх висвятив межигірського ігумена Ісаїю Копинського у сан перемишльського єпископа, ігумена Києво-Михайлівського монастиря Іова Борецького у сан київського митрополита, а Мелетія Смотрицького у сан полоцького

архієпископа²³. Очевидно, немає необхідності доводити, що ця подія, значення якої вийшло далеко за релігійні рамки, стала можливою тільки завдяки могутній підтримці Війська Запорозького й особисто Петра Сагайдачного (на цей час уже полковника). Дії представників вищого православного духовенства, спрямовані проти наступу католицизму та уніатства, об'єктивно сприяли посиленню визвольного руху народу України.

Під безпосереднім впливом цих подій помітно активізувалась ідеологічна боротьба на українських землях, в об'єкт якої перетворились не лише релігійні, а й більш широкі питання, що торкалися програми і мети визвольного руху на Україні. З-під пера Іова Борецького виходить трактат “Протестація і благочестива юстифікація”, з'являється полемічний твір “Полюнодія” Захарія Копистенського, “Книга про віру” та інші. Автори цих праць, які мали широкий суспільний резонанс, прагнули відтворити історично правдиві картини життя українського народу у широкому загальнослов'янському контексті. Віддаючи данину козацтву, автори полемічних творів називали їх “спадкоємцями старої Русі”, підкреслюючи, що вони “твердістю своєю перевершують римських Сципіонів і карфагенських Ганібалів” і т. д.

Відновлення діяльності православної ієрархії на Україні стало подією, яка мала широкий суспільний резонанс. У 1620—1621 рр. різко загострилися відносини між протидіючими сторонами. Королівський уряд, католицьке й уніатське духовенство зайняли вкрай негативну позицію щодо цієї політичної акції. З уст офіційних осіб лунали прокляття і погрози на адресу православних, неодноразово порушувалося питання про судове переслідування новоспечених ієрархів, які, по суті, були поставлені поза законом.

Проте незабаром релігійні суперечності і чвари природним розвитком подій відійшли на другий план. Після нищівної поразки від турків на Цецорських полях у Молдавії (1620 р.) Річ Посполита опинилася перед загрозою втратити свою державну незалежність. Коронне військо було розгромлене, багато знатної шляхти, у тому числі гетьман С. Жолкевський, вбиті, інші потрапили у полон. В умовах, що склалися, Варшавський уряд ухвалив рішення про організацію нового війська. Шляхом певних уступок сейм вирішив привернути на свій бік українських козаків, небезпідставно розглядаючи їх як найбільш боєздатну й організовану військову силу. Перед загрозою вторгнення у межі України небаченої досі турецької

* Слід відзначити, що протягом усього перебування у Києві загін козаків на чолі з П. Сагайдачним (гетьманом або полковником) складав особисту охорону патріарха. “Відбірний полк лицарського люду” супроводжував Феофана також у його поїздки до Трахтемирова, а коли він залишав Україну — в Бушу.

армії козацтво, відсунувши в бік усі свої внутрішні проблеми (в цей час мали місце суперечності між новим гетьманом Яцьком Неродичем Бородавкою і Петром Сагайдачним), вирішило підтримати поляків у майбутній війні з турецькими завоювальниками. Загальна рада, скликана у червні 1621 р. в урочищі Суха Діброва, прийняла пропозицію сейму і погодилася на спільний похід козацьких і польських військ. Важливо відзначити, що хоча П. Сагайдачний позбувся тоді гетьманської булави, він продовжував відігравати визначну роль серед козацтва. Прикладом цього може бути той факт, що він на чолі особливого посольства був направлений радою у Варшаву, де під час аудієнції у Сигізмунда III вимагав цілого ряду релігійних поступок з боку королівського уряду, зокрема, узаконення православної ієрархії і т. п.²⁴ Не можна сказати, що козацькі вимоги були радикальними. Проте, враховуючи той суспільний розголос, який мали події 1621 р., вони звучали актуально й, очевидно, відображали думки та настрої широких верств козацтва, що зібралося на раду у Сухій Діброві.

Петра Сагайдачного важко звинуватити в малодушності або небажанні брати участь у воєнних діях козаків проти турецької армії. Більше того, прямо з Варшави, після прощальної зустрічі з польським королем, він направився у розташування своїх військ поблизу Хотина. А становище тут склалося дуже напружене. Адже об'єднаним силам польських і козацьких військ (близько 80 тис. чол.) протистояла 162-тисячна турецька армія (згідно з іншими даними, 250-тисячна)²⁵.

В армії султана Османа II знаходилося близько 300 гармат, велика кількість іншого озброєння, боєприпасів і провіанту. “Настав день, — писав свідок цих подій, — пам'ятний полякам на вічні часи, коли з'явилися незліченні полчища Османа і хана Джанібек-Гірея, зібрані з численних областей і народів; день, в який з'явилися на нашої землі переможні стяги Оттоманської імперії, що володіла трьома частинами світу. За помахом руки могутнього володаря з'явилися на Дністрі несподівані гості з берегів Євфрату, Нілу і сусіднього Дунаю; Азія й Африка, ніби порушені в своїй основі, накинулись на Поділля. Незліченні і різноплемінні війська йшли до сарматських кордонів, де інше небо, інший клімат, інший характер природи, де все, одним словом, вражало погляди пришельців”²⁶.

З самого початку воєнних дій козаки проявляли чудеса хоробрості й героїзму. Хіба можуть не викликати почуття захоплення дії невеликого козацького загону, оточеного турками, позбавленого провіанту і допомоги, але який декілька днів продовжував вести боротьбу проти ворога, озброєного гарматами. “Оточені з усіх боків, козаки все ж наважились помірятися силами

з ворогом (бо ж відчай нерідко спонукає до благородної смерті) і встигли пробитися крізь здивовані і тремтячі турецькі війська; але виснажені голодом і працею, вкриті порохом пилом, вони склали життя разом із зброєю», — так писав далекий від симпатії до козаків-героїв Яків Собеський²⁷.

У серпні 1621 р. ледве не загинув сам Петро Сагайдачний. Після наради з командуючим польською армією К. Ходкевичем він одразу ж виїхав у розташування козацького війська, яке тоді повільно рухалося до Хотина. Але по дорозі він зіткнувся з великим турецьким загоном. Розпочався бій, який ледве не закінчився трагічно для Сагайдачного. З простреленою рукою, втративши багато крові, він чудом відірвався від переслідувань османів і сховався у найближчому лісі. І лише вночі, не знаючи дороги, П. Сагайдачний пробрався у свій табір²⁸.

Ми наблизилися до того рубежу життєвого шляху П. Сагайдачного, який по-різному оцінювався його сучасниками, та й у самого козацького ватажка викликав докори совісті. Наприкінці серпня 1621 р., після прибуття його у розташування козаків, у війську відбулася зміна влади: гетьман Бородавка позбувся булави, був заарештований, а згодом (8 вересня), відповідно до наказу Сагайдачного, страчений. Останній був обраний гетьманом. Факт скинення і страти Бородавки викликав суперечливі думки й судження сучасників. Зокрема польські мемуаристи різко негативно ставилися до особи Бородавки, який, очевидно, був представником незаможної частини козацтва і користувався в її середовищі широкою популярністю. Не випадково ще С. Жолкевський характеризував його як «найменш між ними (козаками. — *Авт.*) добродісного і найбільш схильного до бунтів, що обіцяв козакам іти з ними не тільки на море, але хоч би і в пекло»²⁹. З усього видно, що й сам Сагайдачний відчував велику частку вини за смерть людини, яка чимало зробила для справи визвольного руху на Україні. (Бородавка брав безпосередню участь у загальнодержавній акції відновлення на Україні православної ієрархії, очолював повстанський рух і т. п.). Ось чому, вже будучи на смертному одрі, Сагайдачний дає доручення записати у свій поминальник Бородавку під іменем «Яків гетьман»³⁰. Очевидно, цим він хотів висловити своє запізніле каяття у причетності до смерті цієї людини.

Проте це було згодом. У вересневі ж дні 1621 р. гетьмана полонили інші думки. Адже під Хотином вирішувалася доля не тільки Польщі, а й України. В перші дні бою Осман II, розраховуючи на блискавичні удари свого війська, прагнув якнайшвидше розгромити козацькі полки. Самовпевненість султана не мала меж. Як писав очевидець тих подій, він «покаявся нічого не

їсти, доки не відправить у пекло на вечерю всіх поляків до останнього, і показав приклад, небачений і нечуваний раніше в історії воєнних дій, а саме: ледве побачивши наші сили, він, не давши відпочинку своїм військам, стомленим від походу, віддав наказ атакувати поляків і в той же час влаштовувати табір”³¹. З кожною годиною бій ставав усе жорстокішим. Головний удар ворога прийняли на себе козацькі загони, які від оборони час від часу переходили у наступ. Тільки увечері 3 вересня взаємні атаки припинилися. Результати першого дня Хотинської війни свідчили, що перевага, хоча й незначна, була на боці козацько-польського війська. Воно здобуло великі трофеї (коней, кінську зброю, коштовний одяг, зброю, боєприпаси) і безліч коштовностей.

У наступні дні (5 і 9 вересня) напруга битви не спадала. І знову козаки, очолювані П. Сагайдачним, проявляючи чудеса хоробрості й героїзму, вривалися у табір ворога, знищували живу силу противника, захоплювали зброю, боєприпаси і провіант. Особливо успішною була вилазка козаків і польської обозної челяді в ніч на 9 вересня. У розташуванні турецьких військ розпочалася справжня паніка — втікали султан і рядові воїни, мурзи і численна обслуга. Тільки нерозторопність К. Ходкевича перешкодила остаточному розгрому ворога³². Події цієї ночі справили помітний деморалізуючий вплив на турків-османів. Я.Собеський пише, що “після несподіваного вторгнення запорожців у табір Османа турками оволоділа паніка: люди всіх звань і станів були в великій тривозі; сам Осман, який нещодавно думав, що немає нікого в світі могутнішого за нього, тепер на власні очі побачив усю хиткість свого становища і попередня пихатість змінилась жіночими скаргами, коли він переконався в безпідставності своїх надій”³³.

Втративши будь-яку надію на швидке завершення війни, турки почали довготривалу облогу польського і козацького війська. Протягом кількох тижнів продовжувались дрібні локальні бої між яничарами і козацькими загонами. І тільки після прибуття у турецький табір підкріплення Осман II зважився на новий бій. 28 вересня відбірні султанські війська почали наступ. Майже цілий день тривала ця кровопролитна січа. “Понад 60 гармат, — повідомляє очевидець, — гриміло безперервно, небо палало, а повітря затьмарювалось від диму, земля дрижала, стогнали ліси, скелі розпадались на шматки. Що бачило око протягом цілого дня, того не опишеш на одній чи двох сторінках; неможливо виразити точно, з яким завзяттям і мужністю або швидше з відчаєм бились обидві сторони”³⁴. Проте атаки турецьких військ було відбито. І знову, вже вкотре, винахідливість П. Сагайдачного, який ударом з тилу змусив турків утікати, вирішила успішне завершення цього бою.

Вклад українських козаків і їхнього керівника гетьмана Петра Сагайдачного у розгром турецьких військ у Хотинській війні 1621 р. важко переоцінити. Польща була врятована від іноземного поневолення і втрати державної незалежності. Поряд з цим, на нашу думку, важливий іще один аспект даного питання. Зволікання К. Ходкевича та інших шляхетських воєначальників, їх спроби досягти перемоги над ворогом за рахунок пролитої козацької крові не можуть затьмарити собою іншого, більш вагомого й історично значимого. Мова йде про те, що вперше після Грюнвальдської битви представники двох великих слов'янських народів продемонстрували на полі бою свою готовність до спільної боротьби проти іноземних поневолювачів в ім'я ідеалів свободи і незалежності рідної землі. Важливий і той факт, що в битві під Хотиним брали участь молдавани, місцеве українське населення, а також загін донських козаків³⁵.

Значення подій під Хотиним не обмежувалося локальними рамками. Вони вийшли далеко за межі України і Польщі і мали більш широкий загальноісторичний резонанс. З певністю можна стверджувати, що перемога у війні зупинила просування султанської Туреччини в інші європейські країни і стала провісником її занепаду.

Бій під Хотиним став останнім епізодом на багатому ратними подвигами життєвому шляху П. Сагайдачного. Поранений в одній із вересневих сутичок з ворогом, гетьман довго і тяжко хворів. У середині листопада 1621 р. його перевезли у Київ. (К. Сакович пише: “на томже пляцу тот наш гетман пострелений приехал до Киева, наполю умерлый”³⁶). Проте смертельно хворий гетьман не усунувся від суспільно-політичного життя. З-поміж інших невідкладних завдань він вважав необхідним добитися визнання королівським урядом церковної ієрархії, відновленої єрусалимським патріархом Феофаном на Україні. З цією метою на початку 1622 р. до Варшави виїхало особливе козацьке посольство, яке клопотало на засіданнях сейму про знищення унії і “заспокоєння православних”³⁷. Одночасно гетьман написав два листи польському королю. Витримані в досить лояльній формі, вони водночас містили тверду вимогу припинити переслідування й “озлоблення” козаків, а також покласти край розповсюдженню уніатства на українських землях³⁸. Але П. Сагайдачному вже не судилося пережити гіркоту розчарувань результатами козацької місії. Він помер 10 квітня 1622 р. у Києві³⁹.

За кілька днів до смерті у присутності київського митрополита Іова Борецького і свого наступника на гетьманському престолі Оліфера Голуба “при доброй памяти и здоровом уме” П. Сагайдачний склав духовний заповіт, згідно з яким передавав

півтори тисячі золотих на школу “братства Львовського, на науку и на цвиченья бакалавров учоных... на вихованье ученого майстра, в греческом языку беглого...”⁴⁰. Значну суму він передав Київському братству, у яке ще раніше вписався з усім Військом Запорозьким⁴¹, а також заповів грошові внески ряду церков, монастирів і шкіл. Поховання П. Сагайдачного відбулося у церкві Київського братства. Під час похорону двадцять студентів один за одним декламували вірші, в яких прославляли і возвеличували покійного гетьмана, оспівували його заслуги в боротьбі проти султанської Туреччини, змальовували внесок у розвиток науки, утвердження козацьких вольностей і підтримку православної церкви.

В цілому, канва життєвого шляху П. Сагайдачного немовби сплетена з кількох суперечливих, але водночас тісно зв'язаних між собою засад. Ніхто із сучасників гетьмана або істориків нового часу не заперечував видатного військового таланту цієї людини. Що стосується його політичного кредо, то воно викликало (і продовжує викликати) суперечки, далеко не однозначні оцінки й думки. Гетьман був обережним і прагматичним політиком. Відкритим військовим конфронтаціям з польським урядом П. Сагайдачний віддавав перевагу переговорам і компромісам. Час від часу вони приносили певні успіхи, але частіше — розчарування, а то і невдачі. В кінцевому підсумку така політична лінія заводила у безвихідь, оскільки не орієнтувалася на широкі верстви українського народу і повалення влади Речі Посполитої на Україні і створення на її терені незалежної держави. У соціальних питаннях П. Сагайдачний завжди залишався на жорсткій позиції придушення “свавілья черні” і визнавав правові норми феодальної держави.

Разом з тим ми не вправі ігнорувати великого вкладу П. Сагайдачного у розвиток визвольного руху на Україні. За його безпосередньою участю у 1620 р. відновила свою діяльність православна церковна ієрархія, що являло собою далекоглядну політичну акцію. Значний також внесок гетьмана в успішний розвиток найважливіших на Україні Київського і Львівського братств, його матеріальна підтримка шкіл, прагнення дати освіту десяткам молодих людей. Так, переплітаючись, доповнюючи або входячи у суперечність одна з одною, ці основні риси характеру створювали цілісний і самобутній образ Петра Конашевича-Сагайдачного — відомого політичного діяча першої половини XVII ст., полководця, просто людини.

ВЕЛИКИЙ ГЕТЬМАН

(Богдан [Зіновій] Михайлович Хмельницький)

Богдан (Зіновій) Михайлович Хмельницький... Навряд чи знайдеться людина — представник вченого світу чи хтось зовсім далекий від занять історією — хто б не знав цього імені. Ще за життя гетьмана воно викликало захоплені відгуки одних і різке засудження інших, про нього писали представники королівських родин і європейські дипломати, до нього з надією зверталися тисячі уярмлених селян, з ним вони пов'язували свою долю і майбутнє своїх дітей. Хто ж він, ця людина? Чому такі неоднозначні, часом і протилежні оцінки він викликав у сучасників? Чому ім'я його стало символом визволення батьківщини від поневолення та тяжкого іноземного гніту? Це зовсім не риторичні питання. Відповідь на них розкриває одну із яскравих сторінок в історії українського народу на зламі середньовіччя та нового часу.

Шлях Б. Хмельницького до керівництва Визвольною війною українського народу XVII ст.— це шлях перемог і поразок, шлях гірких роздумів, особистих втрат і здобутків. Як могло трапитися, що ця людина змусила говорити про себе у Франції й Англії, Польщі й Туреччині, Швеції й Венеції? Навряд чи можна вважати це випадковістю. Життєвий шлях Богдана Хмельницького багато у чому збігається з долями тисяч представників українського народу. Народився він у грудні 1595 р. у сім'ї дрібного українського шляхтича Михайла Хмельницького, який обіймав посаду осадного, а пізніше чигиринського підстарости. Його батьківщина Переяславщина (скоріше всього Чигирин) — благословенна земля. Маленький Богдан зростав серед дітей селян і рядового козацтва, добре знав розмовну українську мову, народні пісні, думи, приказки, легенди (не випадково навіть його офіційні виступи, привітання, листи пересипані фольклорними вкрапленнями).

Окремі факти вказують, що він навчався в українській школі (можливо, у Києві), а потім здобув освіту в єзуїтському колегіумі м. Львова. Упродовж 6—8-річного курсу навчання він пройшов класи граматики, поезики, риторики. Окрім російської та рідної української, володів польською і латинською мовами (останню знав настільки добре, що, згідно з повідомленнями його сучасників —

французького посла графа де Брежі і венеційського Альберто Віміна, міг легко й невимушено нею розмовляти)¹. Пізніше Богдан вивчив також турецьку й татарську мови.

Джерела мало повідомляють про цей період життя Хмельницького. Можна лише з певністю стверджувати, що до початку 20-х років XVII ст. юнак закінчив навчання і повернувся в рідну домівку. Діяльний і працелюбний, він займається господарством, удосконалює свої знання у військовій справі. 20-ті роки XVII ст. принесли Б. Хмельницькому перші життєві труднощі й випробування. Під час битви з татарами під Цецорою (де в складі польського війська брали участь і козаки) загинув Михайло Хмельницький — батько Богдана. Тоді ж юнак потрапив у полон і кілька років провів у Константинополі. Виснажлива праця на галерах, постійне приниження від турків — неодмінні супутники тих років його життя. Разом з тим він знайомиться з побутом і звичаями місцевого населення, його мораллю й звичками, уважно слідкуючи за подіями усередині країни. Як виявилось, спостережливість і допитливість Богдана стали йому в пригоді на майбутнє.

Події наступних п'ятнадцяти років після повернення Хмельницького із неволі (за одними відомостями, його обміняли запорожці, за іншими — викупила мати) приховані від погляду історика. Можна лише гадати, що Богдан одночасно з господарюванням на рідному хуторі в Суботові вступив на службу у Військо Запорозьке (Чигиринський полк). Літописна традиція пізнішого часу, звертаючись до 20—30-х років XVII ст., вказує, що в складі козацького війська Б. Хмельницький брав участь у морських походах, битвах з татарами і т. п.² Проте більшість цих повідомлень, очевидно, — лише емоційні напашування уже другої половини XVII — початку XVIII ст. Вони не підтверджуються іншими документами. Цілком очевидним залишається одне: на той час Хмельницький пройшов уже серйозну життєву школу і досить чітко визначив свою громадянську позицію. Тому цілком закономірною уявляється його участь у козацьких повстаннях 30-х років XVIII ст. на боці народу. Польський історик В. Коховський повідомляє в "Аналах": "Він був помічником Тараса [Федоровича (Трясила). — *Авт.*], потім рушив шляхом бунтарів Острянина та Гуні, став учасником страхотливої справи"³. Б. Хмельницький, як і інші представники патріотично настроєної старшини, не могли перебувати осторонь боротьби козаків за свої права, проти панування польської шляхти на Україні. Та народні повстання було потоплено в крові. Спроби спеціальної депутації, куди входив Б. Хмельницький, добитися у Варшаві позитивного розв'язання питання про козацькі вольності виявилися марними. У січні 1638 р. польський сейм схвалив так звану "Ординацію Війська Запорозь-

кого реєстрового, що знаходиться на службі Речі Посполитої”, згідно з якою суттєво обмежувалися права реєстровців та їх самоуправління. Б. Хмельницького було позбавлено тоді високої посади військового писаря і понижено до становища одного з десяти чигиринських сотників.

В історії Речі Посполитої настав час так званого “золотого спокою”. Польська шляхта тріумфувала — адже повністю зникла козацька “ребелія”, тисячі селян і козаків були знищені, багато знемагало у в’язницях. Здавалося, на панських землях знову працював безмовний, терплячий кріпак, який знав лише важку рабську працю, вранішню молитву та недільне богослужіння. Але український народ не скорився. Неухильно і поступово всі пригнічені стани нагромаджували сили перед вирішальною сутичкою з потужною державною машиною Речі Посполитої. Соціальні конфлікти змістилися в дещо іншу площину — замість великих збройних повстань виникали такі форми боротьби, як масові втечі, відмова виконувати в повному обсязі повинності, потрава посівів і т. д.

То був час глибоких роздумів Б. Хмельницького. Щирий патріот своєї батьківщини, він не міг не бачити, що політика шляхетської Польщі означала релігійні та національні переслідування українського народу, перешкоджала створенню своєї державності. Який шлях обрати? Які методи найдоцільніші? Ставало цілком ясно, що шлях лише переговорів і компромісних угод з польською владою в кращому разі може привести до окремих незначних поступок з боку шляхти, але не до кардинального розв’язання всіх животрепетних проблем. Чітко вирізьбився єдино правильний, підтверджений історичним досвідом шлях — шлях збройної боротьби. Хто знає, істина чи вимисел фраза, нібито кинута Б. Хмельницьким у присутності великого коронного гетьмана С. Конєцпольського під час відвідин Кодацької фортеці (1639 р.): “Створене руками, руками знищується”, — але в будь-якому випадку вона показова і свідчить про настрої, що панували тоді серед частини козацтва. Найдалекоглядніші політики Польщі розуміли роль і значення Б. Хмельницького у подіях, що наближалися. Не випадково гетьман Конєцпольський уже на смертному ложі казав, що він боїться, “щоб Річ Посполита не зазнала від нього (тобто Хмельницького. — *Авт.*) багато біди, оскільки ніколи не було серед козаків людини таких здібностей і розуму”⁴.

Б. Хмельницький усе частіше звертався до досвіду повстань 30-х років, аналізував їх хід і причини поразки. Він добре розумів, що треба насамперед узяти із минулих подій необхідні уроки, зокрема в боротьбі зі шляхтою спертися на широку соціальну периферію, здолати незгоди серед козацтва, виступивши єдиною, згуртованою

масою. Уже на початку визвольної боротьби у листі до шляхти і горожан Замостя (7 листопада 1648 р.) він писав: “Тоді (тобто під час повстань 1637—1638 рр. — *Авт.*) нам було погано, коли ви нас спершу обдурили, а саме, давши подарунки запорозькій старшині, намовили нас відсахнутися від черні, що ми й зробили, повіривши вашому слову. Але тепер ми всі гуртом і не допоможе вам більше господь бог на нас їздити”⁵. Очевидно, в цей час він продовжував вивчати історію українського народу, шукати джерела його взаємозв’язків з іншими східнослов’янськими народами. Інакше важко пояснити те глибоке знання історичного минулого України, яке Б. Хмельницький проявив у роки Визвольної війни у довірчих бесідах чи у виступах перед козацькою старшиною, російськими дипломатами і представниками Речі Посполитої. Мовилося і про часи князювання київського князя Володимира, і про оцінку політики Польщі стосовно України, і про етнічні межі українських земель та про інші численні факти, події та персоналії⁶. Навряд чи міг би гетьман займатися історичними студіями у тяжкі роки битв із відбірними військами Речі Посполитої.

У другій половині 40-х років XVII ст. Б. Хмельницький до кінця пізнав шляхетську сваволу. Чигиринський староста Олександр Конецпольський, син великого коронного гетьмана, здавна приглядався до володінь Хмельницьких. Найбільшу заздрість у могутнього шляхтича викликав хутір Суботів, що давав значний прибуток сім’ї сотника. За безпосередньої підтримки А. Конецпольського чигиринський підстароста Чаплинський по-розбійницьки напав на Суботів і захопив усе майно Хмельницького, худобу й хлібні запаси. Спроби сотника знайти захист і управу на шляхтича не мали жодних наслідків.

Більш того, розпочалося справжнє цькування Хмельницького. Кілька разів він зазнавав нападів з боку шляхти (відомо, наприклад, що у 1647 р. під час сутички з татарським загоном під Чигирином польський жовнір ударив його шаблею по голові. Лише випадковість врятувала сотника від смерті). Спізнав Хмельницький і горя сімейного. 1647 року померла його дружина Ганна — сестра Якіма Сомка, міщанина із Переяслава (у майбутньому претендента на гетьманську булаву). Зазнав нападів і його син, якого слуги Чаплинського жорстоко побили на ринку у Чигирині.

Звісно, особиста трагедія справила вплив на формування поглядів і переконань Хмельницького. Проте не це було головним. Майбутній керівник Визвольної війни не міг не бачити, що у цих подіях своєрідно відобразилася доля всього народу, який потрапив у неймовірно тяжке становище. Жорстоке соціальне пригнічення, що набуло страхітливих форм і розмірів, доповнювалося релігійною дискримінацією. Чаша терпіння переповнилася. І це добре розумів

Б. Хмельницький, який уважно слідкував за розвитком подій. Разом з тим він не міг не бачити, що передчасний виступ загрожує найсерйознішими ускладненнями. Тому наприкінці 1645—1646 рр. на перший план було висунуто проведення серйозної підготовчої роботи. До старшини, яка групувалася навколо Хмельницького, увійшли Федір Вешняк і Кіндрат Бурлай, Іван Ганжа і Філон Джалалій, Іван Гирия і Яцина Люторенко. Вони розсилали листи у різні райони України, виготовляли зброю і припасали провіант. У численних посланнях, універсалах, зверненнях Б. Хмельницький апелював до заповітних почуттів різних суспільних верств народу. В одному з універсалів, що дійшов до нас у літературній обробці, наприклад, зазначалося: “Прошу tedy ласк ваших для (ради) милосердя Божого, абы вы, одного Бога и одной веры и крови людьми будучи, коли ся далее до вас с войском приближати буду, мели на поготове зброю свою: стрельбу, щабли, кульбаки, кони, стрелы, косы и иншую зброю до обороны веры старожитной греческой, а где могли якими силами и способами, способляйтесь на тых неприятель наших и веры старожитной нашой, ляхов, неприхильных противко народови нашому: так своих панов и слуг их, як и жидов, выбивайте, стинайте, вытрачайте для чистости земли нашой, которую за благословенную быти обещуем; а в порох найборзей и олово и пенези способляйтесь для певних причин, о которых доли вам знати потым, чого ся тримати будете; а коли що знаете або слышите от переезжающих и от переходящих про войска якие чужоземские, зятягненныя противко нас од короля, давайте знати и перестерегайте нас; так теж и в земли лядской, если войско какое есть и потуга, через того, которого до вас посылаю, ознаймите

*Богдан Хмельницький.
Гравюра В. Гондіуса (1651)*

нас, прошу. За ту вашу добродетельність и згичливість обещую вам ласку мою и войска Запорозского”⁷.

Як гадають дослідники, зовнішність Б. Хмельницького найбільш вірогідно відтворює гравюра гданського майстра Гондіуса, виготовлена з малюнка Абрагама Вестерфельда — придворного живописця литовського гетьмана Януша Радзивілла⁸: великий лоб, видовжені обличчя і ніс, проникливі очі, вольове підборіддя, типові козацькі вуса. Згадуваний уже Альберто Віміна зазначав у своїх записах, що гетьман “зросту... швидше високого, ніж середнього, ширококостий і міцної статури”⁹.

Які ж були особливості характеру цієї людини, що користувалася величезною популярністю й любов’ю серед найширших верств українського народу? Відомі нам джерела неоднозначно відповідають на порушене питання.

Одні з них відзначають різкість у судженнях і запальність гетьмана, інші вказують на спокійну натуру, м’якість у стосунках із людьми і т. п. У цьому немає нічого дивного. Адже характер Хмельницького описувався за різних обставин — під час прийому послів чи дипломатичних переговорів, у пору святкування перемог чи в момент одержання трагічних вістей. Та все ж більшість сучасників відзначають проникливий розум керівника Визвольної війни, велику ерудицію, уміння передбачити найтонші обставини майбутніх переговорів чи бою, переконаність у правоті своєї справи, хист промовця і просто приємного співбесідника. Хмельницькому не відмовиш у сміливості й обачності одночасно, у принциповості і разом з тим, при необхідності, готовності до пошуку компромісних рішень. Це була цільна й одночасно суперечлива натура. Як шляхтич він, безумовно, дотримувався відповідних поглядів у соціальній сфері, як політик і державний муж, що усвідомлював мету і завдання майбутньої боротьби з польською шляхтою, Б. Хмельницький увесь свій талант поставив на служіння найширшим верствам українського народу.

Б. Хмельницький був невибагливим і скромним у повсякденному житті. Документи засвідчують, що, навіть володіючи гетьманською булавою, яка давала йому, по суті, необмежену владу, Б. Хмельницький залишався простим у побуті, гостинним і хлібосольним господарем. Як правило, він ходив у скромній козацькій одежі і мало чим відрізнявся від свого найближчого оточення. Альберто Віміна залишив цікаві записки, в яких розповідається про інтер’єр будинку й кімнати, де відбувалися зустрічі гетьмана з іноземними послами. “В цій кімнаті, — пише Віміна, — немає ніякої розкоші, стіни без будь-яких прикрас, за винятком місць для сидіння, В кімнаті знаходяться лише грубі дерев’яні лавки, покриті шкіряними подушками... Дамаська запона протягнута перед

Тимофій Хмельницький

Юрій Хмельницький

невеликою постіллю гетьмана, в узголів'ї висять лук і шабля, єдина зброя, яку він звичайно носить". Далі венецієць розповідає про обід, який давав Б. Хмельницький на честь знатних гостей: "Стіл відзначався не більшою розкішшю, ніж сервірування і посуд, бо їдять без серветок і не видно різного срібла, окрім ложок і бокалів... Одначе гетьманський стіл не бідний на гарні й смачні страви і звичні у країні напої: горілку, пиво, мед. Вино, яким мало запасуються і зрідка вживають, подається до столу лише в присутності знатних іноземців"¹⁰. Збереглися також описи прийомів антиохійського патріарха Макарія, польських послів і російських дипломатів. Усі вони свідчать, що обіди чи вечері проходили у невимушеній обстановці і без особливих надмірностей.

Особисте життя Б. Хмельницького також не було приховане від сучасників. Вони добре знали про його любов до першої дружини, багато хто засуджував його шлюб з Мотроною Чаплинською і схвалювали одруження із сестрою ніжинського полковника Івана Золотаренка Ганною. Б. Хмельницький пестував своїх дітей і гостро переживав їхні невдачі, прагнув дати їм освіту і влаштувати їхнє особисте життя. Особливе місце у планах гетьмана посідав старший син Тимофій (Тиміш), який ззамолоду знався на ратній справі. Його смерть під Сучавою (вересень 1653 р.) тяжко позначилася на здоров'ї гетьмана і викликала тривалу депресію.

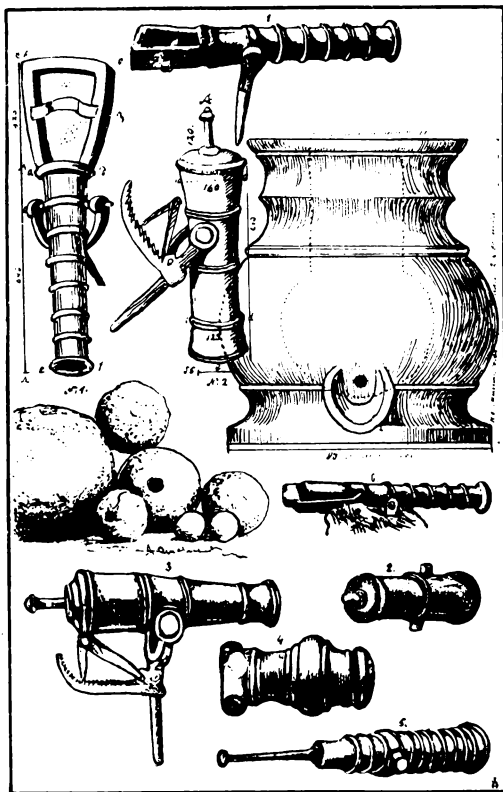
Уже до 1648 р. Б. Хмельницький перетворився у значного громадського діяча, який мав необхідний досвід і знання для самостійної державної роботи, розв'язання доконечних політичних завдань. Набутий ним воєнний досвід також відіграв немало роль в організації війська і його постачанні, у виробленні стратегічних установок і тактики ведення війни. Початок повстання був традиційним за формою і мало чим відрізнявся від попередніх народних виступів. Відхід у грудні 1647 р. з невеличким загonom на Запорожжя, захоплення в січні 1648 р. січових укріплень і проголошення Хмельницького гетьманом було лише іскрою, яка, здавалося б, ось-ось погасне. Але події на далекій Січі запалили полум'я повстання, яке, розповсюджуючись, умить охопило багато районів українських земель. На Запорожжя рушили селяни, міщани, козаки, які склали ядро майбутньої повстанської армії. Блискучі перемоги під Жовтими Водами (19 квітня — 6 травня 1648 р.) і Корсунем (16 травня), поширення повстання на лівобережні та правобережні райони України, нарешті розгром польсько-шляхетських військ під Пилявцями (вересень 1648 р.) і визвольний похід на західноукраїнські землі навряд чи можна пояснити лише полководницьким хистом Б. Хмельницького та його найближчих сподвижників. Йшлося про праведну справу всього народу, всіх його верств і прошарків. Багатотисячні маси рухала ідея визволення рідної землі від польського поневолення і створення власної державності. Іскра невеличкого повстання на Січі, по суті, уже на весну 1648 р. переросла у справжню Визвольну війну. Події 1648—1657 рр. — це не тріумфальний похід козацьких армій по території України. В подальшому Б. Хмельницький пережив невдачу під Зборовом (5—6 серпня 1649 р.) і гіркоту поразки під Берестечком (18—20 червня 1651 р.), був свідком захоплення Києва литовськими військами і повернення під шляхетське ярмо частини українських земель. Однак, будучи людиною великої сили волі і непохитного характеру, він протягом кількох років кровопролитної війни впевнено вів український народ до перемоги.

Заслуга Б. Хмельницького полягала в тому, що він, використовуючи історичний досвід повстань попередніх літ, зумів створити боездатну, озброєну і навчену українську армію, спроможну протистояти відбірним військам Речі Посполитої. Загони Хмельницького, в яких у квітні 1648 р. нараховувалося 4—5 тис. чоловік, зросли до 300 тис. чоловік під Зборовом у 1649 р. (звісно, слід враховувати, що по-справжньому боездатного війська було 40—60 тис. чоловік). Це була значна військова сила, яка майже не поступалася перед арміями інших європейських країн того часу (відомо, що у 30—40-ві роки XVII ст. вони складали, як правило, 40—50 тис.

чоловік). Але зібрати юрмища ненавчених і неозброєних людей означало не що інше, як свідомо приректи їх на неминучу смерть. Гетьман вивчив і вдало використав як багаторічний досвід запорожців, так і досвід армій інших країн, зокрема німецької піхоти. Ядро повстанських загонів складали козаки, які навчали селян стрільбі, стройовій справі, тактиці ведення бою. Павло Алеписький у своїх записках відзначає, що “ці воїни раніше були простими селянами без воєнного досвіду, але з часом навчилися”¹¹. Стрілецька майстерність окремих повстанців була разючою. А. Віміна, наприклад, згадує: “Мені доводилося бачити, як вони кулею гасили свічку, відсікали нагар так, немов це зроблено з допомогою щипців”¹².

Основою полків залишалася піхота — найбоездатніша і прославлена частина війська (пригадаймо, наприклад, її дії під Хотиним у 1621 р.). Однак в роки Визвольної війни з ініціативи гетьмана була створена козацька кіннота, яка вже у 1649, 1651 і наступні роки успішно змагалася з шляхетською кіннотою. У складі повстанської армії була також артилерія. Так, відомо, що уже в 1648 р. лише в Чигирині нараховувалося 74 гармати різних калібрів — од невеличких до облогових. Очолював козацьку артилерію генеральний обозний. Треба також наголосити, що до складу діючої армії входили підрозділи розвідки, фортифікаційної, прикордонної та сторожової служб¹³. У козацькому війську існувала струнка система поділу на полки, сотні й десятки, кількість яких протягом війни не була сталою (у 1648—1649 рр. — 36 полків, а після Зборовського договору залишилося 16). У ході війни засвоювався попередній досвід і вироблялись нові елементи ведення бою з противником. Добре зарекомендувало себе спорудження так званого табору. Сучасники зазначали, наприклад, що у “козаків такий звичай на війні, що кожний, їдучи верхи, має запряжений малий віз із харчами, і в поході ці вози їдуть з двох боків, а посередині піше військо, і в разі необхідності ці вози служать їм за шанці; завдяки цим возам вони дуже сильні, і про них кажуть, що нема на світі війська, яке вміло б краще споруджувати шанці, ніж козаки”¹⁴. Зокрема, доцільність використання табору показали бої під Старокостянтиновом у липні 1648 р., Білою Церквою у 1651 р. та ін.

З часом Б. Хмельницький відмовився від застарілих тактичних прийомів (наприклад, воєнних дій лише влітку) і використовував нові елементи при підготовці, а головне — при здійсненні своїх стратегічних задумів. Гетьман рішуче відмовився від оборонної тактики бою, яка широко застосовувалася в часи козацьких повстань 30-х років XVII ст. Перші ж бої довели, що найпильнішу увагу треба приділяти розробці й реалізації наступальних операцій,

Запорозькі пушки 1, 2, 3, 4, 5, мартирь 6, ядра 7, зображені
А. Н. Поля.

Козацькі гармати

українських земель і знищенні живої сили ворога.

Безумовно, вершиною полководницької майстерності Б. Хмельницького справедливо вважається битва під Батогом на березі Південного Бугу. У дводенній битві (22—23 травня 1652 р.), виконуючи стратегічний задум гетьмана, українська армія, підтримана татарською кіннотою, вщент розгромила 30-тисячне військо противника. Сучасники мали всі підстави порівнювати цей бій з битвою карфагенянина Ганнібала й римських легіонів під Каннами у 216 р. до н. е. Крім воєнних, не менш важливими були політичні наслідки подій під Батогом. По суті, тоді втратили своє значення умови Білоцерківського договору 1651 р. і більша частина України знову була визволена від польського панування.

а головний удар спрямовувати на знищення основних сил противника. Керівник Визвольної війни вважав нецільним відводити значні сили на облогу фортець, а зосереджувався на розв'язанні головних завдань. Як показали події війни, ця тактика повністю виправдала себе. Згадаймо, скажімо, битву під Пилявцями у 1648 р. чи бої під Зборовом у 1649 р., коли, не відволікаючись на другорядні справи, гетьман розгромив основні сили противника. Цікаво, що й надалі Б. Хмельницький продовжував дотримуватися цієї тактичної лінії¹⁵.

Разом з тим Б. Хмельницький і його соратники широко використовували випробувані вже партизанські методи боротьби. Відомо, що Максим Кривоніс, багато разів застосовуючи їх у битвах 1648 р., досяг блискучих результатів у справі визволення

Треба підкреслити ще один бік діяльності Б. Хмельницького-полководця. Без особливого перебільшення можна стверджувати, що він зібрав блискучу когорту полковників-однодумців, які збагатили народне воєнне мистецтво. В першу чергу — це чигиринський полковник Федір Вешняк, кропивнянський полковник Филон Джалалій, військовий обозний Іван Чернята. Уже в перші місяці Визвольної війни висунулась нова плеяда талановитих полководців — Максим Кривоніс, Данило Нечай, Мартин Небаба, Іван Богун, Іван Золотаренко та багато інших. Кожний із них зокрема збагатив практику ведення воєнних дій. Разом же вони складали чудову плеяду народних полководців, що військовим талантом переважали воєначальників Речі Посполитої.

На кінець 1648 р. внаслідок вирішальних перемог козацьких військ під Жовтими Водами, Корсунем і Пилявцями величезна територія України від Запорозької Січі на півдні до Стародуба і Новгорода-Сіверського на півночі була звільнена від польського панування. Королівська адміністрація ліквідовувалась також на Правобережній Україні та в Галичині. В цих умовах на перше місце висунулося питання про створення нових органів влади. Це було важке і непросте завдання. Але саме життя підказало шляхи його розв'язання. В основу перетворень, що здійснювалися на Україні, було покладено традиції Запорозької Січі. Вся територія звільнених українських земель розділялася на полки й сотні, які одночасно ставали й адміністративними, і військовими одиницями. Формально вся повнота влади належала загальновійськовій раді. Але з часом, у міру зміцнення влади козацької старшини, всі головні питання життя Війська Запорозького, як правило, почала розв'язувати більш вузька старшинська рада. В її компетенцію входили військово-політичні питання, здійснення адміністративних перетворень, ведення господарських справ, зовнішньополітичні відносини.

В Україні поступово утворилася своєрідна ієрархія військово-адміністративної влади у складі генерального обозного, судді, осавула, писаря, бунчужного і хорунжого. На місцях прерогатива вирішення тих чи інших питань належала полковникам. Увінчувала цю піраміду посада гетьмана.

Варто підкреслити, що він зосереджував у своїх руках необмежену владу. Про це збереглося немало свідчень. Альберто Віміна, наприклад, називає Б. Хмельницького “справжнім государем”. Усвідомлював своє особливе становище і сам гетьман. У 1649 р. російським послам він говорив: “Повелінням Божим останньому серед людей мені велено над Військом Запорозьким і над Білою Руссю у війні сій начальником бути і над ляхами і над Литвою перемогу мати”¹⁶. Послам Речі Посполитої Киселю і Смяровському

він прямо заявив у січні 1649 р., що є “єдиновластителем і самодержцем” Русі¹⁷. Цікаво, що ці нові тенденції у функціонуванні державного апарату добре бачили і маси рядового козацтва: “Хмельницький ні зі старшиною, ні з черню ніде не радиться. Сам і управляє з Виговським”¹⁸.

Важливо підкреслити ще одну деталь, характерну для Б. Хмельницького як політика. Гетьман добре орієнтувався в етнічній ситуації, яка існувала тоді на Україні, де жили представники різних народностей і віросповідань. Його політична лінія в цьому непростому питанні відрізнялася великим тактом і терпимістю. Так, щодо католиків, які прихильно ставилися до повстанців, не чинилось ніяких репресій. Відомо також, що у зверненні до польського селянства (1651 р.) гетьман обіцяв “звільнити... всіх від повинностей і робіт”¹⁹. У подальшому він заявляв, що “непристойна і тяжка справа, коли хто силує неохочих до своєї віри”²⁰.

Отже, Б. Хмельницький стояв біля джерел створення Української держави, якій були властиві свої етнічні риси. Безумовно, гетьману слід було подолати значні труднощі, перш ніж він відійшов від традиційних поглядів “козацького автономізму” до ідеї створення незалежної власної держави. Реалізована у вигляді стрункої системи органів влади, господарських, фінансових, політичних і судових атрибутів, вона показала життєздатність і великі перспективи для свого розвитку.

На спільній платформі боротьби проти панування Речі Посполитої і національно-релігійного гноблення об’єдналися різні класи-стани — козацька старшина, українська шляхта, православне духовенство і, безперечно, міщани, селянство і рядове козацтво. Це був соціально неоднорідний табір, усередині якого існували гострі суперечності, котрі часто-густо виливалися у прямі конфлікти. Заслуга Б. Хмельницького полягала в тому, що за найскладніших внутрішньо- і зовнішньополітичних обставин він зумів підтримувати відносну стабільність і в інтересах загальнонародної справи не допустив розколу повстанської армії на протидіюючі угруповання.

Існували також суперечності й усередині козацької старшини — панівного на той час стану. Частина представників гетьманської адміністрації, в першу чергу вихідці із шляхти (І. Виговський, П. Тетеря та ін.), прагнули до швидкого збагачення, придбання землі й залежних селян. Інша група обстоювала в цих питаннях радикальнішу позицію і не бажала допустити феодалізації козацької старшини, перетворення її у поміщиків та поновлення феодального землеволодіння у великих розмірах. Спираючись на збройну силу народу, М. Кривоніс, Д. Нечай та ряд інших полковників часто в розв’язанні соціальних питань йшли далі самого Б. Хмельницького.

На різних етапах Визвольної війни гетьман проводив гнучку й диференційовану соціальну політику. У головному й визначальному питанні про землю він вважав, що необхідно зберегти дрібне церковне землеволодіння і не допустити відродження великих поміщицьких латифундій. Не випадково протягом 1648—1653 рр. канцелярія Б. Хмельницького видала всього 17 універсалів, що підтверджували право шляхти на маєтки, і лише чотири універсали, згідно з якими вона наділялась новими землями. Козацька старшина за цей час не одержала жодного з таких універсалів²¹. Результативність боротьби козацьких мас була такою, що навіть у перші післявоєнні роки представники гетьманської адміністрації не могли скористатися наданими їм царським урядом грамотами на земельні володіння. Переяславський полковник П. Тетеря просив чиновників Посольського приказу (1657 р.) не розголошувати змісту цих грамот. “А толко де в войске про то сведают, — казав він, — что они писарь (І. Виговський. — *Авт.*) с товарищи упросили себе у царского величества такие великие маестности, и их де всех тотчас побьют, а учнут говорить: они де всем войском царскому величеству служили и за него государя помирали, а маестности выпросили себе одни они писарь с товарищи”²².

Не менш далекоглядну політику проводив гетьман стосовно селянства і покозаченого населення. Він добре розумів, що в умовах безперервних воєнних дій з відбірними арміями Речі Посполитої єдино правильним буде шлях союзу козацтва з селянством. Тому не випадковими, а добре продуманими були його слова, сказані польським послам під час переговорів у Переяславі у лютому 1649 р.: “Выбью с лядской неволи народ весь русский... [и] поможет ми то чернь всяя по Люблин и Краков, которой я не отступлюсь, бо то права рука наша”²³. Практична діяльність гетьмана свідчила, що це були не лише загальні декларації і малозначні заяви.

Тисячі селян у роки війни припинили виконувати феодалні повинності і перейшли в козацький стан. “Усе, що живо, — зазначає Самовидець, — поднялося в козацтво... Навет где в городах были и права Магдебургские, присяглые бурмистрове, и райцы свои уряды покидали, и бороды голили, и до того войска ишли”²⁴.

Це не єдина згадка такого роду. Багато джерел засвідчує масове покозачення українських селян. Звісно, селянин, здобувши землю і волю, не хотів повертатися у попереднє кріпацьке рабство, захищав своє право на свободу зі зброєю в руках. Так трапилося після укладення Зборовського договору 1649 р., згідно з яким передбачалося не лише скорочення козацького реєстру до 40 тис. чоловік та поширення гетьманської влади на території Брацлавського, Київського і Чернігівського воєводств, а й повернення до своїх

мастків польської шляхти. Договір викликав хвилю обурення серед селянства і козацтва (у лютому 1650 р. спалахнуло навіть збройне повстання на чолі з Худолієм на Запорозжі). У цій ситуації Б. Хмельницький вніс у соціальну політику козацької адміністрації певні корективи.

З одного боку, він рішуче придушив виступи, що спалахнули, суворо попередив брацлавського полковника Д. Нечая й усунув ніжинського полковника П. Шумейка. З іншого — документи не відзначають масових репресій, які б чинили гетьманські війська. Відомо також, що з листопада 1650 р. Б. Хмельницький уже не ставив за обов'язок селянам виконувати повинності на користь феодалів, які поверталися²⁵. Це дало можливість дещо збити хвилю народних виступів.

Питання соціальної політики знаходилися в центрі уваги гетьмана й надалі. Особливо важкі випробування українському народові приніс 1651 рік. Селяни і козацька голота відмовилися визнавати умови Білоцерківського договору, який передбачав обмеження козацького реєстру до 20 тис. чоловік і, по суті, відновлення польського панування на всій території України (крім Київського воєводства). Збройні повстання спалахнули у Корсунському, Чернігівському, Ніжинському і Прилуцькому полках. Неспокійно було в інших районах. Путивльські воєводи повідомляли в Москву (листопад 1651 р.), що “у черкаських полковників..., у чернігівського, у ніжинського, у прилуцького і їх полків у черкас на гетьмана Богдана Хмельницького піднімаються нарікання”²⁶. Через деякий час ті ж воєводи повідомляли, що один із купців “був, мовляв, ... у Києві і чув від черкас, від багатьох людей, що полковники, мовляв, і черкаси гетьманом Богданом Хмельницьким невдоволені”²⁷. Гетьман і цього разу виявив рішучість. Насамперед, спираючись на ухвалу Корсунської ради (квітень 1652 р.), він стратив кількох старшин — миргородського полковника М. Гладкого, прилуцького Семена, а також деяких сотників. Одночасно він неодноразово звертався до представників королівської адміністрації з пропозицією дещо відсунути час повернення до кріпосницьких порядків²⁸.

До кінця своїх днів гетьман залишався реалістом. Навіть після успішного закінчення війни він бачив, що різко розмежувати селянство і козацтво все ще неможливо. Більше того, у листах і особистих бесідах з представниками гетьманської адміністрації вимагав: “И то усмотрите, чтоб напотом какое безправие посполству не деялося, боятися надобно”²⁹. Це був тверезий погляд на ситуацію, яка склалася. Найменша спроба порушити існуючий “status quo” загрожувала новим загостренням міжстанових і соціальних суперечностей, а то й прямим збройним повстанням.

Ми звернули увагу на цей аспект питання тому, що цілком зрозуміло — без зваженої й гнучкої соціальної політики Б. Хмельницькому навряд чи вдалося б створити національну державу. Визвольна війна — ця найвизначніша подія середини XVII ст. — справила істотний вплив на всю систему міжнародних відносин. В одних країнах вона викликала зацікавленість, у других — настороженість, у третіх — злобу і відразу. В оточенні численних, далеко не дружніх держав Б. Хмельницькому необхідно було обрати єдино правильну лінію поведінки: одні держави нейтралізувати чи залучити на свій бік, інші силою зброї змусити дотримуватися його політичної лінії.

Гетьман за цих дуже складних обставин показав себе видатним дипломатом. Захоплення можуть, наприклад, викликати його дії по залученню на свій бік Кримського ханства. Провідник повсталих навіть пішов на те, аби залишити заложником у Криму свого улюбленого сина. Одначе гетьман не спокушався досягнутою угодою. Він знав її переваги, та разом з тим передбачав і ускладнення, які міг викликати союз із татарами. Та все ж тил повстанців був більш-менш забезпечений і в розпорядження Б. Хмельницького надана мобільна татарська кіннота.

Добре допомагало йому і знання суспільного ладу, придворних звичаїв та установ Оттоманської Порти. Розпочалися тривалі переговори, котрі велися представниками гетьмана з великою обачністю і не були зумовлені якимись конкретними політичними зобов'язаннями. Великий дипломатичний такт гетьмана, його проникливість і знання міжнародної обстановки забезпечили протягом усієї війни нейтралітет Туреччини, що дало можливість зосередити головні зусилля на розв'язанні найважливішого завдання — визволення України від іноземного гніту і створення незалежної держави.

Дещо інакше складалися відносини Б. Хмельницького з молдавським господарем Лупулом. Адже зрада Лупула, який інтригами прагнув ускладнити відносини Польщі й України, викликала відверте невдоволення гетьмана. У вересні 1650 р. козацьке військо здійснило стрімкий похід у Молдавію і змусило господаря капітулювати. Більше того, у 1652 р. після другого походу Лупул погодився на шлюб своєї дочки Розанди із сином гетьмана Тимошем. Так було встановлено союз між Україною і Молдавією.

Цим далеко не обмежується коло країн, з якими Б. Хмельницький підтримував зв'язки. Спади і піднесення спостерігались у його стосунках із правителями Трансильванії та Валахії. Гетьман робив кроки, щоб ввести Україну, відому лише героїчними походами запорожців, у коло інших європейських держав. Він прагнув налагодити зв'язки з Венеційською республікою, маємо

відомості про його дипломатичні контакти з Бранденбургом. Листа до Б. Хмельницького надіслав керівник англійської буржуазної революції Олівер Кромвель, який назвав гетьмана "генералісимусом війська і стародавньої грецької релігії та церкви, володарем усіх запорозьких козаків, страхом і винищувачем польської шляхти, завойовником фортець, викорінювачем римських священників, переслідувачем язичників, антихриста й іудеїв"³⁰.

Джерела свідчать, що керівник Визвольної війни був добре інформований про всі події у Польщі та інших країнах. При гетьманській канцелярії існувала дипломатична служба, яка розробляла інструкції, готувала посольства, оформляла листи і т. п. У резиденції гетьмана склався навіть церемоніал прийому послів, ведення з ними переговорів, підготовки прощальних аудієнцій і т. д.

Та головне полягало в тому, що дипломатична служба молодій Українській державі показала свою життєздатність і в умовах найскладнішого хитросплетіння політичних подій тих літ, по суті, забезпечила міжнародну ізоляцію Речі Посполитої.

У своїй політичній діяльності, яка охоплювала практично всі сфери життя молодій державі, гетьман з початку Визвольної війни намагався налагодити також зв'язки з Росією. Від першого листа Б. Хмельницького (8 червня 1648 р.) російському цареві Олексію Михайловичу і від направлення першого посланника київського полковника Силуяна Мужилівського в Москву у січні 1649 р. до Переяславської ради 1654 р. пройшло немало часу. Допитливий читач може запитати: чому так довго розв'язувалося це питання? Справа тут далеко не в особі Б. Хмельницького чи його найближчих сподвижників. Треба враховувати багато факторів, які так чи інакше впливали на хід війни: по-перше, гострий соціальний характер подій в Україні (знищення селянами представників панівних станів, ліквідація кріпосництва і найпотворніших форм експлуатації, які були суголосні антифеодальним настроям селян і горожан самої Росії); по-друге, союз Б. Хмельницького з кримським ханом, одвічним ворогом Росії, і, по-третє, складну міжнародну обстановку, яка загрожувала воєнними конфліктами Росії з Річчю Посполитою. Тому Москва тривалий час зводила щодо вирішення цього питання, пропонувала компромісні варіанти, виступала за переговори між Україною і Польщею тощо.

Політична ситуація істотно змінилася на осінь 1653 р. Після багатьох років вагань Росія нарешті погодилася прийняти Військо Запорозьке до свого складу. 1 жовтня 1653 р. відповідну ухвалу прийняв Земський собор — найвищий станово-представницький орган Росії. У ній говорилося про переслідування православних у Речі Посполитій, порушення нею попередніх угод тощо. Вже 9 жовтня царські послы виїхали в Україну. Незабаром приго-

тування були закінчені. Морозного сонячного ранку 8 січня 1654 р. на центральній площі міста Переяслава зібралася козацька рада.

На площу вийшов Богдан Хмельницький з козацькою старшиною. Він звернувся до учасників ради з промовою. Охарактеризувавши становище українських земель після шестирічної кровопролитної війни, гетьман оголосив, що Земський собор погодився прийняти Україну до складу Російської держави. “А буде хто з нами не згодний, — сказав Б. Хмельницький, — тепер куди хоче вільна дорога”. Щоденник, який вели російські послы, передає, хоч і перебільшено, атмосферу, яка панувала на раді. У відповідь на ці слова гетьмана присутні заявили: “Волимо під царя східного, православного”. Потім нібито козацька старшина знову запитувала: “Чи всі так гадаєте?” І знову відповідь була попередньою: “Усі одностайно”. Так учасники Переяславської ради прийняли рішення про підданство Війська Запорозького російському цареві. Щоправда, у роботі цієї ради брали участь козаки не всіх полків України. Крім того, на ній були відсутні ряд полковників, представники Запорожжя, вище православне духовенство.

Переяславський акт і підданство Росії — зовсім не випадковий крок, а вистраждане після тривалих роздумів рішення гетьмана. Він розумів, що перепочинок, відведений для молоді Української держави, не міг бути тривким, усвідомлював тимчасовість союзного договору з кримським ханом і ненадійність султанської Туреччини, бачив усе ще достатню міць Речі Посполитої. Об’єднання цих сил (а наступні події показали, що воно реальне) неминуче привело б до ліквідації завоювань українського народу, знекровленого у шестирічній боротьбі. Разом з тим Україну з Росією об’єднували давні історичні зв’язки, етнічна близькість обох народів, православне віросповідання тощо. Тому орієнтація на Російську державу могла забезпечити, на думку гетьмана, збереження тих змін, що відбулися в цей час в Україні — звільнення її з-під влади Польщі та існування незалежної Української держави, возз’єднання у майбутньому всіх українських земель під гетьманською булавою. Слід враховувати, що укладення договору з Росією, по суті, означало б правове визнання Української держави та особливостей її суспільно-політичного устрою.

Разом з тим уже з самого початку між обома сторонами виявилися помітні розходження. Козацька сторона на переговорах вимагала від російських представників, щоб вони присягли від імені царя, на що бояри відповідали, що це суперечить самодержавним традиціям — царі своїм підданим не присягають. Переговори ледве не були зірвані. І тільки тоді, коли послы заявили, що всі права і вольності Війська Запорозького будуть підтверджені окремими грамотами, Б. Хмельницький і старшина склали присягу.

Україна увійшла до складу Росії на правах широкої автономії. Між обома сторонами спершу у Переяславі, а пізніше у Москві відбулися переговори, внаслідок яких цар затвердив так звані Березневі статті 1654 р., у яких визнавалося існування самостійної держави — Гетьманщини, яка займала відповідну територію (колишні Київське, Брацлавське і Чернігівське воєводства, а також частина Волинського) воєводства і мала республіканську форму правління.

Гетьманщина була багатостановим соціальним організмом. Основну масу населення Гетьманщини складало вільне селянство. Силою зброї воно відвоювало особисту свободу і в перші повоєнні роки навіть вільно розпорядалося землею. Проте усі заходи гетьманської адміністрації, як правило, були підпорядковані інтересам козацтва — привілейованого стану. Воно одержало право володіння землею — головним багатством України, вільного заняття промисловою діяльністю, необмеженої участі у політичному житті держави. Разом з тим козацтво було неоднорідним. Верхні щаблі ієрархічної драбини займала старшина, що у майбутньому почала нагромаджувати у своїх руках земельні багатства й організовувати багатогалузеві господарства, основані на праці залежних селян. Так зароджувалося нове покоління українських феодалів. На рядове козацтво була покладена основна військова повинність — участь у походах. У роки Визвольної війни значні права одержало українське міщанство. Проте з часом через привілеї воно часто вступало у конфлікти з козацтвом.

Та в складі монархічної Росії Українська держава з її республіканською, демократичною формою правління була позбавлена можливостей дальшого розвитку. Нові державні установи рано чи пізно мали розчинитися у загальноімперських органах управління. Так воно й трапилося. В наступні після 1654 р. десятиріччя йшов поступовий, але невблаганний процес втрати Українською державою своїх етнічних рис, ліквідації її суспільно-політичних органів влади.

Після 1654 р. становище України залишалося складним. Попереду передбачалася важка війна з Польщею, боротьба за возз'єднання всіх українських земель в єдиній державі. Врешті Росія оголосила війну Польщі. Воєнні дії розпочалися одночасно у Білорусії і в Україні. Проте вони точилися досить мляво. Спільний похід російських ратних людей і козацьких полків під Львів (літо — осінь 1655 р.) закінчився безрезультатно — вони повернули назад. Невдоволений політикою царського уряду та його військовими задумами (основна увага Олексія Михайловича зверталася на білоруський театр війни), Б. Хмельницький шукав союзників серед інших держав. Він зумів поліпшити взаємини з Кримом і

Туреччиною, налагодити зв'язки з Трансільванією, укласти важливий союз із Швецією. Адже необхідно було створити коаліцію у боротьбі проти Польщі.

Тим часом козацькі полки під командуванням наказного гетьмана Івана Золотаренка здобули у Білорусії цілий ряд міст і сіл. Тут запроваджувався козацький устрій, тисячі білоруських селян вступали у полки і вели вперту боротьбу з ворогом. Влада польських і литовських панів була ліквідована у районі Мінська, Могильова, Гомеля, Полоцька. Це була відчутна допомога з боку України білоруському народові у його визвольній боротьбі.

Напруженість у взаєминах між Б. Хмельницьким і російським царем особливо посилилась після того, як стало відомо, що Олексій Михайлович, охоплений жадобою польської корони, уклав у серпні 1656 р. з Річчю Посполитою Віленське перемир'я і розпочав військові дії проти Швеції (на переговори у Вільно українські представники не були навіть допущені). На пропозицію росіян розірвати союз із шведським королем Карлом X Б. Хмельницький відповів категоричною відмовою. Гетьман був невдоволений тими заходами царського уряду, яких він вживав, щоб обмежити автономію України (зокрема, призначення в ряді міст російських воєвод), а також змінами у зовнішньополітичній орієнтації Москви.

З часом здоров'я гетьмана стало погіршуватися. Хвороба загострилася навесні 1656 р. Незважаючи на всі заходи, її перебіг ускладнювався. Тепер важко встановити характер захворювання гетьмана. Літописна традиція (Г. Грабянка) пов'язує хворобу з можливим отруєнням якимось молодим шляхтичем, що начебто підсипав під час вечері отруту у склянку Б. Хмельницького. Проте, на нашу думку, трапився крововилив (відомо, що гетьман протягом тривалого часу неодноразово скаржився на головний біль).

Смерть Б. Хмельницького настала вранці (за іншими джерелами — опівдні) 27 липня 1657 р. у Чигирині. Однак, згідно з волею гетьмана, поховання відбулося в його рідному хуторі Суботові 25 серпня 1657 р., тобто через чотири тижні після кончини (це було зроблено для того, щоб на похоронах могли бути присутніми представники всього Війська Запорозького). При величезному напливі народу відбулося офіційне поховання тіла Б. Хмельницького у місцевій Ільїнській церкві.

Подальша доля цього захоронення не зовсім ясна. Єдине джерело, яке відхиляє завісу над цими давноминулими подіями, — це так званий Чернігівський літопис XVIII ст., де сказано, що у 1664 р. польські війська під керівництвом Стефана Чарнецького сплюндрували ряд міст і сіл України. Тоді ж “Черницький Бужин и Субботов спалил, и там в Субботове тело старого Хмельницкого и Тимоша, сына его, забитого под Сачавою, казал з гробов в

ринки викинути на попелище. Субботов тогда был пуст; а псов з Чигирина, з Субботова и от иных пустых мест украинских великое множество было, которые, чередамя ходячи, не только мертвых трупы ели, але и живым людям шкодили”³¹.

На жаль, пошук нових документів не додав нічого нового. По сьогодні це літописне повідомлення залишається єдиним і далеко не надійним джерелом, яке дозволило б повністю реконструювати ці події. Пролити світло, сподіваємося, зможуть археологічні розкопки, які ведуться у Суботові в останні роки.

Так пішов із життя великий воїн, дипломат і політик. Безумовно, Богдан Хмельницький залишався людиною суперечливою. Траплялися хвилини розчарувань, спалахів гніву, сімейні чвари, були любов і зрада дружини, загибель улюбленого сина. Усе це залишало свій слід на образі гетьмана, на його характері, визначало настрої, а часом і практичну діяльність. Богдан Хмельницький був сином своєї епохи і представником свого стану. Немає потреби канонізувати гетьмана. У разі необхідності він розправлявся із своїми політичними противниками, придушував повстання селянської і козацької голоти, роздавав універсали феодалам. Поряд з видатними полководцями і дипломатами біля гетьмана знаходилися нікчемні люди, які ще при його житті вели подвійну політику, нехтували національними інтересами українського народу. Одначе на всіх етапах життя і діяльності Б. Хмельницького переважала послідовна лінія на визволення рідної землі від іноземного панування. І весь свій талант полководця і політичного діяча він спрямував на розв’язання цієї доконечної життєвої проблеми.

Визвольна війна XVII ст. та ім’я її керівника Богдана Хмельницького залишили незгладимий слід в історичній пам’яті українського народу. Традиції тієї звитяжної пори стали живильним середовищем для наступного розвитку визвольних змагань українців — діяльності П. Дорошенка, І. Мазепи, руху козацьких полків, очолюваних Семеном Палієм, гайдамацьких виступів, Коліївщини 1768 р. ... В умовах, коли продовжувався наступ царизму на автономні права України, козацтво дедалі частіше згадувало не дуже тривалу, але яскраву пору “вольниць”, часи без феодала і ненависної панщини, коли його ж руками творилися підвалини незалежної Української держави.

Життя і діяльність Б. Хмельницького відображені у фольклорі українського народу, вони стали джерелом натхнення для багатьох письменників і композиторів, художників і кінематографістів.

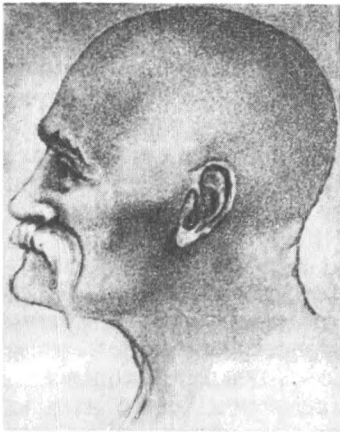
Богдан Хмельницький стояв біля витоків визволення українського народу від іноземного поневолення та створення незалежної держави і в цьому полягає великий сенс його буття, це визначило його місце в історії.

КОШОВИЙ ОТАМАН (Іван Сірко)

Визначний знавець історії запорозького козацтва Д. І. Яворницький, оцінюючи діяльність кошового отамана Івана Дмитровича Сірка, писав, що він “являв собою велетенську особистість серед усіх низових козаків... у всі часи історичного існування Запорозжя”, говорив про нього як про головне зосередження “свого часу на всьому Запорозжі і в цілій Україні”¹. В устах авторитетного вченого ці оцінки сприймаються як справедливі, об’єктивні і цілком заслужені. І проте уявляються цілком закономірними питання: які причини такої високої похвали І. Сірка; чим прославився цей діяч на політичному терені?

До останнього часу місцем народження Івана Сірка вважалася слобода Мерефа на Харківщині. Одначе не виключено, що його справжнім місцем народження могло бути Поділля (Ю. А. Мицик показав, що наприкінці 50-х — на початку 70-х років XVII ст. цей край займав особливе місце у житті кошового отамана)². Досить добре відомі лише деякі факти його біографії. Був одружений, мав двох дочок і сина (за фольклорними джерелами — двох синів)³.

Можна припустити, що завдяки своїм неабияким особистим якостям І. Сірко невдовзі завоював популярність серед широких верств козацтва. Брав участь у Визвольній війні українського народу XVII ст. (вперше у джерелах його ім’я згадується під 1653 р.). Активну роль у політичному житті України І. Сірко почав відігравати лише у другій половині 50-х років XVII ст., будучи вже вінницьким полковником. Досяг він цієї високої посади, безумовно, завдяки природному розумові, хоробрості, принциповому і послідовному курсові у боротьбі проти осіб різних іноземних орієнтацій. Вже у 1659 р. він рішуче виступив проти Івана Виговського. Прямі контакти гетьмана з польським королем та залучення як союзника кримського хана викликали хвилю невдоволення не лише у рядових козаків та селян, а й серед частини старшини. До числа останньої, безумовно, належав і І. Сірко. Щоб попередити подальший наступ татар на Україну, він організував похід козаків на Аккерман. Ація, до якої він вдався, виявилася досить успішною: було розгромлено ряд поселень, взято у полон

Іван Сірко

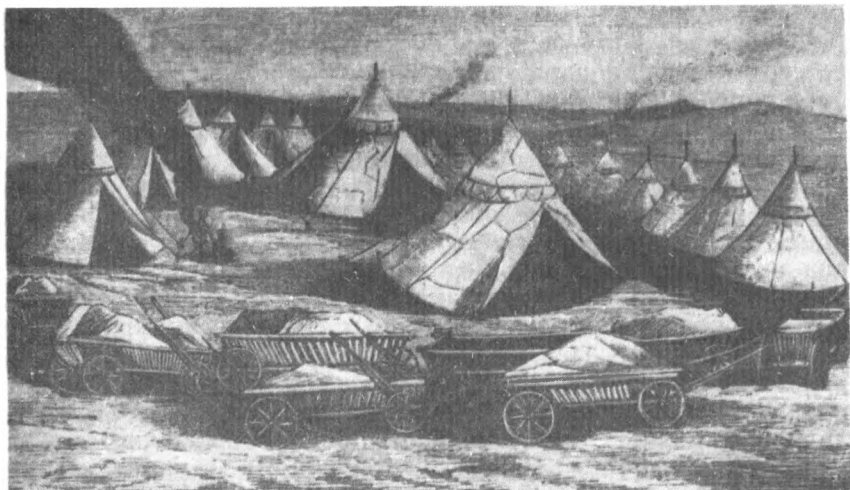
багато татар і одночасно визволено невільників. Після цього, повернувшись на Україну, запорожці знищили загін військ І. Виговського⁴.

У наступні два роки І. Сірко брав участь у козацьких походах на Крим. Одночасно полковник не переставав уважно слідкувати за розвитком внутрішніх подій на Україні. Підтримавши спершу Ю. Хмельницького, він, проте, довідавшись про його зв'язки з урядом Речі Посполитої, негайно виступив проти гетьмана.

1663 р. відбулася подія, що справила великий вплив на подальше життя І. Сірка: його вперше було обрано кошовим отаманом, на посаду надзвичайно впливову й авторитетну у Війську Запорозькому.

І. Сірко став кошовим отаманом у дуже складний і суперечливий період історії*. Це був час боротьби за владу в Україні маріонеткових гетьманів, час постійних спустошливих вторгнень на її землі польських, турецьких і кримських володарів, час найбільших у всій історії українського народу визвольних рухів та наступу царизму на автономні права Гетьманщини. Від кошового отамана вимагався талант політичного діяча, принциповість, глибоке знання ситуації і здатність робити відповідальний вибір. Адже, по суті, від позиції Січі, яку протягом багатьох років репрезентував І. Сірко, залежало дуже багато в історичній долі не лише українського, а й інших слов'янських народів. І кошовий отаман усвідомлював свою високу місію. Його політичним кредо стає, по-перше, боротьба проти експансії султанської Туреччини і Кримського ханства на Україну і, по-друге, лінія на підтримку непохитності традиційних вольностей Запорозжя. І. Сірко не лукавив, коли в одному із листів до брата лівобережного гетьмана Івана Самойловича, немов продовжуючи раніше висловлені думки, відзначав: "Бог свидетель на мою душу, что не приходил до разоренья отчизны нашей Украйны; не хвалюся, но истину реку, явне моя печаль и радение

* Після 1660 р. Правобережна Україна знову знаходилася у складі Речі Посполитої. Територіальний поділ українських земель був підтверджений Андрусівським перемир'ям (1667), а пізніше — "Трактатом про Вічний мир" (1686) між Росією і Польщею. Тим самим Москва порушила умови Переяславської угоди 1654 р., яка передбачала збереження територіальної цілісності України в складі Російської держави.

Козацький табір

на неприятеля нашего всегдашнего, бусурманина, и ныне, при старости моей будучи, не о воинстве толко одна мысль до остатних дней моих против того ж неприятеля нашего древнего противности чинити”⁵. Лист датований 1677 р. Але й у 1663 р. кошовий отаман думав, а головне — чинив так само. У жовтні й грудні запорожці, очолені І. Сірком, та російські ратники здійснили два походи на Перекоп і визволили невільників, зруйнували кочів’я ординців.

У січні 1664 р. кошовий отаман вів напружену боротьбу проти нового правобережного гетьмана Павла Тетері та його покровителів в особі польських магнатів і шляхти. Поява на Правобережжі загонів запорожців сприяла спалаху народних повстань. Селяни й козаки все ще прагнули тоді визволити Правобережжя з-під влади Польщі за допомогою Москви. Всенародний характер руху проти ненависної всім шляхти змушений був визнати і правобережний гетьман. У листі до польського короля від 5 липня 1664 р. він писав: “Ніде ми не зустрічаємо ворога в чистому полі, але він розсіяний по містечках і містах, і настільки уперто тримається московської зверхності, що нам доводиться хіба що приступом брати кожне із них”. Прохаючи допомоги, він визнавав, що “майже вся Україна вирішила умирати за ім’я царя московського”⁶. У ході цих подій відбувся ряд кровопролитних битв між козацькими загонами І. Сірка та російськими ратниками воеводи Г. Косагова, з одного боку, й об’єднаними силами полків П. Тетері, а також польських військ С. Чарнецького — з другого. Проте, як показали

наступні події, їх прагнення виявилися марними. Успішним був також похід запорожців на Буджак, внаслідок чого вдалося розгромити кілька невеликих татарських загонів. Лише у серпні 1665 р. І. Сірко з козаками, які лишилися, повернувся на Січ.

У другій половині 60-х — на початку 70-х років XVII ст. ми бачимо кошового отамана у битвах проти татар і їх ставленика П. Суховія, організатором походів проти Кримського ханства і турецьких фортець. Одночасно загони І. Сірка виступають у складі армії Речі Посполитої, яка вела бої з полками П. Дорошенка й ординцями поблизу Умані, Бершаді, Ладижина, Кальника та інших міст. Союз з польською шляхтою був вимушеним кроком кошового отамана, який у конкретній ситуації вбачав головну загрозу саме від південного сусіда. Оцінюючи цей аспект діяльності І. Сірка, варто сказати, що він ніколи і ні за яких обставин не відступав од своїх політичних принципів. Боротьба проти Оттоманської Порти залишалася головним сенсом життя кошового отамана.

1668 р. застав І. Сірка на посаді зміївського полковника (Слобідська Україна)⁶. На жаль, документи не розкривають причин таких різких змін у його житті. Можна лише гадати, що І. Сірко, невдоволений умовами Андрусівського договору 1667 р. про перемир'я між Росією і Річчю Посполитою, що означало відмову царя від принципових засад українсько-російської угоди, залишив посаду кошового отамана і перейшов у знайомі йому місця. Не виключено, що на цей крок І. Сірка спонукали події повстання 1668 р. проти російських воєвод.

У березні 1668 р. І. Сірко примкнув до козаків, які підняли повстання у слободі Красний Кут і на Торських солеварнях. Незабаром воно поширилося на Зміїв, Цареборисів, Маяки, Валки. За повідомленням чугуївського воєводи Рагозіна білгородському воєводі, “полковник Івашко Сірко і Зміївські, і Цареборисова міста і Маяцькі, і Валковські і на Торських озерах черкаси... в. г. зрадили. І в тих містах воєвод і приказних людей розстріляли... і в. г. пороху і свинцеву казну пограбували. І місто Зміїв, і Цареборисів, і Валки вогнем спалили”⁷. Із великих міст Слобожанщини не підтримав І. Сірка лише Харків.

У контексті подій 1668 р. уявляються цілком зрозумілими тісні стосунки І. Сірка з керівником селянської війни 1667—1671 рр. у Росії Степаном Разіним. У нас немає достатніх підстав стверджувати, що вони були особисто знайомі. Але в широкому розумінні тісне бойове побратимство завжди було характерним для запорозьких і донських козаків. За плечима багатьох поколінь були походи проти турецьких і татарських феодалів, спільна боротьба в роки

* Є. І. Стецюк вважає, що І. Сірко був харківським полковником.

великих народних повстань проти власних поневолювачів. Це була безкорислива дружба, скроплена кров'ю кращих синів обох народів.

У 60—70-ті роки XVII ст. помітно посилювався переселенський рух селян і козаків України на територію Дону. В грамоті приказу Казанського двірця від 22 березня 1667 р. зазначалося, наприклад, що, “мовляв, до багатьох донських містечок прийшли з України збігли боярські люди та селяни з жінками і з дітьми”⁸. Частина їх, поза сумнівом, брала участь у селянській війні. Добре відомо, що на всіх етапах повстання значною була питома вага у разінських загонах вихідців з України, насамперед запорозьких козаків, які мали великий воєнний досвід. Так, наприклад, у виписці приказу Казанського двірця (лютий 1670 р.) — документі, підготовленому на основі відписок міських воєвод, прямо зазначалося, що “із запорозьких, мовляв, міст черкаси та із донських містечок козаки, котрі є гольтіпаками, до нього, Стеньки з товаришами, йдуть безборонно, а він, Стенька, дає їм в борг та вмовляє всіляко”⁹. З розвитком повстання кількість втікачів з України на Дон невідомо зростала. Навіть у найближчому оточенні С. Разіна були вихідці з України. Це отамани Олекса Хромий (Лекса Черкашенин), Ярема Дмитренко, Нестор Самбуленко та ін.

Суспільно-політична ситуація, яка склалася на той час на Україні, враховувалася С. Разіним. Ще у грудні 1669 р. в Черкаську на козацькому крузі говорилося, що “він хоче отаманів і козаків кращих людей побити, а сам зібрався йти в Запороги рікою Дінцем”¹⁰. Керівник повстання встановив тісні зв'язки з кількома політичними діячами України, зокрема із І. Сірком. Посилений обмін листами, терміновою інформацією через таємних агентів засвідчував про підготовку спільної акції проти царських воєвод. Готуючи похід війська “до Москви проти бояр”, С. Разін, як кажуть очевидці, “під Царициним готував суди і чекав до себе із черкаських міст на допомогу багатьох черкас із полковником Сірком”¹¹. Зацікавлений у тісному узгодженні дій, керівник повстання в ряді випадків у своїх листах і грамотах звертався безпосередньо до широких верств запорозького козацтва. Донський столичний отаман Р. Калужнін в “распросных речах” у приказі Казанського двірця в січні 1671 р. казав, що С. Разін намагався “в Запороги... послати заохочувати, аби потім йшли на царські міста, і писав до них про те, що немов його, Стеньку з товариством, і їх, запорозьких козаків, хочуть бояри звести з Дону і із Запорог”¹². Непрямим підтвердженням тісних політичних стосунків, що існували між Доном і Запорожжям, є той факт, що частина “зваблень” С. Разіна і його отаманів написана від імені “Великого війська Донського і Запорозького”¹³.

С. Разіну та І. Сіркові не вдалося здійснити спільний виступ ні у 1670, ні тим більше у 1671 р. Невдовзі керівник цього

найбільшого в історії Росії повстання склав голову на Болотній площі у Москві. Та його заклики “побити бояр”, “мирських кровопивців”, “начальних людей” і визволити “чорних людей” від влади феодалів знайшли широкий відгук серед трудящих України. Збройні повстання в Острогозьку та Ольшанську, дії на Слобожанщині загонів Фрола Разіна та Олексія Хромого, заворушення козаків на Запорозжжі та Лівобережній Україні — це лише деякі приклади впливу селянської війни 1667—1671 рр. на українські землі.

Зв'язки І. Сірка зі С. Разіним не могли не привернути уваги воеводської адміністрації. Тому не дивно, що 1672 р. кошовий отаман був схоплений полтавським полковником Федором Жученком і переданий представникам царських властей. Не виключено, що у здійсненні цієї ганебної акції були зацікавлені окремі представники козацької старшини Лівобережної України, які таким чином сподівалися ізолювати популярного серед народу діяча під час виборів нового гетьмана (у березні 1672 р. Дем'яна Многогрішного усунуто з гетьманства і заслано до Сибіру). Це були тяжкі часи у житті прославленого козацького отамана. У квітневі дні 1672 р. І. Сірка відправили етапом спершу до Москви, а потім, згідно з царським указом, заслали до Тобольська. Настали тяжкі дні чекань. Старого козака опановували думи про волю, про рідну землю, безкраї південні степи.

Та січове товариство не залишило у біді свого отамана. Воно клопоталося про його повернення із заслання перед царем Олексієм Михайловичем, неодноразово надсидало листи І. Самойловичу і найближчим царським радникам. В одному із них бояринові Артемону Матвєєву запорожці писали: “...Смиренно молим: уми-лосердись яко отец над чады, чтоб милостивым твоим ходатайством калмыки и чайки и хлебные запасы присланы были к нам и полевой наш вождь добрый и правитель, бусурманам страшный воин, Иван Сирко к нам был отпущен для того, что у нас второго такого полевого воина и бусурманам гонителя нет; бусурманы, слыша, что в войске запорожском Ивана Сирка, страшного Крыму промышленника и счастливого победителя, который их всегда поражал и побивал и христиан из неволи освобождал, нет, радуются и над нами промышляют”¹⁴. Цікаво, що долею І. Сірка був стурбований навіть польський уряд. Питання про його повернення із заслання під час переговорів з царськими дипломатами порушував варшавський посол Христофор Ковалевський¹⁵. Обтяжений вкрай несприятливими обставинами (кримські татари якраз тоді вчинили кілька нападів на південні райони України), цар змушений був звільнити І. Сірка.

Легендарний кошовий отаман влітку 1673 р. прибув на Січ і зразу ж розпочав підготовку до походу на Крим. Особливо вдалою

виявилася операція поблизу Очакова, коли було взято в полон чимало татар, захоплено коней, худобу. За кілька тижнів І. Сірко здійснив ще один похід — атакував Тягин, захопив сильно укріплені фортеці Ізмаїл та Очаків¹⁶.

Кошовий отаман упродовж десятиліть спілкувався з багатьма відомими людьми свого часу, Січ неодноразово приймала послів російського царя і польського короля, вела переговори з турецькими і кримськими представниками. Сам І. Сірко зустрічався з українськими гетьманами і польськими політичними діячами, царськими воеводами і кримськими мурзами. Кошовий отаман не міг не бачити поступових змін в українському суспільстві, зосередження у руках козацької старшини значних земельних володінь з тисячами залежних селян. Особливою жадобою до збагачення відзначався гетьман Лівобережної України І. Самойлович (1672—1687). Він був одним із найбільших землевласників Лівобережжя (тільки у Стародубському полку гетьман володів 12 “вільними” військовими селами). У різних районах краю йому належали млини, цехові майстерні, рудні, гуральні, підприємства, що виготовляли полотно і селітру. Його представники здійснювали значні торгові операції на ярмарках і торгах України і центральних районів Російської держави¹⁷. Збагачувалися як родичі гетьмана, так і його найближче оточення. Наприклад, він передав своєму синові кілька сіл у Стародубському полку та млини на Ворі. Значний вплив на І. Самойловича справляв переяславський купець І. Томара, діти якого обіймали високі посади в гетьмансько-старшинській адміністрації¹⁸. Це не поодинокі випадки.

Тенденції, що з'явилися ще в роки Визвольної війни, поступово набирали сили й розмаху. Козацька старшина, відокремлюючись від решти козацтва, вимагала розповсюдження на неї прав і привілеїв російського дворянства.

Разом з тим недоцільно, мабуть, різко розмежовувати соціальні погляди І. Сірка і козацької старшини. Кошовий отаман був одним із її представників. Йому належали хутори на Слобожанщині, млини і будинки на Лівобережжі, велика пасіка на Запорозжі. Однак він вважав, що перетворення старшинської верхівки у поміщицький стан не узгоджується з метою і завданням Визвольної війни і заповітом Б. Хмельницького. Ось чому суперечності між І. Самойловичем і І. Сірком не були суперечностями двох різних за темпераментом і характером людей. Вони мали глибше коріння і відображали різні точки зору на суспільно-політичні процеси, які відбувалися на Україні у другій половині XVII ст. Козацька старшина Лівобережжя, вимагаючи і добиваючись привілеїв, виходила на шлях поступового обмеження особистих прав рядового козацтва і селянства, завойованих ними у ході шестирічної кривавої

війни з ворогом. Запорозька Січ завжди розглядалася українськими гетьманами як вогнище волелюбства, а Кіш Війська Запорозького — як небезпечний суперник у боротьбі за визначальний вплив у політичній сфері.

Та, незважаючи на певну деформацію його суспільно-політичного ладу (відомо, наприклад, що навіть І. Сірко часто розв'язував найважливіші питання життя Січі на вузьких зібраннях старшини та заможного козацтва), Запорожжя залишалося важливим центром визвольних рухів на українських землях. Йому закономірно належала роль основного фактора у боротьбі проти турецько-татарської агресії, а також у внутрішньополітичному житті України. Під час проведення так званих “чорних” рад (тобто рад, до участі в яких залучалися широкі верстви народу) голос запорожців на виборах гетьмана часто був вирішальним (наприклад, на Ніжинській раді 1663 р.). Запорожжя було своєрідним гарантом функціонування традиційного військово-адміністративного ладу на Україні і надзвичайно болісно реагувало на порушення його прерогатив.

Разом з тим однозначно оцінити політику Коша Війська Запорозького і, зокрема, І. Сірка у подіях другої половини XVII ст. на Україні не можна. З одного боку, Запорожжя залишалося форпостом боротьби України проти Кримського ханства, центром притягання і пристанищем усіх невдоволених існуючими суспільно-політичними порядками. З іншого, мали місце випадки, коли Кіш проводив політику, що суперечила державницьким устремлінням українських гетьманів, і йшов з ними на конфронтацію, наслідки якої були згубними для молодшої Української держави (це стосується, зокрема, відносин І. Сірка та П. Дорошенка). Імпульсивним, здатним покладатися лише на силу зброї, кошовим отаманам важко було збагнути всі тонкощі дипломатичної гри та обставин, що обумовлювали зміну політичної орієнтації того чи іншого гетьмана. Вони перемагали ворога у відкритому бою, однак легко втрачали орієнтири під час мирних переговорів з досвідченими й хитрими московськими, польськими й кримськими дипломатами.

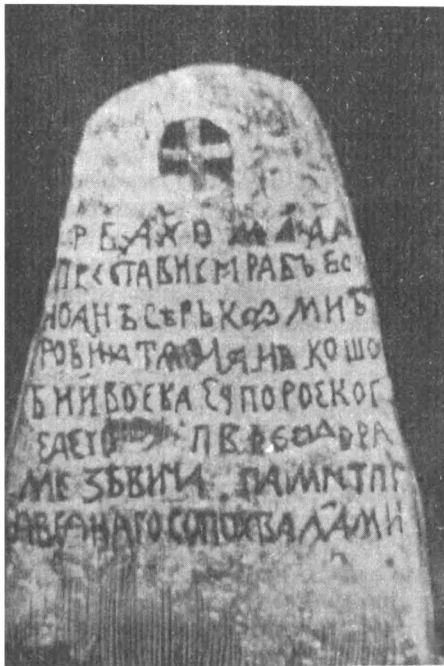
І. Сірка як людину, що досить добре розумілася на політичній ситуації того часу і настроях широких верств козацтва, характеризують події, пов'язані із перебуванням у 1673 р. на Січі самозванця Сімеона, який добивався підтримки запорожців. Це був не перший випадок появи людей такої категорії. Переконливо доведено, що самозванство виникало внаслідок монархічних ілюзій селянсько-козацьких мас. Приїзд “царевича Сімеона” на Січ І. Сірко вирішив використати з максимальною вигодою для себе. Навколо цього прибульця розгорнулася справжня політична гра.

“Царевича” запрошували на загальновійськовій раді, його ім'я згадувалося під час переговорів у Москві й у гетьманській резиденції. І лише після багатьох наполегливих вимог царського уряду він був під охороною відправлений у Москву. У цій історії, на нашу думку, варто розрізняти причини прихильного ставлення до самозванця козацьких мас, з одного боку, та І. Сірка — з другого. Січова голота наївно вбачала в особі Сімеона справжнього виразника їхніх соціальних прагнень і сподівань, спроможного мовити вагоме слово на захист ображених і пригнічених. Інша справа — кошовий отаман. Як цілком слушно зазначає Д. І. Яворницький, “важко припустити, аби Сірко, людина досвідчена, далекоглядна й прониклива, вірив в істинність походження особи, що назвалася сином Олексія Михайловича, і в щирість виплетеної ним байки про втечу з Москви і поневіряння по Росії”¹⁹. І. Сірко, очевидно, вбачав у появі самозванця зручну нагоду для політичного тиску на царський уряд. Не виключено також, що кошовий отаман прагнув відігратися за своє недавнє заслання до Сибіру та приниження, якого він зазнав під час багатогодинних допитів у Таємній канцелярії.

В останні роки життя І. Сірко, незважаючи на похилий вік, продовжував активну політичну діяльність. Під його безпосереднім керівництвом козаки здійснили кілька успішних нападів на одну з найбільших у пониззі Дніпра турецьку фортецю Кизикермен, а також Тамань. Під час походів 1677 і 1678 рр. султанської армії на Чигирин Січ не залишалася байдужою до долі своєї батьківщини. Загони запорожців, керовані І. Сірком, спалили чимало турецьких військових суден у пониззі Дніпра, — ті доставляли у діючу армію провіант і боєприпаси. Вони переслідували відступаючі від Чигирини ворожі загони, визволяли невільників і т. д.

Одночасно І. Сірко продовжував боротьбу з гетьманом І. Самойловичем. Останній у численних листах, які він надсилав у Москву, звинувачував кошового отамана у зв'язках із Ю. Хмельницьким і турецьким урядом, навіть у зраді. І. Сірко справді підтримував деякий час контакти зі ставлеником Оттоманської Порти (та він того й не приховував). Проте йшлося не про підданство, а про переговори з метою звільнення кількох тисяч невільників, які потрапили до турецького полону ще у 1674 р.²⁰. Тим часом лівобережний гетьман розпочав справжню економічну блокаду Запорожжя. На Січ не пропускалися обози із хлібом, було виставлено загони найманців і т. п.

Все це не могло не викликати обурення серед січового товариства. І. Сірко прямо звинуватив І. Самойловича у бездіяльності під час турецьких вторгнень на українські землі. Вказуючи на трагічні події під Ладижином у 1674 р., кошовий

Надгробок на могилі І. Сірка

отаман у вересні 1678 р. писав: "Адже ви ... замість своєї щирості запхнули дірку одним нашим братом, добрим і відважним лицарем Мурашком", що за добре здоров'я вітчизни й Ладжижина і життя своє там поклав, а ви сам, стоячи наче журавель на купині, здалеку продивлявся до Ладжижина й Умані, що там діятиметься, добре огородившись для захисту свого здоров'я наметами, щоб не залетіла звідти від вітру якась куля і йому в розкішних перинах, як павичу в краснопістріяному пір'ї, не зашкодила"²¹.

Майже до останніх днів життя легендарний кошовий отаман залишався на переднім краю боротьби з ординцями. Навесні 1680 р. він розпочав підготовку до нового походу на Крим. Одначе 1 серпня 1680 р. І. Сірка не стало. Як сказано в

літопису С. Величка, "того ж літа, 1 серпня, преставився від цього життя в своїй пасіці Грушовці, похворівши певний час, славний кошовий отаман Іван Сірко. Його припроваджено водою до Запорозької Січі і чесно поховано всім низовим Запорозьким військом у полі за Січчю, навпроти Московського окопу, де ховалося інше запорозьке товариство. Поховано його знаменито 2 серпня з превеликою гарматною й мушкетною стрільбою і з великим жалем всього низового війська. Бо це був той їхній справний і щасливий вождь, який із молодих літ аж до своєї старості, бавлячись воєнними промислами, не тільки значно воював Крим і попалив у ньому деякі міста, але також погромлював у диких полях, було то на різних місцях, численні татарські чамбули і відбивав полонений християнський ясир. Він запливав на човнах і в Чорне море та чинив на різних місцях бусурманам немалі шкоди й розорення. А на самому Чорному морі громив він кораблі й каторги, що пливли з Константинополя до Криму, Азова та в

* Козацький полковник, який загинув під Ладжином.

інші місця, і з великими здобичами щасливо повертався із Запорозьким військом до свого коша. Його все військо дуже любило і за батька свого шанувало”²².

Безперечно, й І. Сіркові властиві були людські слабості. Це була імпульсивна, пристрасна натура. За словами Д. І. Яворницького, “він любив іноді погуляти і добре хильнути та у хмелю показати своє козацьке завзяття: він схильний був на хвилю захопитися новою думкою, новим задумом, аби згодом відмовитися від власної зatii і прийняти зовсім протилежне рішення”²³. Але, безумовно, не ці риси характеру визначали особистість і політичний портрет кошового отамана.

Навпаки, дивовижною сталістю відзначався його багатолітній ратний труд на полях битв проти султанської Туреччини та інших зовнішніх ворогів. У п'ятдесяти п'яти битвах брав участь І. Сірко і практично завжди перемагав²⁴. Він визволив з турецької неволі безліч невільників, возз'єднав родини, повернув надії тисячам знедолених. Кошовий отаман завжди і в усьому був прихильником ідеї незалежності Запорозжя. А його переговори з українськими гетьманами, стосунки з польським урядом, протистояння царським воеводам і т. д. — лише окремі ланки на тривалому політичному шляху, кінцева мета якого полягала у зміцненні могутності Запорозжя і збереженні цього вогнища вольності у південних степах.

Ось чому не просто авторитетом і популярністю, а й глибокою любов'ю користувався на Україні цей діяч. Скільки пісень, дум і переказів склав народ про нього! Якими лише епітетами не нагороджував народ свого улюбленця:

... Та ми ж думали, ой та ми ж думали,
Та що сизий орел по степу літає, —
Аж то Сірко на конику виїжджає.
Гей, ми ж думали, ой та ми ж думали,
Та що над степом та сонечко сяє, —
Аж то військо та славне запорізьке
Та на вороних конях у степу виграє.
Та ми ж думали, ой та ми ж думали,
Що то місяць в степу ой зіходжає, —
Аж то козак Сірко та козак же Сірко
На битому шляху та татар оступає.

ПЕТРО ДОРОШЕНКО

На політичному горизонті України сяяло чимало імен людей, чий життя та діяльність знайшли відображення в документах, хроніках і літописах, вкарбувалися у народну пам'ять, залишили слід у пісенній творчості, надихали наступні покоління митців на творення художніх полотен. Не всі вони однозначно позитивні герої. Але хіба справжня особистість, чи то художник, а чи політичний діяч, може бути однозначною? Людей виховує епоха. Одні з них можуть порвати з попередніми традиціями та переступити уготований їм долею поріг. Інші, навіть усупереч власному бажанню, залишаються в межах уявлень і стереотипів мислення, у яких вони росли та виховувалися. І чим визначніша особистість, тим ширша палітра барв, які можна застосувати для змалювання їхнього портрета.

До таких непересічних людей, яких висунула на небокрай політичної боротьби складна епоха XVII ст., належить Петро Дорофійович Дорошенко. Яких би сторін життя України 60—70-х рр. XVII ст. ми не торкнулися, всі вони у більшій чи меншій мірі переломлювалися через призму життя і діяльності цієї людини. Серед інших політичних діячів тогочасної епохи П. Дорошенко вирізнявся глибоким аналітичним розумом, патріотизмом, широким розумінням завдань і перспектив боротьби за об'єднання всієї території України в межах однієї держави та самостійного її розвитку, послідовністю, впертістю та волею у діях, спрямованих на досягнення своєї мети.

Водночас у документах, на сторінках вітчизняних літописів та у спогадах сучасників ми знаходимо характеристики іншого Петра Дорошенка — політичного діяча, що дотримувався протурецької орієнтації, здійснював репресії щодо своїх противників та віддавав у ясир татарам місцеву українську людність. Що переважало у політичному багажі цієї людини, яке її місце серед інших українських гетьманів? На ці та інші питання спробуємо дати відповідь у запропонованому нарисі.

Народився Петро Дорошенко у Чигирині 1627 р. Його родина мала глибокі корені вірного служіння матері-Україні та її козацьким ідеалам. Згадаймо, що дідом Петра був гетьман Михайло Доро-

шенко, чиї заслуги у боротьбі проти турецько-татарської агресії добре відомі читачеві. У сім'ї Дорофія та Марії Дорошенків росли і виховувалися діти, імена яких у майбутньому раз по раз з'являлися на сторінках документів. Братами Петра були Андрій і Григорій, Степан та Антоній. Пестливим піклуванням хлопчиків була оточена єдина у родині дівчинка — їхня сестра (на жаль, документи замовчують її ім'я).

Козацька родина Дорошенків прагнула дати добру освіту дітям. Можна гадати, що Петро навчався у Києво-Могилянській колегії, із стін якої виніс знання польської і латинської мов, знайомство з історією та риторикою. Не випадково літописець С. Величко писав, що майбутній гетьман був спритний і в мові

світській управній, а також “умілий у всіляких речах”¹. Зрозуміло й інше — хлопчик ріс в атмосфері, де козацькі ідеали пронизували все життя родини Дорошенків. Він засвоював родинні перекази про життя діда Михайла, був свідком походів козаків проти турків і татар, їх боротьби проти пихатої польської шляхти. Тому змалку хлопчик виховувався волелюбним, патріотично настроєним, впевненим у правоті боротьби своїх предків проти соціальної несправедливості та національно-релігійних переслідувань.

Черкащина дала українському народу не одного національного героя. І серед них зіркою першої величини став Богдан Хмельницький. Добре знаний у козацьких колах, він користувався серед реєстровців незаперечним авторитетом і повагою. Водночас Богдан добре розбирався у людях, сильних і слабких сторонах їх характерів. Очевидно, майбутній керівник визвольної війни звернув увагу на 20-річного юнака із дідичної козацької родини. Не випадково Петро опинився серед козаків, які разом із Хмельницьким втекли на Запорозьку Січ, а звідти навесні 1648 р. вирушили у небезпечний

Петро Дорошенко

похід на “волесть” проти польської шляхти. Очевидно й те, що юнак користувався повною довірою великого гетьмана. С. Величко називає Петра “старшим слугою” Хмельницького (в іншому місці говорить про нього як “конюшого”)².

У війську Б. Хмельницького П. Дорошенко пройшов усі щаблі козацької служби. У Реєстрі Війська Запорозького 1649 р. ми надибуємо його на посаді гарматного писаря Чигиринського полку. Гетьман не забував і підтримував свого земляка. Він давав йому державні та особисті доручення, які Петро виконував з характерним для нього завзяттям. Екстремальні умови війни виштовхували на поверхню людей енергійних і талановитих. До них, безперечно, належав Дорошенко. У 1655 р. 28-річний юнак уже обіймав посаду наказного полковника. Він виконує ряд дипломатичних доручень гетьмана до російського царя і шведського короля³. У 1657 р. Б. Хмельницький своїм універсалом призначив Петра Дорошенка на високу старшинську посаду прилуцького полковника. Отже, до смерті великого гетьмана його земляк Петро Дорошенко практично вже досяг вершин козацької старшинської ієрархії. Він мав пізніше повне моральне право прямо і безапеляційно говорити про свого сучасника і політичного суперника лівобережного гетьмана Івана Самойловича: “...не хвалюсь, но пусть пан Иван Самойлович такой будет, как я. Козак ли он от прадедов и дедов? Знает ли он Запорожье, речки, проливы морские, реки, самое море; на многих ли войнах бывал? Где чего нагляделся? Когда с монархом дело имел, воевал или договаривался, чтобы теперь уметь начать что-нибудь для услуги царского величества”⁴.

Доля і в наступні часи давала йому можливість знайомитися з різними політичними діями України, Росії, Польщі, Туреччини, Кримського ханства. Ще до одержання гетьманської булави він підтримував стосунки з бахчисарайськими і стамбульськими володарями, вищими московськими урядовцями і самим Олексієм Михайловичем, польськими можновладцями й українськими гетьманами. Він знав їх сильні та слабкі сторони, і це забезпечило у майбутньому ширші можливості для політичного маневру на дипломатичних переговорах. У цілому ж глибокі козацькі традиції Дорошенкового роду, належність до славної когорти найближчих сподвижників Б. Хмельницького обумовили формування у молодій людини стійких поглядів на питання власної незалежної держави українців. І незважаючи на періоди невдач, поступок та компромісів, П. Дорошенко послідовно і наполегливо домагався матеріалізації ідей свого великого попередника. І не провина, а трагедія цієї людини була в тому, що геополітична ситуація у Європі перешкодила об’єднати розчленовану кордонами територію України в межах єдиної незалежної держави і під орудою сильного, твердо мислячого гетьмана.

Якими ж були основні віхи політичної кар'єри П. Дорошенка після смерті Б. Хмельницького? Насамперед, він розумів, що Україна втратила одного з найталановитіших своїх синів. Тому прилуцький полковник діє надзвичайно зважено, щоб не розпалити міжстанової напруженості в українському суспільстві. По суті, він підтримував обрання на гетьманську посаду І. Виговського, який всупереч настроям частини козацької старшини вважав передчасним розрив з Москвою. Відомо також, що пізніше П. Дорошенко взяв участь у придушенні виступу полтавського полковника М. Пушкаря та запорожців на чолі з тодішнім кошовим отаманом Я. Барабашем. Наприкінці 50-х рр. жодна з політичних акцій, які здійснювались на терені українських земель, не проходила без участі П. Дорошенка. Він — учасник посольства, яке вело переговори з російським урядом (вересень 1658 р.), а також підписання Гадяцького договору між представниками України та Польщі.

Проте, очевидно, прилуцький полковник не був палким прихильником політичної лінії І. Виговського, яка, по суті, згідно з умовами Гадяцького договору, зводила нанівець державну незалежність України в складі Речі Посполитої. Не випадково незабаром ми бачимо його серед осіб, наближених до Юрія Хмельницького. Син покійного гетьмана добре знав свого земляка і цілком довіряв йому. В складі козацького посольства він брав участь у переговорах в Переяславі з російським представником князем О. Трубецьким, які завершилися підписанням нових статей, що істотно обмежували автономні права України⁵. П. Дорошенко разом з іншою козацькою старшиною їздив до Москви, де обговорювалися прохання Війська Запорозького (вони передбачали рівноправний характер відносин України і Росії). Але і на цей раз Москва не пішла на будь-які поступки, продемонструвавши повне ігнорування інтересів України.

Зрозуміло, що позиція Росії не могла не вплинути на настрої козацької старшини. Тому не випадково під час воєнних дій між російсько-українським та польським військами серед частини полковників і генеральної старшини дедалі стійкіше проявлялися пропольські настрої. Підтримував їх П. Дорошенко. Він (тоді чигиринський полковник) уже в котрий раз у складі козацького посольства бере участь у переговорах з польськими представниками Є. Любомирським, а пізніше коронним гетьманом С. Потоцьким (жовтень 1660 р.). Їх результатом стала декларація про відновлення умов Гадяцького договору (крім пункту про створення Руського князівства). Сумнівно, що це була перемога української дипломатії. Адже фактично Україна перетворювалася в арену жорстокої боротьби між двома великими державами — Росією і Польщею.

Восени 1660 р. П. Дорошенко стає наказним гетьманом. Він вирушає з козаками та підрозділами татар на Лівобережжя, де веде

бої з загонами російських ратних людей. Не уникає він також інших політичних акцій — бере участь у роботі військової ради в Корсуні, листується зі своїми прибічниками і противниками, зустрічається з потрібними людьми. Саме в цей час він був нобілітований (одержав шляхетство) польським сеймом.

Разом з тим факти засвідчують, що десь із середини 1661 р. стосунки між Ю. Хмельницьким та П. Дорошенком дещо охололи. Не випадково останній був позбавлений чигиринського полководництва і взагалі істотно знижує свою політичну активність. Тим часом ситуація на Україні залишалася надзвичайно складною — на Лівобережжі відкриту боротьбу за гетьманську булаву вели між собою Яким Сомко, Василь Золотаренко та Іван Брюховецький, на Правобережжі після постриження у ченці Юрія Хмельницького гетьманом обирається Павло Тетеря. Петро Дорошенко знову назначається наказним гетьманом, а пізніше займає посаду генерального осавула в уряді правобережного гетьмана. Вже вкотре він кидається у вир боротьби — веде воєнні дії на лівому березі Дніпра, придушує виступи своїх політичних противників і т. п. У середині 60-х рр. Правобережну Україну охопила нова хвиля внутрішніх конфліктів, які мали складний та неоднозначний характер. Боротьба широких мас козацтва проти Польщі та П. Тетері ускладнювалася внутрішніми та міжстановими конфліктами. Розгромлений повсталими козаками, правобережний гетьман у квітні 1665 р., захопивши з собою військову скарбницю, клейноди, хорогви, гармати й архів, утік у Польщу. Гетьманська посада залишилася вільною і з'явилися перші претенденти — овруцький полковник Децик (Дацько Васильович) і медведівський сотник Степан Опара. У цій ситуації П. Дорошенко, очевидно, укріплюється в думці пошукати й собі долі на гетьманському поприщі. Але здобути гетьманську булаву чистими руками навряд чи було можливо. Тому Дорошенко розпочав боротьбу з Опарою, якого невдовзі ув'язнили татари (друга половина серпня 1665 р.). Під Богуславом при підтримці мурз Петро Дорошенко був оголошений гетьманом.

Сьогодні можна сперечатися, погоджуватися або заперечувати думку про те, що відіграло у цій акції важливішу роль — татарська підтримка чи вільний вибір козаків. Гадаємо, і те, й друге. Не випадково з цього питання існує такий великий спектр думок у документах і літописах. Так, наприклад, Самовидець писав: "... видячи татаре нестаток Опарин, а Дорошенко, котрій перше был асаулом при гетману Тетері, тут же будучи и при Опарі, старался о гетманство и солтана переєднал. Которого руку салтан з ордою держучи, призвавши Опару до себе з старшиною, казал Опару взяти, а Дорошенка дал гетманом козакам"⁶. Зовсім іншої

думки дотримується С. Величко: "... з'їхалися в Чигрин тогочасні полковники з іншою старшиною та виборнішим товариством, учинено було раду щодо гетьманства і без довгих роздумів одностайно проголошено і затверджено його ж, Дорошенка, на тоді черкаського полковника, гетьманом. Йому відразу вручено військові клейноди, а вірність та щирість закріплено взаємною присягою — гетьман військові, а війсьکو гетьманові. Того, при якому монархові будуть лишатися — чи російському, чи польському, — не визначали"⁷.

Такий же різнобій у висвітленні обставин оголошення П. Дорошенка гетьманом існує в багатьох інших документах.

Свої перші кроки на гетьманській посаді П. Дорошенко розпочав традиційно — став утверджувати свою владу в різних районах Правобережжя. Насамперед він розправився із своїм політичним противником брацлавським полковником В. Дрозденком (Дроздом), загони якого складали близько 40 тис. козаків. Незабаром були розсіяні або ліквідовані загони інших козацьких полковників, що дотримувалися промосковської орієнтації.

Противники були повергнуті. Але значно складніше було боротися з ворогом зовнішнім. Тут П. Дорошенку довелося докласти максимум дипломатичного хисту, проявити таланти справжнього політика. З одного боку, декларуючи свою прихильність до Польщі, він одночасно відмовляє розмістити польські залоги у правобережних містах, домагається від короля ліквідації унії, обмеження податкового тягара населення, дозволу на вільне проживання козаків у межах шляхетських маєтків і т. п. Ставилося також питання про звільнення з ув'язнення київського митрополита Йосипа Тукальського, Юрія Хмельницького і Григорія Гуляницького, заарештованих за участь у підготовці виступу проти Польщі. Гетьман прагне зберегти також дружні взаємини з новим кримським правителем Ааділь-Гіреєм. Час показав, що ці дві політичні сили на даному етапі залишалися головними у планах П. Дорошенка.

Розвиток подій постійно вносив корективи у політичну лінію правобережного гетьмана. Ставало очевидним, що його орієнтація на Річ Посполиту не знаходить підтримки серед широких верств народу. З іншого боку, змінилося міжнародне становище, що обумовлювалося укладенням між Польщею і Росією так званого Андрусівського перемир'я від 20 січня 1667 р. Відкинувши умови Переяславської угоди 1654 р., Росія йшла на компроміс з Річчю Посполитою, але за рахунок територіального поділу України і визнання за Польщею права на правобережні землі. П. Дорошенко добре розумів, що договір перекреслював його плани об'єднання обох частин українських земель під однією булавою. Тому він

вносить нові зміни у свою політичну програму. По-перше, прагне скликати загальновійськову раду козаків обох сторін Дніпра, по-друге, організовує за допомогою татар похід у Галичину з тим, щоб остаточно розгромити польську армію і встановити свій контроль над цим регіоном українських земель. На жаль, жодну із цих акцій П. Дорошенку реалізувати не вдалося. Лівобережний гетьман І. Брюховецький із старшиною відмовилися прибути на раду. Водночас союзник П. Дорошенка карга-султан Керим-Гірей пішов на замирення з командуванням польської армії і, спустошивши міста і села Поділля, Волині й Покуття, повернувся з ордою в Крим.

У цих умовах, шукаючи реальні засоби досягнення поставленої мети, П. Дорошенко звертає увагу ще на одну політичну силу — Росію. Наприкінці 1667 р. він розпочинає переговори з представниками Москви В. Дубенським і стряпчим В. Тяпкіним. Вони цікаві не лише тим, що відбивають прагнення позбутися присутності на Україні царських воевод і повернути у повному обсязі козацькі права і вольності, але й вказують на стремління П. Дорошенка возз'єднати в межах єдиної Української держави усі етнічні землі. У паперах російських представників збереглися свідчення мешканця Новгорода-Сіверського Федора Чекаловського, де він стверджував, що П. Дорошенко у його присутності говорив: “Я праве маю в Богу моем надежду и у пресвятой Богородицы, а за счастьем по царского пресветлого величества и за моим стараньем не токмо сей бок Украины, где, сказывает, мы ныне живем, под его царского пресветлого величества высокую руку отдано будет; але еще и все належачее поки панство, то есть княжество Руское, ограниченное было: Премысль, Ярославль, Львов, Галич, Владимир, тые головные города княжества Руского, маю в Богу моем надею, аж поты ограниченное будет...”⁸. На жаль, переговори з московськими представниками були безрезультатними.

Тим часом авторитет і популярність П. Дорошенка серед населення обох сторін Дніпра невпинно зростали. Його тверда позиція щодо присутності російських воевод в українських містах давала надію на всебічну підтримку широких кіл козацтва, міщан, селянства. Правобережний гетьман продовжував балансувати між Польщею та Росією і водночас прагнув заручитися надійною допомогою з боку Криму. Він налагоджує також тісніші відносини з І. Брюховецьким. Старшинська рада, яка зібралася в Чигирині (січень 1668 р.), висловилася за об'єднання Лівобережної і Правобережної України і направлення посольства в Стамбул і Бахчисарай. Рішення ради підтримали також представники Запорозької Січі.

Відкрита воєнна акція на Лівобережжя розпочалася навесні 1668 р. Незабаром було визволено від російських воевод майже всі великі міста, взято під контроль переправи, комунікації і торгові шляхи. Вбивство козаками І. Брюховецького (очевидно, не без відома правобережного правителя) відкрило перед П. Дорошенком прямий шлях до гетьманства на обох берегах Дніпра. Так воно і трапилось. На початку червня на раді під Будищами Петро Дорофійович був обраний гетьманом України. Здавалося, заповітна мрія цієї людини здійснилася. Навколо Дорошенка об'єднуються козаки, міщани, селяни, духовенство. Гетьман досяг значних успіхів у боротьбі з російськими військами.

Однак наступні події показали, що все ж П. Дорошенко був далекий від реалізації своїх політичних задумів. Передусім вторгнення польських підрозділів змусили його залишити лівий берег Дніпра і повернутися на Правобережжя. По-друге, на гетьманську булаву заявив претензії честолюбний Петро Суховій, підтриманий Бахчисарайським двором. По-третє, на бік Росії перейшов Дем'ян Многогрішний, залишений П. Дорошенком наказним гетьманом на Лівобережжі (незабаром старшинська рада обрала його гетьманом).

Виникає закономірне питання — чи була життєздатною політична платформа П. Дорошенка? Відповідь може бути лише однозначною — так, була. Про це, зокрема, свідчить підтримка гетьмана практично всіма становими групами населення України. Проте в об'єднанні розчленованих політичними кордонами українських земель в одну державу не були зацікавлені ні Москва, ні Варшава. В цих умовах П. Дорошенко зважається на докорінну зміну своєї політичної орієнтації. Він робить далеко не випадковий крок у напрямі зближення з Туреччиною (відомо, що перші симптоми цих настроїв відзначалися ще у 1667 р.). Військова рада у Корсуні (березень 1669 р.), підтвердивши загальноукраїнський характер гетьманства П. Дорошенка, одночасно висловилася за протекторат турецького султана. Однак, очевидно, офіційної присяги козаки не принесли.

У дослідників відсутні автентичні джерела, що могли б пролити світло на умови, які передбачалося покласти в основу угоди П. Дорошенка з султаном. З документів московського походження можна зробити висновок, що гетьман не відмовився від генеральної думки об'єднати всі українські землі від р. Вісли до Севська і Путивля в межах однієї Української держави. Інші пункти угоди від 1669 р. (їх усього 17) передбачали гарантію національно-політичних прав та інтересів України⁹. На жаль, ні тоді, ні у майбутньому Стамбул не подумував до кінця задовольнити умови, які б могли стати основою рівноправних взаємин України і

Туреччини. Розкидані у різних місцях і датовані різним часом висловлювання П. Дорошенка також засвідчують, що він не вважав особливі взаємини з Портою фундаментальною основою своєї зовнішньої політики. С. Соловійов наводить, наприклад, слова Якова Лизогуба, який був свідком розмови правобережного гетьмана з турецьким урядовцем: “Был тайный съезд у визиря с Дорошенком, съезжались только трое — Дорошенко, визирь да я. Визирь говорил: “Мы хотим Запорожье и Киев взять”. Когда разговоры кончились, то Дорошенко, вышедши из шатра, сказал мне: “Слышал, что говорил визирь? Нашей кожей торгуют!” и стал плакать: “Не дай Боже, чтобы замысел их исполнился”¹⁰. Добре відомі слова П. Дорошенка і його оцінка спільної боротьби балканських народів, України і Росії проти Туреччини¹¹.

Весною—літом 1669 р. на плечі П. Дорошенка ліг новий тягар політичних проблем. Насамперед розгорілася жорстока боротьба з П. Суховієм, якого підтримували Запорожжя, частина правобережних полків і кримська орда. Незабаром на політичну авансцену виступив ще один претендент на гетьманство — уманський полковник Михайло Ханенко. Між обома сторонами почалися воєнні дії, в ході яких були поразки і перемоги, облога ворожих фортець і бої з переважаючими силами противника. У круговерть цієї боротьби були втягнуті й зовнішні сили — Крим і Туреччина. Це ще більше ускладнювало перебіг подій, надавало їм драматичного, особливо кривавого характеру.

Надій на всебічну підтримку з боку Оттоманської Порти залишалося мало. Тому П. Дорошенко резервує за собою інші варіанти — він продовжує підтримувати зв'язки як з Польщею, так і з Росією. Але це не була безпринципність у поведінці гетьмана. Навпаки, у взаєминах з обома сусідами він дотримувався послідовної і принципової лінії, спрямованої на відновлення територіальної цілісності Української держави. З таким настроєм П. Дорошенко вирішив узяти участь у роботі спільної українсько-польської комісії в Острозі. Козацька сторона виробила своїм делегатам наказ із 24 пунктів. Документ цікавий тим, що надзвичайно рельєфно відбиває державницькі устремління як самого гетьмана, так і його найближчого оточення. Військо Запорозьке твердо й однозначно заявило, що воно вимагає окремої території в складі Київського, Паволоцького, Брацлавського, Уманського, Кальницького, Подільського, Торговицького, Чигиринського, Черкаського, Канівського, Корсунського і Білоцерківського полків, на які поширювалася виключно козацька юрисдикція. Не менш важливе значення мали статті, що стосувалися прерогатив державного будівництва, конфесійного, культурно-освітнього та економічного характеру (свобода православної віри, рівноправність

представників різних конфесій, заснування шкіл і друкарень, повна амністія повстанцям, вільне заняття козаків різними видами господарської діяльності і т. п.)¹². Однак, незважаючи на великий політичний досвід генерального писаря Михайла Вуякевича, який очолював українську делегацію, польська сторона не бажала йти ні на найменші поступки. Більше того, Варшава пішла на переговори з М. Ханенком, представники якого 23 серпня уклали в Острозі угоду. Аналіз змісту цього документа свідчить, що, попри його урочистість, він, по суті, повертав Україну до складу Речі Посполитої в межах тих прав, які існували напередодні визвольної війни.

Щодо П. Дорошенка, то його позиція відносно існування незалежної Української держави залишалася незмінною. Це підтверджують численні факти. Наприклад, у листуванні державних діячів Речі Посполитої, зібраному і виданому в кількох томах титулярним київським єпископом А. Залузьким, міститься лист М. Вишневецького до М. Ханенка, тоді ще уманського полковника. Польський король писав, що “Дорошенко не бажає, щоб польські дворяни вступили в свої спадкові маєтки, а бажає, щоб Україна була незалежною під його верховним управлінням”¹³.

Джерела польського і російського походження засвідчують, що восени 1670 р. П. Дорошенко зробив ще один крок у напрямі зближення з Портою. Гетьман збирає у Чигирині раду, яка висловила за присягу козаків турецькому султану. Водночас правобережний правитель вживає ряд заходів щодо розширення кола своїх союзників у боротьбі з ворогами. У цьому плані, очевидно, доцільно розглядати його контакти з курфюрстом Бранденбурзьким і російським урядом. Крім того, як відомо, деякий час він підтримував зв'язки з донським отаманом Степаном Разіним, який очолив селянську війну в Росії. Але активна зовнішньополітична діяльність П. Дорошенка ускладнилася наступом польської армії Я. Собеського на Поділля. Впали кріпосні мури ряду міст, були захоплені сотні сіл і десятки містечок. Уже в котрий раз в українсько-польські війни втрутилися Крим і Туреччина. Восени 1671 р. кровопролитні бої за участю татарської орди точилися в районі Ладижина, Умані, Тростянця. У травні 1672 р. похід “на Ляхистан” розпочала 100—120-тисячна турецька армія. Вступ у війну падишаха істотно змінив ситуацію на користь Дорошенка. Одне за одним почали приносити присягу на вірність гетьману подільські міста. Поразку за поразкою терпіли поляки і козаки М. Ханенка.

П. Дорошенко з'явився перед ясними очима султана 16 серпня 1672 р. З бунчуком і прапором він увійшов у намет Мухамеда IV, від якого одержав кафтан, булаву й породистого коня. А вже

незабаром почалася облога “чуда природи” — фортеці м. Кам’янця. Вона тривала недовго (з 18 по 27 серпня). Польські урядовці не могли організувати відповідної оборони. Не допомогли німецькі найманці. Мури фортеці впали, а з ними і надії польської сторони на успішну війну з турками. Розпочалися переговори, які завершилися підписанням Бучацького мирного договору, згідно з яким Туреччина одержувала територію Подільського воєводства. П. Дорошенко мало виграв від перемоги Оттоманської Порти. За ним визнавалися лише традиційні межі козацької території (“в старих кордонах”).

Вузькоєгоїстична політика Туреччини не могла не позначитися на настроях П. Дорошенка. Гетьман усе більше й більше розчаровується у діях стамбульського двору. Не випадково він розпочинає переговори з Польщею, а через кілька місяців з Росією. На жаль, вони завершилися безрезультатно. Більше того, на початку 1674 р. об’єднані сили Г. Ромодановського і нового лівобережного гетьмана І. Самойловича, розпочавши наступ, оволоділи Правобережжям (крім Чигирини). 17 березня на раді у Переяславі І. Самойлович був проголошений гетьманом “обох сторін Дніпра”. Але цей тріумф московської політики був недовговічним. Незабаром вторгаються татарські орди, сіючи розруху і смерть на Правобережній Україні. На допомогу П. Дорошенку вирушив сам турецький султан.

Українсько-російські війська поспішно відійшли за Дніпро. Вже вкотре місцева людність залишилася безборонною. Палали міста і села, тисячі бранців гнали в Крим, прокляття туркам і їх союзнику П. Дорошенку линули над заюшеною кров’ю українською землею. Але знаходилися люди, які боронилися від ворога. Всі без винятку вітчизняні літописці відзначають героїчну оборону Ладижина. Цілий тиждень тривали жорстокі бої під Уманню. Навіть після падіння фортечного муру уманці не припинили опору. За свідченням очевидців, жителі міста обороняли кожну вулицю, двір, будинок. Тоді “кров текла річками” — турки не жаліли ні дітей, ні стариків. Місто було спалене дощенту. “Тамо бяше со ужасом, — пише Г. Грабянка, — Дорошенку-и при нем будучим войскам христьянским видети кровь, улицами текущую, ибо вси Умань христьяне мужественно от меча умроша; таможде в Умани турки от побитих христьян главы отрезовали, и у турецкого паши за всякую по червонцу брали...”¹⁴. Наштовхнувшись на впертий опір місцевого населення, турки також змушені були припинити наступ і відійшли за Дністер.

Дорогою ціною далася П. Дорошенку перемога над політичними противниками. В руїнах лежав колись квітучий край, місцева людність була знищена, забрана у кримську неволю, розбіглася на Волинь, у Галичину, Лівобережну Україну. Про свої претензії на

українські землі заявила Польща. Новообраний король Ян Собеський кинув добірні війська на Поділля. Зав'язалися нові бої, і були нові переговори з поляками. Але непоступливість Варшави у державно-політичних питаннях, які піднімав гетьман, робила їх, по суті, безперспективними.

На середину 1675 р. становище П. Дорошенка стало критичним. Його залишили вірні “серденята” і найближчі соратники, друзі і навіть родичі. Важким тягарем на душу гетьмана лягла смерть митрополита Йосипа Тукальського — не лише радника, а й найближчого друга. Повз його увагу не пройшли військові приготування І. Самойловича і російських воевод, готових до вторгнення на Правобережжя кримських татар. Гетьман гарячково шукав вихід і, здавалося, знайшов його. Він вирішив скласти присягу на вірність цареві, але не перед лівобережним гетьманом або російськими представниками, а перед І. Сірком. Кошовий отаман на чолі об'єданого загону запорожців і донців негайно направився в Чигирин. Згідно з його повідомленням, після прибуття в гетьманську резиденцію і триденних переговорів “Дорошенко тотчас, в присутствии чина духовного, со всем старшим и меньшим товариством и со всем своим войском и посполитыми людьми, пред святым евангелием присягнул на вечное подданство вашему царскому величеству”¹⁵. Одночасно правобережний гетьман передав І. Сірку частину клейнодів — булаву і прапор, а також деяку зброю і боєприпаси, що зберігалися у фортеці.

Зрозуміло, що, зважившись на цей крок і, особливо, заручившись підтримкою Запорозької Січі, П. Дорошенко думав виграти час і зміцнити свої позиції. З цією ж метою він направляє у Москву посольство на чолі з чигиринським городовим отаманом Іваном Сенкевичем. Надіслана правобережному гетьману царська грамота твердила, що “все минуле буде забуте”, але водночас наказувалося з'явитися на лівий берег Дніпра для присяги перед князем Г. Ромодановським і гетьманом І. Самойловичем.

П. Дорошенко ще деякий час втримався у Чигирині. Він листувався з І. Самойловичем та І. Сірком; поширювалися чутки про його контакти з турками і татарами. Але капітуляція правобережного гетьмана була вже справою часу. Дізнавшись про виступ російських та українських військ, П. Дорошенко змушений був здатися. Акт присяги відбувся 19 вересня 1676 р. неподалік Чигирини в таборі Г. Ромодановського та І. Самойловича. Одночасно були передані клейноди, зброя і турецькі гармати. Після повернення у Чигирин колишнього гетьмана ключі від міста й артилерія перейшли в руки нових господарів. Фортецю зайняли російські стрільці та козаки Чернігівського полку.

В другій половині жовтня 1676 р. у Москві відбулася церемонія передачі клейнодів П. Дорошенка. Вона була обставлена надзвичайно урочисто і мала насамперед політичну мету. Після демонстрації московському люду та іноземним дипломатам прапори, булава, бунчук і султанські санджаки було передано до Оружейної палати. Пізніше І. Самойлович надіслав до Москви також частину архіву колишнього правобережного правителя.

Здавалося, життя Дорошенка входить у нормальну колію. І. Самойлович своїм універсалом надав йому у власність Сосницю, дозволив туди поселитися матері Петра Дорофійовича (невдовзі вона стала ігуменею Покровського жіночого монастиря). Але так тривало недовго. Нові хмари почали збиратися над головою колишнього гетьмана. Всупереч попереднім запевненням розпочалися тривалі переговори вищих російських чиновників з І. Самойловичем з приводу висилки П. Дорошенка до Москви. Заради справедливості слід зазначити, що лівобережний правитель у цій справі проявив своєрідну гетьманську солідарність. Він деякий час чинив опір цим домаганням, наводячи різні аргументи на користь своєї правоти. Адже незабаром, говорив Самойлович, має відбутися судовий процес над особами, які вчинили проти нього змову. На суді як свідок мав обов'язково виступити і П. Дорошенко. Крім того, на думку гетьмана, цареві слід дотримуватися обіцянок, які він дав колишньому правобережному правителю. Важливим доводом були й міркування чисто морального характеру — як на Україні і, зокрема на Запорозжі, сприймуть повідомлення про насильницьку відправку до Москви П. Дорошенка.

Здавалося, аргументи І. Самойловича вплинули на російських урядовців. Але так тривало недовго. Вже навесні 1677 р. стольник Семен Алмазов заявив у Батурині, що питання вирішено і П. Дорошенко повинен негайно прибути до Москви. І. Самойлович після деякого коливання погодився.

Можна лише здогадуватися, з яким настроєм зустрів П. Дорошенко повідомлення про свою висилку. Збіг один день, даний для зборів, і ось уже 8 березня він назавжди залишив рідний край і в супроводі Алмазова, генерального судді Домонтовича й генерального писаря Прокоповича вирушив у дорогу. Ніякі слова про царську ласку не могли поліпшити настрою 50-літнього козака. Добре, дуже добре знав він московські придворні звичаї й ціну царського слова. Очевидно, протягом усіх десяти днів дороги думав про своє життя, згадував близьких і товаришів по зброї, аналізував причини невдач і політичних прорахунків. Найбільший біль причиняло те, що йому не вдалося здійснити основну мрію свого життя — об'єднати розтерзану українську землю під однією гетьманською булавою й забезпечити народові самостійне

існування. Московщина і Польща, турецький султан і кримський хан продовжували терзати Україну, шматували її територію, нищили господарство і національний дух народу.

Похмурим березневим днем зустріла Москва могутнього у минулому правителя. На аудієнції у царя 20 березня йому пригадали попередні “вини й злочини” і водночас наказали, як підданому Федора Олексійовича, залишатися у Москві і виступати порадником у веденні справ з Туреччиною і Кримом.

Петру Дорофійовичу, по суті, довелося розпочати своє життя заново. Адже був зламаний утверджений протягом багатьох десятиліть уклад життя, відповідні правила поведінки, побут і звичаї. Перебування у великому місті, відсутність власного будинку, залежність навіть у виборі харчування від місцевої царської адміністрації, безперечно, пригнічували душу старого козака. В окремі періоди Дорошенко просто голодував. Не вистачало харчів і вина, ніде було випасатися коням. Дошкуляли горласті караульні — сотник і семеро стрільців, які щоночі пиячили і розважалися. Листи колишнього правобережного гетьмана на Україну (адресатом в основному був І. Самойлович) передають його душевний стан. Вони сповнені прохань подбати про залишене господарство, надіслати у Москву їстівні припаси та вино. Окремо в листуванні піднімалося питання про перевезення до Дорошенка його дружини Єфросинії. У круговерть цієї справи були втягнуті родичі Петра Дорофійовича (мати, брати) і царські чиновники, І. Самойлович і генеральна старшина. Крім небажання самої Єфросинії їхати у далеку Москву, домішувались якісь особисті міркування Дорошенка. Піддячий Василь Юдін, посланий за Петровою дружиною, свідчив у Москві, що Андрій, один із братів Дорошенка, говорив йому: “...писал де к нему брат его Петр с челядником своим, которой с ним подьячим приехал, под клятвою: буде его Петрова жена прежних своих злих дел престала и живет по обещанию своему, как обещалась ему Петру в то время, как он ее к себе взял из черного платья, и он бы Андрей к нему ее прислал; а буде какие есть поступки, и он бы отписал к нему не тая ничего. И он де Андрей поступки ее объявил гетману и к брату своему с челядником своим написал посылает, да и ему подьячему объявляет: как де брат его Петр, за злодейские ее дела, положил было на нее черное платье, и видя он дочь свою в сиротстве и в малых летех, над нею злодейкою умилосердился, взял ее к себе в жену по прежнему; а при взятъе она ему обещалась, что до смерти живота своего ничего хмельного пить не станет, потому что во хмелю чинитсца всякое злодейство. И по отъезде его Петрове к великому государю к Москве, учала она пить безобразно и без ведома его Андреева ходит и чинить злодейство. И ныне де, приехав в Сосницу, велел

он Андрей ей сбиратца ехатъ к брату Петру. И она де при отце своем Яненке говорила ему Андрею с криком: буде ее он к Москве сильно пошлет, и брат де его Петр недолго на свете будет жить. И он де Андрей, слыша от нее такіе слова, бил челом к гетману, чтоб ее к брату его до времени не посылать”¹⁶. Важко сказати, що правда, а що вигадка в цій історії. Документи безпристрасно зафіксували одне — невдовзі Єфросинія у супроводі проводирів та охорони нарешті прибула до Москви. Лише після цього Дорошенкові було надано новий будинок, призначено грошове і продуктове жалування.

Але не особисті справи домінували у листах заслання. Вони пронизані безвихіддю, тугою за Україною, благаннями посприяти поверненню на батьківщину.

Обставини складалися не на користь Дорошенка. Спустошливим смерчем по Україні пронеслися Чигиринські походи 1677 і 1678 років, під час яких була знищена традиційна резиденція українських гетьманів. Новий прихід до влади Ю. Хмельницького не приніс спокою розтерзаному краю. Тут панували турки, нищилися міста і села, забирались у ясир рештки місцевої людності.

Новий поворот готувало життя самому Дорошенку. У жовтні 1679 р. він одержав царський наказ про призначення його воеводою у Великий Устюг. На це колишній гетьман відповів: “Великий государь обнадежил меня своею милостию, велел мне быть со всеми родственниками в Соснице, а после приказал быть в Москву на время. А как я видел царскія очи, и тогда премногою государскою милостию был обнадежен, указали мне жить в Москве, двор мне дали, корм и питье. Буду быть челом великому государю, чтоб меня на воеводство посылать не изволил: у меня в малороссійских городах три брата родимые и родственники: — как услышат, то не подумают, что я отпущен на воеводство, а представится им, что я сослан в ссылку, и будет оттого большое дурно на обеих сторонах Днепра. Объявляю я об этом, зная тамошних народов нравы. Яненко великому государю изменил, передался Хмельниченку, и я не таю, что Яненко и Хмельниченко мне родственники. В Соснице у меня было оставлено много именія; из этого именія много взял гетман, много распропало, а если царское величество отпустит меня на воеводство, то и остальное все пропадет. И теперь я в большом сомненіи, что из Сосницы и других городов от сродников моих недель с шесть никакой ведомости ко мне не было; а как я буду на таком дальном воеводстве, то и подавно все от меня отступятся и писать ко мне не будут за таким дальним

* Йдеться про Івана — сина Павла Яненка, який перейшов на бік Юрія Хмельницького.

разстоянієм”¹⁷. Нам невідома реакція царя на цю заяву. Зрозуміло, що вона була негативною, оскільки взимку Дорошенко був призначений воєводою у Вятку (на цій посаді перебував до 1682 р.). Після повернення звідти він одержав у своє володіння с. Ярополче Волоколамського повіту.

Дорошенко доживав віку в оточенні нової сім’ї. Навряд чи його життя вже ускладнювалося політичними устремліннями. Колишній гетьман займався власним господарством, виховував дітей, приймав знайомих і вів суворі тяжби з навколишніми поміщиками. Разом з тим не забував про земляків-українців, за яких клопотався перед московськими урядовцями.

Якими ж були зовнішній вигляд гетьмана і риси його характеру? На відомих нам портретах змальована людина у гетьманських обладунках і з відповідними атрибутами влади, з тонкими рисами обличчя, допитливими очима, підголоною бородою й довгими вусами (на портреті, вміщеному С. Величком, Петро Дорофійович показаний без бороди). Дорошенко мав твердий характер, залізну волю, був наполегливим у досягненні мети. Доброта, дбайливість і постійна підтримка родичів, близьких людей і сподвижників поєднувалися в ньому з жорсткими підходами до противників та осіб, дії яких суперечили політиці гетьмана. Однак П. Дорошенку не можна закинути прагнення до авторитарних методів правління. За словами одного із знавців життя та діяльності правобережного правителя, він був “найбільш конституційним гетьманом, додержуючись старих козацьких традицій”. З усіх найважливіших політичних питань гетьман постійно радився зі старшиною, систематично збирав як загальновійськові, так і вузькі ради з генеральної старшини і полковників¹⁸. Він знав людей і гуртував навколо себе талановитих сподвижників.

Бурхливим було особисте життя Петра Дорошенка. Він тричі одружувався. Мав двох дочок і трьох синів. Останній раз одружився у 1684 р. вже на чужині. До речі, від цього шлюбу вже в іншому коліні походила Наталія Гончарова — дружина Олександра Пушкіна.

Умер Петро Дорошенко 9 листопада 1698 р. Поховали його на березі р. Лами під правим криласом місцевої церкви. Однак незабаром церкву було розібрано і на місці поховання зведено каплицю. Навіть після смерті прах П. Дорошенка не знав спокою.

Гробниця П. Дорошенка

Згідно зі свідченням очевидця, взимку 1887—1888 рр. могила невідомо ким була пограбована (в народі поширювалися чутки, що у похованні знаходилися булава, шапка з брильєнтами й алмазами та дорога зброя). Відбулося слідство, у ході якого поховання було розорено ще більше — кістки та череп гетьмана витягнуті з домовини і розкладені на верхньому могильному камені, де знаходилися два місяці¹⁹.

У 70-х роках П. Дорошенко зійшов з арени як активний політичний діяч. Своє фізичне життя він завершив у 90-х роках буремного XVII ст. у Московщині, далеко від рідної землі. Але основна ідея його — об'єднати всі українські землі під однією гетьманською булавою у незалежній державі — втрачена не була. Серед козацької старшини знаходилися люди, які продовжували боротьбу як проти царської Росії, так і шляхетської Польщі.

В історії України важко знайти особу, навколо якої точилися б такі гострі суперечки, перехрещувалися різні, часто полярні думки, як Іван Мазепа. Захоплення, різке неприйняття, замовчування — такий, щонайменше, діапазон суджень дослідників про нього.

Справді, ряд обставин зумовив, м'яко кажучи, неоднозначність оцінок і характеристик. Що нового Іван Мазепа вніс у розвиток державницької ідеї? Яке його місце серед українських гетьманів? Чому улюбленець Петра I, на кого сипалися царські щедроті, став його заклятим ворогом? Це лише незначне коло питань, що вимагають відповіді правдивої, об'єктивної, зваженої, побудованої на фактах, а не на домислах та емоціях.

Заради справедливості слід зазначити, що постать І. Мазепа, його життя та діяльність вже з XVII ст. знаходилися в полі зору не лише його найближчого оточення, а й широкої громадськості — простих людей, літописців, політичних діячів та дипломатів, кореспондентів газет — вітчизняних і зарубіжних. Існує величезна історіографічна традиція, причому з найширшим спектром думок, поглядів та оцінок цієї непересічної особи¹.

Встановлено, що майбутній гетьман народився близько 1640 р. (називаються й інші дати — 1629, 1634 рр.) в с. Мазепинцях поблизу Білої Церкви у сім'ї українського шляхтича. Нам мало відомо про родину Мазеп. Досі, наприклад, не в'яяснено, хто був батько Івана, який його родовід та службова кар'єра. Значно більше знаємо про його матір Марину, яка відігравала досить помітну роль у громадському та релігійному житті України того часу². Відомо також, що, крім сина, у сім'ї росла дочка Олександра. Повагу та любов до сестри, а також своїх племінників Івана Обідовського й Андрія Войнаровського І. Мазепа проніс до кінця життя. Дитячі роки Івана припали на час зародження та розвитку Визвольної війни українського народу XVII ст. проти панування Речі Посполитої. Юнак був свідком багатьох подій, які розгорталися у 40—50-х рр. на багатотрагедійній землі України — походів військ Б. Хмельницького, їх перемог і поразок, відновлення влади шляхетської Польщі на Правобережжі, поступової реставрації тут

Іван Мазепа

довоєнних порядків і т. п.

Природний розум і потяг до знань привели юнака у стіни Київського колегіуму. Пізніше І. Мазепа переїжджає у Варшаву, де навчається в єзуїтській школі, а через деякий час направляється у Голландію, Італію, Німеччину, Францію (бував у Парижі). Навчання він продовжував до кінця 50-х рр. XVII ст. Саме в цей час формувалися його основні моральні принципи, засвоювалися етичні норми та викристалізовувалися ціннісні орієнтири. Всі без винятку джерела відзначають глибо-

кий розум І. Мазепи, здатність розбиратися у характері оточуючих, знаходити з кожним спільну мову на будь-яку тему й одночасно скритність його натури, розсудливість, хитрість. Він був блискучим оратором і приємним співбесідником. Звернімося до свідчень людей, які добре знали І. Мазепу.

Генеральний писар Війська Запорозького Пилип Орлик: “Ніхто бо не міг краще обробити людину, притягти її до себе. Не осягнувши з першого разу своєї мети, він не складав зброї, не кидав обробляти людину, аж доки не зробив її своєю”. “Небіжчик Мазепа, — писав далі П. Орлик, — вельми гарно провадив розмову й любо було його слухати, все одно, з ким і про що не говорив”³. Французький дипломат Жан Балюз: “Загалом він дуже любить оздоблювати свою розмову латинськими цитатами й щодо перфектного й досконалого знання цієї мови може ривалізувати з найкращими нашими отцями єзуїтами. Мова його взагалі добірна й чепурна, правда, як розмовляє, бо більше любить мовчати та слухати інших”⁴.

Освіта, здобута в Київському колегіумі та в університетських центрах західноєвропейських країн, дала йому можливість розмовляти російською, польською, латинською, італійською, французькою й татарською мовами. Потяг до знань не залишав гетьмана упродовж усього життя. У листі до свого родича (1704 р.) французький дипломат Жан Балюз, наприклад, писав про “добірну бібліотеку” І. Мазепи у Батурині, “де на кожному кроці видко

латинські книжки”⁵. Підбором найрізноманітніших книг у бібліотеці гетьмана захоплювався П. Орлик. “Незабутня для мене й досі, — писав він, — величезна бібліотека небіжчика Мазепи. Дорогоцінні оправи з гетьманським гербом, найкращі київські видання, німецькі й латинські інкунабули, багато ілюстровані стародавні рукописи. Не без зітхання згадую в теперішній моїй мізерії всі ці книжкові багатства, рівних яким не було на Україні”⁶. Не довіряти свідченням цих людей ми не маємо підстав. Кожен з них добре знав ціну книгам, любив і розбирався в них.

Яку ж зовнішність мав І. Мазепа? На жаль, численні портрети і гравюри, які дійшли до наших днів, не вповні передають риси обличчя та внутрішній світ цієї людини (це переконливо показав у своїй розвідці Ілько Борщак)⁷. Тому знову звернемося до письмових свідчень сучасників. Жан Балюз писав, що “володар Мазепа вже поважного віку, на яких десять літ старший за мене. Вигляд у нього суворий, очі

блискучі, руки тонкі й білі, як у жінки, хоч тіло його міцніше, ніж тіло німецького рейтара, й їздець із нього знаменитий”⁸. Інший сучасник-анонім говорив, що “Мазепа був вельми негарний на обличчя й виглядав приблизно так, як малюють у римській історії великого Манлія. Але ваші очі полонили його білі руки, тонкі, повні грації, та його горда голова з білими буклями, довгі обвислі вуса, а понад усім цим величність, почуття гідності й суворість,

Мати І. Мазепи Марія-Магдалина

яку злагіднювала елеганція". Незважаючи на різні обставини та хронологічну віддаленість у чотири роки (1704 і 1708 рр.), незалежні одне від одного джерела сходяться в одному — І. Мазепа мав вигляд суворої й водночас інтелігентної людини, у якої міцна будова тіла дисонувала з тонкими, білими, далеко не козацькими руками.

І. Мазепа не цурався житейських радощів і насолод. За ним з юнацьких літ міцно закріпилася слава підкорювача жіночих сердець. Численні любовні історії супроводжували його протягом багатьох і багатьох років життя. Окремі з них явно були вигадані (як, наприклад, з конем, до якого місцевий шляхтич прив'язав роздягненого Івана і випустив у степ за його начебто залицання до дружини), інші справді мали місце (згадаймо історію кохання 70-літнього гетьмана з юною Мотрею Кочубеївною).

І. Мазепа був пристрасною і схильною до захоплень натурою, мав ряд талантів і достоїнств, умів грати на бандурі, захоплювався мистецтвом, колекціонував зброю. Широко відомі його поетичні спроби. Ним написані "Дума", пісня про чайку-небогу, псалом і ряд інших поезій. Перо І. Мазепа було відточене, душа і серце добре відчували всі нюанси слова. Справжнім шедевром інтимної епістолярії є листи гетьмана до Мотрі — дочки генерального судді В. Кочубея. Наведемо деякі з них:

"Моє серде(нько) коханєє. Сама знаєш, як сердечне, шалене люблю В. М., іще нікого на світі не любив так. Моє-б тєє щастє і радїсть, щоб нехай їхала да жила у мене: тільки-ж я уважав, який кінець з того може бути, а звлаца при такій злості і заїлости твоїх родичів. Прошу моя любко, не одмінйяся ні в чім як юж не поєднократ слово своє у рученьку дала-єсь; а я взаємно, поки жив буду, тебе не забуду"⁹.

"Моя сердечно кохана, наймильшая, найлюбезнійшая Мотро-нонько. Вперед смерті на себе сподївався, ніж такої в серцю Вашому одміни. Спомни тільки на свої слова, спомни на свою присягу, спомни на свої рученьки, которії мені неєднократь давала: же мене, хоч будеш за мною, хоч не будеш, до смерті любити обїцяла. Спомни на останок любезную нашу бесїду, коли єсь бувала у мене на покою: нехай Бог несправедливого карає, а я, хоч любиш, хоч не любиш мене, до смерті тебе, подлуг слова свого, любити і сердечно кохати не перестану на злість моїм ворогам. Прошу і вельце, моє серденько, яким колвек способом обач ся зо мною; що маю з В. М. далі чинити, бо юж більш не буду ворогам своїм терпіти, конечно одомщенїє учиню, а якеє, сама обачиш.

Щасливії мої письма, що в рученьках твоїх бувають, ніж мої бідні очі, що тебе не оглядають"¹⁰.

І. Мазепа постійно дбав про розвиток освіти та культури на Україні. Саме за його правління Київський колегіум одержав

високий статус академії (1701 р.), чимало молодих людей вирушило за кордон здобувати знання у західноєвропейських університетах. Добре відоме покровительство гетьмана православній церкві. На її потреби він жертвував великі матеріальні цінності та споруджував нові храми. На кошти І. Мазепи було зведено ряд будов у Києво-Печерській лаврі, поставлена церква Вознесіння у Переяславі та інших містах. На замовлення гетьмана була мистецьки зроблена срібна плита до церкви Гробу Господнього у Єрусалимі.

Проте не лише завдяки цим якостям ім'я І. Мазепи міцно закріпилося на сторінках вітчизняної історії. Він відомий насамперед як політичний діяч, що протягом багатьох років обіймав найвищу у козацькій державі посаду. Тому знову повернемося до політичної біографії І. Мазепи.

1659 р. застає його у Варшаві у ролі покойового польського короля Яна Казимира. Блискуча освіта, розум, особиста привабливість відкрили йому двері палаців багатьох аристократичних родин Польщі. Як королівський придворний, він неодноразово виконує важливі політичні доручення Яна Казимира, підтримує зв'язки з українськими гетьманами, польськими магнатами і впливовою шляхтою. Вже тоді він зробив для себе висновок: слід спиратися на сильнішого, дбати за власне благополуччя, керуватися принципом “мета виправдовує засоби”. Та чи можна дорікати за це йому — такими були звичаї шляхетського середовища, атмосфера королівського двору.

Нова сторінка відкривається 1663 р. Мазепа залишає Яна Казимира. Деякий час живе на Правобережжі (очевидно, у батьківському маєтку). Згодом часто навідується до резиденції правобережного гетьмана Петра Дорошенка (деякий час був навіть генеральним писарем), а пізніше переходить до гетьмана Лівобережної України Івана Самойловича. Відтоді почалося його стрімке сходження на вершину влади. Звання військового товариша, посада генерального осавула і, нарешті, після перевороту 1687 р., гетьманська булава — основні віхи політичної кар'єри цієї людини. Про можливість альтернативних кандидатур на Коломацькій раді, хабар князю Голіцину, симпатію московського двору говорити не будемо. Факт залишається фактом: Іван Мазепа став гетьманом, що задовольняло, очевидно, і козацьку старшину, і російські урядові кола (документи свідчать, що він у Москві всіх “зачарував” своєю щедрістю, вмінням владнати найделікатнішу справу).

Гетьманування І. Мазепа почав традиційно: підписав на березі Коломака документи, що визначали місце Лівобережної України в складі Російської держави. Незабаром зайнявся розподілом майна Самойловича і розправою над своїми противниками, роздачею

універсалів на нові маєтності та організацією бенкетів у Батурині. Не обминув і українське поспільство. Гетьманські постанови, розпорядження страхали жорстокими карами непокірних (і не лише страхали: у містах і селах були проведені езекуції) і водночас скасовували найбільш обтяжливі податки. Новий гетьман керувався старим випробуваним принципом “багога і пряника”.

Його житейське і політичне кредо, висловлене у формулі “вміти змінювати шкіру лиса, що робить засідку, на шкіру лева, що примушує тремтіти вовків”, як правило, приносило перемоги. Але все ж були у гетьмана і помилки, причому помилки фундаментального характеру, які виявилися фатальними у зриві його планів та задумів. Такою помилкою була соціальна політика.

Найвища в козацькій державі посада відкрила йому якнайширші можливості для збагачення. Дрібний український шляхтич невдовзі став одним з найбільших феодалів-землевласників. У маєтностях, розкиданих по різних районах України, йому належало близько ста тисяч селян, а в ряді повітів Росії — двадцять тисяч кріпаків. Про казкові гетьманські багатства ходили легенди. Вони захоплювали уяву сучасників, а шукачі скарбів і сьогодні не втратили надію знайти їх залишки.

Гетьман, як далекоглядний політик та адміністратор, уміло проводив свою соціальну лінію. Він прагнув регламентувати роздачу рангових маєтностей, виступав противником переходу козаків у селянський стан (універсал від 1691 р.), намагався внести деякі зміни у систему оренд і т. п. Ця його політика обумовлювалася цілим рядом факторів. Передусім гетьман передбачав наслідки надмірного феодального визиску, що призводив до подальшого загострення соціальних суперечностей у суспільстві.

Разом з тим слід враховувати, що правління Мазепи — це час дальшого посилення всіх форм феодального визиску селян і козаків. Уперше після визвольної війни він видав універсал (1701 р.), що узаконював дводенну панщину для селян Ніжинського полку. Над селянством Лівобережжя нависла реальна загроза покріпачення. Крім того, гетьман ніколи не співчував “заколотникам” і “злочинцям”. За його наказом наймані полки жорстоко розправлялися з найменшими проявами невдоволення, придушували народні виступи і повстання.

Ідеалом суспільно-політичного устрою для Івана Мазепи, безперечно, була Річ Посполита. Там він виріс, здобув відповідне виховання, засвоїв звичаї польської аристократії. Не випадково гетьманський двір у Батурині дуже нагадував варшавську резиденцію польських королів. Було запроваджено відповідний ритуал, з’явилися молоді польські шляхтичі, яких називали “гетьмансь-

кими дворянами". У роки правління І. Мазепи утвердились і привілейовані групи з верхівки заможного козацтва, так звані "бунчукові товариші", "значкові товариші", "знатні військові товариші". Люди оцінювалися не за розумовими здібностями чи військовим талантом, а за належністю до оточення гетьмана (бунчукові товариші носили за ним бунчук або виконували ад'ютантські доручення). У небуття йшли демократичні козацькі традиції виборності старшини всіх рівнів і рангів. По суті, на Україні зароджувалося дворянство — із спадковою владою, титулами, землями і залежними селянами.

*Військова печатка часів
І. Мазепи*

Ця соціальна політика привела до того, що у вирішальний момент широкі маси козаків і селян не підтримали планів І. Мазепи. В пам'яті народній ще свіжими були спомины про панування Польщі з її шляхетською анархією, жорстоким соціальним та національно-релігійним визиском.

Новий гетьман з'явився перед Петром І, коли становище його благодійника, князя В. Голіцина, різко змінилося: за підтримку царівни Софії того заслали, конфіскувавши майно. Іван Мазепа сподобався молодому царю. Замість погроз і "доган" гетьман і старшина одержали грамоти на нові маєтки, багаті подарунки. З часом взаємини цих різних за становищем, віком, характером, моральними засадами людей переросли у відносини, сповнені гармонії та взаємопідтримки. Петро І мав усі підстави довіряти українському гетьману. Після багатьох років "крамол" і "зрад" з'явився підданий, який вірою і правдою служив його інтересам: доповідав про "витівки" запорожців, придушував народні рухи, посилав козацькі полки то в далекі північні райони, то в Польщу, то на південь. Цар не лишався в боргу: на Івана Степановича "сипалися" маєтки, тисячі залежних селян, коштовності, найвищі нагороди і титули. Численні листи і доноси на гетьмана, що надходили до Москви, губились у нетрях бюрократичного апарату чи повертались у Батурин. Їх авторів чекала жорстока кара (не уникли її, як відомо, навіть генеральний суддя В. Кочубей і полтавський полковник І. Іскра).

Здавалося, ніщо не могло затьмарити ідилічних взаємин правителів Росії та України. Приязнь і повне довір'я звучать у листах Петра І до Івана Мазепи, вірнопідданство — у посиленнях гетьмана до царя. Жодного натяку на напруженість чи суперечності! Тому "громом з ясного неба" став перехід Івана Мазепи на бік

шведського короля Карла XII. Для Петра I це було справжнім потрясінням: людина, яка протягом багатьох років входила до його оточення і яку він, здавалося, добре знав, опинилась у таборі противника! Це стало несподіванкою і для частини старшини, не кажучи вже про рядове козацтво, міщан, православне духовенство і селянські маси.

Питання про мотиви цього кроку Івана Мазепи здавна було в центрі уваги істориків. Сам гетьман, за словами генерального писаря П. Орлика, пояснював свої дії так: "...не для приватной моей ползы, не для вышших гоноров, не для большаго обогащенія, а ни для инных яковых-нибудь прихотей, но для вас всех, под властію и реиментом моим остающих, для жон и детей ваших, для общаго добра матки моей отчизны бедной Украины всего войска Запорожскаго и народа малороссийскаго, и для подвышшеня и разширеня прав и волностей войсковых, хочу тое при помощи Божой чинити, чтоб вы з жонами и детми, и отчизна с войском Запорожским так от Московской, як и от Шведской стороны не погибли"¹¹. Сумніватись у правдивості свідчення особи, втаємниченої в плани Івана Мазепи, не доводиться.

Звичайно, Іван Мазепа добре знав про становище на Лівобережній Україні, поступовий, але неухильний наступ на її автономний устрій, розумів централізаторські прагнення царизму, бачив зарозумілість і пихатість російських воєвод, придворних чинів, їхню зверхність у ставленні до старшини. Був чудово обізнаний із злидінним становищем рядового козацтва, яке тисячами гинуло далеко від рідної землі у воєнних походах, на будівництві каналів, зведенні фортець. Величезний податок, що часто перевищував господарські можливості, ліг на плечі селян. За словами М. С. Грушевського, "в народних масах Мазепа ніколи не був популярний, як гетьман панський, старшинський і вірний прислужник московського правительства, пильний виконавець царських велінь, що так важко упадали на Україну"¹².

Не збільшив любові народу і тривалий конфлікт гетьмана із Семеном Палієм — одним з організаторів визвольного руху на Правобережній Україні. Тут ішлося не лише про їхні особисті симпатії чи антипатії, не лише про заздрість Івана Мазепи до популярності фастівського полковника. Тут зіткнулися, на думку В. Б. Антоновича, два полярних погляди на суспільно-політичний лад України — демократичний, козацький С. Палія і аристократичний, панський І. Мазепи. Гетьман домігся свого: Петро I прислухався до доносів улюбленця і дозволив заарештувати С. Палія, а згодом заслати його до Сибіру.

Про причини переходу Івана Мазепи на бік шведського короля навіряд чи можна говорити однозначно. Очевидно, далися ознаки

певні суспільні та моральні позиції гетьмана, його особисті образи. Повороту в політичній кар'єрі сприяла і міжнародна ситуація, що склалася на початку XVIII ст. в Європі. Молодий, енергійний шведський король Карл XII завдав поразки росіянам у Прибалтиці, поставив на коліна Данію, вступив на територію України та Білорусії. У Польщі був детонований Август II, королем обрали шведського ставленника Станіслава Лещинського. Здавалося, доля відвернулася від не менш енергійного, ніж Карл, одержимого реформаторськими ідеями Петра I. І тут перші сумніви закралися в душу гетьмана. У здійсненні своїх політичних задумів І. Мазепа не був оригінальним. Плани союзу зі шведами, започатковані ще запорожцями, згодом були розвинуті Б. Хмельницьким. Але І. Мазепа наповнив їх новим змістом. Він уже опирався на досить стійку історичну традицію, яку репрезентувала частина козацької старшини. Документи засвідчують, що перші контакти між І. Мазепою і польським королем С. Лещинським були започатковані 1705 р. Перебуваючи у Дубно, він зійшовся з княгинею Анною Дольською, з якою вів “денні й нічні конференції”. Розмови з цією “прелестницею” (вислів гетьмана) ще більше посилили сумніви, а також зміцнили впевненість І. Мазепа у необхідності докорінно змінити політичну орієнтацію. Зв'язки гетьмана з С. Лещинським стали відтоді регулярними¹³. Але І. Мазепа все ще не зважувався прийняти остаточне рішення.

Протягом наступного часу контакти між обома сторонами не припинялися. На їх форму та інтенсивність впливали різні фактори: боротьба між прихильниками Августа II і С. Лещинського, подальше загострення стосунків козацької старшини з царськими воєначальниками і т. п. Особливе збентеження, що межувало із справжнім шоком, викликали слова, сказані князем Олександром Меншиковим на званому обіді у гетьмана (липень 1706 р.), де були присутні цар і ряд придворних сановників. Тоді напідпитку Олександр Данилович порадив Івану Степановичу негайно взятися за реформування внутрішнього устрою Гетьманщини, з тим щоб остаточно ліквідувати її автономію. Реакцію старшини на ці слова князя найбільш повно висловив прилуцький полковник Дмитро Горленко, який заявив: “Як ми за душу Хмельницького всегда бога молим и имя его блажим, что Украину от ига люцкого свободил, так противным способом и мы и дети наши во вечные роды душу и кости твои будем проклинать, если нас за гетманства своего по смерти своей в такой неволи оставишь”¹⁴.

Так минуло два роки. Очевидно, гетьман, як і раніше, перебував у полоні суперечливих думок, накреслював різні політичні комбінації. Він то підтримує листування з княгинею Дольською (це був один з каналів зв'язку із С. Лещинським), то перериває

його, то зашифровує листи, то розкриває їх зміст Петру І. Переломною у болісних роздумах гетьмана над формуванням своєї політичної лінії стала, очевидно, нарада, скликана Петром І у Жовкві (квітень 1707 р.). Деталі розмов гетьмана з царем та іншими воєначальниками нам невідомі. Але ми добре знаємо, з яким настроєм І. Мазепа залишив стіни царської ставки. Тоді він заявив старшині: “Если бы я Богу так верне и радительне служил, получил бых наибольшое мздовоздаяние, а здесь хотя б в ангела пременялся, не могл бых службою и верностію моею жадного получить благодарствія”¹⁵. Важко сказати, що мав на увазі гетьман. Але ясно одне: кинута ним фраза була не випадковою, приховувала потаємний зміст.

До І. Мазепи і старшини доходили чутки одна за одну тривожніша. Ремствували запорожці на надзвичайно важкі умови царської служби, підняли голос городові козаки, послані на кріпосні роботи у Київ. Їм заборонялося відлучатися додому, їх переслідували голод і холод, насильства царських офіцерів, які били козаків палками, знущалися, гвалтували їхніх дружин і дочок. Незабаром надійшов указ Петра І про майбутні реформи у козацькому війську, що передбачали перетворення традиційних полків у драгунські¹⁶.

Атмосферу невизначеності і навіть страху посилювали невблаганне просування шведських військ по литовських землях, паніка серед його польських союзників, відступи царських полків. І. Мазепа все більше й більше утверджувався у думці про необхідність стати на сторону шведів. У жовтні 1707 р. гетьман знову звернувся до С. Лещинського з пропозицією перейти на його сторону, знищивши на Україні царські залоги і зробивши з них “міст для шведів”¹⁷.

Однак Карл XII відмовився прийняти цю пропозицію. Натомість не шкодував обіцянок польський король. У листопаді 1707 р. він звернувся з універсалом до населення України, в якому закликав його повернутися “до давніх свобод і вольностей під батьківське і дідичне панування польського королівства”¹⁸. Звичайно, це звернення не було обнародоване. Саме тоді Петру І надійшов відомий донос В. Кочубея, в якому говорилося про антимосковські настрої І. Мазепи. Проте гетьман ще більше утаємничив свої плани, але не переглянув їх. Більше того, десь на початку 1708 р. його уповноважений уклав союз з Карлом XII і Станіславом Лещинським. М. Андрусак, проаналізувавши умови угод, прийшов до висновку, що та частина, яка торкалася українсько-шведських взаємин, обмежувалася виключно військовою стороною. Натомість договір з Річчю Посполитою мав політичний характер — він передбачав перехід України під владу польського короля на правах,

аналогічних Великому королівству Литовському. Мазепа одержував Полоцьке й Вітебське воєводства і титул князя¹⁹. Цей аспект українсько-польської угоди підтверджує також ряд інших джерел²⁰.

У контексті цих подій стає зрозумілим свідчення П. Орлика про те, що особи з найближчого оточення І. Мазепи “пакта Гадяцького читали” — тобто відому угоду, що її 1658 р. підписав І. Виговський з польським королем. Свої симпатії до польської корони гетьман висловлював і у приватних розмовах з близькими людьми. Ясна річ, навчений багаторічним досвідом політичної боротьби, він усвідомлював небезпеку, яку приховувала подібна акція. Тому він провів цілий ряд запобіжних заходів, які б, на його думку, повинні були нейтралізувати дію договірних умов з Річчю Посполитою у майбутньому.

Наступний розвиток подій показав, що І. Мазепа все ще вагався. Одержавши наказ Петра І йти з військом на Стародубщину, він зволікає, обдумує ситуацію, вдає з себе вірного слугу царя. Відомі його наказ про забезпечення провіантом російської армії, розпорядження про зміцнення укріплень Стародуба, Чернігова, Ромен, Гадяча, припис публічно молитися у церквах, аби бог дарував царю перемогу над еретиками-шведами²¹. Зрозуміло, що така двозначність поведінки та млявість дій гетьмана не могли не позначитися на успіху задуманої акції²². Як засвідчує П. Орлик, політику зволікань І. Мазепа продовжував і в наступні тижні. Це викликало відповідну реакцію близької йому частини старшини, яка вимагала діяти швидше.

Лише звістка про прибуття О. Меншикова змусила лівобережного правителя змінити лінію поведінки. Він повертається із Борзни в свою резиденцію Батурин, дає останні розпорядження і зважується на рішучий крок... Залишивши у місті досить сильну залозу у складі чотирьох полків сердюків і ряду сотень городових козаків, гетьман прибув у Короп, а 25 жовтня 1708 р., переправившись з 4—6 тис. козаків через Десну, попрямував на з'єднання з армією Карла XII. Військо гетьмана насторожено зустріло новину про перехід на бік шведського короля. Очевидно, не до кінця переконала його у доцільності задуманої акції і блискуча промова, виголошена І. Мазепою після переправи. “Братья, — сказав гетьман, — пришла наша пора; воспользуемся представившимся случаем: отомстим москалям за их долговременное насилие над нами, за все совершенныя ими жестокости и несправедливости, охраним на будущия времена нашу свободу и права козацкия от их посягательств? Вот когда пришло время свергнуть с себя ненавистное ярмо и сделать нашу Украину страною свободою и ни от кого не зависимою. Вот к какой будущности я вас призываю. Вы, братья, верно достигнете этой цели при вашем мужестве и при

содействии шведского короля, который предлагает вам воевать против москалей вместе со шведами”²³. Про неоднозначну реакцію на промову І. Мазепи свідчить той факт, що іще до прибуття у ставку Карла XII частина козаків залишила гетьмана і повернулася за Десну.

Увечері 28 жовтня 1708 р. І. Мазепа був уже в таборі шведів. Наступного дня відбулася аудієнція у короля. Гетьман виголосив латиною коротку промову, в якій дякував шведам за допомогу у боротьбі проти московського царя. З перших же хвилин зустрічі він сподобався Карлу XII і його сановним придворним.

Тим часом по-іншому розгорталися події у таборі російських військ. Почали надходити перші звістки про перехід гетьмана на бік шведів. Насамперед про це довідався О. Меншиков, який відправив гінця з новою у ставку Петра І. Сьогодні важко сказати, якою була перша реакція царя на повідомлення князя. Зрозуміло одне — російський самодержець був на грані нервового потрясіння. Проте незабаром цей стан пройшов, і Петро І один за одним видав ряд маніфестів, у яких сповіщав український народ про перехід лівобережного правителя на бік шведів, демагогічно декларував тезу про вольності і свободи “малоросіян” та закликав старшину з’їхатися для виборів нового гетьмана. Протягом листопада 1708 р. відбувся ряд воєнно-політичних акцій, які надовго закарбувалися у народній пам’яті. 2 листопада війська О. Меншикова взяли штурмом Батурин: місто було зруйновано, а всіх мешканців знищено. Надалі репресії не припинялися. Вони торкнулися не лише прибічників Мазепи, а й людей, далеких від політики — тисячі козаків зазнали тортур, знущань, а нерідко і шибениці. Зрозуміло, що політика репресій деморалізувала не лише старшину, а й широкі кола козацького стану. 6 листопада у Глухові пройшли вибори “вільними” голосами нового гетьмана. Ним став стародубський полковник Іван Скоропадський. Ще напередодні за наказом царя була влаштована церемонія заочного суду над І. Мазепою. З опудала, яке символізувало гетьмана, було знято і розірвано стрічку Андріївського кавалера, а кат повісив його на спеціально спорудженій шибениці.

12 листопада відбулася церемонія проголошення церковної анафemi. У Глухові зібралися представники українського та російського духовенства. Далі, як повідомляє урядове джерело, після молебня у Троїцькій Соборній церкві “митрополит, архієпископ и епископи с духовными особы вора и изменника Мазепу предали вечному проклятию. Потом Новгорода протопоп Афанасий Заруцкий сказывал козанье, напоминая о прежде бывших изменниках пространно и о проклятии вора Мазепы”²⁴. Тоді ж у присутності численних православних ієрархів, бояр і царевича Олексія Петро-

вича в Успенському соборі Москви також було оголошено прокляття І. Мазепі. Але Петро І діяв не тільки батою, а й пряником. За його наказом величезні масткі, матеріальні цінності І. Мазепи та його прибічників переходили до осіб, що залишалися вірними скіпетру російського монарха. Грамоти обіцяли прощення всім тим рядовим козакам, хто знову повернувся під протекторат московського царя.

Документи надзвичайно слабо висвітлюють перебування І. Мазепи в ставці Карла XII. Добре відомо лише, що його продовжували терзати сумніви. Маніфести, які розсилались по різних полках України, не мали того успіху, на який розраховував гетьман. Козаки і селяни насторожено і недовірко зустрічали його посланців. Байдуже були сприйняті також універсали шведського короля. Натомість спроби реквізиції з козацьких і селянських господарств продовольства наштовхувалися на рішучу протидію народу. Факти справжньої партизанської війни, яка розгорнулася тоді на Лівобережній та Слобідській Україні, відзначають найрізноманітніші джерела, сучасники та учасники тих подій²⁵. Особливо похитнув упевненість гетьмана перехід на сторону Петра І ряду полковників та представників генеральної старшини, що з кінця жовтня перебували разом з І. Мазепою в шведському таборі. Існує версія про нову політичну гру гетьмана з Петром І. До царя почали нібито надходити повідомлення про те, що І. Мазепа прагне до замирення. Як важливий аргумент у серйозності цього наміру він надіслав пропозицію (через миргородського полковника Д. П. Апостола), яка передбачала захоплення й передачу в руки російського самодержця шведського короля та його генералів. Сьогодні важко говорити, наскільки серйозним у цих намірах був Мазепа. Але нам добре відомо, що замирення на цій основі не відбулося²⁶.

Єдиним успіхом у ці тривожні для І. Мазепи дні став перехід на його бік частини запорожців на чолі з кошовим отаманом Костем Гордієнком. Колишні вороги об'єдналися на спільній антиросійській платформі. Наприкінці 1709 р. у Великих Будничах відбулася зустріч запорожців з І. Мазепою і Карлом XII. 8 квітня, очевидно, в результаті переговорів обох сторін (за участю запорожців) було укладено нову шведсько-українську угоду²⁷. На жаль, її тексту дослідники не мають. Реконструювати зміст цього важливого документа дозволяє праця придворного проповідника шведського короля Г. Нордберга, а також відомий "Вивід прав України" П. Орлика. Прочитусмо повністю цей договір у переказі генерального писаря:

"1. Й.К.В. зобов'язується обороняти Україну і прилучені до країни козаків землі й негайно вислати туди задля цього помічні

війська, коли вимагатиме того потреба і коли помочі цієї проситимуть князь і Стани. Війська ці, вступаючи в країну, будуть під командою шведських генералів, але під час операцій на Україні Й. В. довірить керування ними князеві та його наступникам і це триватиме доти, доки Україна потребуватиме того війська, котрому Й.К.В. видаватиме платню, а козаки постачатимуть хліб і харчі.

2. Все, що завоюється з бувшої території Московщини, належатиме на підставі воєнного права тому, хто цим заволодіє, але все те, що — як виявиться, належало колись народові українському, передасться й задержиться при українським князівстві.

3. Князь і Стани України, згідно з правом, яким досі користувалися, будуть заховані і вдержані на всім просторі князівства і частин прилучених до нього.

4. Іван Мазепа, законний князь України, жадним способом не може бути нарушений у володінні цим князівством; до його смерті, яка — треба сподіватися — не наступить ще довго. Стани України заховать всі вольності згідно з своїми правами та стародавніми законами.

5. Нічого не зміниться в тому, що досі зазначено, що до герба й титулу князя України. Й.К.В. не могтиме ніколи присвоїти цей титул і герб.

6. Для більшого забезпечення як цього договору, так і самої України, князь і Стани передадуть Й.К.В. на весь час, поки тягтиметься ця війна, а з нею й небезпека, деякі з своїх городів, а саме Стародуб, Мглин, Батурин, Полтаву, Гадяч.

Уповноважені Його Величества Царя зазначають:

1. Що Україна ніколи не була незалежною, що з-під ярма невірних визволила її побідна зброя Його Царського Величества.

2. Що коли б змінити щось, то цим би порушилося умови Карловицького договору²⁸.

М. С. Грушевський на підставі документів, датованих уже 1710—1711 рр., наводить дещо інше формулювання цього договору: “Україна обох сторін Дняпра з військом Запорозьким і народом Малоросійським має бути вічними часами свобідною від всякого чужого володіння”²⁹. Питання про ідентичність цитованого документа з текстом угоди 1708 р., гадаємо, дискусійне. Але залишимо його остаточне вирішення дослідникам і повернемося до реалій того часу.

А вони склалися не на користь І. Мазепи. У травні 1709 р. царські війська полковника Яковлева зруйнували Запорозьку Січ і знищили велике число козаків. 27 червня відбулася битва під Полтавою, в результаті якої шведи зазнали поразки і змушені були втікати у турецькі володіння. Разом зі своїм союзником через

Переволочну з рештками козаків переправився також І. Мазепа. Розпочався тривалий і складний перехід по степових районах Північного Причорномор'я. Важко відновити думи колишнього володаря величезних багатств Гетьманщини. Загроза захоплення у полон та неминучої розправи з боку Петра I змушувала його невпинно гнати стомлених коней, шукати найкоротших шляхів до Бугу, на правому березі якого був порятунк. Лише 8 липня І. Мазепа, Карл XII, козацька старшина і шведські генерали зійшли на турецький берег. Знову почався важкий перехід по літньому акерманському степу. Нарешті 1 серпня втікачі дісталися Бендер. Проте бажаний спокій не прийшов. Стало відомо, що Петро I неодноразово просив турецькі власті видати Мазепу. Щоправда, Туреччина відмовилася це зробити. Але хто-хто, а гетьман добре знав звичаї Оттоманської Порти. Прохання царя, помножене на золоті червінці, рано чи пізно буде виконане.

Нервові напруження останніх місяців, жорстокі невдачі, провал планів та задумів, безперечно, підірвали здоров'я старого гетьмана. І. Мазепа почав хворіти. Відчуваючи наближення смерті, він наказав спалити документи, що належали йому, висповідався перед священиком, якого спеціально доставили із Ясс. 2 жовтня 1709 р. гетьман тихо помер у селі Варниці неподалік од Бендер.

Похорони І. Мазепа були обставлені надзвичайно пишно й урочисто. Багато споряджену домовину везло шестеро білих коней. В останню путь покійника супроводжували рядові козаки, старшина, Карл XII. Грали сурми, віддаючи останні почесті небіжчику, гриміли мушкетні залпи. Поховали І. Мазепу у кафедральній церкві св. Юрія в м. Галаці.

Сьогодні ми можемо сперечатися, шукати помилки у діях гетьмана, погоджуватися чи не погоджуватися з його окремими вчинками. Незаперечним лишається тільки той факт, що політичний крок І. Мазепа у 1708 р. відбивав потаємні настрої частини козацького суспільства, яке прагнуло бачити Україну незалежною державою.

ФАСТИВСЬКИЙ ПОЛКОВНИК (Семен Палій)

Друга половина XVII ст. Багатостраждальна земля Правобережної України. Які тільки біди і злигодні не парежило її корінне населення. Воно було втягнуте у вир міжусобної війни гетьманів та окремих представників української старшини, його знищували і гнали у рабство турки і татари, родючі ниви краю було перетворено у поле брані ворогуючих поміж собою держав. “Руїною” називали сучасники цей драматичний період в історії України. І справді, сотні сіл, міст і містечок спалено і сплюндровано, спустошено сільськогосподарські угіддя, багато людей, залишивши рідні домівки, втікали у безпечніші місця. У глибокому занепаді знаходилися ремісництво і промисли, торгівля ледве животіла. Сучасник — російський священник Іван Лук’янов так описував стан краю у ті часи: “І відбув (із Паволочі у Немирів. — *Авт.*) у степ глибокий: і стала для нас ця мандрівка печальною та сумною, бо не бачили ні міста, ні села; адже де раніше бачили міста красиві і села примітні — то тепер зовсім безлюдні спустошені місця, що й людини не побачиш. Пустиня велика та звірів багато: дикі кози, і вовки, лосі, ведмеді, зараз усе звойовано та розграбовано кримцями. А земля дуже придатна для землеробства й різних овочів багато; сади, що дикий ліс: яблука, горіхи волоські, сливи, дулі, та все спустошено; не дадуть собаки-татари поселитись; лише заселиться село, а вони собаки налетять і спустошать; а всіх людей у полон беруть. Не погрішу, якщо назову цю землю золотою, оскільки багато всього на ній родить. І йдучи тією пустелею п’ять днів, не бачив жодного чоловіка”¹.

Безумовно, перебільшенням є твердження мандрівника (та й українських літописців) про цілковите і повсюдне запустіння цього краю. Частина місцевого населення, незважаючи на загрозу потрапити у рабство, залишалася на Правобережжі, переховуючись у віддалених і безпечніших місцевостях, за фортечними укріпленнями міст. Український народ, у першу чергу селянство, поступово нагромаджував сили, щоб протистояти іноземним поневолювачам і знову повернути життя знищеному війною і ворожою навалою господарству. Корінне населення, та й втікачі з

інших районів України, переважно з Лівобережжя, що почали переходити на правий берег Дніпра, нехтуючи смертельною небезпекою, відроджували старі чи засновували нові села, займалися сільським господарством, ремеслами й промислами.

Поява на Правобережжі багатьох тисяч утікачів створила значні труднощі для уряду Речі Посполитої. Процес заселення цих земель надалі було вирішено взяти під контроль королівської влади. Варшава сподівалася мати з такого розвитку подій принаймні подвійну користь: по-перше, розпочати поступове заселення багатих і родючих земель на правому березі Дніпра, по-друге, використати багатотисячні маси козаків у боротьбі з постійними турецькими нападниками. Спершу нібито все так і відбувалося, як намічала польська влада. Козаки не один раз брали участь у битвах із турками, захищаючи рідну землю, повертали полонених, прагнули допомогти мирному населенню. Не викликав особливого занепокоєння і хід формування козачих полків, який контролювався польською шляхтою. Так, у 1684 р. згідно з королівським універсалом козацькому населенню були надані традиційні “вольності” у районі міст Корсунь, Черкаси, Лисянка, Умань, а також уздовж берегів рік Тясмин і Тікич². Цю поступку козацтву зафіксовано у конституції польського сейму від 16 лютого 1685 р. Але шляхтичі, які очолювали козацькі полки, мало дбали про захист краю. Охоплені жадобою збагачення, вони грабували місцеве населення, особливо селян, безчестили жінок, пиячили³.

Хвиля невдоволення політикою польської шляхти і необхідність захисту краю від турецьких і кримських військ винесла на авансцену політичного життя справжніх борців за втілення народних ідеалів. До блискучої плеяди козацьких провідників належали полковники Самійло Іванович (Самусь), Захар Іскра, Андрій Абазин. Вони брали участь у поході польського короля Яна Собеського під Відень (1683 р.) і були добре відомі широким верствам правобережного козацтва.

Особливою любов'ю і популярністю у народі користувалося ім'я Семена Пилиповича Палія. Про нього складено багато пісень і дум, його дії відображено у документах російської і польської урядових канцелярій, він згадується у літописах тієї пори. Народ наділив його надприродною силою і дивовижними рисами характеру. В. Б. Антонович пише, що у народних переказах “Палій обдарований надприродною фізичною силою та знанням таємниць ведення війни: він стріляє з гармат, заряджаючи їх “навхрест”, проїзжає незримим через ворожий табір і т.д. Могутність його настільки велика, що окрім його власного випробуваного коня жоден із скакунів не тільки не може витримати на собі богатира, а падає на землю від одного доторку його руки”. “Палій був

лицар-богатыр, — сказано в одному народному переказі, — і вмів він від всячини замовляти”, тому ніхто не міг його перемогти, ні взяти у полон, куля його не брала, шабля його важила 5 пудів, кварта, якою він пив, — на піввідра об’ємом. Якщо козак провинився, то Палій у покарання змушував його нести свою шаблю, — “стогне під тягарем бідняк, а козаки над ним сміються”⁴.

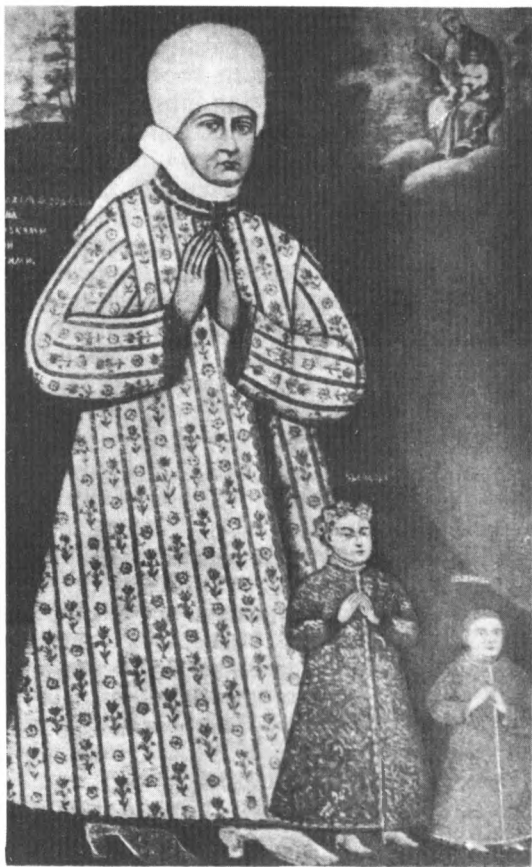
Серед народу побутувало багато легенд про незвичне народження С. Палія, обставини появи його на Запорозжі та виникнення прізвиська.

А хто ж насправді він був? Чому він заслужив таку велику популярність? Документи свідчать, що справжнє прізвище народного героя — Гурко і народився він у м. Борзна Ніжинського полку. Мав двох братів і сестру. Був одружений (від першого шлюбу народилася дочка Парасковія, яка з часом вийшла заміж за А. Танського, згодом київського і білоцерківського полковника). Овдовівши, С. Палій залишає рідну домівку і рушає на Запорозжя, де бере активну участь у походах на турків. Не викликає сумніву і те, що майбутній керівник визвольної боротьби козацтва здобув добру освіту в Київському колегіумі⁵.

Подальший життєвий шлях С. Палія пов’язаний з Правобережною Україною. Він у числі перших полковників одержав дозвіл польського короля на поселення у Фастові і формування тут козацького полку. Прибувши у місто, С. Палій розгорнув активну діяльність, спрямовану на колонізацію краю, створення численних слобід, населення яких користувалося певними привілеями. Поступово зростало населення й самого Фастова, який перетворився в надійно укріплену фортецю. Згадуваний уже священик І. Лук’янов писав, що “у тому містечку сам полковник Палій мешкає, а перед тим містечко було польське, та Палій силою його у них відібрав, та й живе там. Місто добре, красується на горі, острог дерев’яний навколо всіх жител, вал земляний, на вигляд не дуже міцний, та мешканцями міцний... Харч різний у Фастові зело дешевий, здається, дешевший київського, а від Фастова пішов дорожче удвічі чи втричі...”⁶. Тут Палій одружився вдруге. Феодосія була енергійна і розумна жінка, допомагала в багатьох справах своєму чоловікові. Звернемося знову до свідчення Лук’янова: “А як ми почали під’їжджати до Фастова, — стверджує він, — так Палієва жінка і вислала до нас назустріч козаків, так чоловік п’ятсот вершників з прапорами і зустріли нас верстов за п’ять, а як ми прибули у Фастів і стали за містом у полі, то Палія тоді дома не було, а знаходився у Києві. Так Палієва жінка прислала нам до табору ялівку, і калачів, і вина, і коням вівса. І тут ми стояли цілий день. А Палієва дружина брала до себе купців обідати і пригостила наших купців добре”⁷.

Ще одне, характерне для діяльності С. Палія цього періоду — його походи проти турків і татар. Керовані ним козаки розгромили татарські чамбули у південних степах, здійснили напади на фортеці Очаків, Акерман, Кизикермен, Бендери та ін. Один із турецьких воєначальників казав очевидцеві цих подій: “...мовляв, ми боїмося Палія вашого; він не дасть нам вислизнути, тут, мовляв, нас і переб’є... Слава про грізного воїна у нас велика, і ми нікого так не боїмося, як його, то нам і самим хочеться поглянути, який же він із себе”⁸. Певно, турецький воєначальник відчув на собі силу козацької зброї та військової майстерності С. Палія.

Року 1688 документи фіксують перші серйозні сутички фастівського полковника з польською шляхтою. Послані С. Палієм козацькі загони почали розміщуватися у панських маєтках, реквізувати продовольство, гроші, а часом і встановлювати свою владу в містечках і селах. Розпочинаючи відкриту збройну боротьбу з польською шляхтою, С. Палій добре розумів, що навряд чи можна розраховувати на перемогу, спираючись лише на сили козаків Фастівського полку. Він розсилав своїх гінців, прагнучи зрушити на борню селян і міські низи в інших районах Правобережжя. Заклики фастівського полковника справили помітний вплив. Знову запалали шляхетські будинки на величезних просторах київського Полісся, і місцеві сеймики приймали грізні, та нездійсненні за тих умов ухвали про придушення козацької “сваволи”.

Феодосія, дружина Семена Палія

Рішуча боротьба з шляхтою розпочалася. Звісно, перед козацьким ватажком постало непросте питання: а які ж перспективи цієї боротьби? Дані, якими володіємо, дають підстави твердити, що для С. Палія, як і для інших козацьких полковників, завдання визвольного руху зводилося до такого: підпорядкування території краю у межах рік Дніпро, Случ та Уж козацькій юрисдикції; ліквідація влади польської шляхти над їхніми підданими; возз'єднання Правобережної України з іншими лівобережним українськими землями. Виникнувши іще на початку боротьби, ці ідеї з розвитком визвольного руху збагачувалися новим змістом, ставали чіткішими і визначенішими.

Територія краю, зайнята полком С. Палія, лише формально залежала від уряду Речі Посполитої. Літописець Григорій Грабянка писав, що “утишивши же Заднепр, а и посажовавши многие грады людьми осел был (С. Палій. — *Авт.*), яко удельный пан, войска свои охотние по Полесю, даже до литовской границе розстановляючи...”⁹. Свідок цих подій С. Дружkevич доповідав королю, що “Палій утворює коло Фастова удільну область... він зміцнює містечка, людей з усіх усюд збирає і пред'являє претензії на весь край до Случі...”¹⁰. Та це був лише один аспект політичної діяльності С. Палія. Іншою, не менш важливою ланкою плану полковника було його бажання об'єднати Правобережну та Лівобережну Україну. Уже у 1688 і 1689 рр., тобто в перші роки неприхованої воєнної конфронтації з польськими військами, він двічі звертався до уряду Росії, “просячи, чтоб ево с того городка Хвостова со всеми теми войсковыми и жилыми людьми приняты в богохранимую державу вашу царского пресветлого величества”¹¹. Листи подібного змісту С. Палій надсилав у Москву і в наступні часи¹². Та царський уряд відмовив у цьому проханні полковникові. Причини такої вельми несподіваної відповіді (до того ж позиція Петра I залишалася практично незмінною протягом багатьох років) корінилися в дуже складній міжнародній ситуації тих часів. Відомо, що від 1686 р. діяли умови договору про “Вічний мир”, порушення яких загрожувало серйозним загостренням відносин із Польщею. З самого початку XVIII ст. обстановка навколо Правобережжя ускладнилася у зв'язку з тим, що Росія і Річ Посполита були співниками в боротьбі проти армій шведського короля Карла XII. Тому Петро I стосовно визвольного руху на Правобережжі проводив обережну і, звичайно, корисливу політику. З одного боку, він прагнув не допускати серйозних порушень договорів, укладених із Польщею, а з другого — через київського воеводу надавав матеріальну і дипломатичну підтримку С. Палію та його сподвижникам. Через Лівобережну Україну на Правобережжя доставлялись зброя, провіант, гроші, сукно, хутра, причому йдеться про постійні і досить значні поставки.

Проте ці зв'язки царського уряду і фастівського полковника виглядали б спрощеними, коли не враховувати інших чинників. Насамперед необхідно сказати про роль лівобережного гетьмана Івана Мазепи і його ставлення до С. Палія та очолених ним козаків. Важко сказати, що переважало у стосунках між цими людьми — особисті мотиви і політичні розрахунки чи занепокоєння, пов'язане із соціальним аспектом боротьби, яка розгорнулася на Правобережній Україні. Очевидно, і те, й друге, і третє. Проте головним, на думку В. Б. Антоновича, було те, що ці дві особи своєрідно репрезентували дві різні тенденції соціального і політичного розвитку України кінця XVII — початку XVIII ст. І. Мазепа — великий власник, захисник існуючого ладу, прагнув запровадити на Україні порядки, аналогічні польським, з підозрою ставився до широких трудящих мас. С. Палій — прибічник демократичних засад у суспільному розвитку, відродив у новій якості козацькі полки, які існували ще з часів Визвольної війни, виганяв і знищував шляхту, скасовував кріпацтво. За спиною І. Мазепи стояв російський цар, могутня державна машина і добре озброєні полки найманців. С. Палій у своїй боротьбі спирався на ентузіазм і самовідданість народу. Йому протистояли польські магнати і шляхта, коронне військо й орди кочівників.

Знаємо, С. Палій та І. Мазепа листувалися, неодноразово зустрічалися за столом переговорів у Батурині й Києві. Не виключаємо, що на перших порах ці контакти мали досить дружній характер. Але пізніше ставлення І. Мазепи до С. Палія зазнає змін. Лівобережний гетьман почав слати довжелезні, проїняті неприязню листи у Москву, в яких звинувачував полковника то у спілці з татарами, то у спробах перейти на бік поляків, то залякував царя можливістю нових “бунтів” і “свавіллям”, призвідцею яких буцімто є С. Палій. Як могли, наприклад, правлячі кола Росії сприйняти таке Мазепине повідомлення: “Понеже он Семен Палей, будучи здешней породы (тобто з Лівобережжя. — *Авт.*), в такую уже вышел меж войском здатность, естли (как выше мяновано) отчаянием к неприятельской стороне отогнан будет, то наипервое от него малороссийским порядкам учинитця помешка, ибо на злое намерение и на такую своевольность, которая добычь и корысть за собою приносит будет, многих он людей отселя к себе повлечет и впред идущие времена здесь заведет меж народом смущение”¹³. Характерно, що це обмовляння С. Палія тривало протягом багатьох років. Щонайменші прорахунки полковника використовувалися І. Мазепою як привід для нового потоку листів на ім'я царя або інших високопоставлених придворних.

У 1699 р. С. Палій заявив представникам королівської влади: “Я поселився у вільній, козацькій Україні і Речі Посполитій нема

діла до цієї округи, і я лише маю право в ній розпоряджатися, тому що я справжній козак і виборний вождь свого народу”¹⁴. Провідник визвольного руху мав цілковите моральне право на таку заяву. У минулому у нього було понад десяток літ борні з польською шляхтою; борні, часто пов'язані зі смертельною небезпекою, що забрала з собою тисячі людських жертв. Уже 1689 р. комендант Немирова зумів захопити С. Палія. Кілька місяців полковник провів у в'язниці. І лише у квітні 1690 р. з допомогою своїх вірних побратимів він “на подведенного коня всевши, к своим в кайданах прибегл”¹⁵. Відтоді помітно посилилась сповнена драматизму боротьба С. Палія з добре озброєними польськими кінними загонами. Уже навесні 1691 р. королівські війська здійснили напад на повстанців. З Білої Церкви було зроблено кілька вилазок, щоб розгромити козаків і захопити самого С. Палія. У 1693 р. коронний гетьман Ю. Яблоновський доручив Б. Вільзі, у розпорядженні якого знаходилося 50 кінних загонів і кілька полків найманців, розробити і здійснити операцію, аби остаточно розгромити правобережне козацтво. Становище було критичним. Прохання С. Палія про допомогу постійно наштотувались на відмову лівобережного гетьмана. Доводилося розраховувати лише на власні сили та на підтримку місцевого козацтва і селян.

Тим часом коронний гетьман розіслав грізні універсали, у яких звинувачував українське населення у підсобництві Палію та застерігав, “щоб ви його не тримались, ні в чому йому не допомагали і не слухали його; навпаки, якщо необхідно буде, аби ви його, як бунтівника, із міста видали; в іншому разі, якщо цього не зробите, я наказав вас вогнем і мечем карати і знищувати, як ворогів його королівської милості і Речі Посполитої”¹⁶. Одначе ретельно підготовлена шляхтою воєнна акція провалилася. Козацьким загonom вдалося спочатку затримати наступ найманців, а потім відтіснити їх за межі Полісся. Проте поляки не вгамовувалися. І надалі вони провокували воєнні сутички з козаками, нападали на окремі загоны тощо.

На засіданнях шляхетських сеймиків тоді постійно розглядалися також численні скарги місцевого панства і католицького духовенства, в яких вимагалось чітко і недвозначно — знищити козацтво. У таких обставинах сейм Речі Посполитої, ідучи назустріч панівному станові, у червні 1699 р. прийняв окрему ухвалу про козаків, де сказано: “Ми, не маючи більше потреби у козацькій міліції завдяки щасливо укладеній угоді з Портою, наданою сеймові владою ухвалюємо розпустити всі полки, як піші, так і кінні...”¹⁷. Ухвалу сейму було доведено до відома С. Палія та інших козацьких полковників. На Полісся, у місцевості, де розташувалися козаки, сунула шляхта і католицьке духовенство. Прибули вони й до

Фастова. Одначе С. Палій наказав ксьондзів кинути до в'язниці, а потім прилюдно, з ганьбою вигнати з міста. Тоді шляхта вирішила розправитися з ватажком повсталих випробуваним уже методом — заманити його у пастку, схопити і знищити. Реалізацію плану було покладено на коменданта білоцерківської фортеці генерала Бранда. Засаду влаштували на пасіці поблизу Фастова. Принишклі у ближньому ліску солдати з нетерпінням чекали прибуття полковника. Та й цього разу операція провалилася. Хворий С. Палій замість себе послав на пасіку свого пасинка Семашка. Тим часом вірні люди попередили ватажка про засідку. Розправа козаків не забарилася — зрадник позбувся голови, а заховані у лісі солдати були перебиті.

На багатостраждальній землі Правобережної України у свої законні права вступило “освічене” XVIII століття. Проте мало що змінилося в краї — тут продовжували лютувати каральні загони шляхти, здійснювали спустошливі наскоки татарські орди, звідусюди лунали стогони й прокляття уярмленого народу. Нова загроза нависла над козацькими полками. Оголошені поза законом, вони, згідно з численними ухвалами сейму, підлягали негайному розформуванню. Більше того, у вересні 1700 р. коронний гетьман Яблоновський послав на захоплення Фастова 4-тисячний загін, що складався з польської шляхти і німецьких найманців, озброєних артилерією. Мужні захисники почали укріплювати рідне місто — терміново було споруджено пригороди, обкладені могутніми валами. Заготовлявся провіант і корм для худоби. Як пише Г. Грабянка, С. Палій вдався до хитрощів. Частину загону він замаскував у ближнім ліску. А у призначений час, коли головні сили супротивників розпочали битву, козаки, що знаходилися у засаді, раптовим ударом зім'яли тили ворога і змусили шляхту тікати¹⁸.

Та С. Палій добре розумів, що наступ 1700 р. — то лише перший крок королівського уряду на шляху остаточного знищення правобережного козацтва. Тому він здійснив ряд заходів, аби лишень поширити соціальну базу повстання, зміцнити тривкі зв'язки із Запорозькою Січчю і т. п. На заклики полковника у Фастів почали збиратися селяни і козаки із Лівобережжя, вихідці із Молдавії й Білорусії. В першу чергу це були найбільшні прошарки селян. Згадуваний уже російський священик Іван Лук'янов таким чином розповідає про склад війська Палія: “На земляному валу (у Фастові. — *Авт.*) розташовано часто ворота, а в кожних воротах копано ями, та солома настелена в ямах; там паліївщина лежить, чоловік по двадцять, по тридцять; голі, як бубни, без сорочок, роздягнуті, вельми страшні; а через ворота із сіл проїхати не можна ні на чім; все рвуть, наче собаки: дрова, соломі, сіно, з чим не приїжджаєш... А коли ми проїхали (у Паволоч. — *Авт.*) і зупинились

на площі... так нас оточили, немов буває біля ведмедя; все козаки, паліївщина... та все безштаньки-голоота, а на декому то й клаптя сорочки нема, страшні вельми, чорні, як арапи, та злі, мов собаки, все із рук рвуть”¹⁹. Можливо, священик і згустив дещо фарби, розповідаючи про вигляд повстанців. Проте це свідчення очевидця цікаве насамперед тим, що досить красномовно показує соціальну силу, на яку спирався С. Палій у боротьбі з польською шляхтою.

Одним із помітних заходів С. Палія у здійсненні тіснішої координації всіх повстанських загонів стала нарада у Фастові, на якій були репрезентовані широкі соціальні верстви населення Правобережної України. Крім Самуся й Іскри, у ній дійову участь узяли представники міщан, нижчого православного духовенства та православної шляхти²⁰. На жаль, ми не знаємо, про що мовилося на нараді. Можна лише здогадуватися про домовленості учасників таємної зустрічі. Дослідники вважають, що керівники визвольного руху визначали час і тактику майбутніх воєнних дій²¹. Вірогідно, тоді ж було прийнято ухвалу про підготовку Данилом Братковським, представником української шляхти, відозви до українського народу. В оригіналі цей документ не зберігся. Його головний зміст можна реконструювати лише за текстом рішення військового суду Волинського воєводства (22 листопада 1702 р.), де розглядалася справа Д. Братковського. Написаний останнім документ відобразив страхітливі картини знущань поміщиків над своїми підданими, переслідувань православного населення католицьким та уніатським духовенством. Відозва закликала різні верстви населення Правобережжя згуртуватися і разом виступити проти польських магнатів і шляхти²².

С. Палій та його сподвижники прагнули належним чином організувати повстання. З цією метою до багатьох районів Правобережжя вони надіслали своїх представників, які вели відповідну роботу серед селян і міщан. Цікаво, що серед цих посланців бачимо вихідців із різних суспільних прошарків — дрібну службу шляхту, православне духовенство, селян і міських жителів. У Кременецькому міському суді розглядалася, наприклад, справа боярина Мацієвського (січень 1703 р.), який, як сказано в судовому рішенні, “різними способами... підбурював до бунту та до участі у козацькому повстанні”²³. Під час обшуку у нього знайдено список осіб, які погодилися надати допомогу повстанцям. На Брацлавщині заготівлею селітри, пороху та свинцю віддав шляхтич М. Клитинський. Він збирав також відомості про переміщення урядових військ і передавав їх козакам²⁴. Агітатори С. Палія діяли і в інших районах Правобережжя.

Загальне повстання на Правобережжі розпочалося влітку 1702 р. У різних місцях воно розгорталося по-своєму. Інтенсивніше повстання розвивалося на Київщині, Брацлавщині й Поділлі, повільніше — на Волині, де польська шляхта почувалася впевненіше.

У вогні пожеж насамперед спалахнули Богуслав, Лисянка й Корсунь. Вирішено було захопити Білу Церкву — потужну, з добре озброєним гарнізоном фортецю. Однак спроба козацьких загонів з першого разу заволодіти містом виявилася невдалою. Шляхетський гарнізон зумів відбити атаки повстанців і відмовився капітулювати. Тоді було вирішено змінити тактику і розпочато тривалу облогу фортеці.

Незважаючи на хворобу, С. Палій, по суті, очолював повстання, що розпочалося на Правобережжі. За його безпосередньої участі було розроблено план, згідно з яким він із частиною війська залишався під Білою Церквою. А загопи Самуся відправилися на Волинь та Поділля, Семашка — на Брацлавщину й Побережжя (південно-східна частина Подільського воєводства). Під ударами повстанців насамперед упали кріпосні стіни Немирова (7 жовтня 1702 р.). Далі, долаючи опір коронних військ, козацькі загопи почали наближатися до Бердичева. Навряд чи чекала шляхта на такий навальний наступ — вона неспробою піячила, грабувала мирне населення. 16 жовтня 1702 р. шляхетські війська практично не вчинили справжнього опору. Після першої ж спроби повстанці захопили фортецю — шляхтичі були знищені або розбіглися, до козацьких рук потрапив обоз, скарбниця, гармати.

Звістка про перемогу повстанських загонів під Бердичевом блискавично поширилася серед селянства. Воно виганяло й знищувало шляхту, запроваджувало по селах самоуправління, проголошувало себе козаками. Новим явищем в організації повстання було створення загонів на взірць козацьких полків. Селяни і міщани створили такі формування на терені міст Новокосянтинів, Дунаївці, Студениця, Гусятин, Стрижівка та ін. Деякі з них були досить чисельними. Так, поблизу Немирова 3-тисячний загін очолив полковник Федір Шпак²⁵. На Поділлі діяли також загопи полковників Скорича, Мидопаки, Сотника та ін.²⁶. Очевидець-шляхтич, розповідаючи про ці події, відзначав: "...чернь і козаки лютують неймовірно, не дають пощади ні дворянам, ні управителям, ні панам... Вони захоплюють міста і села; одні беруть приступом, інші скоряються їм добровільно, звільняючись від покори панів, зміцнюючи їхню могутність за рахунок наших же маєностей"²⁷. Панічний переляк охопив шляхту. Розповсюджувалися найбезглуздіші чутки про звірства повстанців, про масове знищення польського панства й орендарів. Феодали, великі й менші, тікали під захист фортечних стін Кам'янця-Подільського і Львова. Але й там вони відчували себе незатишно — адже поряд жили ще недавно покірні і слухняні "хлопи".

Кількість убитих і поранених повстанцями шляхтичів, безумовно, була дуже перебільшена. Навпаки, документи, що дійшли до

нас, безпристрасно свідчать про те, що грабувала, чинила насильство у першу чергу сама шляхта. Завдяки паніці та сум'яттю, які панували у краї, окремі шляхтичі організовували загони і, переодягнувшись у козацьке вбрання, переслідували і грабували своїх же співвітчизників. Причому такі випадки мали не поодинокий, а масовий характер²⁸. Вони спостерігались на Київщині й Брацлавщині, Поділлі й Волині.

Тим часом уже понад два місяці тривала облога Білої Церкви. На початку листопада 1702 р. під стіни фортеці підійшли нові загони повстанців. Польський гарнізон не вчинив серйозного опору і 10 листопада капітулював. С. Палій в'їхав у місто через головні ворота як переможець — на шестерику, в оздобленому ридвані. У фортечному арсеналі захоплено трофеї — 28 гармат, 11 бочок пороху, 2 бочки сірки, 6 тис. великих і 10 тис. малих ядер, іншу зброю й амуніцію²⁹. Цікаво, що жовнірів, які добровільно склали зброю, помилували. Успішно розвивалось повстання і в інших районах Правобережжя: почалася облога Меджибожа, було взято Старокостянтинів і Бар, здійснено вдалі напади на шляхту поблизу Сатанова, Кам'янця-Подільського, Новокосянтинова.

Королівський уряд, занепокоєний розвитком подій на Правобережжі, вирішив розправитися із повстанцями. Усунуто від командування військом графа Ю. Любомирського і на його місце поставлено А. Сенявського — гонористого, охопленого жадобою влади шляхтича. Під його зверхність віддано гусарські й панцерні хоругви, шляхетське рушення, загони найманців. У руки Сенявського віддано коронну артилерію. Невдовзі 15-тисячне військо, що мало на своєму озброєнні 44 гармати, вступило на Поділля.

Смерть і розруху сяяли шляхтичі на своєму шляху. Розосереджені на широких просторах краю і погано озброєні загони козаків зазнали поразки під Старокостянтинівом, Меджибожем, Вінницею. Невдалою виявилася їх спроба утримати у своїх руках Немирів. Лише поблизу Ладижина відбувся значний бій. Але після кількогодинної кривавої січі 2-тисячний загін повстанців, очолений Абазином, було оточено і майже повністю знищено. Сам полковник потрапив у полон. Зимовий наступ шляхти на Поділля також не вдалося зупинити. Власних сил виявилось недостатньо. А на допомогу гетьмана І. Мазепи вже не доводилося розраховувати: на прохання С. Палія та інших козацьких полковників він відповідав категоричною відмовою.

У складних умовах вторгнення польських військ на Поділля козаки проявили чудеса хоробрості й героїзму. Вони захищали свої села, влаштовували засади, винищували ненависне панство. Проте сили були нерівними. Сп'яніла від успіхів шляхта влаштувала справжню криваву вакханалію — посаджено на палю полковника

Абазіна, тисячі повстанців та мирних поселенців страчено. Київський воєвода І. Потоцький запропонував у всіх, на кого впала підозра хоч якоїсь причетності до повстання, відрізати ліве ухо. За свідченням сучасника, цій нелюдській екзекуції піддано понад 70 тис. чоловік.

18 березня 1703 р. А. Сенявський привселюдно оголосив, що з повстанням на Правобережжі покінчено назавжди. Однак коронний гетьман видавав бажане за дійсність. Адже, незважаючи на втрати й поразки, козаки ще продовжували контролювати величезні території: обшир Білої Церкви і Фастова — С. Палій, Корсуня — З. Іскра, Богуслава — Самусь. Полковники укріплювали міста, збирали втікачів, вели між собою жваве листування і виношували нові плани боротьби з ворогом. Усі нитки керівництва визвольним рухом продовжували сходитися у Білу Церкву до Семена Палія. У козацькому таборі прибуле поповнення під керівництвом досвідчених запорожців проходило військову підготовку, їх навчали тактиці ведення бою, прицільній стрільбі і т. д. І. Лук'янов, повертаючись через Фастів до Москви, зробив цікавий висновок про стан війська С. Палія. Він відзначав виучку, спритність, добре озброєння та дороге вбрання козаків: «А вже вражі душі і вельми хоробрість показали і почали на конях гвинтувати, списи метати, з луків стріляти та з пістолетів, наш караван та турків навколо облетіли... до самого містечка скакали, не було їм упину, та турки лише головами хитають, а виїжджала все ошатно зодягнена молодь»³⁰.

Але це була лише видимість затишшя. Над головою С. Палія збиралися грозові хмари. Чулися злісні нахваляння могутніх магнатів на адресу полковника. Неодноразово польський король вимагав залишити Білу Церкву і припинити боротьбу. Різкіше звучали «умовляльні» грамоти російського царя, цілеспрямованіше діяв І. Мазепа. Останній дедалі частіше надсилав у Москву листи, де звинувачував С. Палія у зв'язках зі шведами та деякими магнатами прошведської орієнтації. Досвідчений царедворець, граючи на почуттях Петра І, обтяженого війною з Карлом XII, прагнув переконати царя в тому, що необхідно усунути полковника. За таких умов керівник визвольного руху, намагаючись виграти час, лавірував, вів переговори, давав обіцянки і відмовлявся від них. Криком відчаю були його слова, мовлені лівобережному гетьманові: «Ні ляхам, ні кому іншому Білої Церкви не віддам, хіба що мене із неї за ноги виволочуть»³¹.

Обставини склалися далеко не на користь С. Палія. У 1704 р. під Нарвою було укладено договір між Росією та Річчю Посполитою про спільні дії проти шведів. У одній із статей сказано: «... у силу цього союзу його царська величність бере на себе те, що Палій,

чи добрим, чи недобрим способом змушений буде фортеці й міста, узяті під час недавніх в Україні заворушень, повернути його королівській величності і Речі Посполитій без жодних претензій...”³². Тим часом події на Правобережжі почали розвиватися набагато швидше, ніж багатоденні важкі дипломатичні переговори. На початку травня 1704 р. І. Мазепа, одержавши царський наказ про надання допомоги королю Августу II у його боротьбі проти шведів та їхніх прихильників серед польських магнатів, перейшов Дніпро. Наближалася трагічна розв'язка. Лівобережний гетьман, який прагнув об'єднати під своєю булавою всю Правобережну Україну і водночас намагався усунути свого політичного противника, шукав шляхів до здійснення задуманого плану. Вичікуючи у таборі під Фастовом і Паволоччю, І. Мазепа продовжував надсилати до Москви листи, у яких звинувачував С. Палія у нездатності керувати військом, пиятиках і заграваннях із голотою. Та ось на адресу козацького ватажка кинуто страхітливе звинувачення про те, що немов він перейшов на бік шведів (підставою для звинувачення стали свідчення фастівського єврея-орендаря). Але арештувати полковника на землях Фастівщини лівобережний гетьман не наважився. Він зняв свої війська із-під Паволочі й отаборився поблизу Бердичева. Наприкінці липня 1704 р. С. Палій разом із кількома найближчими соратниками був схоплений, закований у кайдани і відправлений у Батурин (спроба вірних побратимів визволити його у день арешту виявилася невдалою)³³.

Тепер І. Мазепа почав діяти енергійніше. По-перше, він заволодів Білою Церквою. По-друге, не приховуючи своїх симпатій до шляхетського стану, лівобережний гетьман розіслав універсал, де недвозначно зазначалося: “Мы пришли не для того, абысмы якэвую своевольному народови до седиции и бунтов противко панов и державцев своих и до выламованяся з належитого послушенства и подданства подавали окказию и отуху... Посполитый народ, в подданстве помянутых, вельможных их милостей панов обывателей воеводства киевского застающий, сим универсалом нашим упоминаем, абы в належитом ку паном, державцом и посессором своим послушенстве находяучися, найменшого нигде не вчинали до бунтов шемраня; которые если-бы где мели показатися, тоди мы по себе декляруем, иж сами розкажем оные всмиряти, и яко неприятелей таковых бунтовщиков зносити”³⁴. Але інакше думали, а головне — діяли самі правобережні селяни й козаки. З документів видно, що влітку 1704 р. в краї істотно посилилася соціальна боротьба трудящих мас. Повстання охопили Брацлав і Ладижин, Немирів і Троянів. Лише з допомогою найманців шляхта спромоглася придушити ці виступи народу.

Майже рік перебував С. Палій у Батуринській в'язниці. Наприкінці липня 1705 р. надійшов царський указ про заслання полковника до Сибіру.

Одначе коли стало відомо про перехід І. Мазепи на бік шведського короля Карла XII, цар Петро І наказав негайно повернути Палія із заслання. “З одержанням цього указу, — писав він князю М. П. Гагаріну, — черкаського полковника Палія, який перед кількома роками засланий за Мазепиним доносом на заслання до Сибіру, вели зараз повернути з пожитками його, що при ньому є, до Москви. І з Москви оного пришли до нас, якнайскоріше”³⁵. Цей лист датовано 11 листопада 1708 р. А на початку 1709 р. С. Палій був уже у Москві. Далі події розгорталися ще динамічніше. У березні полковник прибув до Воронежа, де відбулася його зустріч із Петром І. За словами останнього, полковник був “зело прихильно зустрінутий і нагороджений його царської величності особливою милістю”. Влітку 1709 р. правобережний полковник перебував уже в таборі нового лівобережного гетьмана Івана Скоропадського під Багачкою.

Нам відомо, що російський цар намагався використати авторитет С. Палія у своїй боротьбі проти Карла XII та І. Мазепи. Так полковник брав участь у кількох битвах проти королівських військ, а в день Полтавської битви 27 червня 1709 р., за повідомленням літописця, “удостоївся бачити царської величності перемогу над шведами під Полтавою — де, будиши уже немічним, обаче на коні, аще їдучи підтримуваний, закликав військо, аби зламаному ворогові не дали оговтатися”³⁶. Козацькі загони, очолювані полковником, брали участь у переслідуванні шведів та капітуляції їх під Переволочною.

Роки заслання, принижень і злигоднів не зломили козацького ватажка. Повернувшись до Фастова, він знову розпочав боротьбу проти ненависної йому шляхти. Козаки займали панські маєтки, селяни, користуючись підтримкою полковника, оголошували себе вільними.

Але сили С. Палія уже вичерпувалися. Позаду залишився час героїчної боротьби проти польського панування на Правобережжі та навальних походів проти турецько-татарських завойовників. Полковник був свідком як піднесення Мазепи, так і прокляття його. Він зазнав поневірянь у немирівській тюрмі, злигоднів заслання у Тобольську. Уже за його життя він був оспіваний у народних піснях і думах, про нього складено багато легенд і переказів. У січні 1710 р. С. Палій помер. Гадають, що його поховано у Межигірському монастирі*.

* М. О. Максимович писав, що у «Святодуховській церкві тривалий час разом з портретами Богдана Хмельницького та Євстафія Гоголя висів портрет Палія у посріблених з двома золоченими доріжками рамах; а над портретом, на ветхому килимкові Палія, висіла його шабля без рукояті, у піхвах, оздоблена на кінцях у срібло, з шовковими зеленими паками...” (Максимович М. А. Собрание сочинений. — Киев, 1877. — Т. 2. — С. 278—279).

Яка ж подальша доля Правобережної України і її багатостраждального народу? Здавалося б, перше десятиліття XVIII ст. принесло визволення від польсько-шляхетського панування. Одначе згодом колесо історії зробило новий оберт. Після невдалого Прутського походу 1711 р. Росія уклала із султанською Туреччиною мирний договір, одна із статей якого передбачала розформування козацьких полків і вимагала від царя звільнити територію краю. У вересні 1711 р. вийшов указ Петра I, де сказано, що “тогочасну задніпровську Україну... необхідно залишити полякам, тамтешнім же полковникам, з полковою, сотенною і рядовою козацькою старшиною, козаками і тими, хто у підданстві нашому бути вірним бажає, з жінками і дітьми, з їх рухомими пожитками на мешкання у Малу Росію в тутешні полки перейти де хто побажає”³⁷. І справді, протягом кількох наступних місяців частина населення перейшла на територію Лівобережної України. Польська шляхта, здавалося б, мала всі підстави для того, щоб торжествувати — ненависний С. Палій помер, маєтки і родючі землі знову поверталися у руки їх власників. Але український народ не мовчав — на початку XVIII ст. на Правобережжі виникла така форма визвольної боротьби, як гайдамацький рух. Справу С. Палія продовжило нове покоління борців за щастя народне.

ГЕРОЇ КОЛІЇВЩИНИ

Кінець 60-х років ХУІІІ ст. на Правобережжі, де українське населення знаходилося під владою польської шляхти, ознаменувався новим спалахом збройних повстань. Уже в 1767 р. помітно відчувалося наближення грізної хвилі народного невдоволення. То в одному, то в іншому місці з'являлися і блискавично ширилися чутки про гайдамаків, у повітові і воєводські органи влади доходили повідомлення про вбивства шляхти й орендарів, відмови кріпаків виконувати повинності і т. п. Стало відомо, що 14 червня 1767 р. під час ярмарку в містечку Торчин на Волині виявлено аркуші якогось маніфесту, написаного українською і польською мовами. Його зміст вразив польських чиновників. Змальовуючи страхітливі картини панського свавілля, жорстокого визиску кріпаків, яких, власне, було перетворено на рабів, документ прямо і недвозначно закликав уярмлених до повстання: "...Спілкуйтесь із нами, об'єднуйтеся і стійте заодно, а коли настане час, сходьтеся на місця, які будуть визначені таємною радою, під наші знамена... Якщо ж хто цьому не йме віри і приймає те за жарти, вважаючи нас, одначе, запеклими бунтівниками, то він побачить, як може діяти вогнем і мечем рука, котру вони називають хлопською"¹.

Хіба могла не стривожити панство поява такого документа? Негайно було вжито заходів щодо зміцнення і нарощення кількості каральних сил. Щоб залякати кріпаків, з амвонів костьолів звучали слова прокляття католицьких священнослужителів на адресу непокірних. І без того напружене становище в краї ускладнювали безчинства барських конфедератів, які, захопивши значну частину території правобережних воєводств, почали розправлятися з "бунтівниками", вводили додаткові податки, вимагати гроші й іншу данину. Посилилися переслідування православних. Позвірячому розповілася, наприклад, шляхта із селянином містечка Мліїв (Смілянщина) Данилом Кушнірем. За рішучу відмову

* Військово-політичне об'єднання частини польської шляхти і католицького духовенства, що виступило проти здійснюваної урядом Речі Посполитої реформи у церковно-релігійній сфері, вимагало збереження необмежених прав і привілеїв шляхетського стану.

прийняти уніатство він був спалений живцем. Одначе зупинити зростаючу хвилю народного обурення неспроможний був уже навіть польський державний апарат.

Весна 1768 р. принесла селянам Правобережжя нові надії на майбутнє. Тоді (березень 1768 р.) у келіях Мотронинського монастиря відбувалася таємна нарада групи запорозьких козаків. Про що радилися запорожці? Чому вони так ретельно втаємничувалися? Дорого заплатили б шляхта хоча б за одне почуте слово. На нараді йшлося про підготовку нового повстання. Були розроблені заходи щодо поширення народного руху на навколишні міста і села, звідси рушили посланці на Запорожжя, Лівобережну Україну та інші місцевості. Очевидно, їх агітаційна діяльність виявилася успішною. Відомо, що у травні 1768 р. у Холоднім Яру зібралося кілька сот чоловік, утворивши ядро майбутнього повстанського війська.

Уже тоді гостро постало питання про народного вожака. Хто покладе на свої плечі тягар відповідальності за долю тисяч людей? Розвиток подій на перший план висунув Максима Ієвльовича Залізняка. Історики мало що знають про ранній період його життя. Під час допиту в Каргопільському карабінерному полку (червень 1768 р.) на запитання: “Як тебе звати, чий син і прізвище, якої віри і з якого звання, де мешкаєш?”, — він відповів: “Зовуть мене Максимом, Ієвлів син, Залізняк, віри я грецького сповідання, із мужиків, мешкав спочатку в Польській області Чигиринської губернії в містечку Медведівці, а потім, по смерті батька свого, пішов на Запорозьку Січ тому уже назад п'ятнадцять років...”². На Запорожжі втікача чекала відповідна доля багатотисячної маси козаків. Із повідомлення курінного отамана в канцелярію Коша Війська Запорозького ми довідуємося, що з часу приходу на Січ М. Залізняк тривалий час знаходився на заробітках у господарствах заможних козаків, зокрема працював як найманий робітник на рибних і соляних промислах, потім “в турецькому місті Очакові перебував на шинкових промислах”³. Звісно, тривале перебування на Запорожжі, зустрічі й бесіди з людьми, його спостереження за умовами життя простого народу сприяли формуванню стійких антифеодальних поглядів. Поступово М. Залізняк прийшов до переконання про необхідність збройної боротьби з польською шляхтою. Зростав його авторитет і серед козацтва. Усі документи, свідчення найближчих сподвижників М. Залізняка дають змогу судити про його великі організаторські здібності, вміння розбиратися в людях, розуміння політичної ситуації на Правобережжі. Адже навіть сам факт, що таємні наради повстанців відбувалися у Мотронинському монастирі, не можна вважати випадковістю. М. Залізняк розумів значення релігійного фактора і роль управителя

православних монастирів і церков на Правобережжі Мельхіседека Значко-Яворського, призначеного 1761 р. на цю посаду переляславським єпископом Гервасієм, у розвитку подій у краї. У цьому проявлялась і сила, і слабкість М. Залізняка як керівника повстання. Сила полягала в тому, що він зумів використати релігійний прапор для організації та подальшого згуртування сил трудового народу в його боротьбі за цілком земну мету й ідеали. Слабкість у тому, що саме цей бік його діяльності був згодом використаний урядом Катерини II як привід для дискредитації повстання, а в майбутньому — для придушення.

Максим Залізняк

Очевидно, ще під час наради у келіях Мотронинського монастиря у середовищі козаків-однодумців виникла ідея скористатися царським іменем як символом у боротьбі проти національно-релігійної дискримінації православного населення краю. Так виникла думка про підготовку так званої “золотої грамоти”, в якій начебто Катерина II заохочувала до знищення шляхти, орендарів, уніатського і католицького духовенства. Певної законності рухові повинні були, очевидно, надати неодноразові заяви його керівника про те, що він діє з відома і дозволу спеціальних “указів” Коша Війська Запорозького, а також командування російських військ на Правобережжі. М. Залізняк свідчив на допиті у Київській губернській канцелярії, що козаки, які знаходилися у монастирі, “казали, щоб рушати в Польщу, аби вигнати конфедератів... і пограбувати їх, показуючи йому, Залізнякаві, даний їм для того лист, буцімто від кошового отамана...”⁴.

Висловлені думки знайшли сприятливий ґрунт серед селян та козацтва і в подальшому широко використовувалися М. Залізником у ході воєнних дій проти польських каральних загонів. З цієї

Т. Шевченко. Мотрин монастир (акварель, 1845)

метою у повстанській канцелярії було виготовлено навіть ряд фальшивих указів, які розповсюджувалися серед широких верств населення Правобережної України. Січовик Семен Галицький, який перебував улітку 1768 р. у краї, свідчив у Коші Запорозької Січі (2 липня 1768 р.), що він бачив один із таких указів: “В заголовку один указ написано тако: ”Указ і.і.в. самодержиці всеросійської і пр. і пр. оголошується для всенародної уваги...” і наприкінці підписано: “Отаман кошовий Петро Кальнишевський з Петербурга”⁵. М. Залізняк добре розумів значення такого роду документів у справі ідеологічного обґрунтування вступів проти шляхти. Ось чому він навіть у вузькому колі своїх подвижників підтримував думку про існування указу.

В протоколі допиту запорозького козака Дем'яна Чернявченка від 30 червня 1768 р., складеному в Київській губернській канцелярії, на питання: “Хто головний начальник козаків, які плюндрують усе в Польщі, звідки він вийшов, якого куреня і за яким наказом?” міститься така відповідь: “Січі Запорозької, куреня Пластуновського, козак Максим Залізняк, названий полковником, звідки він вийшов — не знає, а чув від нього самого, Залізняка, що знищує він поляків (шляхту. — *Авт.*)... за даним йому від Коша Запорозького указом...”⁶.

На жаль, оригінали цих документів утрачено, очевидно, назавжди. Реконструювати їх текст у повному обсязі неможливо. Тим часом окремі думки та ідеї, висловлені там, опосередковано

передають інші матеріали. Можна стверджувати, що вони відповідали думкам і сподіванням трудящих мас Правобережної України. Так, генерал-губернатор П. О. Рум'янцев у листі від 26 серпня 1768 р. президентові Колегії іноземних справ графові М. І. Паніну передав зміст одного з таких указів. Там прямо зазначалося, що “сії всі прикордонні місця приймаються під Російську державу і назавжди з-під володіння польського визволяються”⁷. Зрозуміло, що реалізація ідеї входження Правобережжя до Росії означала не що інше, як возз'єднання з іншими українськими землями, припинення релігійних переслідувань православних, поліпшення матеріального становища тощо. Той же П. О. Рум'янцев у листі до російського посла у Варшаві М. В. Рєпніна (24 серпня 1768 р.) повідомляв, що серед правобережного селянства під впливом повстанських документів ширяться чутки, ніби “вони сих прикордонних мешканців назавжди з-під польського панування звільняють”⁸.

Звісно, ідеї М. Залізняка, у яких поряд із релігійними панівне місце посідали соціальні мотиви, справляли мобілізуючий вплив. До Холодного Яру почали стікатися люди. Хто вони? Чому їм такими близькими й співзвучними були думки М. Залізняка? Основна маса повстанців вийшла із пригноблених верств населення і в першу чергу — із правобережного селянства. Наявні документи підтверджують правильність такого висновку. Наприклад, згадуваний уже С. Галицький у своєму свідченні в Запорозькій Коші (липень 1768 р.) стверджував, що “здебільшого бачив, що вони (повстанці. — *Авт.*) найзвичайнісінькі мужики...”⁹. Подібні думки висловлювали в канцелярії Коша мешканці Умані Остап Поламанний і Остап Бочка (липень 1768 р.): “Ті ж гайдамацькі шайки називають себе запорозькими козаками, але насправді є не запорожці, а справжні мужики, мешканці з простолюду Польської області на Україні, а також винокури...”¹⁰. Звичайно, з часу повернення козаків із турецьких володінь і заснування так званої Нової Січі (1734 р.) в гайдамацьких загонах істотно зросла питома вага запорожців. М. Залізняк, сам запорозький козак, добре розумів значення січового елементу в організації повстання. Саме тому він налагодив найтісніші зв'язки із Запорожжям, де користувався всебічною підтримкою і великим авторитетом. Запорозькі козаки, як правило, були керівниками великих загонів у повстанському війську. Їх військова виучка, вміння організувати стихійну багатоліку масу кріпаків у боєздатне військо зіграло важливу роль у розвитку повстання.

Таким чином, багатотисячна маса селянства і козацтво були тією соціальною базою, на яку спирався у своїй боротьбі з польсько-шляхетським режимом М. Залізняк. Саме їм найближ-

чими були думки керівника повстання і саме вони сприйняли заклики до виступу як єдино правильний метод боротьби з невисним панством.

Тим часом у повстанському таборі у Холодному Яру закінчувалися останні приготування. На одній із загальновійськових рад М. Залізняк було обрано полковником. Відповідно він “жалував” своїх найближчих сподвижників званнями сотників та осавулів. Вирішено було обзавестися прапорами (у розпал повстання їх уже нараховувалось 30), які мали символізувати приналежність козаків і селян до того чи іншого підрозділу. Характерні відзнаки були невід’ємною рисою повстанських загонів. Полковницьку владу М. Залізняк символізував пернач. Уже в травні 1768 р. у Холодному Яру була проведена величезна підготовча робота по визначенню основних напрямів повстання і мобілізації необхідних матеріальних і людських ресурсів.

Похід повстанського війська на чолі з М. Залізником розпочався 26 травня 1768 р. Оволодівши Жаботином, воно недовзі досягло Черкас, визволило Смілу, Корсунь, Богуслав, Лисянку та ряд інших міст, містечок і сіл. По суті, розпочався переможний похід повстанських загонів Правобережжям. Бурхливу атмосферу народного руху на широкій території краю відтворив Т. Г. Шевченко у поемі “Гайдамаки”:

Задзвонили в усі дзвони
По всій Україні;
Закричали гайдамаки:
“Гине шляхта, гине!
Гине шляхта! погуляєм
Та хмару нагрієм!”
Зайнялася Смілянщина,
Хмара червоніє.
А найперша Медведівка
Небо нагрівас.
Горить Сміла, Смілянщина
Кров'ю підпливає.
Горить Корсунь, горить Канів,
Чигирин, Черкаси;
Чорним шляхом запалало,
І кров полилася¹¹
Аж у Волинь...

М. Залізняк розумів, що одне, навіть численне повстанське військо не зможе перемогти навчену і добре озброєну регулярну армію Речі Посполитої. Єдино доцільним кроком у цій ситуації уявлялося одне: підняти загальне повстання народу на Правобережжі. З цією метою М. Залізняк відокремлює частину людей від основного ядра повстанців і посилає їх по всьому Подніпров'ю та Полісся. Як виявилось, цей захід провідника повсталого народу

мав помітні наслідки. У червні — на початку липня 1768 р. загони отамана Семена Неживого визволили Канів, Микити Швачки — Ржищів і Фастів, Івана Бондаренка — Брусилів¹². На розвитку цього етапу повстання позитивно позначилася присутність на Правобережжі російських військ, які сюди вступили для ведення воєнних дій проти конфедератів. Українські селяни і козаки сприйняли присутність у краї російських солдат, серед яких було багато донських козаків, як визволителів від ненависного польсько-шляхетського ярма. Повстанці вступали із солдатами в дружні стосунки, прагнули виробити з командуванням окремих загонів спільні плани боротьби з польськими панами.

Іван Гонта

Тим часом на порядок денний повстання висунулося завдання оволодіти Уманню — міцною, з численним і добре озброєним гарнізоном, фортецею. Лише різних калібрів гармат у фортеці нараховувалося 32. В арсеналі зберігалося багато іншої зброї і боєприпасів. Охорону Умані її власник граф С. Потоцький поклав на жовнірський гарнізон та два полки надвірних козаків. Останні були піддані графа й одночасно виконували господарські повинності й охороняли місто. На них і покладав великі надії М. Залізняк. Він добре розумів, що ця частина місцевого гарнізону ніколи не виступить проти повстанців. Будучи, як правило, вихідцями із низів українського суспільства, вони зазнавали жорстокого гніту і переслідування від польської шляхти. Тому розпочата М. Залізнякам справа знаходила у них співчуття і підтримку.

Особливим авторитетом і повагою серед надвірних козаків користувався старший сотник Іван Гонта. Зараз нема змоги точно встановити рік та місце його народження (в одних джерелах називають с. Розсіпки на Черкащині, в інших якесь село на Поліссі). У зазначений час І. Гонта із сім'єю жив у с. Розсіпки,

де, напевне, і господарював (Г. Ю. Храбан, на нашу думку, досить переконливо спростовує твердження польсько-шляхетських мемуаристів про те, що І. Гонті належали Розсішки та ще одне село — Орадівка¹³). Сучасники відзначають широкий кругозір сотника, його допитливий розум, знання мов. Та й сам він був людиною помітною і неабияких здібностей. Вероніка Кребс, дочка уманського губернатора Младановича, у своїх нотатках про уманські події в червні 1768 р., характеризує І. Гонту, відзначаючи, що він “був красивим показним чоловіком і до того ж не лише розмовляв, а й добре писав по-польськи, а виховання його таке, що і тепер його можна було б вважати за шляхтича”¹⁴. Її брат Павло Младанович також зазначав, що “Гонта був козак імпозантний, статурний, йому щастило у всіх його заходах”¹⁵. Цій людині доля визначила важливу роль у повстанні 1768 р.

Відправлені уманським губернатором проти загону М. Залізняка козацькі полки відмовилися підкоритися своїм командирам. На загальновійськовій раді вони заявили шляхті: “Можете, панове, їхати геть, ми не потребуємо вашої присутності, радимо вам: тікайте, якщо хочете залишитися живими; в іншому разі загинете, коли не від руки гайдамаки, то від нашої”¹⁶. Очевидно, що на той час І. Гонта уже налагодив тісні контакти з М. Залізняком. З’єднання обох загонів повстанців відбулося неподалік від Умані. Навіть польська шляхта, яка спостерігала з валів фортеці братання надвірних козаків І. Гонти і повстанців М. Залізняка, змушена була визнати, що обидва керівники повсталих зустрілися як давні знайомі.

Штурм міста розпочався увечері 9 червня 1768 р. Одна частина повстанців атакувала фортецю в районі урочища Турки, друга — з боку Грекового лісу. Незважаючи на нищівний гарматний вогонь противника, козаки і селяни не знали спочинку — вони кілька разів кидалися на фортечні укріплення, намагаючися знайти уразливі місця оборони і захопити фортецю. Та лише вранці 10 червня шляхта склала зброю.

Наша розповідь підійшла до того моменту в розгортанні повстання, при зображенні якого польсько-шляхетська історіографія найбільше вдавалася до фальсифікації. Які лише нісенітничі не плелися на сторінках мемуарів, публіцистичних і художніх творів. Повідомлялося про десятки тисяч убитих, про так звані звірства українського кровожерного мужика і т. д., і т. п. Справедлива боротьба козацько-селянських мас характеризувалася як розбійницький рух, а повстання 1768 р. як “Уманська різня”.

Що ж насправді трапилося в місті? Насамперед треба сказати, що історики не повинні переносити нинішні моральні цінності на ті давноминулі часи, коли моральні уявлення були дещо іншими,

ніж у наступні епохи. На катування й екзекуції, четвертування і дибу повсталий народ відповідав тим же — фізичним знищенням представників панівних станів. Правда лишалася на боці М. Залізняка й І. Гонти — народні маси добре розуміли це і цінували своїх провідників за непримиренність до гнобителів. Та розправ повстанців немає потреби перебільшувати. Лише переляком шляхти можна пояснити наведене число знищених в Умані — понад 85 тис. чоловік. Тим часом реалії того дня помітно відрізняються од свідчень мемуаристів. М. Залізняк під час допиту посвідчив, що у час розправи над шляхтою було “тисячі дві чоловік поколото”¹⁷. Дещо іншими виявилися розміри колодязя, який досить часто фігурує на сторінках шляхетських творів (замість 300 сажнів глибини виявилось усього 25)¹⁸. Зате достеменно відомо (і про це згадують сучасники подій), що як М. Залізняк, так і І. Гонта врятували десятки (якщо не сотні) людей — вихідців із різних станів, а також дітей і старих¹⁹. Дії М. Залізняка і І. Гонти виявилися набагато людянішими і моральнішими, ніж нічим не обмежена сваволя шляхти, яка залила селянською і козацькою кров’ю усю Правобережну Україну.

Новий етап у розвитку повстання розпочався після визволення Умані та ряду інших районів Правобережжя. Необхідно було організувати господарське життя на визволеній території, створити народні органи влади і забезпечити їх нормальну дію. І треба сказати, що в умовах збройних сутичок із загонами польської шляхти, що не припинялися ні на день, М. Залізняк і його найближчі сподвижники зробили для цього дуже багато. Вони виявили себе справжніми народними керманічами.

Резиденція повстанців знаходилася в урочищі Карповці поблизу Умані. Згадувані вже О. Поламаний та О. Бочка свідчили у Коші: “Сей именующийся полковник Железняк имеет управительную резиденцию над оным городом Уманью и целою Уманською губерниею, и всякие между тамошними жителями расправы производит”²⁰. Характерно, що М. Залізняк рішуче виступав проти необґрунтованих репресій з боку повстанців та фізичного знищення поляків, які перебували на території, зайнятій козацьким військом. Між обома сторонами налагоджувалися нормальні стосунки, де релігійна й етнічна приналежність була далеко не визначальною. Козак донського куреня Лаврін Кантаржій, який перебував у торгових справах на Правобережній Україні, розповідав 4 червня 1768 р. у Коші Війська Запорозького, що був свідком постійних і численних зустрічей керівника повстанців із місцевими мешканцями (“багато тамошніх польських підданих католицького закону люди”), які просили “у нього, Залізняка, начальства, і він, Залізняк, усякого з них за достоїнством надляючи і даючи від себе всім

людям наказ, щоб у точному від нього нагляді були і всі, що виходили від нього порядки, були йому підвладні, а неслухняних жорстоким штрафом страхаючи”²¹.

Що ж це були за порядки? Нам добре відомо, до яких соціальних акцій удалися М. Залізняк і його спільники на території, зайнятій повстанською армією. Було проголошено визволення селян від влади польської шляхти, знищення панщини та інших феодальних повинностей. Характерною була діяльність отамана Павла Тарана у Володарці. Згідно із повідомленнями очевидців подій, він “наказав усьому Володарській волості селянству зібратися у містечку, заборонив оному панщину відбувати і нічого для панів не робити...”²². У містечку та навколишніх селах утворилося селянсько-козацьке самоуправління, яке “усунуло попередніх прикажчиків”, здійснило перепис майна і прибутків поміщиків та ін. У своє користування селяни одержали також робочу худобу із магнатських маєтків. Такі ж дії повсталих спостерігалися і в інших районах Правобережжя, звільнених від влади польських панів. У Каневі, наприклад, за повідомленням П. О. Рум’янцева до Петербурга Катерині II (червень 1768 р.), запорожці й місцеві селяни після вигнання шляхти почали “встановлювати там економічні порядки, для чого вже й призначено ними економа із місцевих мешканців, містечковий писар грецького сповідання”²³.

Зерна свободи, посіяні М. Залізником та іншими козацькими отаманами, буйно проростали в душах людей, давали про себе знати в їхніх діях і вчинках. Спостерігалися, зокрема, численні випадки знищення юридичних документів поміщиків. У деяких місцевостях селяни розподіляли поміж собою фільваркові поля та лісові угіддя місцевої шляхти. Процес покозачення селян, звільнених від влади польських магнатів і шляхти, охопив майже всі правобережні українські землі. Один із управителів володарських маєтків польських магнатів Мнишків у червні 1768 р. доповідав, що місцева шляхта утекла або була знищена на терені від Володарки до Старокостянтинова²⁴. В іншому документі повідомляється, що припинено дію королівської влади у Богуславському, Корсунському, Канівському, Звенигородському, Черкаському, Чернігівському, Білоцерківському та інших старостах, а також у Смілянському, Жаботинському, Косоватому, Мошинському, Межирицькому, Ліснянському і Тетіївському ключах²⁵.

Безумовно, цим не обмежилась соціальна спрямованість дій М. Залізняка. Керівник повстання виступив ініціатором створення особливої повстанської канцелярії, де розв’язувалися різні господарські питання, розглядалися скарги населення і виписувалися перепустки за кордон ремісникам і торговим людям. Звернімося до свідчення згаданого Лавріна Кантаржея, який

стверджує, що після бесіди із М. Залізняком він одержав “посвідчення, щоб скрізь від його команди вільний прохід навіть до кордону російського був”²⁶.

Це не єдиний випадок такого роду. Скажімо, відомо, що на Правобережних землях під надійною охороною повстанців цілком безпечно почували себе турецькі купці (про це ми довідемося із листа М. Залізняка каймакану м. Балти Якубу Азі²⁷).

У різні райони Правобережжя було розіслано універсали (листи) за підписом М. Залізняка. Небагато їх збереглося. Тимчасом зміст цих важливих документів повстанців надзвичайно красномовний. В одному із них від 13 червня 1768 р. М. Залізняк призначив якогось Федора Осадчого старшим містечка Теплик і Теплицького ключа і зобов’язав його, “аби він... у доброму стані зберігав, як то: аби мав владу судити, радити і при всіх випадках добре розпоряджатися, добрим добре надавати, а злих бунтівників смертельними киями карати...”²⁸. Універсал засвідчує, що представники М. Залізняка на місцях мали реальну владу і користувалися нею в інтересах народу.

В якому напрямі еволюціонували погляди М. Залізняка в ході повстання? Які нові чинники почали характеризувати повстанську ідеологію? Документи, що знаходяться зараз у розпорядженні вчених, не дають вичерпної відповіді на порушене питання. Уже під час першого допиту у Каргопільському карабінерному полку (26 червня 1768 р.), тобто коли доля його фактично була заздалегідь вирішена, М. Залізняк основне завдання своєї боротьби вбачав у “викорененні виниклих у Польщі конфедератів”, знищенні панів та їхніх посіпак, “де скільки знайдено буде”²⁹. Зізнання керівника Коліївщини мало чим відрізняється від заяв інших повстанських отаманів. Так, Семен Неживий на допитах у Київській губернській канцелярії казав, що виступив разом із М. Залізняком “для захисту від поляків (шляхти. — *Авт.*) благочестя та недопущення умертвлення не бажаного прийняти унію християнського народу і що немов поляки збивають на нових російських монетах державну корону і високий ї. і. в. портрет”³⁰. Про такі ж причини повстання говорили у своїх свідченнях отаман Павло Таран та інші учасники Коліївщини. По-своєму ці слова правдиві. Проте, пам’ятаючи про обставини, в яких вони говорилися, очевидно, сподіватися на виняткову чистосердечність зізнань керівників повстання не доводиться.

Правдивішими, такими, що відображали потаємні сподівання народу, були інші документи М. Залізняка і його найближчих сподвижників, створені за зовсім інших обставин. Так, кілька місяців опісля ліквідації основних осередків повстання було виявлено “Універсал до польських селян”, авторство якого не

встановлено. У заголовку, напевне, даному дещо пізніше, сказано, що документ “знайдено під Смілою у провідника бунтарів”. Подамо повний текст цього цікавого документа: “Громадяни Корони, численні мешканці шляхетських, королівських і церковних маєтків! Уже настала пора вам визволятися від рабства, скинути ярмо і тягоги, які на вас накинули ваші безжалні пани. Бог лагідно глянув з високого неба на вашу долю, зглянувся на ваші сльози і стогони, які линуць аж на край світу, і послав вам захисників, які відплатять за завдані вам кривди. Приходьте на допомогу тим, хто хоче визволити вас — забезпечити вам права і свободи. Зараз настала пора пригадати ваші кривди, побої, вбивства, катування і нечувані здирства, яких ви зазнавали від своїх панів. Ми посилаємо до вас провідників, яким ви повинні вірити. Рушайте за ними, покинувши домівки, дружин і коханих діток своїх без жалю, бо скоро побачите, що бог дасть нам, правовірним, перемогу, і будете самі собі вільними панами, коли знищите зміїне кодро — наших панів, котрі п’ють вашу кров. Ми попереджали вас раніше, але ви не хотіли вірити, тепер можете вірити, коли ваші побратими щасливо почали на Україні та Поділлі визволятися від рабства й ярма. Зовіте бога у поміч і прибувайте на допомогу”³¹.

У нас немає вагомих доказів участі М. Залізняка у складанні цієї відозви. Але й виключати таку можливість ми також не маємо права. Безумовно, універсал підготовлено досвідченою людиною (чи групою людей), яка добре знала життя й інтереси трудового народу. Документ звернений до всіх прошарків селян і закликає їх об’єднуватися у боротьбі проти феодалів. Ряд його положень вказує на існування єдиного центру повстання, який “посилає... провідників”. Певне зацікавлення викликають слова: “Ми попереджали вас раніше, але ви не хотіли вірити, тепер можете вірити...”. Чи не близьке це твердження попереднім повстанським документам, зокрема маніфесту, знайденому в Горчині? Адже у багатьох випадках їх зміст перегукується.

Забезпеченню ідеологічного впливу на населення у планах повстанців надавалося великого значення. Адже уже з самого початку виступу листи (універсали), розіслані М. Залізником, показали свою дієвість. Відтоді практика підготовки аналогічних документів стала складовою частиною діяльності й інших отаманів. Влітку 1768 р. звернувся із відозвою до народу М. Москаль. “Бідні та знедолені, — говорилось у ній, — ви довго страждали у своїх злих панів. Вони ведуть до погибелі вас своїм тяжким гнітом, вони мучать і душать вас податками й здирством, захопили у вас усе те, що було у вас і що повинно належати вам по праву. Де їх святий закон, де їх заповіді й любов до людей різного звання й стану? Вони мучать людей, а свою худобу годують краще, ніж

вас. Піднімайтеся ж усі проти цього зміїного кодла і, якщо бог благословить вас, знищить до тла усі їхні панські гнізда. Об'єднуйтеся усі під нашими корогами і вирушайте з нами бити панів і очищати землю від них. Ви нічого не втратите, а здобудете тільки ліпше для вас, дружин та дітей ваших. Панщину відробляти ніколи більше не будете, жито і всякий хліб збиратимете для своєї потреби, сіно коситимете лише для себе, кабанів панських різатимете тільки для себе, а їстимете — скільки захочете. Досить уже нашим панам панувати тут”³².

Обидва документи характеризуються широтою й радикальністю лозунгів. На відміну від попередніх гайдамацьких виступів за Коліївщини висувалося завдання ліквідувати увесь панівний клас (“бити панів й очищати землю від них”). Не менш радикально передбачалося розв’язати інші соціальні питання. У разі перемоги повстання проголошувалося повсюдне скасування панщини і, певно, феодального землеволодіння (“жито і всякий хліб збиратимете для своєї потреби”).

В оцінках характеру Коліївщини 1768 р., її провідників і у першу чергу М. Залізняка історична література, як правило, зосереджує увагу на таких рисах, як стихійність, локальність виступів, відсутність чітких політичних і соціальних орієнтирів у поглядах козацьких отаманів і т. п. Це правда, але далеко не вся. Не варто забувати умови того часу і недооцінювати рівень самосвідомості козаків і селян. Адже М. Залізняк та інші отамани були дітьми свого часу. Їм, як і багатьом іншим провідникам народних рухів середньовіччя, були властиві царистські ілюзії (звідси спроби спертися на авторитет імператриці Катерини II). Навряд чи можемо суворо осуджувати М. Залізняка, І. Гонту, С. Неживого та багатьох інших за те, що вони вступали у прямі контакти з командуванням російських військ на Правобережжі.

Інша справа, що царистські ілюзії, як правило, оберталися проти самих повстанців. Катерина II у маніфесті від 9 липня 1768 р., адресованому православному населенню Правобережної України, категорично заперечувала свою причетність до народного повстання. Вона називала повстанців “розбійниками, злодіями та заколотниками спокою народу”. У документі підкреслювалося, що “скрізь і до останнього таких розбійників будуть переслідувати наші військові частини, а спійманих — будуть віддавати найвищому судові на покарання, на яке заслуговують”³³. Це була програма дій російських військ на Правобережжі.

Їх командуючий генерал-майор М. Кречетников готувався до розгрому повстання. Здійснити план мав полковник Гур’єв. 26 червня 1768 р. під надуманим приводом він запросив до себе у намет М. Залізняка й І. Гонту, які були негайно затримані. До

повстанського табору увірвалися карателі. Сонні люди практично не вчинили опору. До ранку все було закінчено: в полон потрапило близько трьох тисяч повстанців, було захоплено 30 знамен, 15 гармат та іншу зброю³⁴. Розпочалися щоденні жорстокі катування. Лише 8 липня М. Залізняк як російський підданий був переправлений до Києва. І. Гонта та інші повстанці у супроводі конвою донців передавалися в руки польського воєначальника Г. Браницького. Протягом липня карателі захопили С. Неживого, І. Бондаренка, М. Швачку, загинув у бою А. Журба та інші найближчі соратники народного ватажка³⁵.

Понад півтора місяця знаходився Залізняк у тюремних катівнях. Разом із своїми побратимами він був підданий нелюдським катуванням під час тривалих дізнань. Десятки повстанців, не витримавши мордувань і хвороб, померли. Лише наприкінці серпня 1768 р. оголошено вирок Київської губернської канцелярії. Винуватцем того, що сталося, визнано М. Залізняка. Його як “головного призвідцю, ватажка і виконавця” цим рішенням мали намір “колесувати і живим покласти на колесо, та замість того, скасовуючи таке, у нині застосовуване до найбільших злочинців покарання, бити батогами — дати сто п’ятдесят ударів і, вирізавши йому ніздрі і поставивши на лобі й на щоках тавро, заслати у Нерчинськ на каторжні роботи навечно”³⁶. До жорстокого покарання — шмагання батогами й каторжних робіт — були засуджені й багато інших соратників М. Залізняка.

На повну силу запущено також репресивну машину Речі Посполитої. У селі Серби та містечку Кодня діяли особливі шляхетські суди. Та то була лише видимість законності. Зі спогадів сучасників тих подій та безпристрасних повідомлень документальних джерел вимальовуються страхітливі картини розправи шляхти над тисячами кріпаків, єдиною провинкою яких було тільки те, що вони набрались сміливості підняти голос на захист елементарних людських прав. Наведемо лише окремі свідчення очевидців. Шляхтич Тучапський: “Тоді карали і вбивали гайдамаків як кому заманеться: відсікали голови, руку чи ногу, вішали, забивали різками. Свідками цих страт були Кам’янець, Львів — там повішено 200 гультіпак, Кременець, Вінниця, Житомир, Летичів та інші міста, де страчували групами по 5—8 чоловік”. Воєначальник Браницький: “Місцеві пани... увесь час наполягають, радячи без милосердя четвертувати, спалювати, саджати на палю, вішати, тільки і чую від них: карай, розіпни!”³⁷. В цілому, як згадувалося в літературі, різних покарань на Правобережжі зазнало близько 30 тис. чоловік³⁸.

Жорстокістю репресій, безперечно, відзначалися шляхетські судилиця у Кодні й Сербах. Саме в Сербах стратили І. Гонту. В

присутності польського панства, охопленого жадобою крові, трибунал виніс вирок: четвертувати протягом двох тижнів. Каткування І. Гонти розпочалися 14 липня 1768 р. Описуючи перші години страти, очевидець цих подій шляхтич Я. Дуклан-Охотський змушений був визнати надзвичайну мужність і стійкість найближчого сподвижника М. Залізняка. За його словами, "Гонта вийшов на страту з обличчям спокійним і веселим, немов ішов до кума на хрестини. Кат здер з нього смугу шкіри, кров бризнула, але обличчя гайдамаки не здригнулося; здерли нову смугу шкіри, і тоді Гонта мовив: "Ото казали, що болітиме, а насправді ніскільки не болить". Шляхта розгубилася. Боячись заразливого прикладу І. Гонти, гетьман К. Браницький наказав негайно стягти голову народному героєві.

Кривавою розпорою Петербург і Варшава прагнули залякати народні маси, зламати їхню волю до опору. Але боротьба продовжувалася. Аж до травня 1769 р. палахкотіло полум'я повстання на Правобережжі. Неспокійно було на Лівобережній Україні і Слобожанщині, де продовжували діяти гайдамацькі загони. У народному середовищі з'явилися десятки нових Залізників. Особливо напружена ситуація склалася на Запорозжжі — традиційному вогнищі волелюбства. Хіба не симптоматичний випадок трапився влітку 1768 р. з бугогардовським полковником Мусієм Головом? Він був затриманий групою озброєних людей. Керівник цієї групи сказав, немовби він є Залізником, і у відповідь на вмовляння запорозького старшини вигукнув: "Приїдемо, мовляв, ми (на Січ. — *Авт.*), так що ви та інші тамтешні і на Січі і ніде не втримаєтеся!"³⁹.

Становище на Запорозжжі ставало дедалі напруженішим. Логічним наслідком загострення соціальних протиріч на Січі, де знайшли притулок сотні учасників Коліївщини, було повстання 26 грудня 1768 р. Опанована жадобою помсти, запорозька голота захопила січовий арсенал і визволила ув'язнених. У рапорті секунд-майора Микульшина генерал-майорові О. І. Ісакову, складеному зразу ж після подій, зазначалося: "А потім почали всіх своїх старшин бити до смерті, і все їх майно пограбували, і квартири їхні, як кошового, так і інших старшин, все розбили..."⁴⁰. Рятуючи своє життя, кошовий отаман П. Калнишевський та інша січова старшина втекли під надійний захист Новосіченського ретраншементу*. І лише з допомогою артилерії царським військам вдалося придушити виступ козацької голоти на Січі.

Доли соратників М. Залізняка, як і багатьох рядових учасників народно-визвольного повстання 1768 р., склалися по-різному.

* Урядова фортеця, споруджена поблизу Нової Січі.

Багато із них загинули за краще майбутнє свого народу. Декому пощастило уникнути кари і вони продовжували боротьбу. У цьому плані значний інтерес становить питання про взаємозв'язок Коліївщини 1768 р. і селянської війни в Росії 1773—1775 рр. під проводом Омеляна Івановича Пугачова.

Керівник повстання був добре знайомий з ситуацією на Україні. Він двічі відвідував Київ (за його словами, навіть жив у місті), був свідком Коліївщини 1768 р. на Правобережжі. О. І. Пугачов побував також на Слобожанщині та Лівобережній Україні. Він спілкувався з представниками козаків і селян, бачив поступовий наступ царизму на соціальні права, засвоював досвід визвольної боротьби проти панівного класу. Ще напередодні повстання у колі своїх однодумців він вказував на спільність інтересів козацтва і “чорного народу” Росії й України: “Ось, мовляв, хлоп'ята, я поневіряюсь уже дванадцять років, був я і у черкасів на Дону, і по Росії в багатьох містах, то помічав, що скрізь народ пограбований, і ви також зазнаєте багато злиств і несправедливостей”⁴¹.

У 1773 р. полум'я селянської війни уже палало на величезній території Росії. Під її вплив підпали тисячі представників найрізноманітніших народностей країни. Відомо, що сотні учасників повстання на Правобережжі залишили рідні місця і рушили спершу на Січ, а потім зупинялися у скитах старообрядців чи рухалися далі у центральні райони Росії⁴². Серед матеріалів Центрального державного архіву давніх актів у Москві, які стосуються подій селянської війни 1773—1775 рр., учені знову виявили прізвище Максима Залізняка. Запорозький козак Дмитро Попович на допиті у Таємній канцелярії заявив, що в боях проти урядових військ серед повстанців бачили і ватажка Коліївщини.

Як поставитися до цього факту? Ми розлучилися з нашим героєм у дуже тяжкий для нього час: Київська губернська канцелярія ухвалила вирок про покарання його 150 ударами батога і заслання на каторжні роботи. Відомо, що невдовзі М. Залізняка разом із соратниками відправлено у Москву. Дорогою під Охтиркою на Слобожанщині він утік, але скоро був пійманий (листопад 1768 р.). Із записок Г. Д. Державіна, який зустрічався з людьми, що перебували разом із М. Залізняком у в'язниці, можна зробити висновок, що М. Залізник залишався у Москві ще у 1769 р., звідки його етапом відправлено на каторгу до Сибіру. Пошуки слідів перебування народного героя у Сибіру і досі не дали вченим бажаних наслідків⁴³. Та все ж не виключено, що участь М. Залізняка у селянській війні не легенда, а реальний факт. Важливо й таке: незважаючи на всі спроби царської влади витравити із свідомості тисяч людей події і факти тієї героїчної пори, вони продовжували жити в народній пам'яті. Це яскраве свідчення того, що в уявленні

козаків і селян України боротьба О. І. Пугачова за соціальну справедливість була невіддільною від визвольного руху українського народу, зокрема одного із найбільших збройних повстань XVIII ст. під проводом М. Залізняка.

У наступний період народна пам'ять продовжувала зберігати імена героїв Коліївщини 1768 р. — М. Залізняка, І. Гонти, М. Швачки та ще багатьох-багатьох інших. Про них створено десятки дум, історичних пісень, переказів, легенд. Фольклорна спадщина про Коліївщину та її ватажків, яка передавалася із уст в уста, із покоління в покоління, створила у суспільстві ґрунт для виникнення нових ідей, атмосфери невдоволення існуючим ладом, готувала умови для народних рухів.

УСТИМ КАРМАЛЮК

Розвідки вчених, які досліджують історію XIX ст., будуть неповними, якщо обійти життя і діяльність Устима Якимовича Кармалюка — людини, що стала символом незламної волі, непокірності, мужності й звитяги. Оповитий ще за життя легендами, провідник повсталих селянських мас назавжди залишився у народній пам'яті, став героєм багатьох історичних пісень, дум, низки художніх творів. У чому ж криється причина такого великого впливу на розум і серця людей, які сили живили славу антикріпосницьку борню У. Кармалюка?

Документи надзвичайно скупо повідомляють про сім'ю, дитячі та юнацькі роки життя майбутнього ватажка народних повстанців. Народився Устим 27 лютого (10 березня) 1787 р. у с. Головчинці Літинського повіту Подільської губернії (сьогодні — с. Кармалюкове Жмеринського району Вінницької області) у сім'ї кріпака, який належав панові А. Пігловському. Нині встановлено, що, крім Устима, у сім'ї Кармалюків народилися і виросли ще дві дочки — Марія (1781 р.) та Оксана (1783 р.). Вдалося дещо скоригувати раніше усталену думку про сімейний стан Устима Кармалюка. Тепер відомо, що вперше він одружився у 1806 р. Від цього шлюбу народилися дочка Настя (1806 р.) і син Іван (1807 р.). Та у 1809 р. дружина Євдокія померла, і виховання дітей взяли на себе її батьки. Вдруге Устим Кармалюк одружився у 1810 р. на Марії Шербі (1789—1834 рр.). У їхній сім'ї народилося троє синів — Остап (1811 р.), Іван (1815 р.) і Тарас (1820 р.)¹.

Підневільна кріпацька праця в панському мастку, злидні і знущання були щоденними супутниками життя родини Кармалюків. Устим виростав гордим і незалежним, спроможним захистити себе та своїх односельців від несправедливості. Його характер і погляди формувалися в атмосфері постійних антикріпосницьких настроїв, які панували у той час серед селян, ще жили в пам'яті минулі народні заворушення. Відважні ватажки гайдамацьких загонів, мужні провідники Коліївщини 1768 р. М. Залізник, І. Гонта, С. Неживий були улюбленими героями дум, народних пісень та легенд, що передавалися із покоління в

покоління. У селах і містах Правобережжя мешкали ще свідки і навіть учасники звиязних подій минулих літ. Вони розповідали про ту пору без пана і лютої панщини, коли тисячі людей перейшли до козацького стану.

Уже замолоду Устим Кармалюк розпочав багаторічну нерівну боротьбу з представниками панівної верхівки. Вирішивши розправитися із непокірним підданам, 1812 р. поміщик відправив його на військову службу в 4-й уланський полк, дислокований тоді у Кам'янці-Подільському. Та У. Кармалюк утік, повернувся до рідних місць і створив повстанський загін. Протягом 1813 р. він кілька разів нападав на поміщицькі садиби.

Спійманий навесні 1814 р., У. Кармалюк був покараний 500 шпіцрутенами і, згідно з вироком Кам'янсь-Подільського військового суду, відправлений у штрафний батальйон, що знаходився у Криму. Та 13 червня 1814 р. поблизу с. Панівці він утік і повернувся на Поділля. Це знову посилило боротьбу селян. Описуючи становище, що склалося на Правобережній Україні, сучасник зазначав: "Освітілось усе навколо страшними пожежами, коли горіли маєтки поміщиків"². У січні 1817 р. У. Кармалюка заарештували знову. Смертний вирок, оголошений судом 20 вересня 1818 р. було замінено 10-річною каторгою в Сибіру. На шляху до місця заслання (В'ятська губернія) У. Кармалюк утік. Повернувшись навесні 1819 р. на Правобережжя, він знову із своїми вірними побратимами утворив загін, який, діючи здебільшого на терені Балтського та Літинського повітів, протягом 1820—1822 рр. здійснив кілька успішних нападів на шляхетські маєтки³.

Стурбована ситуацією, що склалася, місцева влада вирішила мобілізувати каральні загони для боротьби з повстанцями. Відповідно до ухвали комісії Літинського нижнього земського суду від 15 березня 1822 р. з цією метою було виділено частину регулярних військ, дислокованих поблизу Літина, а також проведено часткову мобілізацію серед місцевої шляхти⁴.

22 березня 1822 р. внаслідок раптового нападу загін У. Кармалюка було повністю розгромлено, а самого ватажка схоплено. Проте і цього разу народному месникові пощастило — у березні 1825 р. він утік з каторги у м. Тобольську. За кілька місяців, здолавши неймовірні перепони, У. Кармалюк знову з'явився на Правобережній Україні. Його загони діяли уже в Літинському, Летичівському, Проскурівському, Могилівському та Ушицькому повітах. Протягом листопада 1826 р. — червня 1827 р. вони здійснили близько двох десятків нападів на маєтки поміщиків Островських, Станіславських, Соколинських та інших. Про серйозне занепокоєння шляхти діями повстанців у 1826—1827 рр.

свідчить, наприклад, запровадження стану облоги в Подільській губернії. Командування 2-ї армії, розташованої у краї, одержало наказ генерала Байкова надавати “всіляку можливу допомогу за вимогою земського начальства”⁵.

У червні 1827 р. шляхті вдалося схопити У. Кармалюка. Після слідства, яке тривало майже рік, за вироком Подільського головного суду його покарано 101 ударом батога й відправлено на довічну каторгу. Лише в серпні 1830 р. він утік із Архангелогородського піхотного полку (Новгородська губернія), повернувся на Поділля і почав готувати нове повстання. Проте на цей раз у вирішальний час за доносом зрадника був схоплений і засуджений до нового заслання у Сибір. Та поки затверджувався вирок Подільським головним судом, У. Кармалюк підготував і здійснив втечу (квітень 1832 р.).

Протягом 1832—1835 рр. повстанський рух охопив Подільську, ряд місцевостей Волинської та Київської губерній. Про розмах дій загонів У. Кармалюка свідчить той факт, що царський уряд змушений був у листопаді 1832 р. створити особливий орган — так звану Галузинецьку комісію, в розпорядження якої передав частину регулярних військ. Характерно, що Микола I неодноразово втручався у хід слідства, вимагаючи найневідкладніших і найрішучіших заходів⁶.

Ступивши на шлях збройної боротьби з панівним класом, У. Кармалюк не звернув з нього до кінця свого короткого, але яскравого життя. Від першого підпалу гуральні пана Пігловського (червень 1813 р.) і до підготовки нападу на економію поміщика Волянського (жовтень 1835 р.), коли трагічно обірвалося життя героя, минуло понад двадцять років.

У чому полягала сила У. Кармалюка? У якому напрямі еволюціонували його погляди і соціальний досвід?

Заслуга керівника антикріпосницьких виступів селян Поділля полягала в тому, що в конкретній ситуації першої третини XIX ст. він зумів виробити досить гнучку тактику боротьби. В її основу було покладено дії невеликих, але надзвичайно мобільних загонів. У. Кармалюк використав історичний досвід гайдамаччини — однієї з важливих форм визвольного руху народних мас у XVIII ст. Його загони складалися, як правило, з місцевих селян, утікачів з інших районів України та російських губерній, військовослужбовців і т. п. То були представники найрізноманітніших груп і категорій населення. Важливо відзначити, що спільність інтересів і мети об'єднувала людей незалежно від їхнього етнічного походження. Центальною постаттю був, завдяки видатним організаторським здібностям, безумовно, У. Кармалюк. Проте дії повстанців протягом такого тривалого часу не можна пояснити лише особистими

якостями їхнього керівника. Сила повстанських загонів полягала у першу чергу в їхньому тісному й нерозривному зв'язку з широкими народними масами. Допомога загонам У. Кармалюка мала, по суті, всенародний характер. Документальний матеріал надзвичайно показовий щодо таких фактів. Так, у наказі подільського губернатора М. Грохольського літинському земському справнику від 4 грудня 1826 р. відзначалося, що під час нападу загону У. Кармалюка місцеві селяни відмовилися допомагати посесору, “бо, діючи, очевидно, заодно із злочинцями, дають їм у себе притулок”⁷. Мовою канцелярською, характерною для стилю паперів царських судово-адміністративних органів, повідомлялося, наприклад, про “незадовільні дії” “селян с. Кальної-Деражні у справі схоплення розбійників”⁸. Серед актів Летичівського земського суду (листопад 1833 р.) є запис про те, що у середовищі “нижчого класу людей майже щохвилино” виникає небезпека соціального вибуху⁹.

Не менш цікаве питання про еволюцію поглядів та соціального досвіду повстанців і їхнього керівника. На жаль, обмежене коло джерел, зокрема свідчень представників повсталого народу, не дає можливості докладно висвітлити цей аспект проблеми. Численні факти нападів на окремих представників панівного класу і навіть заможних селян, орендарів та лихварів, захоплення майна і матеріальних цінностей не залишають сумнівів відносно соціальної спрямованості виступів повстанських загонів. У той же час прослідкувати еволюцію форм боротьби повсталих під керівництвом У. Кармалюка у різні періоди досить важко. Погляди народного ватажка, звісно, також не лишалися без змін і еволюціонували через усвідомлення ним завдань і перспектив борні з ворогом. Поступово У. Кармалюк зріс до рівня провідника широких народних мас. Зростанню самосвідомості і нагромадженню соціального досвіду сприяли ряд чинників: військова служба, спілкування з робітниками і майстровими людьми баровлянської гуральні і т. п. Під час неодноразових втеч з каторги У. Кармалюк зустрічався із представниками різних верств населення Росії. Лише у 1829—1830 рр. він здолав величезний простір із Сибіру через Камишлов, Єкатеринбург, Кунгур, Перм, Казань, Чебоксари, Нижній Новгород, Владимир, Москву, Калугу, Орел, Севськ, Глухів, Борзну, Ніжин та інші міста¹⁰. Бував У. Кармалюк на півдні України і в Білорусії. Він цікавився побутом і звичаями місцевих мешканців, бачив поневір'яння народу, добре знав його настрої, думки та надії.

Життєвий досвід, набутий і засвоєний У. Кармалюком протягом численних втеч, загроза арешту і суворої кари сприяли закріпленню у його свідомості розуміння антинародної сутності політики панівного класу. Документів, які б відображали ці погляди героя, збереглося мало, проте вони надзвичайно красномовні. В журналі

Летичівського нижнього земського суду зафіксовано, що під час арешту в с. Кальна-Деражня (17 червня 1827 р.) У. Кармалюк у присутності багатьох людей казав поміщикаві, “що він і після цього вийде на волю й помститься йому, Янчевському, а селянам його казав, щоб не скорялися своїм поміщикам”¹¹. Селяни свідчили в суді, що він звертався до них: “Чому ви не в’яжете їх (тобто поміщиків) за те, що вони вас гноблять”¹². Про радикальний характер поглядів керівника повстанців свідчать також інші факти. Наприклад, у 1831 р. на питання економа І. Креповича, що ж штовхнуло У. Кармалюка “вчинити з Сибіру втечу”, останній відповів: “Аби із поміщиком Янчевським за спіймання оного у 1827 році в Летичівському повіті побачитися та взути його в червоні чобітки”¹³. Таких і подібних свідчень у документах багато.

Можна стверджувати, що ідеальні суспільні відносини уявлялися йому як відносини соціальної справедливості, а устрій життя селян — як оснований на принципах народоправства й особистої свободи.

М. Щерба, дружина ватажка повстанців, свідчила в комісії Літинського земського суду (27 березня 1822 р.), що під час відвідин сім’ї Устим казав, “що на степах вибрав собі місце для проживання, познайомився з тамтешніми мешканцями, бував у них за кума, придбав там корову для сім’ї і мав намір на зиму засіяти і під осінь хотів усю родину забрати та звелів вівці продати...”¹⁴. Очевидно, господарське становище селян півдня України, який інтенсивно заселявся, вабило У. Кармалюка. Якимсь він висловився, що “треба вибиратись у далекий край” (1833 р.)¹⁵. Його неодноразові заяви про підготовку втечі на територію Австрійської імперії також не можна пояснити лише загрозою нового арешту й заслання до Сибіру. Соціально-психологічна суть бесід у колі однодумців стане зрозумілою, якщо врахувати, що серед селян Правобережжя вперто ширилися чутки про утворення бузького козачого війська¹⁶. Певний вплив на психологію селянських мас справляли аграрні реформи австрійського уряду, зменшення ним деяких податків, звільнення населення від важкої рекрутчини і т. п.

У. Кармалюк не пішов ні в південні степи, ні на землі Австрійської імперії. Не залишився він і у суворому, але безпечному сибірському краї чи в інших добре знайомих йому місцевостях. Керівник повстанців знову і знову повертався на Поділля. В його свідомості тісно переплелися дві суперечливі, але міцно пов’язані ідеї. Як людина з великим досвідом соціальної боротьби, У. Кармалюк розумів, що обмежуватися діями загонів лише на

* Військо, створене з колишніх запорожців, яке охороняло кордон Російської держави по р. Дністер у 1803—1817 рр.

Поділілі — означає свідомо приректи їх на неминучий розгром. Ось чому він прагнув розгорнути селянське повстання проти поміщиків у сусідніх губерніях, внести в антикріпосницький рух певну організованість тощо. Проте дії повстанців усе ж залишалися локальними, розрізненими, недостатньо узгодженими.

Безумовно, не цим визначається вага і внесок У. Кармалюка та очолюваних ним загонів в антикріпосницьку боротьбу українського селянства. Навіть у рамках традиційних уявлень він зумів досягнути великих успіхів у боротьбі з панівними станами. Під впливом антифеодальних виступів поміщики змушені були стримувати наступ кріпосницької реакції, іти на окремі, хай і незначні, поступки селянам.

У. Кармалюк був непересічною особистістю. Він мав гострий природний розум, вільно володів, крім української, російською, польською та єврейською мовами. Добре відома його здатність перевтілюватися, у разі необхідності він переодягався і видавав себе то за польського шляхтича, то за поліцейського чи священика. У. Кармалюк не гребував селянською працею та роботою ремісника, був скромний і невибагливий.

Волелюбний, упертий, нещадний до ворогів, ватаг поневоленого люду одночасно був лагідним батьком і люблячим чоловіком. Без перебільшення можна сказати, що родинні почуття посідали не останнє місце у формуванні поглядів У. Кармалюка. Трагедія його сім'ї (неодноразові арешти і покарання дружини, знущання над дітьми і, нарешті, смерть у літинській в'язниці старшого сина Івана) у його свідомості пов'язана була з історичними реаліями першої половини ХІХ ст. В уявленнях У. Кармалюка уособленням зла виступали місцеві поміщики, орендарі та управителі маєтків, представники лихварської верхівки.

У. Кармалюк став жертвою зради людей, яких добре знав (він трагічно загинув у ніч з 9 на 10 жовтня 1835 р. внаслідок зради Оляни Процькової). Але загалом найближче оточення народного ватажка здебільшого складалося з людей яскравих, самобутніх, переконаних у справедливості своєї справи. Їх не лякали переслідування й арешти, катування й заслання до Сибіру. Це Данило Хрон, селянська родина Блажкунів, Іван Литвинюк, Василь Добровольський, Андрій Словинський та ін. Усі вони користувалися цілковитим довір'ям У. Кармалюка, з ними він обговорював плани боротьби і способи її здійснення.

Навіть поліцейські та судові чиновники, які зі своїх позицій оцінювали боротьбу кріпаків Правобережної України проти соціального гніту, змушені були визнати видатні особисті якості керівника повсталих. "Завзятим і відважним" характеризували У. Кармалюка літинські поліцейські в рапорті від 14 грудня 1827

р. подільському цивільному губернаторові¹⁷. У журналі Лєтичівського земського суду, який протягом багатьох років провадив слідство, 16 жовтня 1835 р. записано: “Таким чином кінчив життя своє славний... Кармалюк, караний тричі шпідрутенюм і тричі батою, який стільки ж разів утікав із каторжних робіт; той, хто баламутив багато років навколишню округу, хто мав надзвичайні і майже неймовірні зв’язки; той, хто став носієм усього зла і цим самим багатьох простолюдів кинув до згуби, утверджуючи у багатьох забобонні химери про його силу й могутність”¹⁸.

Звісно, найсправедливішу і найоб’єктивнішу характеристику У. Кармалюкові дав народ. Численні історичні пісні, думи, легенди оспівують улюбленця народних мас. У протиставі офіційній концепції історії селянського руху, де У. Кармалюк характеризувався як “розбійник”, “зłodий”, “злочинець”, народ зовсім інакше оцінював ці події. Ось як мотивуються дії та вчинки Кармалюка у відомій пісні “За Сибіром сонце сходить”, поширеній у багатьох варіантах:

Куди тільки подивлюся,
Скрізь багач панує
І в розкошах превеликих
Днює і ноче,
А бідному, нещасному
Вся тяжка робота,
Ще й до того несправедлива
Вічна скорбота¹⁹.

На закиди в розбійництві Кармалюк відповідає:

Ще й нікого я не убив,
Бо сам душу маю.
А що візьму в багатого —
Убогому даю.
Отак гроші розділивши,
Гріха я не маю²⁰.

Поява циклу пісень, а також численних легенд про Кармалюка свідчить про його популярність у народі. Слава про відважного ватажка повстанців полинула далеко за межі України. Так, скажімо, народні месники-гайдуки вважали його повноправним членом своїх бойових загонів²¹.

ЛІТЕРАТУРНІ ДЖЕРЕЛА

Легендарні особи давньоруської історії (Київ та Аскольд)

- ¹ Реконструкції текстів цих літописів О. О. Шахматов опублікував у додатку до своєї книги: *Разыскания о древнейших русских летописных сводах.* — СПб., 1908. — С. 539—610, 611—629.
- ² *Повесть временных лет.* — М.; Л., 1950. — Ч. 1. — С. 211.
- ³ *Лихачев Д. С. Комментарии // Повесть временных лет. Приложения.* — М.; Л., 1950. — Ч. 2. — С. 247.
- ⁴ *Прокопий из Кессарии. Война с готами / Пер. с греч. С. П. Кондратьева.* — М., 1950. — С. 297.
- ⁵ *Удальцова З. В. Прокопий Кессарийский и его «История войн с готами» // Прокопий из Кессарии. Война с готами.* — С. 48—49.
- ⁶ *Нидерле Л. Быт и культура древних славян.* — Прага, 1924. — С. 20.
- ⁷ Див. про це: *Котляр Н. Ф. Древняя Русь и Киев в летописных преданиях и легендах.* — Киев, 1986. — 159 с.
- ⁸ *Повесть временных лет.* — Ч. 1. — С. 208—209.
- ⁹ *Рыбаков Б. А. Древняя Русь: Сказания. Былины. Летописи.* — М., 1968. — С. 22—38.
- ¹⁰ *Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. / Под ред. и с предисл. А. Н. Насонова.* — М.; Л., 1950. — С. 103.
- ¹¹ *Повесть временных лет.* — Ч. 1. — С. 209.
- ¹² *Гиляров Ф. Предания русской начальной летописи: (Тексты).* — М., 1878. — С. 63.
- ¹³ *Повесть временных лет.* — Ч. 1. — С. 209.
- ¹⁴ *Древнехранилище* Арм ССР Матенадаран, рукопись 1328, с. 272_б—273_а.
- ¹⁵ *Рыбаков Б. А. Древняя Русь: Сказания. Былины. Летописи.* — С. 32—35.
- ¹⁶ *Прокопий из Кессарии. Война с готами.* — С. 295.
- ¹⁷ *Летописный сборник, именуемый Патриаршею, или Никоновской летописью // Полн. собр. рус. летописей.* — СПб., 1862. — Т. 9. — С. 4. (Далі — Никоновская летопись).
- ¹⁸ *Толочко П. П. Древний Киев.* — Киев, 1983. — С. 26—29.
- ¹⁹ *Повесть временных лет.* — Ч. 1. — С. 213.
- ²⁰ *Там же.* — С. 215.
- ²¹ *Шахматов А. А. Разыскания о древнейших русских летописных сводах.* — С. 322—323, 477.
- ²² *Гиляров Ф. Указ. соч.* — С. 66.
- ²³ Див.: *Лимонов Ю. А. Культурные связи России с европейскими странами в XV—XVII вв.* — М., 1978. — С. 14.
- ²⁴ *Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества XII—XIII вв.* — М., 1982. — С. 308.
- ²⁵ *Там же.*

- ²⁶ Никоновская летопись. — С. 9.
- ²⁷ Повесть временных лет. — Ч. 1. — С. 215.
- ²⁸ Никоновская летопись. — С. 8.
- ²⁹ Рассейкин Ф. М. Первое правление Фотия, патриарха константинопольского. — Сергиев-Посад, 1915. — С. 279—280.
- ³⁰ Повесть временных лет. — Ч. 1. — С. 215.
- ³¹ Див.: Сахаров А. Н. Дипломатия Древней Руси. — М., 1980. — С. 56.
- ³² Никоновская летопись. — С. 9.
- ³³ Рассейкин Ф. М. Указ. соч. — С. 280.
- ³⁴ История Византии. — М., 1967. — Т. 2. — С. 229.
- ³⁵ Никоновская летопись. — С. 13.
- ³⁶ Див.: Пашуто В. Т. Внешняя политика Древней Руси. — М., 1968. — С. 59—60.
- ³⁷ Див., например: Брайчевский М. Ю. Утверждения христианства на Руси. — К., 1988. — С. 37—76.
- ³⁸ Сахаров А. Н. Указ. соч. — С. 70—75.
- ³⁹ Новосельцев А. П. Русь и государства Кавказа и Азии // Пашуто В. Т. Внешняя политика Древней Руси. — С. 99.

Коли легенда переходить в історію (Олег Віщій)

- ¹ Шахматов А. А. Разыскания о древнейших русских летописных сводах. — Спб., 1908. — С. 108.
- ² Костомаров Н. И. Предания первоначальной русской летописи // Собр. соч. — Спб., 1904. — Кн. 5, т. 13. — С. 321.
- ³ Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества XII—XIII вв. — М., 1982. — С. 311.
- ⁴ Повесть временных лет. — М.; Л., 1950. — Ч. 1. — С. 216.
- ⁵ Див. про це докладно: Котляр Н. Ф. Древняя Русь и Киев в летописных преданиях и легендах. — Киев, 1986. — 159 с.
- ⁶ Греков Б. Д. Киевская Русь. — М., 1953. — С. 453.
- ⁷ Рыбаков Б. А. Новая концепция предыстории Киевской Руси // История СССР. — 1981. — № 2. — С. 48.
- ⁸ Мавродин В. В. Образование Древнерусского государства. — Л., 1945. — С. 227.
- ⁹ Татищев В. Н. История Российская. — М.; Л., 1963. — Т. 2. — С. 208.
- ¹⁰ Толочко П. П. Древняя Русь. — Киев, 1986. — С. 24.
- ¹¹ Повесть временных лет. — Ч. 1. — С. 216—217.
- ¹² Лихачев Д. С. Комментарии // Повесть временных лет: Приложения. — Ч. 2. — С. 253—254.
- ¹³ Повесть временных лет. — Ч. 1. — С. 217.
- ¹⁴ Там же. — Ч. 1. — С. 220.
- ¹⁵ Карамзин Н. М. История государства Российского. — Спб., 1897. — Т. 1. — С. 100.
- ¹⁶ Сахаров А. Н. Дипломатия Древней Руси. — М., 1980. — С. 98.
- ¹⁷ Повесть временных лет. — Ч. 1. — С. 220.
- ¹⁸ Там же.
- ¹⁹ Там же. — С. 220—221.
- ²⁰ История Византии. — М., 1967. — Т. 2. — С. 230.
- ²¹ Повесть временных лет. — Ч. 1. — С. 222.
- ²² Огляд думок див.: Сахаров А. Д. Указ. соч. — С. 84—89.
- ²³ Литаврин Г. Г. Византия и Древняя Русь в период между договорами 911 и 944 гг. // Внешняя политика Древней Руси: (Тез. докл.). — М., 1988. — С. 38.

- ²⁴ Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества XII—XIII вв. — С. 311—312.
- ²⁵ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов / Под ред. и с предисл. А. Н. Насонова. — М.; Л., 1950. — С. 109.
- ²⁶ Пархоменко В. К вопросу о хронологии и обстоятельствах жизни летописного Олега // Изв. Отд. рус. языка и словесности имп. Академии наук. — 1914. — Т. 19, кн. 1. — С. 221.
- ²⁷ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. — С. 108.
- ²⁸ Новосельцев А. П. Русь и государства Кавказа и Азии // Пашуто В. Т. Внешняя политика Древней Руси. — М., 1968. — С. 100.
- ²⁹ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. — С. 109.
- ³⁰ Повесть временных лет. — Ч. 1. — С. 226—227.
- ³¹ Рыздзевская Е. А. Древняя Русь и Скандинавия в IX—XIV вв. — М., 1978. — С. 186—190.
- ³² Слово про Ігорів похід / Пер. М. Рильського. — Київ, 1974. — С. 59.

Давньоруська державність набирає сили (Ігор, Ольга)

- ¹ Молдован А. М. «Слово о законе и благодати» Илариона. — Киев, 1984. — С. 91 (текст джерела).
- ² Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов / Под ред. и с предисл. А. Н. Насонова. — М.; Л., 1950. — С. 107.
- ³ Шахматов А. А. Разыскания о древнейших русских летописных сводах. — СПб., 1908. — С. 316.
- ⁴ Повесть временных лет. — М.; Л., 1950. — Ч. 1. — С. 231; див.: Мавродин В. В. Образование Древнерусского государства. — Л., 1945. — С. 242.
- ⁵ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. — С. 109.
- ⁶ Повесть временных лет. — Ч. 1. — С. 210.
- ⁷ Там же. — С. 228.
- ⁸ Там же.
- ⁹ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. — С. 109.
- ¹⁰ Повесть временных лет. — Ч. 1. — С. 229—230.
- ¹¹ Там же. — С. 230.
- ¹² Там же.
- ¹³ Там же. — С. 231.
- ¹⁴ Там же. — С. 235.
- ¹⁵ История Византии. — М., 1967. — Т. 1. — С. 232.
- ¹⁶ Повесть временных лет. — Ч. 1. — С. 236—237.
- ¹⁷ Константин Багрянородный. Об управлении империей / Пер. Г. Г. Литаврина // Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху раннего средневековья. — М., 1982. — С. 273.
- ¹⁸ Лев Диакон. История. — М., 1988. — С. 57.
- ¹⁹ Повесть временных лет. — Ч. 1. — С. 220.
- ²⁰ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. — С. 107.
- ²¹ Татищев В. Н. История Российская. — Т. 2. — С. 36, 306.
- ²² Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества. XII—XIII вв. — М., 1982. — С. 369.
- ²³ Толочко П. П. Древняя Русь. — Киев, 1986. — С. 43—44. Втім у недавно виданій книзі Б. О. Рыбаков також висловлює думку, ніби Святослав народився у 931—932 рр. (Рыбаков Б. А. Язычество Древней Руси. — М., 1987. — С. 380).
- ²⁴ Карамзин Н. М. История государства Российского. — СПб., 1897. — Т. 1. — С. 124.
- ²⁵ Повесть временных лет. — Ч. 1. — С. 237—238.

- ²⁶ Соловьев С. М. Великая княгиня Ольга. — М., 1850. — С. 2.
- ²⁷ *Повесть временных лет.* — Ч. 1. — С. 238—240.
- ²⁸ Там же. — С. 241.
- ²⁹ Черепнин Л. В. Общественно-политические отношения в Древней Руси и Русская Правда / Древнерусское государство и его международное значение. — М., 1965. — С. 150.
- ³⁰ Соловьев С. М. Указ. соч. — С. 5.
- ³¹ *Повесть временных лет.* — Ч. 1. — С. 241.
- ³² Карамзин Н. М. Указ. соч. — С. 130.
- ³³ *Повесть временных лет.* — Ч. 1. — С. 242—243.
- ³⁴ Пашуто В. Т. Внешняя политика Древней Руси. — М., 1968. — С. 66.
- ³⁵ *Повесть временных лет.* — Ч. 1. — С. 243.
- ³⁶ Рыбаков Б. А. Язычество Древней Руси. — С. 391.
- ³⁷ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. — С. 120.

З кінця списа годований... (Святослав)

- ¹ Слово про Ігорів похід / Пер. М. Рильського. — Київ, 1974. — С. 13.
- ² *Повесть временных лет.* — М.; Л., 1950. — Ч. 1. — С. 244.
- ³ Мавродин В. В. Образование Древнерусского государства. — Л., 1945ОСаШН
259. ⁴ Цит. за: Мавродин В. В. Указ. соч. — С. 259.
- ⁵ *Повесть временных лет.* — Ч. 1. — С. 245.
- ⁶ Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества XII—XIII вв. — М., 1982. — С. 372.
- ⁷ Цит. за: Татищев В. Н. История Российская. — М.; Л., 1962. — Т. 1. — С. 111.
- ⁸ *Повесть временных лет.* — Ч. 1. — С. 239.
- ⁹ Татищев В. Н. История Российская. — Т. 2. — С. 46.
- ¹⁰ Липец Р. С. Отражение этнокультурных связей Киевской Руси в сказаниях о Святославе Игоревиче (X в.) // Этническая история и фольклор. — М., 1977. — С. 229 и др.
- ¹¹ *Повесть временных лет.* — Ч. 1. — С. 244, 217.
- ¹² Там же. — С. 244.
- ¹³ Відомості Ібн-Хаукаля використані нами за виконанням Т. М. Калініною перекладом: Калинина Т. М. Сведения Ибн-Хаукаля о походах Руси времен Святослава // Древнейшие государства на территории СССР: Материалы и исслед. 1975. — 1976. — С. 91, 93, 95.
- ¹⁴ Пашуто В. Т. Внешняя политика Древней Руси. — М., 1968. — С. 93.
- ¹⁵ Там же. — С. 94—95 (аналіз східних джерел про розгром каганату виконано А. П. Новосельцевим).
- ¹⁶ Лев Диакон. История. — М., 1988. — С. 36—37.
- ¹⁷ *Повесть временных лет.* — Ч. 1. — С. 244.
- ¹⁸ Мавродин В. В. Указ. соч. — С. 268.
- ¹⁹ *Повесть временных лет.* — Ч. 1. — С. 246.
- ²⁰ Татищев В. Н. История Российская. — Т. 2. — С. 51.
- ²¹ Сахаров А. Н. Дипломатия Святослава. — М., 1982. — С. 139.
- ²² *Повесть временных лет.* — Ч. 1. — С. 246.
- ²³ Див., наприклад: Сахаров А. Н. Дипломатия Святослава. — С. 141.
- ²⁴ *Повесть временных лет.* — Ч. 1. — С. 247.
- ²⁵ Левченко М. В. Очерки по истории русско-византийских отношений. — М., 1956. — С. 277.
- ²⁶ *Повесть временных лет.* — Ч. 1. — С. 248.

- ²⁷ *Всеобщая история Степаноса Таронского, Асохика по прозванию, писателя*
 XI ст. / Пер. с арм. Н. Эмин. — М., 1864. — С. 127—128.
²⁸ *Лев Диакон. История.* — С. 76.
²⁹ *Там же.* — С. 79.
³⁰ *Повесть временных лет.* — Ч. 1. — С. 248.
³¹ *Там же.* — С. 249.
³² *Лев Диакон. История.* — С. 81—82.
³³ *Левченко М. В. Очерки по истории русско-византийских отношений.* —
 С. 287.
³⁴ *Повесть временных лет.* — Ч. 1. — С. 250.
³⁵ *Там же.* — С. 245.
³⁶ *Рыбаков Б. А. Киевская Русь и киевские княжества XII—XIII вв.* — С. 382.

Володимир «Красне Сонечко»

- ¹ *Повесть временных лет.* — М.; Л., 1950. — Ч. 1. — С. 247.
² *Шахматов А. А. Разыскания о древнейших русских летописных сводах.* —
 Спб., 1908. — С. 340—378.
³ *Повесть временных лет.* — Ч. 1. — С. 251.
⁴ *Там же.* — С. 252.
⁵ *Там же.*
⁶ *Мавродин В. В. Образование Древнерусского государства.* — Л., 1945. —
 С. 294.
⁷ *Повесть временных лет.* — Ч. 1. — С. 254.
⁸ *Там же.* — С. 285.
⁹ *Былины и исторические песни из Южной Сибири.* — Новосибирск, 1939. —
 С. 129.
¹⁰ *Завитневич В. З. Владимир Святой как политический деятель.* — Киев, 1888.
 — С. 26.
¹¹ *Повесть временных лет.* — Ч. 1. — С. 285.
¹² *Там же.* — С. 282.
¹³ *Там же.*
¹⁴ *Кучера М. П. Змиевы валы Среднего Поднепровья.* — Киев, 1987. — С. 3.
¹⁵ *Повесть временных лет.* — Ч. 1. — С. 283.
¹⁶ *Там же.* — С. 283—284.
¹⁷ *Там же.* — С. 254.
¹⁸ *Lowmianski H. Religia slowian i jej upadek.* — Warszawa, 1986. — S. 115—118.
¹⁹ *Левченко М. В. Очерки по истории русско-византийских отношений.* — М.,
 1956. — С. 349—353.
²⁰ *Васильевский В. Г. Труды.* — Спб., 1908. — Т. 1. — С. 122.
²¹ *Розен В. Р. Император Василий Болгаробойца.* — Спб., 1883. — С. 23—24.
²² *Левченко М. В. Указ. соч.* — С. 360.
²³ *Повесть временных лет.* — Ч. 1. — С. 274.
²⁴ *Там же.* — С. 279—280.
²⁵ *Див., наприклад: Запровадження християнства на Русі: Іст. нариси.* — Київ,
 1988. — 256 с.; *Принятие христианства народами центральной и юго-восточной*
Европы и крещение Руси. — М., 1988. — 271 с.; *Рапов О. М. Русская церковь в*
IX — первой трети XII в. — М., 1988. — 416 с.
²⁶ *Повесть временных лет.* — Ч. 1. — С. 286.
²⁷ *Там же.* — С. 288.
²⁸ *Там же.*
²⁹ *Marx K. Secret diplomatic history of eighteenth century.* — London, 1899. —
 P. 75.

Святополк — «окаянный»?

- ¹ Карамзин Н. М. История государства Российского. — Спб., 1897. — Т. 2. — С. 15.
- ² *Словарь книжников и книжности Древней Руси*. Л., 1987. — Вып. 1 / Отв. ред. Д. С. Лихачев. — С. 399.
- ³ *Шахматов А. А.* Разыскания о древнейших русских летописных сводах. — Спб., 1908. — С. 9.
- ⁴ Текст памятника див.: *Жития святых мучеников Бориса Глеба и службы им* / Пригот. к печ. Д. И. Абрамович. — Пг., 1916. — С. 26—66.
- ⁵ *Ильин Н. Н.* Летописная статья 6523 года и ее источник. — М., 1957. — С. 36—37.
- ⁶ *Повесть временных лет*. — М.; Л., 1950. — Ч. 1. — С. 253—254.
- ⁷ *Там же*. — С. 254, 282.
- ⁸ *Thietmari. Chronicon* // *Monumenta Germaniae Historica: Scriptores*. — Т. 3. — P. 723—871.
- ⁹ Це та інші свідчення Тітмара розглянуто в кн.: *Корольок В. Д.* Западные славяне и Киевская Русь в X—XI вв. — М., 1964. — С. 219 и др.
- ¹⁰ *Рамм Б. Я.* Папство и Русь в X—XV вв. — М.; Л., 1953. — С. 47—49.
- ¹¹ *Повесть временных лет*. — Ч. 1. — С. 288.
- ¹² *Там же*.
- ¹³ *Там же*. — С. 289.
- ¹⁴ *Там же*.
- ¹⁵ *Там же*. — С. 289—290.
- ¹⁶ Див.: *Алешковский М. Х.* Повесть временных лет. — М., 1971. — С. 91.
- ¹⁷ *Повесть временных лет*. — Ч. 1. — С. 291.
- ¹⁸ *Ильин Н. Н.* Указ. соч. — С. 44.
- ¹⁹ Див.: *Корольок В. Д.* Указ. соч. — С. 236.
- ²⁰ *Повесть временных лет*. — Ч. 1. — С. 294—295.
- ²¹ Див.: *Корольок В. Д.* Указ. соч. — С. 239.
- ²² *Повесть временных лет*. — Ч. 1. — С. 300.
- ²³ *Слово про Ігорів похід* / Пер. М. Рильського. — Київ, 1974. — С. 9.
- ²⁴ *Повесть временных лет*. — Ч. 1. — С. 300.
- ²⁵ *Ильин Н. Н.* Указ. соч. — С. 156—169.
- ²⁶ *Повесть временных лет*. — Ч. 1. — С. 296.
- ²⁷ Див., наприклад: *Линниченко И.* Взаимные отношения Руси и Польши до половины XIV ст. — Киев, 1884. — Т. 1. — С. 91—93.
- ²⁸ *Повесть временных лет*. — Ч. 1. — С. 296—297.
- ²⁹ *Лихачев Д. С.* «Повесть временных лет»: (Ист.-лит. очерк) // *Повесть временных лет: Приложения*. Ч. 2. — С. 64—66.
- ³⁰ *Алешковский М. Х.* Указ. соч. — С. 83—93.

Володимир Мономах

- ¹ *Повесть временных лет*. — М.; Л., 1950. — Ч. 1. — С. 303.
- ² *Там же*. — С. 303—304.
- ³ *История Византии*. — М., 1967. — Т. 2. — С. 350.
- ⁴ *Янин В. Л., Литаврин Г. Г.* Новые материалы о происхождении Владимира Мономаха // *Историко-археологический сборник*. — М., 1962.
- ⁵ *Повесть временных лет*. — Ч. 1. — С. 308.
- ⁶ Див.: *Орлов А. С.* Владимир Мономах. — М.; Л., 1946. — С. 44—46.
- ⁷ *Повесть временных лет*. — Ч. 1. — С. 308.
- ⁸ *Там же*. — С. 360.
- ⁹ *Рыбаков Б. А.* Киевская Русь и русские княжества XII—XIII вв. — М., 1982.

- С. 455.
- ¹⁰ *Повесть временных лет.* — Ч. 1. — С. 308.
 - ¹¹ *Татищев В. Н.* История Российская. — М.; Л., 1963. — Т. 2. — С. 137.
 - ¹² *Повесть временных лет.* — Ч. 1. — С. 362.
 - ¹³ *Там же.*
 - ¹⁴ *Там же.*
 - ¹⁵ *Лихачев Д. С.* Великое наследие. — М., 1980. — С. 143.
 - ¹⁶ *Повесть временных лет.* — Ч. 1. — С. 350.
 - ¹⁷ *Там же.* — С. 385—386.
 - ¹⁸ *Там же.* — С. 386.
 - ¹⁹ *Карамзин Н. М.* История государства Российского. — СПб., 1897. — Т. 2. — С. 134.
 - ²⁰ *Повесть временных лет.* — Ч. 1. — С. 399.
 - ²¹ *Лихачев Д. С.* Великое наследие. — С. 141.
 - ²² *Там же.* — С. 157.
 - ²³ *Летопись по Ипатскому списку.* — СПб., 1871. — С. 208.
 - ²⁴ *Полное собрание русских летописей.* — СПб., 1862. — Т. IX. — С. 152—153.

Народжений у кольчугі (Данило Галицький)

- ¹ *Слово про Ігорів похід* / Пер. М. Рильського. — Київ, 1974. — С. 49.
- ² *Галицко-Волынская летопись* // Памятники литературы Древней Руси: XIII век. — М., 1981. — С. 237.
- ³ *Татищев В. Н.* История Российская. — М.; Л., 1964. — Т. 3. — С. 169—170.
- ⁴ *Полное собрание русских летописей.* — Л., 1926. — Т. 1. Лаврентьевская летопись. — СПб., 425. (Далі — ПСРЛ).
- ⁵ Див., наприклад: «*Великая хроника*» о Польше, Руси и их соседях XI—XIII вв. — М., 1987. — С. 137.
- ⁶ *Пашуто В. Т.* Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. — М., 1950. — С. 194—195.
- ⁷ *Галицко-Волынская летопись.* — С. 237.
- ⁸ *Там же.* — С. 239.
- ⁹ *Дашкевич Н. П.* Княжение Даниила Галицкого по русским и иностранным известиям. — Киев, 1873. — С. 31—33.
- ¹⁰ *Галицко-Волынская летопись.* — С. 247.
- ¹¹ *Там же.* — С. 249.
- ¹² *Там же.* — С. 251.
- ¹³ *Пашуто В. Т.* Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. — С. 202.
- ¹⁴ *Галицко-Волынская летопись.* — С. 251.
- ¹⁵ *Греков Б. Д., Якубовский А. Ю.* Золотая орда и ее падение. — М.; Л., 1950. — С. 205.
- ¹⁶ *Галицко-Волынская летопись.* — С. 216.
- ¹⁷ *Новгородская летопись старшего и младшего изводов* / Под ред. и с предисл. А. Н. Насонова. — М.; Л., 1950. — С. 63.
- ¹⁸ *Vetere Monumenta Historia Hungarum Sacram illustrantia* / Ed. A. Theiner. — Romae, 1860. — Т. 1. — Р. 65.
- ¹⁹ *Галицко-Волынская летопись.* — С. 267.
- ²⁰ *Там же.*
- ²¹ *Там же.* — С. 273.
- ²² *Пашуто В. Т.* Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. — С. 215—217.
- ²³ *Там же.* — С. 217.
- ²⁴ *Галицко-Волынская летопись.* — С. 295.
- ²⁵ *Там же.* — С. 289.

- ²⁶ Там же. — С. 293.
²⁷ ПСРЛ. — Т. 1. Лаврентьевская летопись, вып. 2. Суздальская летопись по Лаврентьевскому списку. — Л., 1927. — Стб. 469.
²⁸ Галицко-Волынская летопись. — С. 297.
²⁹ Греков Б. Д., Якубовский А. Ю. Указ. соч. — С. 228, 231 и др.
³⁰ Галицко-Волынская летопись. — С. 345.
³¹ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. — С. 304.
³² Галицко-Волынская летопись. — С. 347.
³³ Там же.

*Давньоруські жінки
 в політичному житті середньовічного світу
 (Анна Ярославна, Євпраксія Всеволодівна)*

- ¹ Летопись по Ипатскому списку. — Спб., 1871. — С. 144.
² Повесть временных лет. — М.; Л., 1950. — Ч. 1. — С. 338.
³ «Собравши же молодых девиц несколько, обучала (Янка. — Авт.) писанию, также ремеслам, пению, швению и иным полезным им знаниям» (Татищев В. Н. История Российская. — М.; Л., 1963. — Т. 2. — С. 95).
⁴ Висоцький С. О. Про що розповіли давні стіни. — Київ, 1978. — С. 90.
⁵ Франко І. Зібрання творів: У 50 т. — Київ, 1978. — Т. 12. — С. 682—683.
⁶ Кулинич Д. Д. Анна Ярославна, королева Франції // Вопр. истории. — 1967. — № 2. — С. 217.
⁷ Татищев В. Н. История Российская. — Т. 2. — С. 77.
⁸ Lobanoff de Rostoff A. Recueil de pièce historique sur la reine Anne ou Agnès. — Paris, 1825. — 22 p. + Appendice.
⁹ Тимирязев В. Французская королева Анна Ярославна // Ист. Вестник. — 1894. — Янв. — Т. 55. — С. 203.
¹⁰ Пашуто В. Т. Внешняя политика Древней Руси. — М., 1968. — С. 132.
¹¹ Див.: Кулинич Д. Д. Указ. соч. — С. 217.
¹² Див.: Тимирязев В. А. Указ. соч. — С. 206.
¹³ Висоцький С. А. Анна Ярославна — королева Франции // Курьер ЮНЕСКО. — 1982. — Май — С. 23.
¹⁴ Sain' Aymour C. Anne de Russie, reine de France et comtesse de Valois au XI-e siècle - Paris, 1896. — P. 54—62.
¹⁵ Grunwald C. Anne de Russie reine de France // Miroir de l'Histoire. — Paris, 1964. — N° 174. — P. 674—680.
¹⁶ Тимирязев В. А. Указ. соч. — С. 207—208.
¹⁷ Кулинич Д. Д. Указ. соч. — С. 218.
¹⁸ Повесть временных лет. — Ч. 1. — С. 388, 390.
¹⁹ Пашуто В. Т. Внешняя политика Древней Руси. — С. 127.
²⁰ Карамзин Н. М. История государства Российского. — М., 1842. — Т. 2. — С. 60, прим. 121.
²¹ Розанов С. П. Евпраксия-Адельгейда Всеволодовна // Изв. АН СССР. Отд-ние гуманитар. наук. Сер. 7. — 1929. — № 8. — С. 618.
²² Повесть временных лет. — Ч. 1. — С. 377.
²³ Baumgarten N. Généalogies et mariages occidentaux des Rurikides Russes du X au XIII siècle. — Romae, 1927. — P. 22. — Tabl. V.
²⁴ Lambertii Annales. — P. 2. / Ed. F. Hesse // Monumenta Germaniae Historica: Scriptores. — Hannoverae, 1980. — Т. 5. — P. 219.
²⁵ Повесть временных лет. — Ч. 1. — С. 352—353.
²⁶ Див.: Розанов С. П. Указ. соч. — С. 628.
²⁷ Шайтан М. Э. Германия и Киев в XI в. // Летопись занятий постоян. Ист.-археогр. комиссии за 1926 г. — Л., 1927. — Вып. 1. — С. 16.

- ²⁸ Розанов С. П. Указ. соч. — С. 626—628.
²⁹ Про це одностайно свідчать германські хроністи-сучасники. Див., наприклад: *Baronji C. Annales ecclesiastici.* — Paris, 1897. — Т. 3. — Р. 609.
³⁰ Розанов С. П. Указ. соч. — С. 641.
³¹ Шайтан М. Э. Указ. соч. — С. 18.
³² *Regesta Historiae Brandenburgensis.* — Berlin, 1836. — Т. 1. — Р. 119.
³³ Розанов С. П. Указ. соч. — С. 641.

«Світильники розуму»
 (Ларіон, Никон, Нестор)

- ¹ Полное собрание русских летописей. — 2-е изд. — Т. 2. Ипатьевская летопись. — Спб., 1908. — Стб. 2 (В 50 — на початку 70-х років XI ст. Феодосій був игуменом Києво-Печерського монастиря; помер 1074 р.).
² Татищев В. Н. История Российская. — М.; Л., 1962. — Т. 1. — С. 123—125.
³ Патерик Печерский // Повести Древней Руси XI—XII вв. — Л., 1983. — С. 503.
⁴ Татищев В. Н. Указ. соч. — С. 96.
⁵ Рыбаков Б. А. Древняя Русь: Сказания. Былины. Летописи. — М., 1968. — С. 159.
⁶ Шахматов А. А. Разыскания о древнейших русских летописных сводах. — Спб., 1908. — С. 416 и др.
⁷ Идейно-философское наследие Илариона Киевского. — М., 1986. — Ч. 2. — С. 5.
⁸ Лихачев Д. С. Великое наследие. — М., 1980. — С. 34.
⁹ Приселков М. Д. Очерки по церковно-политической истории Киевской Руси. — Спб., 1913. — С. 98.
¹⁰ Повесть временных лет. — Ч. 1. — С. 304.
¹¹ Там же. — С. 304—305.
¹² Летописный сборник, именуемый Патриаршею, или Никоновской летописью // Полн. собр. рус. летописей. — Спб., 1862. — Т. 9. — С. 83.
¹³ Литаврин Г. Г. Пселл о причинах последнего похода русских на Константинополь в 1043 г. // Визант. временник. — 1967. — Т. 27. — С. 71—86.
¹⁴ Повесть временных лет. — Ч. 1. — С. 303—304.
¹⁵ Див.: Мошин В. А. Николай, епископ Тмутараканский // *Seminarium Kondakovianum.* — Praha, 1932. — Т. 5. — Р. 47—62.
¹⁶ Повесть временных лет. — Ч. 1. — С. 309.
¹⁷ Там же. — С. 308.
¹⁸ Лихачев Д. С. Русские летописи и их культурно-историческое значение. — М.; Л., 1947. — С. 70.
¹⁹ Житие преподобного отца нашего Феодосия, игумена Печарьского // Повести Древней Руси XI—XII в. — (Далі: Житие Феодосия). — С. 301.
²⁰ Приселков М. Митрополит Иларион — в схиме Никон — как борец за независимую русскую церковь // Сергею Федоровичу Платонову, друзья и почитатели. — Спб., 1911. — С. 188.
²¹ Житие Феодосия. — С. 286.
²² Там же. — С. 300.
²³ Повесть временных лет. — Ч. 1. — С. 305.
²⁴ Срезневский И. И. Материалы для словаря древнерусского языка. — Спб., 1903. — Т. 3. — Стб. 312.
²⁵ Приселков М. Д. Нестор-летописец (Опыт ист.-литер. характеристики). — Пг., 1923. — С. 23.
²⁶ Житие Феодосия. — С. 292.
²⁷ Там же.

- ²⁸ *Приселков М.* Митрополит Иларион... — С. 191.
²⁹ *Повесть временных лет.* — Ч. 1. — С. 137.
³⁰ *Шахматов А. А.* Разыскания о древнейших русских летописных сводах. — С. 451.
³¹ *Приселков М.* Митрополит Иларион... — С. 194.
³² Реконструкцію тексту Початкового зводу див.: *Шахматов А. А.* Повесть временных лет. — Пг., 1916. — Т. 1. — 403 с.
³³ *Приселков М. Д.* Нестор-летописец. — С. 8—9.
³⁴ *Шахматов А. А.* Повесть временных лет. — С. XXVI—CXI.
³⁵ *Лихачев Д. С.* Русские летописи и их культурно-историческое значение. — С. 152.
³⁶ *Повесть временных лет.* — Ч. 1. — С. 205.
³⁷ *Там же.* — С. 302.
³⁸ *Приселков М. Д.* История русского летописания XI—XV вв. — Л., 1940. — С. 27—28, 35—37 и др.
³⁹ *Еремин И. П.* «Повесть временных лет»: Пробл. ее ист.-лит. изучения. — Л., 1946. — С. 38.

Селянин із Покуття (Муха)

- ¹ *Грабовецький В. В.* Селянське повстання на Прикарпатті під проводом Мухи 1490—1492 років. — Львів, 1979. — С. 76.
² *Там же.* — С. 112.
³ *Там же.* — С. 121.
⁴ *Там же.* — С. 80.
⁵ *Там же.* — С. 117.
⁶ *Там же.* — С. 111.
⁷ *Мохов Н.* Очерки истории молдавско-русско-украинских связей (с древнейших времен до начала XIX века). — Кишинев, 1961. — С. 37; *Грабовецький В. В.* Вказ. праця. — С. 82.
⁸ *Грабовецький В. В.* Вказ. праця. — С. 111.
⁹ *Там же.* — С. 117.
¹⁰ *Там же.* — С. 109.
¹¹ *Там же.* — С. 112.
¹² *Там же.* — С. 121.
¹³ *Там же.* — С. 120.
¹⁴ *Там же.* — С. 121.
¹⁵ *Там же.* — С. 113.
¹⁶ *Там же.* — С. 119.

Козацький ватажок (Северин Наливайко)

- ¹ Цит. за: *Мишко Д. І.* Северин Наливайко. — Київ, 1962. — С. 27—28.
² *Bielski I.* Dalszy ciąg kroniki polskiej, zawierającej dzieje od 1587 do 1598 r. — Warszawa, 1851. — S. 275.
³ *Мемуары*, относящиеся к истории Южной Руси. — Киев, 1890. — Вып. 1. — С. 22.
⁴ *Listy Stanisława Żółkiewskiego, 1584—1620.* — Kraków, 1868. — S. 65.
⁵ *Мемуары*, относящиеся к истории Южной Руси. — С. 183.
⁶ *Listy Stanisława Żółkiewskiego.* — S. 39.
⁷ *Ibid.* — S. 59—60.

- ⁸ *Николайчик Ф.* Первые казацкие движения в Речи Посполитой // *Киев. старина.* — 1884. — № 4. — С. 535.
- ⁹ *Hejdenstejn R.* Dzieja Polski od smierci Zygmunta Augusta do roku 1594. — Petersburg, 1857. — Т. 2. — С. 362.
- ¹⁰ *Кулиш П. А.* Материалы для воссоединения Руси. — Спб. 1879. — Т. 2. — С. 109.
- ¹¹ Цит. за: *Доманицький В.* Козаччина на переломі XVI—XVII в. (1591—1603) // *Зап. наук. т-ва ім. Шевченка.* — 1904. — Т. 62. — С. 78.
- ¹² *Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной Комиссией для разбора древних актов.* — Киев, 1863. — Ч. 3. — Т. 1. — С. 77.
- ¹³ *Hejdenstejn R.* Op. cit. — С. 365.
- ¹⁴ *Listy Stanisława Żolkiewskiego, 1584—1620.* — С. 72.
- ¹⁵ *Доманицький В.* Вказ. праця. — С. 103, 104; *Николайчик Ф.* Указ. соч. — С. 553, 554.
- ¹⁶ *Памятники дипломатических сношений Древней Руси с державами иностранными.* — Спб., 1852. — Т. 2. — С. 294.
- ¹⁷ *К истории движения Наливайко* // *Ист. архив.* — 1956. — Т. 2. — С. 148.
- ¹⁸ *Listy Stanisława Żolkiewskiego, 1584—1620 r.* — С. 81.
- ¹⁹ *Ibid.* — С. 149.
- ²⁰ *Рознер И.* Северин Наливайко — руководитель крестьянско-казацкого восстания 1594—1596 гг. на Украине. — М., 1961. — С. 62.
- ²¹ *Жерела до історії України-Руси.* — Львів, 1908. — Т. 8. — С. 91.
- ²² *Bielski I.* Op. cit. — С. 281.
- ²³ Цит. за: *Бантыш-Каменский Д. Н.* История Малой России. — М., 1830. — Ч. 1. — С. 505.
- ²⁴ *Там же.* — С. 505—506.
- ²⁵ Цит. за: *Доманицький В.* Вказ. праця. — 1905. — Т. 63. — С. 121.
- ²⁶ *К истории движения Наливайко.* — С. 152.
- ²⁷ *Там же.*
- ²⁸ Цит. за: *Доманицький В.* Вказ. праця. — Т. 63. — С. 122—123.
- ²⁹ *Bielski I.* Op. cit. — С. 281.
- ³⁰ Більш детально про це див.: *Доманицький В.* Вказ. праця. — Т. 63. — С. 123—124.
- ³¹ *Рылеев К. Ф.* Полное собрание стихотворений. — Л., 1971. — С. 233—234.
- ³² *Шевченко Т.* Повне зібрання творів. — Київ, 1949. — Т. 3. — С. 64.

Петро Сагайдачний: політик, воїн, людина

- ¹ *Голубев С.* История Киевской духовной академии. — Киев, 1886. — Вып. 1. — Приложения. — С. 29.
- ² *Там же.*
- ³ *Там же.*
- ⁴ *Дзюба Е. Н.* Просвещение на Украине и его роль в укреплении связей украинского народа с русским и белорусским: Вторая половина XVII в. — Киев, 1967. — С. 59—65.
- ⁵ *Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси.* — Киев, 1896. — Вып. 2. — С. 59.
- ⁶ *Величко С.* Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке. — Киев, 1848. — Т. 1. — Приложения. — С. 50.
- ⁷ *Максимович М. А.* Собрание сочинений: Отдел исторический. — Киев, 1876. — Т. 1. — С. 336.
- ⁸ Цит. за: *Голубев С.* Указ. соч. — С. 29.
- ⁹ *Боплан Г.* Опис України. — Київ, 1990. — С. 60. 61—62.
- ¹⁰ *Исторические песни малорусского народа.* — Киев, 1874. — Т. 1. — С. 75.

- ¹¹ Боплан Г. Вказ. праця. — С. 70—72.
- ¹² Костомаров Н. И. Богдан Хмельницкий // Собр. соч.: Ист. монографии и исследования. — Спб., 1904. — Т. 9/11, кн. 4. — С. 46.
- ¹³ Цит. за: Голубев С. Указ. соч. — Вып. 1. — Приложения. — С. 29.
- ¹⁴ Жукович П. Сеймовая борьба православного западнорусского дворянства с церковной унией. — Спб., 1906. — Вып. 3. — С. 5—10; *Історія України в документах і матеріалах*. — Київ, 1941. — Т. 3. — С. 43—52.
- ¹⁵ Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. — Вып. 2. — С. 60.
- ¹⁶ Жерела до історії України-Руси. — Львів, 1908. — Т. 8. — С. 174.
- ¹⁷ Каманин И. М. Очерк гетманства Петра Сагайдачного // Чтения в ист. о-ве Нестора-летописца. — 1901. — Кн. 15. — С. 20.
- ¹⁸ Там же. — С. 23—24.
- ¹⁹ Гуслистый К. Г. Петро Конашевич-Сагайдачний // Укр. іст. журн. — 1972. — № 4. — С. 124.
- ²⁰ Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы: В 3 т. — Киев, 1953. — Т. 1. — С. 3.
- ²¹ Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной Комиссией для разбора древних актов. — 1887. — Ч. 1, т. 7. — С. 340.
- ²² Там же. — С. 485.
- ²³ Жукович П. Н. Протестация Иова Борецкого и других западнорусских иерархов, составленная 29 апреля 1621 г. // Статьи по славяноведению. — Спб., 1910. — Т. 3. — С. 143.
- ²⁴ Там же. — С. 166—167.
- ²⁵ Алекберли М. А. Хотинская война (1621 г.). — Черновцы, 1957. — С. 73.
- ²⁶ Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. — Вып. 2. — С. 67.
- ²⁷ Там же. — С. 63.
- ²⁸ Там же. — С. 64.
- ²⁹ Жукович П. Указ. соч. — С. 33.
- ³⁰ Каманин И. М. Очерк гетманства Петра Сагайдачного. — С. 27—28.
- ³¹ Цит. за: Алекберли М. А. Указ. соч. — С. 84.
- ³² Голобуцкий В. А. Запорожское казачество. — Киев, 1957. — С. 182.
- ³³ Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. — Вып. 2. — С. 77.
- ³⁴ Там же. — С. 106.
- ³⁵ Раиша Н. С. Польсько-турецька війна 1620—1621 рр. і Росія // Укр. іст. журн. — 1959. — № 6. — С. 84.
- ³⁶ Цит. за: Голубев С. Указ. соч. — С. 32.
- ³⁷ Каманин И. Материалы к очерку гетманства П. К. Сагайдачного // Чтения в историческом обществе Нестора-летописца. — 1901. — Кн. 15, вып. 3. — С. 176.
- ³⁸ Максимович М. А. Собрание сочинений: С гд. ист. — Т. 1. — С. 373, 375.
- ³⁹ Там же. — С. 376.
- ⁴⁰ Там же. — С. 378.
- ⁴¹ Голубев С. Указ. соч. — С. 33.

Великий гетьман (Богдан [Зіновій] Михайлович Хмельницький)

- ¹ Кордуба М. Венецьке посольство до Хмельницького (1650 р.) // Зап. наук. тов-ва ім. Шевченка. — Львів, 1907. — Т. 78. — С. 53—56.
- ² Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке / Сост. Самоил Величко, бывший канцелярист канцелярии Войска Запорожского. — Киев, 1851. — Т. 2. — С. 381; Киев, 1864. — Т. 4. — С. 152; *Летопись* Григория Грабянки. — Киев, 1854. — С. 33.
- ³ Цит. за: Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. — Київ, 1954. — С. 72.
- ⁴ Там же. — С. 75.

- ⁵ *Документи Богдана Хмельницького. 1648—1657.* — Київ, 1961. — С. 77.
- ⁶ *Шевченко Ф. П.* Історичне минуле у сприйнятті Богдана Хмельницького // Укр. іст. журн. — 1982. — № 2. — С. 90—100.
- ⁷ *Два памятника из эпохи Богдана Хмельницкого* // Киев. старина. — 1888. — № 7. — С. 15.
- ⁸ *Крип'якевич І. П.* Вказ. праця. — С. 86.
- ⁹ *Молчановский Н.* Донесение венецианца Альберто Вимина о козаках и Б. Хмельницком (1656 г.) // Киев. старина. — 1900. — № 1. — С. 73.
- ¹⁰ *Там же.* — С. 73—74.
- ¹¹ *Путешествия антиохийского патриарха Макария, описанные архидиаконом Павлом Алеппским.* — М., 1876. — Т. 1. — С. 36.
- ¹² *Молчановский Н.* Указ. соч. — С. 71.
- ¹³ *Сергийчук В. И.* Народная армия на Украине в годы освободительной войны 1648—1654 гг.: Автореф. дисс... канд. ист. наук. — Киев, 1982. — С. 15—16.
- ¹⁴ Цит. за: *Крип'якевич І. П.* Вказ. праця. — С. 226.
- ¹⁵ *Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России.* — Спб., 1889. — Т. 14. — С. 698—699.
- ¹⁶ *Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы: В 3 т. — М., 1954. — Т. 2. — С. 154.*
- ¹⁷ *Памятники, изданные Временною Комиссиею для разбора древних актов.* — Киев, 1898. — Т. 1. — С. 329.
- ¹⁸ *Там же.* — С. 280.
- ¹⁹ *Документи Богдана Хмельницького.* — С. 629.
- ²⁰ Цит. за: *Шевченко Ф. П.* Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVIII ст. — Київ, 1959. — С. 246.
- ²¹ *Степанков В. С.* Социальная политика гетманской администрации в годы освободительной войны украинского народа (1648—1654 гг.) и борьба против нее крестьянства и казацкой гольтыбы // История СССР. — 1979. — № 3. — С. 74.
- ²² *Акты ЮЗР. Прибавление.* — Спб., 1879. — Т. 11. — С. 765.
- ²³ *Воссоединение Украины с Россией.* — Т. 2. — С. 118.
- ²⁴ *Летопись Самовидца.* — М., 1846. — С. 14.
- ²⁵ *Степанков В. С.* Указ. соч. — С. 81—82.
- ²⁶ *Воссоединение Украины с Россией.* — Т. 3. — С. 151.
- ²⁷ *Там же.* — С. 154.
- ²⁸ Див.: *Документи Богдана Хмельницького.* — С. 228, 230, 242.
- ²⁹ *Там же.* — С. 333.
- ³⁰ Цит. за: *Крип'якевич І. П.* Вказ. праця. — С. 399.
- ³¹ *Южнорусские летописи, открытые и изданные Н. Белозерским.* — Киев, 1856. — С. 30.

Кошовий отаман (Іван Сірко)

- ¹ *Зварницький Д. И.* Иван Дмитриевич Сирко, славный кошевой атаман Войска Запорожских низовых козаков. — Спб., 1894. — С. 5, 9.
- ² *Мицик Ю. А.* Нові дані про діяльність І. Сірка на Вінничині: (За матеріалами архівосховищ ПНР) // Тези доп. шостої Вінниц. обл. іст.-краєзнавчої конф. — Вінниця, 1988. — С. 17.
- ³ *Зварницький Д. И.* Указ. соч. — С. 6.
- ⁴ *Акты, относящиеся к истории Западной России.* — Спб., 1872. — Т. 7. — С. 297. — (Далее: Акты ЮЗР).
- ⁵ *Там же.* — 1879. — Т. 11. — С. 480.
- ⁶ *Памятники, изданные Временною Комиссиею для разбора древних актов.* — Киев, 1859. — Т. 4, отд. 3. — С. 454—455.

- ⁷ Цит. за: *Стецюк К. І.* Народні рухи на Лівобережній і Слобідській Україні в 50—70-х роках XVII ст. — Київ, 1960. — С. 345.
- ⁸ *Крестьянская война под предводительством Степана Разина*: Сб. документов. — М., 1954. — Т. 1. — С. 73.
- ⁹ Там же. — С. 155.
- ¹⁰ Там же. — С. 132.
- ¹¹ Там же. — С. 237.
- ¹² Там же. — М., 1959. — Т. 2, ч. 2. — С. 101.
- ¹³ Там же. — М., 1957. — Т. 2, ч. 1. — С. 201.
- ¹⁴ Цит. за: *Эварницкий Д. И.* Указ. соч. — С. 32.
- ¹⁵ *Акты ЮЗР.* — Т. 11. — С. 11.
- ¹⁶ *Апанович О. М.* Вказ. праця. — С. 261, 263.
- ¹⁷ *Борисенко В. Й.* Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст. — Київ, 1986. — С. 73, 123, 130, 156.
- ¹⁸ Там же. — С. 73, 191.
- ¹⁹ *Эварницкий Д. И.* Указ. соч. — С. 57.
- ²⁰ *Апанович О. М.* Вказ. праця. — С. 286.
- ²¹ *Величко С.* Літопис. — Київ, 1991. — Т. 2. — С. 247.
- ²² Там же. — Т. 2. — С. 265.
- ²³ *Эварницкий Д. И.* Указ. соч. — С. 8.
- ²⁴ Там же. — С. 9.

Петро Дорошенко

- ¹ *Величко С.* Літопис. — Київ, 1991. — Т. 2. — С. 49.
- ² Там же. — Т. 1. — С. 35.
- ³ *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко. — Нью-Йорк, 1985. — С. 32—33.
- ⁴ *Соловьев С. М.* История России с древнейших времен. — Спб., 1984. — Т. 12. — С. 459.
- ⁵ *Яковлів А.* Українсько-московські договори в XVII—XVIII віках. — Варшава, 1934. — С. 78.
- ⁶ *Літопис Самовидця.* — Київ, 1971. — С. 98.
- ⁷ *Величко С.* Літопис. — Т. 2. — С. 49.
- ⁸ *Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России.* — Спб., 1869. — Т. 6. — С. 241.
- ⁹ Там же. — Спб., 1875. — Т. 8. — С. 218—220.
- ¹⁰ *Соловьев С. М.* Указ. соч. — Т. 12. — С. 483.
- ¹¹ *Бантыш-Каменский Д. Н.* Источники малороссийской истории. — М., 1858. Ч. 1. — С. 260—261.
- ¹² *Акты ЮЗР.* — Спб., 1877. — Т. 9. — С. 196—208.
- ¹³ *Дорошенко Д.* Вказ. праця. — С. 340; *Волк-Карачевский В. В.* Борьба Польши с казачеством во второй половине XVII и начале XVIII века. — Київ, 1899. — С. 170.
- ¹⁴ *Грабянка Г.* Летопись / Врем. комис. для разбора древних актов. — Київ, 1854. — С. 219.
- ¹⁵ Цит. за: *Эварницкий Д. И.* Иван Дмитриевич Сирко, славный кошевой атаман Войска Запорожских низовых козаков. — Спб., 1894. — С. 76.
- ¹⁶ *Акты ЮЗР.* — Спб., 1884. — Т. 13. — С. 135.
- ¹⁷ *Соловьев С. М.* Указ. соч. — Т. 13. — С. 856—857.
- ¹⁸ *Дорошенко Д.* Вказ. праця. — С. 663.
- ¹⁹ *Краснов В.* Могила гетмана Дорошенка (Из детских воспоминаний) // Киев. старина. — 1900. — № 7—8. — С. 8—9.

Іван Мазепа

- ¹ Див.: *Дорошенко Д.* Мазепа в історичній літературі і в житті // Мазепа: Збірник. — Варшава, 1938. — Т. 1. — С. 3—14; *Субтельний О.* Порівняльний підхід у дослідженнях постаті Мазепа // Український історичний журнал. — 1991. — № 2. — С. 125—129.
- ² *Уманець Ф.* Гетман Мазепа. — Спб., 1897. — С. 4; *Біднов В.* Марія Магдаліна, мати гетьмана Мазепа // Мазепа: Збірник. — Варшава, 1938. — Т. 1. — С. 35—52.
- ³ Цит. за: *Борицк І.* Мазепа — людина і історичний діяч. — Львів, 1933. — С. 7.
- ⁴ *Там же.* — Додатки. — С. 29.
- ⁵ *Там же.* — С. 30.
- ⁶ *Там же.* — С. 8.
- ⁷ *Там же.* — С. 14; Див. також: *Січинський В.* Гравюри Мазепа. Гравюри на честь Мазепа і гравіровані портрети гетьмана // Мазепа: Збірник. — Варшава, 1938. — Т. 1. — С. 134—161.
- ⁸ *Борицк І.* Вказ. праця. — Додатки. — С. 29.
- ⁹ *Гетьман Мазепа в історії й літературі та для сучасності.* — Вид. 2-е. — Львів, 1924. — С. 18.
- ¹⁰ *Там же.* — С. 19—20.
- ¹¹ *Исторические акты.* Письмо Орлика к Стефану Яворскому // Основа. — 1862. — № 11. — С. 13.
- ¹² *Грушевський М.* Шведсько-український союз 1708 р. // Записки наукового товариства ім. Шевченка. — Львів, 1909. — Т. ХСІІ. — С. 11.
- ¹³ *Андрусяк М.* Зв'язки Мазепа з Станіславом Лещинським і Карлом XII. — Львів, 1933. — С. 39.
- ¹⁴ *Исторические акты.* Письмо Орлика к Стефану Яворскому // Основа. — С. 8.
- ¹⁵ *Там же.* — С. 9.
- ¹⁶ *Костомаров Н. И.* Мазепа и мазепинцы // Исторические монографии и исследования. — Спб., 1905. — С. 559.
- ¹⁷ *Андрусяк М.* Вказ. праця. — С. 43.
- ¹⁸ *Бодянский О.* Переписка и другие бумаги шведского короля Карла XII, польского Станислава Лещинского, татарского хана, турецкого султана, генерального писаря Ф. Орлика и киевского воеводы Иосифа Потоцкого на латинском и польском языках // Чтения в Обществе истории и древностей российских при Московском университете. — М., 1848. — Т. 3. — С. 20—21.
- ¹⁹ *Андрусяк М.* Вказ. праця. — С. 47—48.
- ²⁰ *Петрушевич А. С.* Филипп Орлик — последний польский гетман Западной Украины. 1709—1742 г. — Львов, 1872. — С. 3—4; *Бантыш-Каменский Д.* Источники малороссийской истории. — Ч. 2. — М., 1859. — С. 214. Деяко іншого погляду на дане питання дотримується Д. Дорошенко (Див.: *Дорошенко Д.* Мазепа в історичній літературі і в житті. — С. 28—29).
- ²¹ *Костомаров Н. И.* Указ. соч. — С. 613.
- ²² *Грушевський М.* Виговський і Мазепа // Літературно-Науковий вістник. — 1909. — Кн. 6. — С. 426.
- ²³ *Прокіпович Ф.* История имп. Петра Великого. — М., 1788. — С. 217.
- ²⁴ *Бантыш-Каменский Д. Н.* Источники малороссийской истории. Ч. 2: 1691—1722 гг. // Чтения в императорском о-ве истории и древностей российских при Московском университете. — 1859. — Кн. 1. — С. 181.
- ²⁵ *Крупницький Б.* Шведи і населення України в 1708—1709 рр. // Мазепа: Збірник. — Варшава. — Т. 2. — С. 16—23.
- ²⁶ *Костомаров Н. И.* Указ. соч. — С. 653—655.
- ²⁷ *Андрусяк М.* Вказ. праця. — С. 56.

- ²⁸ Вивід прав України. Документи і матеріали до історії української політичної думки. — Нью-Йорк, 1964. — С. 88—89.
- ²⁹ Грушевський М. С. Шведсько-український союз 1708 р. // Записки наукового товариства ім. Шевченка. — Львів, 1909. — Т. ХСІІ. — С. 18.

Фастівський полковник (Семен Палій)

- ¹ Путешествие в святую землю священника Лукьянова // Рус. архив. — 1863. — № 5/6. — С. 155—156.
- ² Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной Комиссией для разбора древних актов. — Киев, 1868. — Ч. 3, т. 2. — С. 94. — (Далі Архив ЮЗР).
- ³ Сергієнко Г. Я. Визвольний рух на Правобережній Україні в кінці XVII і на початку XVIII ст. — Київ, 1963. — С. 54—56.
- ⁴ Антонович В. Б. Последние времена казачества на правой стороне Днепра. — Киев, 1868. — С. 61.
- ⁵ Там же. — С. 64; Сергієнко Г. Я. Вказ. праця. — С. 61.
- ⁶ Путешествие в святую землю священника Лукьянова. — С. 154—155.
- ⁷ Там же. — С. 328—329.
- ⁸ Там же. — С. 327.
- ⁹ Летопись Григория Грабянки. — Киев, 1854. — С. 239.
- ¹⁰ Цит. за: Антонович В. Б. Указ. соч. — С. 86.
- ¹¹ Цит. за: Сергієнко Г. Я. Вказ. праця. — С. 68.
- ¹² Соловьев С. М. История России с древнейших времен. — М., 1879. — Т. 14. — С. 193—194.
- ¹³ Цит. за: Сергієнко Г. Я. Вказ. праця. — С. 88.
- ¹⁴ Архив ЮЗР. — Ч. 3, т. 2. — С. 104—105.
- ¹⁵ Краткое историческое описание о Малой России до 1765 года. — М., 1848. — С. 37.
- ¹⁶ Архив ЮЗР. — Ч. 3, т. 2. — С. 95.
- ¹⁷ Volumina legum. — Petersburg, 1859. — Т. 4. — С. 34.
- ¹⁸ Летопись Григория Грабянки. — С. 240.
- ¹⁹ Путешествие в святую землю священника Лукьянова. — С. 154—155.
- ²⁰ Архив ЮЗР. — Ч. 3, т. 2. — С. 405—502, 518—519; Центральный государственный архив УССР, ф. 25, оп. 1, д. 455, л. 307. — (Далі: ЦГИА УССР).
- ²¹ Антонович В. Б. Указ. соч. — С. 112; Сергієнко Г. Я. Вказ. праця. — С. 112.
- ²² Архив ЮЗР. — Ч. 3, т. 2. — С. 483.
- ²³ Там же. — С. 525—526.
- ²⁴ ЦГИА УССР, ф. 40, оп. 1, д. 3, л. 87.
- ²⁵ Архив ЮЗР. — Ч. 3, т. 2. — С. 520—522.
- ²⁶ Костомаров Н. И. Мазепа и мазепинцы: Ист. монографии и исслед. — Спб., 1905. — Т. 15, кн. 6. — С. 511.
- ²⁷ Архив ЮЗР. — Ч. 3, т. 2. — С. 135.
- ²⁸ Там же. — С. 487, 509, 551, 562, 596, 601, 614, 653.
- ²⁹ Сергієнко Г. Я. Вказ. праця. — С. 147.
- ³⁰ Путешествие в святую землю священника Лукьянова. — С. 328.
- ³¹ Цит. за: Соловьев С. М. История России с древнейших времен. — М., 1873. — Т. 15. — С. 40.
- ³² Полное собрание законов Российской империи. — Спб., 1830. — Т. 4. — С. 266.
- ³³ Антонович В. Б. Указ. соч. — С. 171—172.
- ³⁴ Архив ЮЗР. — Ч. 3, т. 2. — С. 175—176.
- ³⁵ Письма и бумаги императора Петра Великого. — М.; Л., 1948. — Вып. 1. — С. 303.
- ³⁶ Летопись Григория Грабянки. — С. 242.
- ³⁷ Архив ЮЗР. — Ч. 3, т. 2. — С. 756.

Герої Коліївщини

- ¹ *Избранные произведения прогрессивных польских мыслителей.* — М., 1956. — Т. 1. — С. 88.
- ² *Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст.: 36. документів.* — Київ, 1970. — С. 359.
- ³ *Голобуцький В. О.* Запорізька Січ в останні часи свого існування. — Київ, 1961. — С. 377.
- ⁴ *Центральный государственный исторический архив УССР, ф. 59, д. 5526, л. 42.* — (Далі ЦГИА УССР).
- ⁵ *Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст.* — С. 370.
- ⁶ *Там же.* — С. 367.
- ⁷ *Переписка гр. П. А. Румянцева о восстании в Украине 1768 г. // Киев. старина.* — 1882. — № 10. — С. 105.
- ⁸ *Там же.* — С. 102.
- ⁹ Цит. за: *Скальковский А.* Наезды гайдамак на Западную Украину в XVIII столетии. 1733—1768. — Одесса, 1845. — С. 113—114.
- ¹⁰ *Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст.* — С. 372.
- ¹¹ *Шевченко Т. Г.* Кобзар. — Київ, 1976. — С. 89—90.
- ¹² *Храбан Г. Ю.* З історії гайдамаччини // *Укр. іст. журн.* — 1968. — № 6. — С. 98—100.
- ¹³ *Храбан Г. Ю.* Мемуари як історіографічне джерело вивчення народно-визвольного повстання 1768 р. // *Коліївщина. 1768: Матеріали ювіл. наук. сес. присв. 200-річчю повстання.* — Київ, 1970. — С. 143.
- ¹⁴ *Крекс В.* Уманская резня. — Киев, 1879. — С. 18.
- ¹⁵ Цит. за: *Антонович В. Б.* Уманский сотник Иван Гонта // *Киев. старина.* — 1882. — № 11. — С. 253—254.
- ¹⁶ *Там же.* — С. 263.
- ¹⁷ *Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст.* — С. 361.
- ¹⁸ *Храбан Г. Ю.* Мемуари як історіографічне джерело. — С. 145.
- ¹⁹ *Антонович В. Б.* Уманский сотник Иван Гонта. — С. 266—268.
- ²⁰ *Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст.* — С. 373.
- ²¹ Цит. за: *Скальковский А.* Указ. соч. — С. 195—196.
- ²² *Архив МИД СССР, ф. Сношения России с Польшей, оп. 79/6, д. 931, л. 38.*
- ²³ *Переписка гр. П. А. Румянцева о восстании на Украине в 1768 г. // Киев. старина.* — 1882. — № 9. — С. 542.
- ²⁴ *Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст.* — С. 359.
- ²⁵ *Там же.* — С. 481.
- ²⁶ *Там же.* — С. 374.
- ²⁷ *ЦГИА УССР, ф. 59, д. 5520, л. 24.*
- ²⁸ *Грамота Максима Железняка // Киев. старина.* — 1905. — № 3. — С. 243.
- ²⁹ *ЦГИА УССР, ф. 59, д. 5520, л. 5.*
- ³⁰ *Центральная научная библиотека АН УССР. Отдел рукописей, ф. 11, д. 5845.*
- ³¹ *Избранные произведения прогрессивных польских мыслителей.* — Т. 1. — С. 90.
- ³² Цит. за: *Дмитрев А.* Гайдамачина. — М., 1939. — С. 48.
- ³³ *Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст.* — С. 378.
- ³⁴ *Голобуцький В. А.* Максим Железняк. — М., 1960. — С. 56.
- ³⁵ *Храбан Г. Ю.* З історії гайдамаччини. — С. 101—102.
- ³⁶ *Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст.* — С. 444—445.
- ³⁷ Цит. за: *Голобуцький В. А.* Максим Железняк. — С. 57—58.
- ³⁸ *Там же.* С. 58.

- ³⁹ Цит. за: Голобуцький В. О. Запорізька Січ в останні часи свого існування. — С. 387.
- ⁴⁰ Переписка графа Н. И. Панина с графом П. А. Румянцевым // Рус. архив. — 1882. — Кн. 1. — С. 35.
- ⁴¹ Крестьянская война в России в 1775—1778 годах: Восстание Пугачева. — Л., 1966. — Т. 2. — С. 416, 423.
- ⁴² Мордовцев Д. А. Политические движения русского народа. Гайдамачина: Ист. моногр. — Спб., 1870. — С. 274—276.
- ⁴³ Храбан Г. Ю. З історії гайдамаччини. — С. 103.

Устим Кармалюк

- ¹ Вовкодав В. В. Родовід Устима Кармалюка // Тези доп. наук. конф. «Народний герой Устим Кармалюк: (До 200-річчя від дня народження)». — Кам'янець-Подільський, 1987. — С. 34.
- ² Цит. за: Гуржій І. Устим Кармелюк. — Київ, 1955. — С. 19.
- ³ Устим Кармалюк: Зб. документів. — Київ, 1948. — С. 33—34.
- ⁴ Там же. — С. 36.
- ⁵ Там же. — С. 89.
- ⁶ Там же. — С. 245, 247.
- ⁷ Там же. — С. 75.
- ⁸ Там же. — С. 103.
- ⁹ Там же. — С. 190.
- ¹⁰ Там же. — С. 161—162.
- ¹¹ Там же. — С. 103.
- ¹² Селянський рух на Україні 1826—1849 рр.: Зб. документів і матеріалів. — Київ, 1985. — С. 35—36.
- ¹³ Устим Кармалюк. — С. 174.
- ¹⁴ Там же. — С. 42.
- ¹⁵ Там же. — С. 193.
- ¹⁶ Гуменюк С. К. Боротьба селян Поділля проти феодально-кріпосницького гніту в першій третині XIX ст. під проводом Устима Кармалюка. — Хмельницький, 1980. — С. 17.
- ¹⁷ Устим Кармалюк. — С. 132.
- ¹⁸ Там же. — С. 216.
- ¹⁹ Історичні пісні. — Київ, 1961. — С. 680.
- ²⁰ Там же. — С. 680.
- ²¹ Драгнев Д. М. Гайдуки — народные мстители: Очерки истории героич. борьбы молд. гайдуков против мест. и инозем. угнетателей. — Кишинев, 1962. — С. 48—49.

З М І С Т

Передмова	3
Легендарні особи давньоруської історії (Кий та Аскольд)	6
Коли легенда переходить в історію (Олег Віщий)	23
Давньоруська державність набирає сили (Ігор, Ольга)	39
З кінця списа годованих... (Святослав)	58
Володимир «Красне Сонечко»	76
Святополк — «окаянний»?	93
Володимир Мономах	108
Народжений у кольчугі (Данило Галицький)	125
Давньоруські жінки в політичному житті середньовічного світу (Анна Ярославна, Євпраксія Всеволодівна)	141
«Світильники розуму» (Іларіон, Никон, Нестор)	154
Селянин із Покуття (Муха)	168
Козацький ватажок (Северин Наливайко)	175
Петро Сагайдачний: воїн, політик, людина	192
Великий гетьман (Богдан (Зіновій) Михайлович Хмельницький)	207
Кошовий отаман (Іван Сірко)	227
Петро Дорошенко	238
Іван Мазепа	255
Фастівський полковник (Семен Палій)	270
Герої Коліївщини	285
Устим Кармалюк	302
Літературні джерела	309

Науково-популярне видання

**КОТЛЯР Микола Федорович,
СМОЛІЙ Валерій Андрійович**

ІСТОРІЯ В ЖИТТЄПИСАХ

**Редактор Г. Я. Заброда
Добір ілюстрацій Ю. О. Іванченко
Художник Г. Т. Задніпряний
Художній редактор С. А. Мистецька
Технічний редактор Л. І. Аленіна
Коректори Л. А. Лапчинська, І. В. Лазарева**

Здано до складання 13.04.93. Підписано до друку 22.11.93. Формат 60 × 84¹/16. Папір друкарський
№ 2. Гарнітура літературна. Друк офсетний. Ум. друк. арк. 19,06. Обл.-вид. арк. 20,24. Зам. 3—1084.
Вид. № 1619.

Видавництво «Час», 253094, Київ, просп. Гагаріна, 27.
Київська фабрика друкованої реклами, 252067, Київ, вул. Виборзька, 84.